



Azərbaycan Universiteti

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN VI RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ
MATERİALLARI**

10 mart 2023-cü il

Bakı | AZƏRBAYCAN

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Səadət Əliyeva

Rektor, Azərbaycan Universiteti

Üzvlər

Yusif Qasimov

Nüşabə Quliyeva

Lətifə Ağamalıyeva

Asif Paşayev

Səfər Məmmədov

Ülviyyə Rəhimova

Qabil Əliyev

Nəriman Böyükkişi

Samirə Məmmədova

Tünzalə Verdiyeva

Rəşad Məstəliyev

Elvin Talışinski

Aygün Qasımova

Tural Qocayev

Katib

Afiq Nadirov

MÜNDƏRİCAT

Abdullayeva Nəzifə	13
MATERIALŞÜNASLIQDA İKT TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
Abdullazada Nigar	14
THE PROBLEMS OF INCREASING ATTRACTIVENESS OF FDI (Foreign direct investments)	
Abubəkirov Cəşqun	17
XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ	
Ağalarova Aytən	18
HİPERBOLA BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ YUMORİSTİK EFFEKTLƏR YARATMAQ ÜÇÜN VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ	
Ağayeva Fatma	20
AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ DİL SƏVİYYƏLƏRİ VƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN HƏMİN SƏVİYYƏLƏRDƏ KATEQORİYALAŞDIRILMASI	
Aliyeva Aybəniz	22
“QƏDİM QƏBƏLƏ” ARXEOLÖJİ KOMPLEKSİNİN TURİZM SAHƏSİNDƏ ROLU	
Allahverdiyeva Lalə	24
XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ DƏYİRMƏNÇİLİQ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN	
Aslanlı Nigar	26
Ə.HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN MİLLİ MENTAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Azad Məhəmməd	28
VAQİF SƏMƏDOĞLU YARADICILIĞINDA TRANSENDENTAL DƏYƏRLƏRƏ MÜNASİBƏT	
Babayeva Lalə	30
SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLAR ÜÇÜN İNKLÜZİV TƏHSİL	
Bağırov Əvəz	32
TURİZMİN MİLLİ İQTİSADİYYATDA ROLU	
Bayramova Ülviyyə	34
ABŞ VƏ RUSİYA QARŞIDURMASINDA MOSUL PROBLEMİNİN YERİ	
Cəfərova Tünzalə	38
SÜNİ İNTELLEKTİN HÜQUQİ REJİMİ	
Cəfərova Validə	40
İNSAN ALVERİ QURBANLARININ MÜXTƏLİF FORMALARI	

Comərdova Səidə	42
TEXNİKİ PROSESLEƏRİN VƏ İSTEHSALIN AVTOMATLAŞDIRILMASININ ƏSAS MAHİYYƏTİ	
Dadaşova Arzu	44
TÜRK TARİXİ ROMANLARINDA MALAZGİRD MÖVZUSU	
Dilənova Lalə	47
İCTİMAİ DİPLOMATİYA VƏ ÖLKƏ BRENDLƏŞMƏSİ: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏR	
Eylazova Sevinc	49
PEDAQOGİKANIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNNOVASIYALAR	
Əhmədova Həcər	51
XVII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ (Pyetro Della Vallenin “Səyahətnamə” si əsasında)	
Əhmədova Leyla	53
MUZEYDƏ EKSPERT İŞİNİN TƏŞKİLİ	
Əliyev Coşğun	55
QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN İNKİŞAFININ SWOT ANALİZİ	
Əliyev Mürvət	57
XIII ƏSRDƏ AVROPALI SƏYYAH-MİSİONERLƏRİN QEYDLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ	
Əliyev Şəfahət	59
QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLOR MÜHİTİ VƏ HUMANİTAR FƏLAKƏT	
Əliyeva Emiliya	62
KRİSTİN BRUK-ROUZUN ERKƏN ROMANLARINDA REALİZM (“Əziz Yalan” romanı əsasında)	
Əliyeva Gülnarə	64
TÜRK AŞIQ ŞEİRİNDƏ MƏCAZLAR	
Əliyeva Günay	68
İNVESTİSİYA SİYASƏTİ: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR	
Əliyeva Leyla	70
MARKETLƏR ŞƏBƏKƏSİNİN AYLIQ DÖVRİYYƏSİNİN ƏSAS AMİLLƏRDƏN ASLILIGININ RİYAZİ MODELİ	
Əliyeva Nərmin	72
PANDEMİYALAR DÖVRÜNDƏ SOSIAL İŞÇİNİN ROLU	
Əliyeva Nərmin, Kərimli Nərmin	75
ART SCHOOL LAYİHƏSİNDƏ MEMARLIQ, İNTERYER VƏ EKSTERYER DİZAYN HƏLLƏRİ	

Əliyeva Təhminə.....	77
İSMAYIL QASPIRALININ TÜRK XALQLARININ MAARİFLƏNMƏSİNDƏ ROLU	
Əsədova Nurdan.....	80
2009-2020-Cİ İLLƏRDƏ ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ TÜRKİYƏNİN YERİ (Hərbi-əməkdaşlıq kontekstində)	
Əsgərova Jalə.....	82
NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ADAPTİV VEB TƏTBİQLƏRİN ARXİTEKTURASININ İŞLƏNMƏSİ	
Əsgərova Nigar.....	84
AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNİN MEMARLIQ ÜSLUBU	
Əzizov Bəhram, Aytən Ələkbərli.....	86
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT FƏNN BLOKU ÇƏRÇİVƏSİNDƏ RİYAZİ TƏTBİQİ PROQRAM PAKETİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI	
Hacıyeva Minaxanım.....	88
ADRESANT-ADRESAT MÜNASİBƏTLƏRİ	
Həmidova Aysel.....	90
XX ƏSRDƏ ƏDƏBİYYATDA MİFƏ MÜRACİƏTİN SPESİFİKASI	
Həsənli Zərifə.....	93
TƏLİMİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ PSİXOLOJİ BİLİKLƏRİN TƏTBİQİ	
Həsənov Elçin, Orucova Səbinə.....	95
KİBERNETİK CƏMİYYƏTDƏ SOSİAL TƏZAHÜR KİMİ İNTERNETİN ƏSAS ROLU	
Həsənova Günay.....	98
XIX ƏSRDƏ QUBA BÖLGƏSİNDƏ BOYAQOTU İSTEHSALINA DAİR	
Həsənova Nərmin.....	100
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRACYÖNÜMLÜ QEYRİ-NEFT İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA MÜASİR QURUMLARIN TƏSİRİ	
Həsənzadə Ülvi.....	104
TƏKRAR EMALIN DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNƏ NAİL OLMAQDA MÜMKÜN TÖHFƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Həşimov Davud.....	106
CƏMİYYƏTİN HƏYATINDA MƏDƏNİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN YERİ VƏ ROLU	
Heydərova Leyla.....	108
MALAZGİRD DÖYÜŞÜ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ÜÇÜN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ	
Hüseynova Günel.....	112
AİLƏ SOSİAL İNSTİTUT KİMİ	
Hüseynova Türkan.....	114
İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN SABCANKTİV ŞƏKLİ QEYRİ-REALLIQ MODALLIĞININ İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ	

Huseynova Ulkar	116
THE MAIN DIRECTIONS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF THE MARKETING	
İbrahimov Rüşət	119
“BƏNÖVŞƏYİ” RƏNGİNİN LEKSİK-SEMANTİK SAHƏSİ	
İbrahimova Türkanə	121
UINSTON S.ÇÖRÇİLLİN MEMUARLARINDA “ATA” KONSEPTİNİN BƏDİİ HƏLLİ – TARİXİ REALLIQLA UŞAQLIQ TRAVMALARININ SİNTEZİ KİMİ	
İbrahimova Mədinə	123
AQROBİZNES SFERASINDA İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
İsmaylova Günay	124
“AY VƏ QARA QƏPİK” ROMANINDA MƏNƏVİYYAT VƏ SƏNƏT MÜBARİZƏSİ	
İsmaylova Günel	126
MÜXTƏLİF XALQLARIN DİLÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ	
İsmaylova Şahnaz	129
REKLAM VƏ ONUN MARKETİNGDƏ ROLU	
Kazımova Azizakhanım	131
DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN AZERBAIJAN	
Kazımova Nüşabə	133
MÜƏSSİSƏDƏ HEYƏTİN İŞGÜZAR FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Kazımova Rəya	135
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LİNGVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA	
Kərimli Mehriban	138
MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANKLARIN ROA VƏ ROE GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ	
Kərimova Nəzrin	140
İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ TORPAQLARIN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR	
Kərimova Nigar	142
MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASI	
Mehdiyev Murad	144
AZƏRBAYCANDA KORPORATİV QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VƏ ONUN İNKİŞAFI	
Məhərrəmli Sübhi	146
İSTEHLAK BAZASININ İDARƏÇİLİK SİSTEMİNDƏ MARKETİNGİN ROLU	
Məmmədaliyeva Leyla	149
HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ DİLİMİZİN ÜSLUBİ İMKANLARI	
Məmmədli Abdulla	151
SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ VERGİ NƏZARƏTİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	

Məmmədli Zəhra.....	153
BULLİNQ ANLAYIŞI, YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ	
Məmmədov Zaur.....	155
MÜASİR REGIONAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İMİCİ	
Məmmədova Arifə.....	157
HƏYAT TƏRZİNİN DİLDƏ ƏKSİ	
Məmmədova Ceyran.....	159
XVIII ƏSRİN 90-Cİ İLLƏRİ XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ XANLIĞI VƏ RUSİYA MÜNASİBƏTİ	
Məmmədova İlkiyyə.....	161
ELÇİN DRAMATURGIYASINDA ABSURD DRAMLAR	
Məmmədova Leyla.....	163
SÜLHMƏRAMLI MISSİYASI ZAMANI İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI VƏ BUNUN QARŞISININ ALINMASI ÜÇÜN TƏKLİFLƏR	
Məmmədova Leyla.....	165
ANTROPOSENTRİZM İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN SEMANTİK ƏSASI KİMİ	
Məmmədova Minayə.....	167
SEMANTİKANIN ƏSASININ QOYULUŞU	
Məmmədova Nəzrin.....	169
COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İNSAN RESURSILARININ İDARƏ EDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ	
Məmmədzadə Könül.....	171
TERMINOLOGY PROBLEMS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE	
Məmmədzadə Ürfan.....	173
SOVET AZƏRBAYCANINDA KOMMUNİST PARTİYA NOMENKLATURASININ YARANMASI VƏ TƏŞKİLİ	
Məstəliyev Rəşad, Qubadov Mövsüm.....	176
BAŞLANGIC FUNKSIYANIN KÖMƏYİ İLƏ İDARƏOLUNAN DİSKRET PROSESLƏRDƏ OPTİMALLIQ ŞƏRTİ VƏ ONUN MATHLAB VASİTƏSİLƏ REALİZASIYASI	
Mirzəyeva Sevinc.....	177
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARIN NAĞİL FORMULLARININ TƏHKİYƏ STRUKTURLAŞDIRICI MISSİYASI HAQQINDA	
Mirzəyeva Ülviyyə.....	179
NEQATİV UŞAQLIQ TƏCRÜBƏLƏRİ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ	
Muradli Aygun.....	181
SOCIAL WORK PRACTICE IN FRANCE	
Müsəzadə Ramin.....	182
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	

Musəvi Samirə.....	185
FON BİLİKLƏRİNİN PERSUAZİVLİK ƏMSALI HAQQINDA	
Müslümov Əfqan.....	187
İNFLYASIYANIN MÜƏSSISƏNİN İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ	
Mustafayeva Lamiya.....	189
THE ROLE OF TAX SYSTEM AND FISCAL TRANSshipment IN AZERBAIJAN	
Muxtarova Sevinc.....	191
TURİZMİN AZƏRBAYCANDA MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İQTİSADIYYATDA ROLU	
Nadirov Afiq.....	193
DİNİ MÜXTƏLİFLİK ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ: AZƏRBAYCANDA DİNİ MÜXTƏLİFLİYİN TARİXİ İNKİŞAF PROSESİ	
Nağıyeva Şəfa.....	199
İQTİSADI DİSKURSDA EVFEMİYA	
Namazova Solmaz.....	201
PEYVƏNDLƏRİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ VƏ TƏTBİQİ TARİXİ HAQQINDA	
Nəcəfova Türkan.....	203
XARİCİ TƏLƏBƏLƏRİN SOSİAL ADAPTASIYASININ ƏSAS NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ	
Nemətova Nəzrin.....	205
BƏDİİ MƏTNDƏ LEKSİK KOHEZIYA	
Нуралиева Сабина.....	207
ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ	
Nuri Alim.....	209
PUL-KREDİT SIYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNƏ MONETAR AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN TƏHLİLİ	
Orucova Aynur.....	210
XV ƏSR GENUYA SƏYYAHİ CİROLAMO DA SANTO STEFANONUN AZƏRBAYCAN HAQQINDA MARAQLI QEYDLƏRİ	
Paşayeva Məleykə, Əliyeva Kövsər.....	212
ELEKTRON TULLANTILARIN YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR PLATFORMASINDA İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ TƏKRAR EMALI HAQQINDA	
Paşayeva Simuzər.....	215
RƏSUL RZANIN “QIZILGÜL OLMAYAYDI” POEMASININ TƏHLİLİ	
Gasimli Basira.....	216
FABRICATION OF FIBROIN NANOPARTICLES AND CHARACTERISATION OF THEIR HYDROPHOBIC PATCHES	

Gasimov Parviz.....	219
RISK MANAGEMENT IN THE BANKING SECTOR	
Qasimova Təzəgül.....	221
VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ƏXLAQ VƏ SİYASƏTİN QƏLƏBƏSİ KİMİ	
Quliyev Abbas.....	223
AQRAR SAHƏNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ ONUN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI	
Guliyev Rasim.....	225
SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND GENDER EQUALITY IN AZERBAIJAN	
Quliyeva Günel, Şakirli Günel.....	227
XIX ƏSR AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN PUBLİSİSTİKASI	
Quliyeva Nərmin.....	229
BAKİ-ABŞERON BÖLGƏSİNDƏ DİNİ ABİDƏLƏRİN TRANSFORMASIYASI	
Quluyeva Minarə.....	230
YAZILI ƏDƏBİYYATDA M.P.VAQİFİN XƏLƏFLƏRİ	
Quluzadə Gülnar.....	232
METAFORA VƏ ONA DAİR BAXIŞLAR	
Гурбанов Али, Набадова Гюлюш.....	234
КОНЦЕПЦИЯ ПОЛНОЙ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ НА ПРИМЕРЕ ОПИСАНИЯ ДВИЖЕНИЯ МУЛЬТИКОПТЕРОВ	
Qurbanova Nərgiz.....	236
İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA TÜRK HƏYAT TƏRZİNƏ DAİR STEREOTİPLƏRİN İFADƏSİNƏ DAİR	
Qurbanova Şəhla.....	238
TEREZA MEYİN DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANİYANIN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ	
Qurbanova Tutu.....	240
BAKİ ŞƏHƏRİ YASAMAL RAYONUNDAKI DÖVLƏT SOSIAL MÜDAFİƏ FONDUNUN XİDMƏT BİNASININ ALTERNATİV İNTERYER DİZAYN HƏLLİ	
Qurbanova Mirvari.....	242
QIZIL ŞƏFƏQ KƏNDİNİN QARA GÜNLƏRİ (Ermənistanda yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqların bir epizodu)	
Rəhimov Rəhim, Orucov Adəm.....	246
BİOMETRİKA VƏ BİOMETRİK TƏHLÜKƏSİZLİK	
Rəcəbova Mələkə.....	248
İ. HÜSEYNOVUN “SÜRGÜN” POVESTİNDƏ SOVET REJİMİNİN CƏMİYYƏTƏ VƏ İNSAN XARAKTERİNƏ TƏSİRİ	

Rüstəmli Şəbnəm, Həsənov Elçin	250
CƏMIYYƏTİN İNFORMASIYALAŞDIRILMASI	
Рустамов Рустам	253
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕДПОСЫЛКА МИРОВЫХ ПЕНСИОННЫХ МОДЕЛЕЙ	
Rüstəmov Nərgiz	255
METABOLİZM ƏSASLI BİR PSIXOSOMATİK FRAZEOLOGİZMİN EMOSEMİYA POTENSİYALI HAQQINDA (AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN MATERIALLLARI ƏSASINDA)	
Rüstənzadə Aygün	257
ELİTAR DİSKURSDA BİLİNQVEMLİK FAKTORU (HİNDİSTAN VƏ POSTSOVET MƏKANI DÖVLƏTLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİNƏ İSTİNADƏN)	
Rzayev Elxan	259
KİÇİK SAHİBKARLARIN İKT SAHƏSİNDƏ QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN HƏLL YOLLARI ÜZRƏ TƏKLİFLƏR	
Rzayeva Aytac	262
İDARƏETMƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ EFFEKTİVLİK	
Rzayeva Pəri	264
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ MÜCƏRRƏDLƏŞDİRMƏNİN ROLU	
Sadıqova Səriyyə	266
XIX ƏSRİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏT	
Sahibli Seyfəddin	267
BANK FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Salahova Ceyran	270
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR BƏDİİ DİLİNİN ÜSLUB VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Saniyeva Aytac	273
KLİENT MÜQAVİMƏTİNİN ƏSAS İNDİKATORLARI VƏ BUNA QARŞI SOSIAL İŞÇİLƏRİN İSTİFADƏ ETDİKLƏRİ ALƏTLƏR	
Sayadova Elnaz	275
MÜASİR BİZNES MÜHİTİNDƏ KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏT VƏ REKLAM MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İNKİŞAFI	
Сафаров Джавид	277
МЕРЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВАЛЮТНЫХ КРИЗИСОВ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ	
Səfərova Reyhanə	279
SULTAN SÜLEYMANIN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ	
Səfiyev Mirali	281
AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ	

Soltanova Fidan	284
C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ METAFORLAR	
Suleymanova Elnara	285
HUMAN RESOURCES MOTIVATION SYSTEMS AT INDUSTRIAL ENTERPRISES.	
Sultanova Lamiə	288
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AQRAR MƏSƏLƏ SİYASİ PARTİYALARIN PROQRAMLARINDA	
Şabanova Aysel	289
İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TOPONİM FRAZELOGİZMLƏRİN TARİXİ-MƏDƏNİ ASPEKTDƏN TƏDQİQİ	
Şentürk Alim	291
ROLE OF AGRICULTURAL MARKETING IN MODERN ECONOMY	
Şirinov Rasim, Səfərova Nuridə	293
TAM ƏDƏDLİ XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏSİNƏ GƏTİRİLƏN İQTİSADI MƏSƏLƏNİN HƏLLİ	
Şükürova Rəfiqə	296
KİBERNETİK SİSTEMLƏR VƏ ONLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
Tağıyeva Fəridə	298
İRQÇİLİK TARİXİ VƏ FƏLSƏFƏSİ	
Tahirli Tural	300
RƏQƏMSAL MARKETİNG VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ	
Tahmazova İlкана	302
INVESTMENT POLİCY İN OİL AND GAS SECTOR OF AZERBAİJAN ECONOMY	
Vəliyev Kazım	304
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MALİYYƏ-İQTİSADI SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI	
Valiyeva Aghja	306
COMPARISON OF MEMBRANE DYNAMICS AND PERMEABILITY OF HEALTHY AND CANCER CELLS BY EPR STUDIES	
Vəliyeva Təranə	309
HƏSSAS QRUPA DAXİL OLAN UŞAQLARLA TƏLİM METODLARI	
Verdiyeva Tünzalə	311
ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİL VƏ TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
Xəlfəquliyeva Ədilə	313
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ AKTUALLIĞI	
Xəlilli Rəqub	316
TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ ONLARIN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI	

Халилова Ханым.....	318
СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯПОНСКОМУ ЯЗЫКУ	
Xudaverdiyev Murad.....	320
QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRLƏ APARILAN SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ	
Yediyarlı Günay.....	322
ÇAĞDAŞ NƏSR UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA QAÇQINLIQ MÖVZUSU	
Yusubova Ülviyyə.....	324
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİVLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ	
Zeynalov Eldar.....	326
İNGİLİS DİLLİ SİYASİ DİSKURSDA DƏYƏRLƏR SİSTEMİ HAQQINDA	

MATERIALŞÜNASLIQDA İKT TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Nəzifə Abdullayeva

AMEA İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

nazifa.abdullayeva@gmail.com

20-ci əsrdə bəşəriyyət təbii deyil, sintetik materiallardan fəal şəkildə istifadə etməyə başladı. 20-ci əsrin ikinci yarısında bir çox yeni material sinifləri meydana çıxdı. Onların arasında ən azı iki komponentdən ibarət olan kompozit materiallar xüsusi yer tutur - biri polimer, digəri keramika və ya metal matrisdə quraşdırılmış doldurucu. Kompozitlərin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iki və ya daha çox komponent hissələrinin birləşməsi, daha mürəkkəb istehsal texnologiyasına görə də olsa, ayrı-ayrı komponentlərin xüsusiyyətlərini üstələyən yeni xüsusiyyətlərə malik material yaradır. Bundan əlavə, bu materialların strukturunun ilkin modelləşdirilməsi ilə istiqamətdən asılı olaraq müxtəlif xassələrə malik kompozitlər əldə etmək mümkündür. Beləliklə, 20-ci əsrin sonunda alimlər tələb olunan xüsusiyyətlərə malik materialların necə yaradılacağını öyrəndilər və xassələri xarici amillərdən asılı olaraq dəyişə bilən materialları öyrənən materialşünaslığın yeni bir sahəsi yarandı və sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu yeni nəsil materiallara “ağıllı” və ya “smart” materiallar deyilir. Ağıllı materialların fərqləndirici xüsusiyyəti materialın strukturu ilə müəyyən edilmiş xüsusiyyətlərdən kənara çıxan əlavə funksionallıqdır. Belə materialların prototipi həm bitki, həm də heyvanlar aləmində təbii obyektlərin qabiliyyətidir. İşığa görə gül ləçəklərinin açılıb bağlanması, yarpaqları su ilə islanmayan “lotus effekti” və ya insan və heyvanlarda yaraların sağlması buna misal ola bilər. “Ağıllı” materialların xassələrini dəyişdirən xarici təsirlər bunlar ola bilər: mexaniki təsir, elektrik və ya maqnit sahələri, temperatur, işıq, rütubət, ətraf mühitin kimyəvi xassələri və s. “Ağıllı” materialın xassələrinin dəyişdirilməsi geri çevrilə bilər və dəfələrlə təkrarlana bilər. Deformasiyadan sonra “yaddaş effekti” (“forma yaddaşı”) olan ərintilər qızdırıldıqda orijinal formasını bərpa edir. “Yaddaş effekti” olan ərinti, “xatırladığı” orijinal formada sabitlənir. “Forma yaddaşı” effektinə malik ən məşhur ərinti nikel-titan ərintisi – nitinoldur. İşığa, elektrikə, maqnit sahəsinə və həlledicilərə məruz qaldıqdan sonra ilkin formasına qayıdan “forma yaddaşı” malik polimerlər də var.

Özünü bərpa edən materiallar onlarda yaranan qüsurları müstəqil şəkildə sağalda bilər. Özünü bərpa edən polimerlər yaratmağın bir yolu termoset polimerlərdən və onların polimer zəncirlərini çarpaz bağlama yolu ilə gücləndirmək qabiliyyətindən istifadə etməkdir. Bərpaedici maddə olan nazik divarlı inert kövrək kapsullar polimerə yerləşdirilir, çatlama meydana gəldikdə, kapsul qırılır, bərpa maddəsi buraxılır və kapilyarlar vasitəsilə çatı yayılır. Eyni zamanda, əvvəllər materiala daxil olan (bir-birindən ayrı) bir katalizator və sərtləşdirici ilə qarışdırılır, sərtləşir və çatları bağlayır.

Bu tip materialların disiklopentadien mikrokapsulları və materiala daxil edilmiş Grubbs katalizatoru və ya poliurea-formaldehid qabığında poliester qətranı mikrokapsulları ilə epoksi əsaslı kompozitlər nümunəsində bu tip materialların öyrənilməsinə çoxlu sayda tədqiqatlar həsr edilmişdir.

Metal materialların öz-özünə bərpası polimerlərə nisbətən daha çətin, çünki metal atomları güclü birləşir, kiçik ölçülüdür və aşağı diffuziya əmsallarına malikdir. Məsələn, nanokompozitlərdə doldurucu, karbon nanoborular və ya C_{60} fullerenlər "rulmanlar" rolunu oynayır və sürtünməni azaldır. Politetrafloroetilen mis əsaslı kompozitə toz metallurjiyası yolu ilə əlavə edilir və məsaməli polifenilen sulfid kompoziti 1% əlavə edilərək dəyişdirilir. Seolit və litium əsaslı tərkiblə hopdurulur, bu da sürtünmə əmsalını 90% azaltmağa imkan verir.

Tipik bir maqnitoreoloji maye maqnit mikrohissəciklərindən, mayedən (yağ, su və ya qlikol) və hissəciklərin çökməsinin qarşısını almaq üçün xüsusi əlavələrdən ibarət qarışıqdır. Maqnit sahəsi olmadıqda, maye hissəcikləri təsadüfi olaraq paylanır və sahə tətbiq edildikdə, sahəyə perpendikulyar istiqamətdə özlülük kəskin şəkildə artır, güc xətləri boyunca zəncirlərdə düzülür. Maqnit sahəsini çıxardıqdan sonra mayenin artan viskozitesi yox olur.

İdeyaları təbiətin özü tərəfindən təmin edilən "ağıllı" materiallarla yanaşı, xassələri təbiətdə analoqu olmayan "metamateriallar" da fəal şəkildə inkişaf etdirilir və öyrənilir. Məsələn, bu sinif materialların nümayəndəsi "görünməz" materialdır, onun arxasında olanı görünməz edir. Bu tip metamaterial arzuolunmaz təsirlərə, məsələn, vibrasiya və ya akustik dalğalara qarşı izolyator kimi istifadə edilə bilər. Bu yaxınlarda, maddələrin ayrılması üçün metamaterialların istifadəsi, onların qarışıqdan qeyri-kimyəvi üsullarla təcrid edilməsi üsulu yeni bir istiqamət kimi təklif edildi.

Açar sözlər: "idarə olunması ağıllı", "intellektual", material, forma yaddaşı, özünü sağaldan, özünü nizamlayan.

Ədəbiyyat

1. Юрлова Н.А. Умные материалы и конструкции: фантастика или реальность?
2. Davidson R., Uchino K. Smart Composite Materials Systems. Pennsylvania State University, University Park, PA, US.
3. Çakmak Ö., Kaya M. Akıllı Malzeme Şekil Hafızalı Alaşımların Termodinamiği.

THE PROBLEMS OF INCREASING ATTRACTIVENESS OF FDI (Foreign Direct Investments)

Nigar Abdullazada

Azerbaijan University

nigar.abdullazade24@gmail.com

As it is known, the processes currently taking place in the world, the global pandemic (Covid-19), the sharp drop in energy prices, negative trends in the macroeconomic framework, which are very important for investors, as well as other various scenarios created by them, affect foreign direct investments. The fact that the economy of the Republic of Azerbaijan is naturally a part of the world economy did not escape these events. After the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics, independent Azerbaijan began to take a number of measures in its economy in a professional manner.

If we look at the last periods, as a result of the volatility of the oil price, a number of negative situations occurred in Azerbaijan, where a large part of the export power consists of oil and oil products. [2]

In 2015, in a situation where oil prices fell, the drop in exports had a negative impact on the flow of foreign currency to the country, and as a result, devaluation took place. This shows that the economy of Azerbaijan is based on oil and oil products, and the share of both local and foreign investment in the non-oil field is very small piece of pie chart.

Foreign Direct Investments play an undeniable role in the rise of globalization and international economic integration to very high levels in modern times. The global production in the form of direct foreign investment of companies that are gradually becoming an important force in the economy is at the beginning of the most discussed topics. The qualitative change of direct foreign capital investments due to globalization has led to the direction of these investments from the side of the healthy search for external sources that can finance the rapid and stable economic development of the countries [4].

Foreign direct investment - a form of investment that is made by long-term capital investment of foreign entrepreneurial capital in the country. These investments enable foreign investors to establish enterprises outside their country and also control their activities. It allows all the income earned by foreign enterprises to be managed by the investor.

It is possible to list the factors affecting direct foreign investment inflows as political, economic, psychological, social, spiritual and moral values. In particular, these factors are considered as factors that ensure the transfer of profit and profit income, which is the main goal. We can show them in the following form: [2]

Economic factors - These factors are the most important economic factor that foreign capital looks for in a country where the market is large. In this context, it is important that the country to which foreign capital can go has real purchasing power. Another distinguishing element is the influence of the current political situation of production factors on investment decisions and also the expectation that the economy has a stable growth potential.

Political factors - the subject that FDI investors pay more attention to is the political and economic stability of the state in which they will invest. In many cases, companies are reluctant to invest in countries with an unstable political environment. Because political stability is an element that ensures economic stability, it affects foreign capital investments separately. Because foreign capital is waiting for confidence first. In order to minimize their risks, there are various strategies followed by global companies:

- The company's control of a part important for the production process;
- Planning the transfer of ownership to the local country in the future;
- Establishing joint initiatives;
- To insure foreign investment;
- Agreements on mutual guarantee of investments, etc.

Foreign investing companies want consistency in the social and economic policies of the state where the investment is made. Because these factors influence not only the profit and sales output of

the investor global company, but also its presence in the global markets and mainly in the destination countries and the sustainability of this presence [3].

In addition, our country has signed agreements with many foreign countries on elimination of double taxation, promotion of investments, and mutual protection.

All restrictions on converting income into other currencies, transferring it to foreign countries or reinvesting it have been abolished, and a uniform exchange rate has been organized based on the principles of the market economy. These measures increased the interest of foreign investors, as well as international financial institutions and economic organizations in our country. At present, measures are being implemented in connection with the continuation of the economic reforms taking place in the country, the further improvement of the business environment, and the development of the non-oil sector as well as the oil sector. An "open door" policy is implemented to attract investments to Azerbaijan's economy [1].

Keywords: Foreign direct investments, investors, economic, global, capital.

References

1. On a number of measures related to the promotion of investment activity and the protection of the rights of foreign investors: Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, January 18, 2018", Baku, Azerbaijan newspaper, January 19, 2018, p. 2.
2. Sabiroglu N. Globalization and foreign investment, Baku, 2006.
3. Kamal R. "Domestic and foreign investment in the economy continues", Baku, Azerbaijan newspaper, June 9, 2016, p. 8.
4. cesd.az/new/wp-content/uploads/2013/06/İnvestisiya-fəaliyyətihaqqında

Abstract

Məqalədə Birbaşa Xarici İnvestisiyaların iqtisadi fəaliyyət çərçivəsində önəmli rolundan və ölkələrarası beynəlxalq münasibətlərin inkişafında danılmaz faktlarından bəhs edir.

Məqalədə ümumilikdə dünyada və ölkəmizdə son dövrlərdə maliyyə bazarlarında yaşanan iqtisadi böhranların yaratdığı çətinliklər və onların investisiya fəaliyyətinə əks təsirləri qeyd olunmuşdur.

Ölkəmizdə Birbaşa Xarici İnvestisiyaların təşviq edilməsində qəbul edilən mühüm qərarların tətbiqi qlobal maliyyə bazarlarında ölkəmizin önəmli yer almasının stimullaşdırılması yönündə atılan addımlara misal olaraq göstərilə bilər. Həmçinin, "açıq qapı" siyasətinin ölkəmizə olan xarici investisiyalara olan marağı artırması haqda məlumatlar yer almışdır.

Xüsusilə, birbaşa xarici investisiyaların genişlənməsinə maneə olan önəmli problemlərdən və onların effektiv şəkildə həll olunmasından bəzi xüsusi məqamlara toxunulmuşdur.

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Cosqun Abubəkirov

Azərbaycan Universiteti

abubakirovbsu@gmail.com

XVIII əsrdə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana xarici hücumlar və daxili müharibələr gedirdi. Bu isə öz növbəsində mədəniyyətə mənfi təsirini göstərərək onun inkişafını xeyli zəiflədirdi. Maarifə, elmə lazımınca diqqət yetirilmirdi. Ancaq buna baxmayaraq mədəni sahədə mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Qazanılmış nailiyyətlər mədəniyyətin inkişafına gətirib çıxardı. Tərəqqi əsasən təhsil, elm, incəsənət memarlıq və ədəbiyyat sahələrində gedirdi.

Şuşada Molla Pənah Vaqif məktəbi, Qazaxda Molla Vəli Vədadi məktəbi əsasən məşhur idi. Əsas dərslər vəsaiti Qurani Kərim idi. İbtidai təhsil əsasən evlərdə və məscidlərdə, ali təhsil isə mədrəsələrdə tədris edilirdi. Kitabxanalar əsasən bu dövrdə məşhur idi. Şeyx Səfi kitabxanası öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı. Həmçinin coğrafi biliklər inkişaf etmiş və mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Alimlər coğrafiya sahəsində Asiya, Avropa, Afrika qitələrini, Hind və Atlantik okeanları gəzib dolaşmış həmin ölkələrin coğrafiyası, tarixi, etnoqrafiyası, arxitekturası və ədəbiyyatı haqda əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir [3].

Tarixçilər bir sıra qiymətlə əsərlər yazmaqla Azərbaycanda olmuş hadisələri qələmə almışdır. Həmçinin Lənkəran, Qarabağ, Gəncə, Şəki, Quba, Bakı xanlıqları haqqında dəyərli məlumatlar yazılmışdır. Azərbaycan ziyalıları müsəlman aləmində yüksək dəyərləndirilən əsərlər yaradırdılar. Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vədadi, Ağa Məsih Şirvani, Şakir Şirvani kimi şair və yazıçılar bir birindən dəyərli əsərlər yazmışdır. Ziyalılar əsərlərində feodal cəmiyyətinin iç üzünü öz əsərlərində qələmə alıb, tənqid atəşinə tuturdular. Həmçinin şairlər öz əsərlərində dövrünün hökmdarlarını ədalətlə olmağa çağırmışdır. Aşıq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Xəstə Qasım yaradıcılığı xalqın ümid və arzularını əsk etdirirdi. Onun əsərlərində cəmiyyətlə bağlı məhəbbət, sevgi motivləri və qadın gözəlliyi tərif edilirdi. Həmçinin bu dövrdə ictimai bərabərsizlik insanların çətin güzəranları ilə bağlı əsərlər də yazılırdı [3].

XVIII əsr mədəniyyətində epigrafiya abidələrinin rolu böyükdür. Memarlıq abidələri, məzar daşları üstündə kitabələr bu baxımdan xüsusən dəyərlidir. Həmin kitabələr əksər alimlərlərin, memarların adlarının müasir dövrədək gəlib çatmasına kömək olmuşdur.

Həmçinin bu dövrdə Azərbaycanda dəmir mis, qızıl digər metallarla zəngin olması burada metalışləmə sənətinin inkişaf etməsinə müstəsna təsir etmişdir. XVIII əsrə aid olan metaldan, camdan, şamdan hazırlanmış əşyalar əcnəbilərin xeyli diqqətini çəkmişdir.

XVIII əsrdə saray kompleksinin yaradılması, müdafiə qalalarının tikilməsi, məscidlərin inşası genişlənmişdir. Şahbulaq, Şuşa qalası, Pənahəli xan Cavanşirin məscidi və kitabxanası bu dövr mədəniyyətinin əsrarəngiz abidələrindəndir. Həmin dövrə aid şəbəkə üslubu ilə inşa edilmiş Şəki xan sarayı da qiymətli abidələrdən hesab edilir. İrəvan xanı Hüseyn xan Qacar 1764-cü ildə İrəvanda Göy Məscid və Sərdar sarayını inşa etmişdir.

Mədəniyyətin bir çox sahələri inkişaf edib təkmilləşmişdir. Xüsusən musiqi və rəssamlıq da bu dövrdə təkmilləşmişdir. Divarüstü boya üslubu rəssamlıqda zirvəyə çatmışdır.

Siyasi hadisələr nəticəsində XVIII əsrdə şimalda müasir Azərbaycan türk ədəbiyyatı inkişaf edir. Cənubda isə ədəbiyyat Azərbaycan və fars dilində olaraq qalırdı. Şimalda isə ədəbiyyat ancaq Azərbaycan dilində idi. Bu dövrdə həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı aşıq poeziyasının təsiri altına düşür. Molla Pənah Vəqif ədəbiyyatda realizmin banisi olur. Onun əsərlərinin əsas məgzi məhəbbət idi. XVIII əsr ədəbiyyatının ən vacib ədəbi abidəsi anonim müəllifin Şəhriyar və Sənubar xalq dastanı əsasında yazdığı Şəhriyar dastanıdır. Ədəbiyyat zəif idi ancaq buna baxmayaraq elegiyyə və təziələr şəklində xeyli yayılmışdır [1].

Açar sözlər: Mədəniyyət, XVIII əsr, incəsənət, memarlıq, ədəbiyyat, maarif.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 1999, 584 s.
2. Qasimov Xeyirbəy Sabir oğlu. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008, 448 s.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası, Üç cildə II cild., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. Bakı, ƏDİ, 1957- 1960 (I c. 1960, 592 s.; II c. 1961, 905 s.; III c. 1957, 560 s.).

HİPERBOLA BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ YUMORİSTİK EFFEKTLƏR YARATMAQ ÜÇÜN VASİTƏLƏRDƏN BİRİ KİMİ

Aytən Ağalarova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

heziyeva_ayten@yahoo.com

Hiperbola mübaliğə mənasını verən yunan sözündəndir. Adətən, “ən çox”, “ən yaxşı” və ya “ən pis” kimi müəyyən sözlərlə hiperbola olan ifadələri müəyyən etmək mümkündür. Ancaq bütün hiperbolalar o qədər də açıq deyil. Hiperbola ifadəsini eşitdiyiniz zaman verməli olduğunuz sual, onun həqiqətən doğru ifadə olub-olmamasıdır. Əgər nitqimizdə mümkün qədər ümumiləşdirmələrdən qaçmaq istəyiriksə, hiperbolanın üstünlükləri xüsusilə vurğulanmalıdır [2].

Hiperbola həm də fikri auditoriyaya çatdırmaq üçün inandırma forması kimi xidmət edir. Mübaliğədən istifadə nitqi daha inandırıcı edə bilir [1]. Bu stilistik vasitədən istifadə edərkən tarazlığa riayət etmək lazımdır. Çıxış yolu yalnız hiperboladan ibarət olmamalıdır, çünki dinləyici tez bir zamanda arqumentin heç bir əsasının olmadığını anlamağa başlayacaqdır. Həmçinin, hiperboladan daha cəlbedici natiq olmaq və ya sadəcə olaraq fikri daha aydın və ifadəli şəkildə çatdırmaq üçün də işlədilə bilər.

Bədii mətnlərə müraciət edərək, ədəbiyyatdakı bəzi hiperbola nümunələrinə nəzər salaq. Harper Li “Bülbülü öldürmək” romanında şəhərdəki həyatın yavaş, darıxdırıcı tempini vurğulamaq üçün hiperbolaya müraciət edir:

"A day was twenty-four hours long but seemed longer. There was no hurry, for there was nowhere to go, nothing to buy and no money to buy it with, nothing to see outside the boundaries of Maycomb County" [3].

Ədəbiyyatda hiperbolanın daha bir nümunəsi Paul Bunyanın "Böyük odunçu Paul Bunyan" nağılındakı giriş sözləridir. Komik effekt soyuqluğu təsvir edərkən görünür:

"Well now, one winter it was so cold that all the geese flew backward and all the fish moved south and even the snow turned blue. Late at night, it got so frigid that all spoken words froze solid afore they could be heard. People had to wait until sunup to find out what folks were talking about the night before" [5].

XX əsrin ən məşhur yazıçılarından biri olan Qabriel Qarsia Markes "Bunu danışmaq üçün yaşamaq" əsərində şəhərin unudulmaz təsvirinə bir qədər acı yumor əlavə etmək üçün hiperbola işlədib:

"At that time Bogota was a remote, lugubrious city where an insomniac rain had been falling since the beginning of the 16th century" [3].

Məşhur amerikalı yazıçı və publisist Deyv Barri "Pork Personun qisası" əsərində şən, əyləncəli mübaliğə ilə canlı mənzərə yaradır:

"A man can have a belly you could house commercial aircraft in and a grand total of eight greasy strands of hair, which he grows real long and combs across the top of his head so that he looks, when viewed from above, like an egg in the grasp of a giant spider, plus this man can have B.O. to the point where he interferes with radio transmissions, and he will still be convinced that, in terms of attractiveness, he is borderline Don Johnson" [3].

Hiperbola vurğu və ya yumor üçün də istifadə edilən mübaliğədir. Bu ədəbi vasitə tez-tez hekayənin müəyyən elementini daha maraqlı etmək üçün istifadə olunur.

Hiperbola obyektin ölçüsünü şişirtmək üçün istifadə oluna bilər:

- *Her smile was a mile wide.*
- *That mall is large enough to have its own zip code* [4].

Çarəsizliyini ifadə etmək üçün də işlədilə bilər:

- *If I can't get a smartphone, I will die.*
- *My mom is going to kill me* [4].

Dəyəri və kəmiyyəti şişirtmək üçün də istifadə oluna bilər:

- *Our new house cost a bazillion dollars.*
- *We don't have two cents to rub together* [4].

Keçirilmiş vaxt haqqında daha ifadəli danışmaq istədikdə, hiperbola köməyimizə gəlir:

- *Grandpa is older than dirt.*
- *Old Mr. Smith has been teaching here since the Stone Age* [4].

Beləliklə, vurğulamaq olar ki, gündəlik söhbətimizdə yumoristik effekt yaratmaq və ya mənə vurğulamaq üçün hiperboladan istifadə edirik. Halbuki ədəbiyyatda daha mühüm rol oynayır. Ədəbiyyatda hiperbolanın istifadəsi təzadları vurğulayır. Cümlənin bir hissəsi mübaliğə ilə, digər hissəsi isə onsuz təsvir edildikdə, diqqəti cəlb edən təzad yaranır.

Açar sözlər: stilistika, üslubi vasitə, hiperbola, bədii mətnlər, yumoristik effekt.

Ədəbiyyat

1. Борисенко Ю.И. О лингвистическом статусе гиперболы и механизме ее образования. Гуманитарные и социальные науки, № 5, 2010, стр.110-116.
2. Claridge C. Hyperbole in English: a corpus-based study of exaggeration. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2010, 319 p.
3. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-hyperbole-in-literature.html>
4. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-hyperbole-for-kids.html>
5. <https://www.linkedin.com/pulse/literary-devices-hyperbole-jim-lamb>
6. <https://literarydevices.net/hyperbole/>

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ DİL SƏVİYYƏLƏRİ VƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN HƏMİN SƏVİYYƏLƏRDƏ KATEQORİYALASDIRILMASI

Fatma Ağayeva

Bakı Dövlət Universiteti

fatma_memmedova@yahoo.com

Dil sistemdir və onun sistem olması vahidlərinin bir-biri ilə möhkəm əlaqəsinə əsaslanır. Dil sistemi müxtəlifcinsli vahidlərdən təşkil olunduğuna görə, o heterogen sistemlərdən hesab olunur. Dil sistemi müxtəlif yarımsistemlərə bölünür ki, bu yarımsistemlərə *dil səviyyələri* deyilir. Dilçilikdə dil səviyyələri bazisli və bazissiz olmaqla 2 növə ayrılır: xüsusi vahidi olan dil səviyyələri bazisli, xüsusi vahidi olmayan dil səviyyələri isə bazissiz səviyyələr hesab olunur.

Dilin fonoloji, qrammatik və leksik səviyyələri vardır. Bu səviyyələr dilçiliyin bölmələrinə uyğun gəlir.

Fonetik səviyyənin vahidi fonem, leksik səviyyənin vahidi sözdür. Qrammatik səviyyə özlüyündə morfoloji və leksik olmaqla 2 yerə bölünür: morfoloji səviyyənin vahidi morfem, sintaktik səviyyənin vahidi sintaqmdır. Lakin Azərbaycan dilində morfemlər yalnız qrammatik kateqoriya olduğu halda (kök morfemlər və şəkilçi morfemlər), fransız dilində morfemlər özləri *leksik və qrammatik morfemlər* olmaqla 2 yerə bölünür. *Sintaqlar predikativ və qeyri-predikativ olmaqla iki qrupa ayrılır. Predikativ sintaqlara cümlələr, qeyri-predikativ sintaqlara isə söz birləşmələri uyğun gəlir* [1, s.155]. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, morfologiya və sintaksis özləri ayrıca səviyyələrdir və hər birinin bir və ya birdən çox müstəqil vahidləri mövcuddur. Bu təsnifatlarda dillərin strukturundan asılı olaraq müxtəlif uyğunluqlar ortaya çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “*ağac*” sözü həm morfemdir, həm də sözdür. Deməli eyni bir söz həm morfoloji səviyyənin, həm də leksik səviyyənin vahidi ola bilər, lakin fərqli aspektdən yanaşılır. Fransız dilində isə həm qrammatik, həm də semantik mənaya malik olan “*dans*” və “*de*” sözönləri təhlil edilərkən görürük ki, “*dans*” sözünü “*de*” sözündən daha zəngin semantikaya malikdir və onların təsnifatını müzakirəyə açıq olaraq qalır [4]. Deməli, dillərin strukturundan və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sözlərin dil səviyyələri üzrə kateqoriyalasdırılması müxtəlif ola bilər. Dilçilikdə dil səviyyələri

məsələləri hələ tam şəkildə araşdırılmamış, yenə də mübahisəli məqamlar və uyğunsuzluqlar mövcuddur.

Dildə olan bütün vahidlər bu və ya digər şəkildə dilin hansısa səviyyəsinə aid olduğu kimi, nitq etiketlərini də quruluşuna, ifadə etdiyi mənaya görə müxtəlif dil səviyyələrinə aid etmək olar. Bəzi hallarda isə bir nitq etiketinin tərkibində bir neçə dil səviyyəsinin üsürlərini görmək mümkündür. Yəni bir nitq etiketi bir neçə dil səviyyəsinin vahidi kimi çıxış edə bilər [2, s.203].

Məsələn: Fransız dilində *Prends soin de toi!* cümləsinə nəzər yetirsək, görəcəyik ki, feil ikinci şəxsin təkindədir və fonoloji səviyyəni özündə əks etdirir. Belə ki feilin sonundakı “s” şəkilçisi “prends” sözünün həm fonoloji, həm də morfoloji səviyyəsini göstərir. Etiket baxımından yanaşsaq, həmin “s” şəkilçisi tərəflər arasındakı münasibətin daha çox qeyri-rəsmi xarakter daşdığına göstəricisi olacaq. Digər bir nümunə Azərbaycan dilindəki “Sağlam olun!” ifadəsinə nəzər salsaq, görürük ki, feilin sonundakı “un⁴” şəkilçisi morfoloji səviyyəni əks etdirir və eyni zamanda həmin şəkilçi morfem vasitəsilə tərəflər arasındakı əlaqənin rəsmi xarakterli olmasına qərar veririk.

Sintaktik səviyyə nümunə kimi “*mes respectueuses salutations!*” – qeyri-predikativ sintaqm, “*Je voudrais attirer votre attention*” – predikativ sintaqmını göstərmək olar [3, s. 98]. Eyni formada leksik səviyyəyə misal olaraq məktubların və ya nitqin başlanğıcında istifadə olunan “*Cher Monsieur/ Chère Madame*” ifadəsini göstərmək olar. Azərbaycan dilində “*əziz*” kimi tərcümə olunan “*cher*” müraciəti müasir nitqdə aktuallığını itirməkdə olduğu halda, fransız dilində aktiv şəkildə istifadə olunur və sözün yazılışından müraciət olunanın qadın yoxsa kişi olduğu aydın bilinir. Beləliklə Azərbaycan dilində tərəflərin bir-birinə “*isti*” münasibətini bildirən “*əziz*” sözü fransız dilində həm də müraciət olunanın cinsiyyətini ifadə etməyə qabildir. Bundan əlavə nitq etiketlərində istifadə olunan zaman formaları, feilin şəkli də həmin etiketlərin məzmununa təsir göstərir. “*Mən istərdim*” cümləsi ilə “*Mən istəyirəm*” eyni semantik mənada deyil və işlənmə yerinə görə də fərqlənirlər. Birinci nümunə daha nəzakətli səslənir və nitq etiketi anlayışına daha çox uyğun gəlir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, istər Azərbaycan, istərsə də fransız dillərində nitq etiketləri demək olar ki, dilin bütün səviyyələrində bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, dillərin strukturundan və ayrı-ayrı tipoloji xüsusiyyətlərə malik olduğundan müxtəlif elementlərin dil səviyyələrində öz əksini tapması fərqlənsə də, onlar arasında oxşar xüsusiyyətlər də mövcuddur. Nümunə kimi deyə bilərik Azərbaycan dilindəki hal şəkilçiləri fransız dilində sözönlərə uyğun gəlir və hər iki dildə onlar morfoloji səviyyənin vahidləridir. Bir az da konkretləşdirsək görürük ki, Azərbaycan dilində konkret qrammatik kateqoriyanın bir hissəsi olan yiyəlik hal şəkilçisinə fransız dilində uyğun gələn *de* sözünü leksik baxımdan qiymətləndirilməlidir. Çünki *de* sözünü yiyəlik halla bərabər yönük halı da ifadə etmək üçün istifadə olunur və istifadə zamanı həmin sözünü leksik baxımdan da qiymətləndirilməlidir. Nəticə etibarilə müxtəlif dillərdə kateqoriyalara bölünən müxtəlif elementlərin dilçilik baxımdan səviyyələr üzrə kateqoriyalasdırılması hələ kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Açar sözlər: nitq etiketləri, yazılı nitq, dil səviyyələri, Azərbaycan və fransız dilləri.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. (2006). *Ümumi dilçilik*. Bakı : Şərq-qərb.
2. Galisson R. (1983). *Des mots pour communiquer*, Paris: CLE international.
3. Moirand S.-C. (1990). *Enseigner à communiquer en langue étrangère*, Paris: Hachette F.L.E.,
4. https://www.lattice.cnrs.fr/sites/itellier/poly_info_ling/linguistique005.html#:~:text=

“QƏDİM QƏBƏLƏ” ARXEOLoji KOMPLEKSİNİN TURİZM SAHƏSİNDƏ ROLU

Aybəniz Aliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

aybeniz.n@gmail.com

Arxeoloji qazıntılar və bunun əsasında qurulan arxeoparklar hazırda dünya turizminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Arxeologiya və arxeoloji qazıntıların nəticələrinin birbaşa iqtisadiyyata tətbiq olunaraq, gəlirli sahəyə çevrilməsinə əsaslanan arxeoturizm durmadan inkişaf etməkdədir. Arxeoturizm bu sahə ilə ciddi məşğul olan ölkələrin maddi mədəniyyətinin, tarixinin, etnoqrafiyasının ölkəyə gəlmiş əcnəbilərə birbaşa təbliğ etdirilməsidir [4, s. 75]. Əksər dünya dövlətlərində arxeoloji abidələrin qorunması, qazıntı aparılan abidələrə birbaşa turistlərin gəlişinin təmin edilməsi və reklam bukletlərinə həmin ölkələrin istirahət mərkəzləri ilə yanaşı tarixi-arxeoloji abidələrin şəkillərinin və ünvanlarının salınması bu sahəni gəlir gətirən bir sahəyə çevirməsinə imkan verir. Belə bir arxeoturizm məkanlarından biri də Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən Qədim Qəbələ Kompleksini göstərmək olar.

Azərbaycanın zəngin təbii-coğrafiyası və ehtiyatları hələ ən qədim dövrlərdən insanların bu ərazidə məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Hər addımda arxeoloji abidələrlə dolu olan bu diyarda hal-hazırda arxeoturizmin inkişaf etdirilməsi üçün münasib imkanlar vardır. Qədim Qəbələ Arxeoloji Kompleksi də bu baxımdan xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Qədim Qəbələ şəhərinin xarabalıqları Həftəran vadisində, Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndinin yaxınlığında yerləşir. Qədim şəhərin xarabalıqları əsasən Qaraçayla Qoçalançay arasındakı Səlbir və Qala adlanan sahələri tutur [1, s. 340]. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Qəbələdə arxeoloji qazıntı işləri demək olar ki, aparılmamışdır. 1829-cu ildə A.Yanovskinin apardığı bəzi kəşfiyyat işləri müəyyən etmişdi ki, Çuxur-Qəbələ kəndi yaxınlığındakı xarabalıqlar qədim Qəbələyə məxsusdur [5, s. 117]. XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq 80-ci illərə qədər aparılan sistemli arxeoloji qazıntılar nəticəsində burada zəngin mədəni qatlar üzə çıxmışdır. Uzun illər fasilədən sonra 2005-cı ildən başlayaraq Qəbələ şəhər kompleksində arxeoloji qazıntılara yenidən start verilir. Arxeoloq alim İlyas Babayevin rəhbərliyi altında aparılan qazıntılar zamanı şəhərin zəngin mədəni qata malik tarixi yenidən üzə çıxmışdır. Bu qazıntılar yaşı min illərlə ölçülən maddi mədəniyyət nümunələri və tapıntılar əsasında Qəbələnin həm strateji məkan, həm də keçmiş mədəniyyətimizin daşıyıcısı olduğunu bir daha təsdiqləyir [3, s.16].

Qədim Qəbələ Kompleksi turistlərin ən çox səfər etdiyi tarixi məkanlardandır. Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın V əsrinədək 900 il Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərinin mərkəzinin qalıqlarının olduğu bu ərazi arxeoloji tədqiqatların aparılması baxımından, həmçinin turizmin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə 420 hektar ərazini əhatə edən Qoruq 3 tarixi məkandan - Antik şəhər yeri, Səlbir və Qala ərazilərindən ibarətdir [2, s. 15].

Bu gün kompleksdən aşkar edilən arxeoloji tapıntıların üzəri konservasiya olunub, məlumat lövhələri quraşdırılıb. Prezident İlham Əliyev 2014-cü ildə Qəbələyə səfəri zamanı Qəbələ Arxeoloji Mərkəzinin rəsmi açılışını edib. Arxeoloji mərkəz iki sərgi salonu (muzey), müasir tipli bərpa laboratoriyası, konfrans zalı, kitabxana, arxeoloji fond və yardımçı otaqlardan ibarətdir. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələri qeydiyyatla alınaraq mərkəzin fonduna təhvil verilmiş və sərgi salonunda ziyarətçilərə nümayiş etdirilir. Prezidentin təşəbbüsü ilə reallaşan “Ölkəmizi tanıyaq” tur aksiyası çərçivəsində hər il buraya respublikanın 20-dək şəhər və rayonundan yüzlərlə məktəbli ekskursiya edir. Mərkəzdə, eyni zamanda, dünya və beynəlxalq əhəmiyyətli toplantılar keçirilir. Bura gələn xarici və yerli qonaqlar qoruq ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntı işləri ilə, Qəbələ Arxeoloji Mərkəzində sərgilənən materiallarla yaxından tanış olurlar.

Şübhəsiz ki, Qədim Qəbələ Arxeoloji Kompleksində davam etdiriləcək arxeoloji qazıntılar buradakı mərkəzin fondunu da zənginləşdirəcək və arxeoturizmin inkişafı kimi Azərbaycanın turizm sənayesində gəlirlərinin artmasına da imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Qədim Qəbələ, Antik və Orta əsr şəhəri, arxeoloji məskənlər, arxeoturizm.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası. Orta əsrlər. Altı cildə, VI cild. Baş redaktor: Maisə Rəhimova. Bakı: “Şərq-Qərb” 2008, 632 s.
2. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji очерк). Bakı: “Elm” 1981, 82 s.
3. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar 2017-2018. Bakı: “CBS” 2019, 144 s.
4. Nəcəfov Ş.N., Ağalarzadə A.M. Arxeoloji qazıntıların turizm əhəmiyyəti (Azərbaycanda arxeoturizmin inkişafı istiqamətləri). Turizm və qonaqpərvərlik, № 1(1), 2012, s.75-83.
5. Ramazanlı H. Qədim Qəbələ şəhəri orta əsrlərdə. Bakı: “Elm” 2013, 396 s.

XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ DƏYİRMANÇILIQ SƏNƏTİNİN TARİXİNDƏN

Lalə Allahverdiyeva

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

allahverdiyevaL-95@mail.ru

Dəyirmançılıq hələ qədim dövrlərdən insanların tələbatını ödəyən mühüm peşələrdən biri olmuşdur. Hətta nağıllarımızda, dastanlarımızda və s. dəyirmanların həyat üçün əhəmiyyəti, insanların qida əldə etmək işini asanlaşdıran bir vasitə olduğu haqqında kifayət qədər nümunələr yer almışdır.

Azərbaycanın digər şəhərləri kimi İrəvan şəhərində də dəyirmançılıq sənəti insanların məşğuliyyət sahələri arasında xüsusi yer tutmuşdur. Buna səbəb isə İrəvanda həm dəyirman daşı hazırlamaq vasitələri, həm də dəyirmanda üyüdülmək dənli bitki məhsullarının mövcudluğunu qeyd etmək olar. Ərazisinin çaylarla zənginliyi, geniş suvarma sisteminin təşkilinə görə İrəvan Cənubi Qafqazın ən zəngin şəhərlərindən biri idi. Bu dövrdə şəhər təsərrüfatının özünəməxsus inkişafı ilə yanaşı, zaman-zaman həm də burada mühüm təkmilləşdirilmələr də aparılmışdır. Məsələn, panbığın, düynünün yeni susuzluğa davamlı növlərinin becərilməsinə daha çox üstünlük verilməsinə başlanılmışdır.

Dəyirmançılıq özünəməxsus işləmə xüsusiyyətlərinə malik olan sənət sahələrindən biridir. İrəvanda dəyirmanın necə tikilməsi və işləmə texnologiyası haqqında İ.Şopenin verdiyi məlumatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dəyirmanlar unüydən və çəltiküyüdən olmaqla iki növə bölünürdü. Belə ki, digər sənətkarlıq texnikaları kimi İrəvan şəhərində dəyirmanlar da sadə quruluşlu olmuşdur. Dəyirman daşı şaquli, dik vəziyyətdə duran ağaca-tirə yerləşdirilirdi. Bu tirin aşağı hissəsində isə çevrəsiz araba çarxı şəklində pər bərkidilirdi. Su ağac navalçadan bu pərə bərk sürət və təzyiqlə tökülərək dəyirman daşını hərəkətə gətirirdi. Suyun gücündən asılı olaraq dəyirman daşları kiçik və böyük ölçülü olurdu. Böyük dəyirman daşı gün ərzində bir xalvar, kiçiklər isə 15-20 batman dən üyüdüdü [1, s.379; 3, s.864]. Çəltiküyüdən dəyirmanlar isə çəltikdən un əldə etməyə xidmət edirdi. İlk olaraq çəltiyin üst qabığını soymaq üçün o, yüngül dəyirman daşından keçirilirdi. Bundan sonra samanı ayrılır və yenidən dənələr böyük daş dibəklərə (daşdan və ya taxtadan hazırlanmış böyük həvəng-A.L.) tökülürdü. Burada yenidən dənələr əzilir və qalmış olan nazik üst qabığından da ayrılıb təmizlənirdi. Oxlara birləşdirilmiş çəkic suyun oxa təsiri ilə hərəkətə gələrək bütün ağırlığı ilə həvənglərə zərbə endirib düynü əzirdi. Bu hərəkətlərin sonunda çəltik bir daha yenidən əzilir və düyü unu adı ilə tam hazır olaraq dəyirmanlardan çıxarıldı. Bu proseslər nəticəsində isə gün ərzində ən yaxşı halda bir xalvar, ən pis halda isə 60 batman düyü unu əldə edilirdi [4, s.862-865]. İ. Şopen yazırdı ki, “İrəvan şəhərində 9 müsəlman türkü, 8 yerli və 6 gəlmə erməni olmaqla cəmi 23 nəfər dəyirmançı yaşamışdır” [4, s.843-844]. Dəyirmanlar haqqında N. Mustafa belə bir məlumat verir ki, “Şəhərdə və onun ətrafında 45 dəyirman mövcud idi. Azərbaycanlılara məxsus Hacıbəyim, Məhəmməd xan, Sübhanqulu xan, Qala, Xan, Doqquz dəyirmanları şəhərin ən böyük dəyirmanları

olmuşdur” [3, s.3]. 1829-1831-ci il İrəvan əyalətinin kameral təsvirində isə bu barədə daha ətraflı məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlara görə, İrəvan şəhərindəki dəyirmanlar sakinlərə və xəzinəyə məxsus olmaqla iki yerə ayrılırdı. Bu dəyirmanların hər iki növü bir qayda olaraq Qırxbulaq və Təpəbaşı hissəsində, Zəngi çayı üzərində yerləşmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə bütün İrəvan şəhərində 47 yararlı və 26 yararsız daşı olan 45 un dəyirmanı, 12 yararlı və 9 yararsız daşı olan 6 çəltik dəyirmanı olmuşdur [2, s.71-72]. Qafqaz təqvimlərindən birində məlumat verilir ki, artıq XIX əsrin ortalarında İrəvan şəhəri sakinlərinə 15 dəyirman məxsus olmuşdur ki, onların da 40 dəyirman daşı vardı [5, s.447]. Eyni mənbədə həm də qeyd olunur ki, şəhərdə 15 dəyirmançı və 2 dəyirman daşı ustası da yaşamışdır [5, s.450]. Bunlardan əlavə, İrəvan şəhərində göstərilməsə də 1865-ci ildə İrəvan quberniyasında 975 dəyirmançı usta, 180 usta köməkçisi, 45 şagird və dəyirman daşı düzəldən 64 usta, 30 şagird yaşamışdılar [7, s.327]. 1881-ci ilin məlumatlarına görə, İrəvanda 8-i azərbaycanlı, 6-sı erməni olmaqla cəmi 14 dəyirmançı yaşayırdı. Digər tərəfdən burada həm də 6 çəltik dəyirmanı da fəaliyyət göstərirdi [8, s.38]. XIX əsrin 80-ci illərində İrəvanda 7 dəyirman, 1912-ci ildə isə 8 dəyirman fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan biri elektrik dəyirmanı idi və onun da taxıl və un saxlamaq məqsədilə köməkçi anbar otaqları var idi [9, s.222].

XIX əsrin ortalarından sonra istehsalın “fabrik-zavod” mərhələsinə keçməsi dəyirman sahəsində də tədricən özünü göstərməkdə idi. Bunu mənbələrdəki məlumatlar da təsdiq edir. Belə ki, 1891-ci ildə İrəvan şəhərində gəliri 9000 rubl, işçi sayı 27 olan 9 dəyirman [6, s.107], 1892-ci ildə gəliri 9000 rubl, işçi sayı 80 olan 9 dəyirman [6, s.55], 1893-cü ildə gəliri 1700 rubl, işçi sayı 88 nəfər olan 10 su dəyirmanı [6, s. 43], 1894-cü ildə gəliri 8850 rubl, işçi sayı 35 olan 10 dəyirman [6, s. 49], 1895-ci ildə gəliri 8200 rubl, işçi sayı 27 olan 9 dəyirman [6, s. 45], 1896-cı ildə gəliri 5700 rubl, işçi sayı 27 olan 9 dəyirman [6, s. 49], 1897-ci ildə gəliri 5700 rubl, işçi sayı 24 olan 8 dəyirman [6, s. 47], 1898-ci ildə gəliri 1100 rubl, işçi sayı 10 olan 10 dəyirman [6, s. 41], 1899-cu ildə gəliri 28000 rubl, işçi sayı 17 olan 17 dəyirman [6, s. 41], 1900-cü ildə isə gəliri 29000 rubl, işçi sayı 27 olan 17 dəyirman [6, s. 41], 1902-ci ilə görə gəliri 25000 rubl, işçi sayı 36 olan 15 dəyirman [6, s. 18], 1903-cü ilə görə isə gəliri 12500 rubl, işçi sayı 12 olan 2 dəyirman zavodu [6, s. 24] fəaliyyət göstərmişdir.

Bir sözlə, insanların gündəlik tələbatı bu sahənin hər zaman mövcudluğunu şərtləndirmişdi. Ona görə də istehsalın kустar üsulundan başlayaraq “fabrik-zavod” mərhələsinə qədər müxtəlif inkişaf mərhələsində olan çoxsaylı dəyirmanlar sənətkarlıqda nəzərəçarpan müəssisələr olaraq qalmaqda idi.

Açar sözlər: İrəvan şəhəri, sənətkarlıq, sənaye, dəyirmançı, əhali.

Ədəbiyyat

1. Qarayev E., Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında), Bakı, “Mütərcim”, 2016, 544 s.
2. Əhmədli N. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. I cild. İrəvan şəhərinin Kameral təsviri. Bakı: "Turxan" NPB, 2018, 328 s.
3. Mustafa N., “Xalq qəzeti”. 2013. 6 avqust. №171.

4. Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, “В типографии Императорской Академии Наук”, 1852, 1236 с.
5. Кавказский календарь на 1852 год. Тифлис, “В типографии Канцелярии Намыстника Кавказского”, 1851, 724с.
6. Обзор Эриванской губернии за 1891 годъ (приложение къ всеподданнейшему отчету), по годам 1884-1913. город Эривань, “типография-скоропечатня Р.К. Эдельсона”, 1892, 139 с.
7. Гугушвили П., Развитие промышленности в Грузии и Закавказье, т. I, Тбилиси, “Изд. АН Груз.ССР типография”, 1957, 343 с.
8. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпускъ первый, Тифлисъ, “Типография Главнаго Управления Наместника Кавкасаго”, 1881. 210 с.
9. Акопян Т., Очерк истории Еревана, Ереван, “Издательство Ереванского Университета типография”, 1977, 490 с.

Ə. HAQVERDIYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN MİLLİ MENTAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Aslanlı

Azərbaycan Universiteti

nigar.aslanly@au.edu.az

Son vaxtlar dilçilikdə frazemlərin etnokulturoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Buna səbəb koqnitiv dilçiliyin insanların həyat tərz, məişəti, psixologiyası ilə bağlı spesifik cəhətlərin dildə əks olunması kontekstində yeni problemlərin ortaya çıxması ilə bağlıdır. Müasir dünya mədəniyyətlərarası kommunikasiya ilə səciyyəvidir. Bu prosesdə insanların bir-birini düzgün anlaması üçün bəzi problemlər ortaya çıxır. Onların bir qismi frazeoloji birləşmələrdə milli spesifikliyin mövcudluğu ilə bağlıdır. Q.F. Ustinina qeyd edirdi ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində əsas maneə təmasda olan mədəniyyətlərin milli-spesifik xüsusiyyətləridir [3, 2].

Qeyd olunan maneə insanların-müəyyən dildəşyıcılarının şüurunda olan assosiasiyalarla əlaqədardır. Yəni bu insanlar frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərkən özünəməxsus assosiasiyalardan istifadə edir. Xalqlar arasında assosiasiyaların fərqi dilin leksik sistemində ki fərqi ortaya çıxarır.

Məsələn: ” Kərbəlayı Qulaməli hacının bu sözlərini eşidəndə uca sövt ilə hönkürüb bihal dizi üstə çökdü: “Ağa, Allah məni səndən sonra dünyada qoymasın” – deyib qışqırtı ilə ağladı. Hacı əli ilə ona işarə edib guya sakit ol, dedi və sonra yenə üzünü çöndərdi oğluna tərəf və söylədi: “Bala, mən həştad beş il dünyada ömr etmişəm. Bu tul ömrümdə çox vilayətlər gəzib cürbəcür adamlara rast gəlmişəm: deyirlər çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər. Ona görə bir neçə nəsihət də sənə eləyəcəyəm. Amma dürüst qulaq açıb, dürüst də qulağında saxlayan” [4, s.12]. Azərbaycan dilində “yadda saxlamağa” sinonim olan bir neçə frazeoloji birləşmə vardır(qulağında sırğa etmək, qulağından asmaq və s). Onların içərisində “qulağında saxlayan” “qulaq”la hansısa predmetin

“saxlanması” arasında assosiasiya yaradılmışdır. Bu ifadə ilə bağlı özünəməxsusluq mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı qeyd olunan assosiasiya arasındakı fərqə görə meydana çıxır. Assosiasiyalar fərqi dünya xalqları arasında oxşarlıqlarla yanaşı mövcud təbii fərqlərdir. Bu məsələləri dilçilikdə linqvokulturologiya araşdırır. Bununla əlaqədar V.A. Maslova qeyd edir ki, linqvokulturologiya xalqın dildə əks olunan və möhkəmlənmiş mədəniyyətinin təzahürlərini araşdırır [1, s.86-90]. Frazeoloji birləşmələrdə milli-mentallıq etnokulturoloji fərqdır; istənilən dildə frazeoloji səviyyədə etnokulturoloji fərq mövcuddur.

“Ağa Hüseyn bir dövlətmənd şəxs idi. İranla böyük xüşkəbər alışverişi edirdi. Amma bisavad olmağına görə həmişə bir yazı bilən adama möhtac idi. Mirzə Nəsib o qədri ki bacarırdı Xəlili Ağa Hüseynə tərif edib təvəqqe etdi ki, onu öz yanında saxlasın. Ağa Hüseyn öz dostunun təvəqqeini qəbul edib ayda altı manat məvacibə Xəlili dükanda qulluq etməyə qəbul etdi. Hətta ona çörək və ildə də bir libas verməyi həm boynuna götürdü” [4, s.8]. “Boynuna götürmək” Azərbaycan dilində istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə çox işlənən frazeoloji birləşmələrdən biridir. Bu frazemın daxili mənası “boyuna hansısa yükü götürməklə” bağlıdır. Həmin ifadənin məcazlaşması yeni semantikanın meydana çıxması ilə nəticələnmişdir. Qeyd olunan frazemdə assosiasiya onun daxili mənasına uyğun olaraq meydana çıxmışdır. Burada dəyişən yüklə mənaəviyyat arasında assosiasiyanın meydana çıxmasıdır; nəticədə də yeni məzmunlu frazeoloji birləşmə formalaşmışdır. Bəzi frazeoloji birləşmələrdəki qeyd olunan xüsusiyyət aşağıdakı misalda da özünü göstərir:

“Hacı Xəlil vəfat etdi. Yəni dünyadan bir şəxs rehlət etdi ki, neçə fükərə əlini tutmuşdu, ac qarınlar doydurmuşdu. Çılpağa libas vermişdi. Ona görə bu şəxs nəinki öz xiş və əqvamının, bəlkə cəmi şəhər əhlinin əlindən getdi”. Bu misalda da “əlini tutmaq” daxili mənanın məcazlaşması hesabına formalaşmışdır. M.S. Qutovskaya yazır ki, bütün etnokognitiv xüsusiyyətlər dünyanın dəyərləndirilməsi, sadələşdirilməsi ilə bağlı assosiasiyalarla şərtlənir [2].

Frazeoloji birləşmələrdə milli –mentallıq hansısa mədəniyyətə aid müəlliflərin intellektual səviyyəsindən asılı olaraq frazeoloji yaradıcılıqda iştirak etməsi ilə də bağlıdır. Bu, müəllif novatorluğudur. Məsələn:

“Xoş o şəxsin halına ki, öləndən sonra onun adı dillərdə diri qala və ehtiram və rəhmətlə yad ola [4, s.13]. Dillərdə diri qalmaq” frazeoloji birləşməsi Ə. Haqverdiyevin dilimizdə olan frazeologiləşmə modeli əsasında yaranan müəllif frazeologiyasına aiddir. Məsələnin mahiyyəti “dil” ilə “həyat” arasındakı assosiasiyanın əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır.

Ə. Haqverdiyev Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olmuş və onun çox zəngin ədəbi dilində müxtəlif məzmunlu frazeoloji birləşmələr müəllif ideyalarının daşıyıcısı kimi mühüm rola malikdir.

Göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələrdə assosiasiyalar milli şüurun daşıyıcılarıdır və onların meydana çıxması dil daşıyıcılarının həyat təcrübəsindən, dünya haqqındakı biliyindən və insanların intellektual səviyyəsindən asılıdır. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli ruhunu, milli-mədəni xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan dil vahidləridir.

Açar sözlər: Frazemlər, milli-mental, assosiasiya, fərq, linqvokulturologiya.

Ədəbiyyat

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. Пособие для студ. высш. Учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия» 2001. – 86-90 с.
2. Гутовская М.С. Этноспецифичность фразеологической картины.
3. Устинина Г.Ф. Перевод как средство межкультурной коммуникации. Анализ сложных имён существительных в английском и китайском языках. // Гуманитарные научные исследования. – Март, 2013, с.2. URL: <http://human.snauka.ru/2013/03/2509>.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2005.

VAQİF SƏMƏDOĞLU YARADICILIĞINDA TRANSCENDENTAL DƏYƏRLƏRƏ MÜNASİBƏT

Məhəmməd Azad

Azərbaycan Universiteti

azadovmahammad@gmail.com

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətləri onun bir əsr daxilində müxtəlif dövrlərə, mühitlərə bölünməsi ilə bağlıdır. Təbii ki, bu mərhələlərin hər birinin özünəməxsus özəllikləri, spesifik xüsusiyyətləri var idi. Sovet dövrünə qədərki ədəbiyyatın tamamilə özünə xas cəhətlərini görürük; bütün yaradıcılıqlarını türkçülüyə, turançılığa və bütün bəşəri məsələlərə həsr edən füyuzatçıların dünyaya integrasiya arzuları dövrün dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm addım idi. Xalqın, millətin, cəmiyyətin cəhələtinin tənqidinə eyni zamanda azərbaycançılıq ideasının təşəkkülünə xidmət göstərən şəxslərin isə istiqaməti maarifçilik idi. XX əsrin əvvəlləri, yəni sovet dövrünə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı bu iki istiqamətdə inkişaf edirdi. XX əsrin 20-ci illərindən sonra, yəni Sovet rüjimi qurulduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatının istiqaməti məcburən dəyişməyə başladı. Belə ki, sovet hakimiyyətinin prinsiplərini qəbul edib, ona arxalanıb milli dəyərlərə müxalif çıxanlar qrupu və ilkin milli dəyərlərə sadıq qalanlar qrupu formalaşmışdı. XX əsrin 60-cı illərindən isə mövcud totalitar rejimin qismən zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq tamamilə yeni bir nəsil yetişməyə başladı.

İntibah dövründən ədəbiyyatda immanentliyin prinsiplərini görürük. İmmanentlik insanın özünə qapanması, ətraf aləmdən mənəvi cəhətdən qoparaq problemlərinin öz daxilində həll olunmasına çalışmasıdır. İnsanın öz daxilindən çıxması, Tanrını özündən kənarda axtarması isə transcendentallıqdır. Transcendental fəlsəfəyə görə insan öz daxili məmindən deyil, kənar ilahi qüvvədən mədət diləyir. 60-cılar nəslinin nümayəndəsi Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında da transcendentallıq dəyərləri görə bilirik. Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığının əsas hissəsini Allahla ünsiyyət, Tanrı-insan münasibətləri təşkil edir. İnsanın Tanrı ilə söhbəti, insanın Tanrıya can atması deyə bilirik ki, Vaqif Səmədoğlu poeziyasının zirvəsini təşkil edir. Biz Səmədoğlu poeziyasına transcendentallıq yanaşma ilə müraciət edə bilirik. Bu zaman şairin özündən, dünyadan qopub Tanrıya üz tutmasının şahidi oluruq. Transcendental dəyərlərə əsalanaraq Vaqif Səmədoğlu öz daxili məmindən çıxaraq, özündən kənarda Allahı, Allahla ünsiyyəti, söhbəti arzulayırdı:

İlahi,
hansı dildə yalvarım sənə?
Bir dua yetər
yoxsa sənə də
ağız açmaq gərəkdir dönə-dönə? [3, s.125]

Maraqlıdır, şair burada “hansı dil” deyəndə nəyi nəzərdə tutur, dünyada mövcud olan xalqların dillərini yoxsa insanla Tanrı arasında olan xüsusi dili? Yaxud digər misralara diqqət yetirək: “Bir dua yetər yoxsa sənə də ağız açmaq gərəkdir dönə-dönə?” burada dünyanın əzablarında nicat yolu axtaran şairin Tanrını insanlarla müqayisə etdiyini görürük. Şair İlahidən soruşur ki, sən də insanlar kimisən, sən də qapına yüz dəfə getmək lazımdır, sən də insanlar kimi amansızsan yoxsa sənə bir dil yetir yoxsa sən bir kəlməylə kifayətlənib bizi qəbul edirsən? Bu müqayisələrdən sonra şair anlayır ki, Tanrı insanlar kimi deyil və Tanrıya bir dil kifayətdir. Elə həmin şeirin sonunda şair əsas nəticəyə gəlir:

Sənə yox, dünyaya yox,
özümə gülürəm,
çünki yaratdığın neçə min dildən
cəmi ikisini bilirəm.
Bunların birindən
Yer də, göy də xəbərsiz...
Odur o birində
Yalvaram sənə indi:
Qospodi, pomoqi, Qospadi... [3, s.125]

Bu nümunədən göründüyü kimi şair o nəticəyə gəlir ki, Tanrı insan deyil, Tanrı insanın fəvqində bir məfhumdur. İnsan Tanrıya çata bilməz. İnsanla danışmaq üçün min dil lazım olduğu təqdirdə, Allahla danışmağa bir dil - insanla Allah arasındakı xüsusi bir dil lazımdır.

Döründüyü kimi Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında ölümlə üz-üzə olan insanın Allahla ünsiyyətində transendental idealar öz əksini tapır.

Açar sözlər: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, immanent ideyalar, transendental idealar, Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığında transendentallıq.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva A. (2019). Vaqif Səmədoğlu sənətinin təkrarsızlığı. Bakı.
2. Səmədoğlu V. (2004). Uzaq yaşıl ada. Bakı: Şərq-qərb.
3. Səmədoğlu V. (2005). Mən burdayam, İlahi. Bakı: Gənclik.
4. Səmədoğlu V. (2016). Gürzəçöl yazıları. Bakı: Parlaq imzalar.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLAR ÜÇÜN İNKLÜZİV TƏHSİL

Lalə Babayeva

Azərbaycan Universiteti

lala.babayeva@au.edu.az

Hazırda Azərbaycanda vahid təhsil məkanı inkişaf edib, integrasiya imkanları məhdud uşaqların təhsil və tərbiyəsində aparıcı istiqamətə çevrilib ki, bu da kütləvi və xüsusi təhsil sistemlərinin yaxınlaşmasında ifadə olunub. Dünyada uzun müddətdir ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara, onların layiqli təhsil almaq imkanlarına və böyüklərin diqqətinə, anlayışına və qayğısına ehtiyaclarına xüsusi diqqət yetirilir. Bu gün sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil praktikasına integrasiyası prosesinə yeni, sosial-pedaqoji yanaşmalar mövcuddur "İnklüziv təhsil" in ideyasının əsasını xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ayrı-ayrı ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə deyil, bütün şagirdlərin təhsil aldığı adi məktəblərdə təhsili təşkil edir. Belə bir yanaşma bütün uşaqları kollektivin ictimai həyatına cəlb edir, normal münasibətlərdə sərhədləri silir və gələcək gəncin şəxsiyyətinin formalaşmasında səhvləri aradan qaldırır və ya ən azı dəfələrlə azaldır.

Müasir mərhələdə dövlət təhsil siyasəti sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verir. Artıq təhsil sistemində təlim prosesi zamanı uşağa xüsusi dəstək və yardım mədəniyyəti, psixoloji və pedaqoji dəstək inkişaf edir. Bu məqsədlə Tibbi-sosial mərkəzlər, məktəbə dəstək xidmətləri, peşəyönümü mərkəzlər, psixoloji, tibbi-pedaqoji komissiyalar, psixoloji-pedaqoji konsultasiya mərkəzləri, və s. müxtəlif dəstək modelləri hazırlanır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara vaxtında və səmərəli psixoloji, tibbi və pedaqoji dəstək həm differensial (xüsusi və ya korreksiya), həm də integrasiya olunmuş təhsil şəraitində həyata keçirilir. Müasir integrasiya forması ilk dəfə xaricdə yalnız XX əsrin ikinci yarısında meydana çıxdı. XX əsrin texnoloji inqilabı 1970-ci illərin demokratik islahatları ilə birlikdə iqtisadi yüksəlişə, humanist ideyaların və innovativ texnologiyaların pedaqogikaya nüfuz etməsinə, o cümlədən təhsildə interaktiv və ekoloji yanaşmaların nəzəriyyəsi və praktikasının həyata keçirilməsinə töhfə verdi.

İntegrasiya proseslərində əsas rolu Skandinaviya ölkələri tərəfindən irəli sürülmüş "normallaşma" konsepsiyası, sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqlara münasibətdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş sosial siyasət mövqeyi oynamışdır. Bu, beynəlxalq hüquqi aktları (İnsan Hüquqları Bəyannaməsi və s.) uyğun olaraq xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sosial həyat şəraitinin normallaşdırılması ideyasına əsaslanır. Normallaşma aspektlərinin tərkib hissələrindən biri integrasiya (inklüziv) təhsil idi.

Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin, ABŞ-ın, Yaponiyanın iqtisadi, texnoloji və informasiya imkanları kütləvi təhsil sistemində inklüziv təhsilin həyata keçirilməsi üçün xüsusi təhsil mühiti yaratmağa, eləcə də şəhər infrastrukturunu mümkün qədər əlçatan etməyə imkan verdi. 1975-ci ildə Birləşmiş Ştatlar 94-142 sayılı Qanunu (Bütün sağlamlıq imkanı məhdud Uşaqlar üçün Təhsil Qanunu) qəbul edərək öz ölkəsində integrasiyanı qanuniləşdirir. Lakin, XX əsrin 70-ci illərin sonu 80-ci illər in əvvəlində ABŞ-da kütləvi məktəbin təhsil təcrübəsində integrasiya dəyişiklikləri çoxlu

sayda çətinlik və problemlərin yaranmasına səbəb oldu. O dövrdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, adi məktəbdə müəllimin yeni peşə fəaliyyət növünə və yeni məsuliyyətə hazır olmaması mühüm problemlərdən biri idi. Oxşar mənzərə bu ideyaları təhsilə tətbiq edən bir çox Avropa ölkələri üçün kifayət qədər xarakterik olmuşdur.

1994-cü ildə Salamankada (İspaniya) YUNESKO-nun himayəsi altında Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin Təhsili üzrə Ümumdünya Konfransı keçirilmişdir ki, bu konfransda “inklüziv” termini beynəlxalq istifadəyə daxil edilərək inklüziv təhsil prinsipi elan edilmişdir. Inklüziv təhsil təkcə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq və yeniyetmələrin adi məktəbin təhsil prosesinə fəal cəlb edilməsini və iştirakını deyil, daha çox bütün uşaqların təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sistem kimi kütləvi təhsil prosesinin yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. .

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlimi prinsipi XX əsrdə bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dünya təcrübəsində bu konsepsiyanın transformasiyasının üç mərhələsini şərti olaraq ayırmaq olar:

- 20-ci əsrin əvvəlləri - 60-cı illərin ortaları - "tibbi model" - seqreqasiya;
- 60-cı illərin ortaları - 80-ci illərin ortaları - "normallaşma modeli" - integrasiya;
- 80-ci illərin ortaları - indiki - "sosial model" - inklüziv.

“Tibbi model” – sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxsin xəstə şəxs kimi qəbul edilməsi; onun tibbi yardıma və müalicəyə ehtiyacı olduğuna inanılırdı və bunu xüsusi bir müəssisədə aparılması təklif edilirdi.

İnteqrasiya konsepsiyası uşağın məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, məktəb və cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsinə hazırlanması təklif edir. İnteqrasiya uşağın təhsil sistemində uyğunlaşmasını nəzərdə tutursa, inklüziv - sistemin uşağın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması deməkdir. Inklüziv daha çevik bir sistemdir.

Təkcə təhsilə deyil, həm də insanın cəmiyyətdəki yerinə yeni baxış daha çox **“inklüziv”** – **inklüziv** anlayışı əks etdirir. Inklüziv Təhsil uşaqların öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsində müxtəlif ehtiyacları ödəmək üçün daha çevik olacaq təlimi inkişaf etdirməyə çalışır. Inklüziv təhsil təcrübəsinin mərkəzində hər bir şagirdin fərdiliyini qəbul etmək ideyası dayanır və buna görə də təhsil hər bir uşağın xüsusi ehtiyaclarını ödəyəcək şəkildə təşkil edilməlidir. “İnklüziv təhsilin təşkili prinsipi sosial-pedaqoji xarakterli daşıyır.

Bəzən sağlam uşaqların valideynləri sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların öz uşaqlarının siniflərində oxumasını istəmirlər. Onların fikrini dəyişmək üçün bu istiqamətdə fəal şəkildə izahat işləri aparmaq – təlimlər keçirilməli, dəyirmi masalar, teledebatlar təşkil etmək və bir sıra müxtəlif sosial-psixoloji tədbirlər təşkil olunmalıdır. Inklüzivlik hər bir şagirdin yolunu açmaq deməkdir

Açar sözlər: Inklüziv, integrasiya, sağlamlıq imkanları məhdud, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, Tibbi model, “normallaşma” konsepsiyası.

Ədəbiyyat

1. Hacımuradova L.N. Inklüziv təhsil baxdığınız güzgüləri dəyişir. Gəncə Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri. Gəncə 2019, № 3; səh.240-243.

2. İnküziv təhsil. Əlilliyi olan uşaqları keyfiyyətli təhsilə cəlb etmək üçün nə etmək lazımdır? Bakı, BMT-nin Uşaq fondu (UNICEF), 2019.
3. İnküziv təhsil. Valideynlər üçün bələdçi. RİİB, Bakı, 2020.
4. İnküziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. Müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait dəsti. Xüsusi kitabça 3. UNICEF, RİİB, Bakı 2020.
5. İnküziv təhsil konsepsiyası və onun UNICEF-in missiyası kontekstində aydınlaşdırılması. Texniki kitabça 1. Bakı, UNICEF, 2020.
6. İnküziv təhsil. Əlilliyi olan uşaqları keyfiyyətli təhsilə cəlb etmək üçün nə etmək lazımdır? Bakı, BMT-nin Uşaq fondu (UNICEF), 2019.
7. Loreman T., Deppeler J., Harvey D. İnküziv təhsil. Sinifdə müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün təcrübi təlimatlar. Bakı, İdeal Print, 2020.
8. Müəllimlər, inküziv, uşaqyönlü tədris və pedaqogika. Texniki kitabça 12. Bakı, UNICEF, 2020.
9. Nazarova N.M. İnküziv təhsilin pedaqogikası. Dərslik, Moskva, 2019.
10. Об интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья
11. http://www.fatihovalf.ucoz.ru/blog/cto_vy_dumaete_ob_integrirovannom_obrazovanii_detej_s_ogranichennymi_vozmozhnostjami_zdorovja/2010-05-26-1

TURİZMİN MİLLİ İQTİSADİYYATDA ROLU

Əvəz Bağirov

Azərbaycan Universiteti

evezbagirov747@gmail.com

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra açıq bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə uyğun olaraq yeni iqtisadi və sosial inkişaf yoluna qədəm qoymuş, integrasiya prosesində olan dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirmişdir. Bu əlaqələrin bir qolu olan beynəlxalq turizm əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkədə turizmin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. 1999-cu ildə təsdiq edilmiş “Turizm haqqında qanun” və 2002-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan turizminin 2002-2005-ci illərdə inkişafı planı” Ulu Öndərin müvafiq fərmanlarına uyğun olaraq Azərbaycanda turizmin inkişafını sürətləndirmişdir [4, s.45].

Azərbaycanda çox nadir rast gəlinən təbii, mədəni, milli və etnoqrafik obyektlər kompleksi mövcuddur. Onun strateji yerləşməsi, doqquz iqlim qurşağı, flora və faunanın müxtəlifliyi və zənginliyi, dəniz sahilində yerləşməsi, mədəni-tarixi irsi, dadlı yeməkləri, gözəl qonaqpərvərlik ənənəsi ölkədə turizmin inkişafı üçün geniş perspektivlər yaradır.

Azərbaycanda turizm sahəsində geniş imkanlar ölkəyə turizmin inkişafı istiqamətində bir çox beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməyə imkan verir. Bu beynəlxalq təşkilatlara Dünya Turizm Təşkilatı, Quam İslam Konfransı Təşkilatı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və başqaları daxildir [1, s.89].

Bundan əlavə, Azərbaycan turizm sahəsində təcrübəsi olan Türkiyə, Polşa, İtaliya, Gürcüstan, Ukrayna, Rumıniya, Belarus, Yunanıstan, Moldova, Qətər və s. kimi ölkələrlə hökumətlərarası sazişlər imzalayıb. Bu cür sazişlərin bağlanması üçün digər ölkələrlə danışıqlar aparılır.

Prezident İlham Əliyev ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi xəttinin sadıq davamçısıdır və hər zaman turizmin inkişafını ölkənin ən mühüm istiqamətlərindən biri hesab etmişdir. Bunun ən bariz nümunəsi Prezident İlham Əliyevin 2011-ci ili Azərbaycanda “Turizm ili” elan etməsidir. “Turizm ili” çərçivəsində bir sıra tədbirlər təşkil olunur. Təsadüfi deyil ki, buna nail olmaq üçün Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin tərkibində operativ qrup yaradılıb [3, s.56].

Azərbaycan, demək olar ki, bütün təbii gözəlliklərin mövcud olduğu coğrafi məkanda yerləşir. Azərbaycanın turizm məkanı kimi çoxlu imkanları var. Turizmin inkişafı iqtisadiyyatımızın möhkəmlənməsinə, gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına, ən əsası isə rayonun sosial-iqtisadi inkişafına əsas ola bilər.

Hazırda turizm bölgəsi olmaq ölkə üçün təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi baxımdan çox vacibdir. Çünki turizm müasir dünyanın prosesləri və təhlükəsizlik qayğılarına uyğun inkişaf etdirilməlidir. Turizm həm də ölkələri və xalqları bir araya gətirir, beynəlxalq əlaqələri möhkəmləndirir, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafını təmin edir. Turizmi artırmaqla, onu turizm zonasına çevirməklə və eyni zamanda, biz ərazinin sosial-iqtisadi inkişafına çox tez və səmərəli nail ola bilərik.

Son illər Azərbaycanda turizmin inkişafına böyük önəm verilir və bu istiqamətdə ilk addımlar atır. Çoxalma prinsipinə əsasən, turizm sektorunda yaradılan hər iş yerinə 3-4, bəzən 6-7 yeni iş yeri açılır. Yəni su və ərzaq istehsalı prosesində kənd təsərrüfatı istehsalı genişləndirilmiş, rayona göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün peşəkar kadrlar hazırlanmış, bu məqsədlə kurslar yaradılmışdır. Bütün bunlar yeni iş imkanları və regional inkişaf deməkdir [2, s.82].

Bu gün turizmin inkişafı, onun qlobal xarakteri və resurs potensialındakı struktur dəyişiklikləri onun inkişafının vacibliyini yaradır. Turizmdə regional resursların iqtisadi dövriyyələrə inteqrasiyası onun idarə edilməsini xarakterizə edir. Turizmin regional və sahə strukturu turizm tələbatının və milli iqtisadi strukturun dəyişməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Turizmin inkişafı ilə müasir kənd təsərrüfatının və kənd yerlərinin inkişafına şərait yarada, iqtisadiyyatın regional strukturunu təkmilləşdirə bilər.

Qeyd etmək ki, inkişaf strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi növbəti üçüncü mərhələyə daxil olmaq üzrədir. Bu mərhələ 2013-2022-ci illəri əhatə edir. Ölkədə turizmin inkişafı və turizm xidmətlərinin daha da genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq bu mərhələ regionda yeni müasir standartlara cavab verən mehmanxanaların Bakıda, Şahdağda qış-yayda tətbiqi kimi tədbirləri əhatə edir. . turizm kompleksi və tarixi abidələrin bərpası 2016 - 2019-cu ildə turizmin orta hesabla 21,9% artacağı gözlənilir [5, s.67].

Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında xüsusilə turizm sahəsində hədəflər və qeyd olunan problemlərin həlli istiqamətində görülən işlər, rayonların, kəndlərin tarazlı inkişafı və beləliklə də Azərbaycanın davamlı gələcək inkişafı və insanların həyatı daha da yaxşılaşacaq.

Turizmin iqtisadiyyatda rolu onun iqtisadi artımından, iqtisadi siyasət balansından və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə özünəməxsus statusundan asılıdır. İqtisadi artım turizmin nəzərə alındığı ÜDM artımıdır.

Turizm iqtisadiyyatın əsas sektorlarına, o cümlədən nəqliyyat, rabitə, tikinti, kənd təsərrüfatı və istehsalat sahələrinə böyük təsir göstərir. Turizmdə məşğulluğun artması yeni iş yerlərinin yaradılmasına digər sektorlara nisbətən daha çox təsir edir. Bu onu göstərir ki, turizm sosial inkişaf mənbəyidir.

Müasir turizmin inkişafının təhlili göstərir ki, siyasi, iqtisadi və sosial qüvvələr, innovasiyalar və yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə turizmin inkişafına öz töhfəsini verib.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, turizm, inkişaf, sosial-iqtisadi siyasət.

Ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə . Turizmin Menecmenti. Bakı, Mütərcim nəşriyyatı, 2005, 123 s.
2. Bilalov B.Ə., Ç.G.Gülalıyev. Turizmin Əsasları. Bakı, 2015, 78-91 s.
3. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010, 350 s.
4. Hüseynov İlqar, Nigar Əfəndiyeva. Turizmin Əsasları. Bakı, 2007, 176 s.
5. Qurbanov F.İ., "Azərbaycanda Turizmin inkişaf problemləri" Bakı -2007 Adiloğlu nəşriyyatı, s.12-18.

ABŞ VƏ RUSİYA QARŞIDURMASINDA MOSUL PROBLEMİNİN YERİ

Ülviyyə Bayramova

Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı

bayramova.ulviyya@inbox.ru

Birinci Dünya Müharibəsinin ortalarında rusların Avropa cəbhəsində kifayət qədər uğur qazana bilmədiyi zaman Antanta qoşunları arasında diplomatik güc azalmağa başlamışdır. Bu vəziyyət Sayks-Piko müqaviləsində rusların istəklərinin nəzərə alınmaması ilə daha aydın nəzərə çarpmışdır. Sazanovun təkidli ilə Osmanlı imperiyasının Anadolu və İstanbul hissəsinə iddiaları olan Rusiya diplomatik mühitdə nəzərə alınmamışdır. Bu vəziyyəti başa düşən Peterburq hökuməti Qafqaz Cəbhəsinə əlavə qüvvələr və yüksək rütbəli generallar göndərməklə diplomatik yollarla əldə edə bilmədiklərini hərbi yolla qazanmağı planlaşdırmışlar. Hətta çarın əmisi Böyük Hersoq Nikolayeviç bu məqsədlə Qafqaz Baş Qərargahını yaratmışdır [1]. Qafqaz cəbhəsində böyük qələbələrlə irəliləyən çar ordusu, Ərzurum əməliyyatından (fevral 1916) dərhal sonra (1916-cı il aprel) İrana doğru irəliləməyi planlaşdırır. Osmanlılar bu dəfə İran cəbhəsində rus qoşunları ilə vuruşmalı olurlar. İran Cəbhəsindən (13-cü Korpus) bəzi qüvvələri İrana göndərən Osmanlı Hökuməti eyni anda iki böyük güclə (Rusiya İranda, İngiltərə İraqda) mübarizə aparmalı olurlar [2]. Bu dövrdə ingilislər Osmanlı

ordularını məğlub etmək məqsədilə ruslardan kömək istəməli olurlar. Burada məqsəd, Osmanlı İmperiyasının qoşunlarını məğlub etməkdənsə, rusların İranda irəliləməsini cılovlamaq olmuşdur. İrana qarşı böyük iddiaları olan İngiltərə bu torpaqları rusların zəbt etməsindən qorxurdu. İraq Cəbhəsində rus qoşunlarından kömək istəməklə İngiltərə həm Osmanlı İmperiyasını hər iki tərəfdən (İran və İraqda) sıxışdırmış, həm də rus qoşunlarının İrana doğru irəliləməsini gecikdirmiş olacaqdı.

Yaxın Şərqi iqtisadi və strateji əhəmiyyətini dərk edən İngiltərə müharibə başlamazdan əvvəl, cəbhələr açılmazdan əvvəl Yaxın Şərqdə kiçik bir birlik yerləşdirmişdir. İngiltərə 11 oktyabr 1914-cü ildə Bəhreyn adalarında və noyabrın əvvəlində Fars körfəzindəki Fav bölgəsində İngilis Hindistan Diviziyasını yerləşdirmişdir [3]. Bu dövrdə polkovnik Sufi bəy, Yaxın Şərqdə Osmanlı gücünə Vali Cavit Paşa ilə birlikdə Bağdad vilayətinə, həmçinin Bəsrəyə vali və 38-ci Diviziyay komandir təyin edilmişdir [4].

Mosula düşmən kimi deyil, dost və xilaskar kimi gəldiklərini bəyan edən ingilislər 23 noyabr 1914-cü ildə Bəsrəni, 8 dekabr 1914-cü ildə Kuryanı ələ keçirmişlər [5]. Bəsrədən geri çəkilməli olan Osmanlı ordusu Fərat vadisi və Kurnaya sığınıb. Cavit Paşa dərhal İstanbuldan əsgər tələb etmişdir [6]. “Bu tələbi yerinə yetirmək və Bəsrəni geri almağa hazırlaşmaq üçün İstanbuldan iki piyada və iki pulemyot bölüyü, Hələb ətrafındakı 12-ci Korpusun 35-ci diviziyasından bir piyada alayı və bir pulemyot rotasının İraq cəbhəsinə göndərilməsi əmri verildi. Hərbi Qərargah rəisi Ənvər Paşa İraqda yerli xalqdan formalaşmış mücahidlərlə ingilis işğalına qarşı mübarizə aparmaq düşüncəsi ilə Ərəbistana İbn Səud və İbnürreşidə zabitlər və hədiyyələr göndərdi. Bəsrə müavini Talıb bəy bu işə məmur təyin edildi” [7]. Bununla belə, ingilislər Hornu ələ keçirmişlər (9 dekabr 1914) və polkovnik Sibhi bəy əsir götürülmüşdür.

Osmanlı ordusu Bəsrəni geri almaq məqsədilə çox cəhd etsə də, buna nail ola bilməmişdir. İngilis ordusu ardıcıl qələbələr qazanaraq Əmmarə və Nəsiriyədən sonra Bağdad ətrafına gəlmiş və Salman-i Pakdakı qarşıdurmada (12 noyabr 1915) ordusunun üçdə birini itirərək Küt'ül-Əmarəyə (3 dekabr 1915) çəkilməmişdir [9]. Eyni şəkildə Kut'ül-Amaredə İngilis ordusunun təslim olmasından sonra (29 Nisan 1916), Osmanlı qüvvələri daha da irəliləməyi və Bəsrəni geri almağı planlaşdırsa da, Osmanlıya təzyiq edən ruslar İran Cəbhəsindəki ordu Qoşunlarına qarşı çıxmaq məqsədilə İraq Cəbhəsində fasilə vermişdir [10]. İngilis qoşunlarının Bəsrədən gəldiyini bilən Ənvər Paşa, Çanaqqalada 2-ci və 6-cı Piyada Diviziyaları ilə Müstəqil Süvari ordudan ibarət 13-cü Korpus yaradaraq bu birliklərin Bağdada göndərilməsinə başlamışdır. Marşal Von der Qoltz, Paşanı 6-cı Ordu komandanı olaraq Bağdada göndərmişdir. İraq bölgəsində Osmanlı ordusuna dəstək olmaq məqsədilə Həsənkaledən 18-ci ordu ilə Bağdada göndərilən Halil Bəy, 9-cu ordu Komandir müavini Miralay Əli İhsan bəy isə 13-cü ordu Komandiri təyin edilmişdir. Məhz bu dövrdə İraq cəbhəsi üçün Rusiyadan kömək istəyən ingilislər, təcili gücləndirmə tələb etmişlər [11].

İngilislər 1916-cı ilin yanvarında Həmədan və Hanekin istiqamətində İraq cəbhəsinə - Bağdada doğru irəliləyən rus qoşunlarının gücləndirilməsini tələb etmişlər. Bu möhkəmlətmə dəstəsi “Ekspedisiya bölüyü” adlandırılmış və general Baratov onun rəhbəri təyin edilmişdir. Baratovun bu bölməsində 4000 tüfəng, 6000 qılınç və 20 top sursatı olmuşdur. Bunlardan əlavə, Van-Azərbaycan bölgəsində yerləşmiş rus qoşunlarına lazım gəldikdə Baratovun korpusuna qatılmaq məqsədilə Xios bölgəsinə getmək əmri verilmişdir. Qoşunların tam təchiz olunmasından və ordunun yolda

olmasından asılı olmayaraq, Baratova müharibə taktikası və Osmanlı ordusunun qüvvələri haqqında heç bir məlumat verilməmişdir [12].

Ruslar ingilislərin bu istəklərinə müsbət cavab verməklə türkləri İraq Cəbhəsində cəmləməli və ordularının İranda daha asan irəliləməsinə şərait yaratmalı idilər. Bu səbəbdən İrandakı qüvvələrini gücləndirmək məqsədilə 4-cü ordu bölüyü Culfaya yerləşdirilmiş və onlara dəstək üçün sərhəddən başqa bir bölmənin də onlara qoşulması qəbul edilmişdir [13]. Bu plan ruslar üçün çox əhəmiyyətli idi. Çünki Avstriya qoşunlarının köməyi ilə türklər Kəsrî Şirinə gələrək rusları bu torpaqlardan sıxışdırıb çıxarmışdılar. Kəsridə məğlub olan ruslar Kirmanşaha doğru geri çəkilməmişdilər.

Stavka rusların bu hücumu həvəslə başlamasının başqa bir səbəbini də bu sözlərlə ifadə etmişdir: “Bağdada doğru irəliləməyin ən əlverişli yolu Mosul və Diyarbəkirdən keçir. Buradan irəliləyərək Osmanlı İmperiyasının ürəyinə girmiş olacağıq ki, türklər müharibə üçün ən böyük güclərini buradan geri çəksinlər. Osmanlı torpaqlarının dərinliklərinə doğru irəliləmək üçün onu bütün istiqamətlərdən sıxışdırmaq lazımdır. Bununla belə, Bağdadı ələ keçirməklə biz Hindistanın və Orta Asiyanın yeganə suveren gücünə çevrilə bilərik” [14].

1916-cı ilin qışından ingilislərin təkidlərinə baxmayaraq, rus ordusu yalnız 1916-cı ilin payızında Yaxın Şərq əməliyyatına hazır ola bilmişdir. 1916-cı ilin payızında Qafqaz cəbhəsinin sağ qanadı olan Qafqaz süvari alayı general Baratovun komandanlığı ilə Kirmanşahdan Bağdada, yəni İrandan Mesopotamiyaya doğru irəliləməyə qərar vermişdir. İyunun sonunda Mərkəzi Qərargah Qafqaz Cəbhəsi komandirlərinə bu əməliyyat üçün hər cür köməklik göstərəcəyini və bu əməliyyatın başa çatması üçün hər şeyi edəcəyini bildirmişdir. Qafqaz cəbhəsində fəal ordu komandiri Brusilovun təqdim etdiyi məruzədə aşağıdakı məlumatlar yer almışdır: “Əməliyyatdan əvvəl rus ordusunun tərkibi: 7-ci Qafqaz piyada alayı, 4-cü Qafqaz kazak alayı, 4-cü Kuban kazak alayı, 2-ci və 3-cü Baykal Kazak Alayı, 1-ci Qafqaz Sərhəd Süvari bölüyü və cəmi 15 tabor, 6 atıcı alayı, 124 pulemyot, 58 top və 5 mühəndis bölməsindən ibarətdir. Əməliyyatın ən mühüm nöqtələrində 14.000 əsgər və 6000 atdan ibarət 1-ci Qafqaz Süvari Birliyinin istifadə edilməsi qərara alınarsa, hücum üçün bu hissələri daha da gücləndirmək lazımdır” [15]. Qarşı tərəfdən Bağdada hücum planlaşdıran ingilislər əməliyyat üçün 20 minlik ordu hazırlamışdılar.

Rus qoşunları ekspedisiyada olarkən İngilis generalı Taunşendin qüvvələri Kut'ül Amare (Bağdadın cənub-şərqində) Dəclə qalasında ilişib qalmışlar. İngilis qoşunları burada yalnız bir türk birliyi ilə mühasirə olunmuşdu. Bu səbəbdən İngiltərə Baş Qərargahı Baratovdan Kut'ül Amara istiqamətində irəliləməsini istəmişdir [15]. Maraqlıdır ki, Kutül Amaradan cəmi 160 km aralıda 4 Britaniya korpusu olsa da, ingilis generalları ora qoşun göndərmək əvəzinə Baratovun, nisbətən kiçik olan bölməsini 855 km uzaqlığa yönəltməsini istəmişdilər.

Osmanlı ordusu ilə ilk qarşıdurmadan Baratovun qoşunları ardıcıl qələbələr qazanmışlar. Baratovun qoşunları Mesopotamiyanın Şimal hissəsinə doğru irəliləməyə başlamışdır. Baratovun qoşunları Kut'ül Amara çatmazdan əvvəl ingilislər mühasirədən çıxıb uğur qazanmışlar. Bu müharibə zamanı Xəlil Paşanın komandanlığı altında olan 6-cı Ordunun hücumunu dəf edərək ingilislərin işini asanlaşdıran Baratov, Yaxın Şərqə doğru irəliləmək üçün əməliyyatı davam etdirmişdir [16]. 65 minlik ingilis ordusuna qarşı aciz qalaraq 18-ci korpusu Dəclə düzündə tərk edən Xəlil Paşa, ordusunun başqa bir hissəsi (13-cü korpus, yəni 25 min əsgər və 80 top) ilə Baratovun qoşunlarına

hücuma hazırlaşdı. Qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan mayın 21-də Baratovun qoşunları öz növbəsində Hanekin, Kerind (16 iyun) və Kirmanşah (20 iyun) bölgələrində məğlub olaraq böyük məğlubiyyətlə geri çəkildilər [17]. Baratov, xəstə düşmüş və zəifləmiş qoşunlarını Qəzvinə yerləşdirdi. İngilislərin sayı dörd dəfə çox olsa da, ruslara heç kömək etmədilər. Rus qoşunları bir-birinin ardınca fəlakətlə üzləşdiyi halda, ingilis komandirləri heç bir aktiv hücum etmədən müttəfiqlərinin vəziyyətini izləməklə kifayətləndilər [18].

Açar sözlər: Mosul problemi, ABŞ, Rusiya.

Ədəbiyyat

1. Левицкий В. (2014), На Кавказском Фронте Первой Мировой, Москва: Кучково поле, с.145.
2. Корсун Г. (2010), Пожелания Великобританского Правительства О Содействии Английским Войскам В Месопотамии, Москва: Вечер, с. 23.
3. Лазарев М.С. (1960), Крушение Турецкого Господства на Арабском Востоке. (1914-1918), Москва: Восточной Литература, с.178.
4. Kemal C. (2007), “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, -Cilt 10, Sayı 40, s. 648.
5. Yazıcı N. (2011), 1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu, CTAD, Yıl 7, Sayı 14, s. 133.
6. Binark İ. (1993), Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525 – 1919), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, s. 35.
7. İbidem, s. 36.
8. İbidem, s. 38.
9. Kemal C. (2007), opt. cit., s. 651.
10. КОРСУН, Г. (2010), opt. cit., s. 184.
11. Могилевич Ю.А.Э. (1940), На Путиях К Мировой Войне 1914-1918 Гг., Москва: ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы, с. 22.
12. Корсун Г. (2010), opt. cit., s. 185.
13. Буранов Ю. Хрусталеv, В. (1997), Убийцы царя. Уничтожение династии, Москва: Терра, с. 42.
14. Керсновский А. (2018), История Русской Армии, Москва: Абрис, s. 46.
15. Покровский Н. (1934), Империалистическая Война, Москва: Соцэкгиз, s. 16.
16. Могилевич Ю.А. Э. (1940), opt. cit., s. 38.
17. Поливанов С. (1924), Мемуары, Москва: Высший Военный Редакционный Совет, с. 48.
18. Завриев С. (1947), К Новейшей Истории Северо-Восточных Вилаетов Турции, Тбилиси: Ист. Наук, s. 76.

SÜNİİNTELLEKTİN HÜQUQİ REJİMİ

Tünzalə Cəfərova

Azərbaycan Universiteti

jafarovatunzala01@gmail.com

Süni intellekt (Sİ) sənayenin geniş spektrini dəyişdirmək və bir çox cəhətdən cəmiyyətə təsir etmək potensialına görə son illərdə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. AI-nin əsas üstünlükləri və tətbiqlərindən bəziləri bunlardır:

Artan səmərəlilik: Süni intellekt təkrarlanan və vaxt aparan vəzifələri avtomatlaşdırır, insanların diqqətini daha vacib işə yönəltmək üçün vaxt ayıra bilər. Təkmilləşdirilmiş qərar qəbulu: Süni intellekt böyük həcmdə məlumatları təhlil edə və insanların əldən verə biləcəyi nümunələri və fikirləri müəyyən edə bilər ki, bu da daha yaxşı qərarların verilməsinə səbəb olur.

Təkmilləşdirilmiş müştəri təcrübəsi: Süni intellekt fərdiləşdirilmiş tövsiyələr, dəstək və qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün istifadə oluna bilər ki, bu da müştəri məmnuniyyətinin artmasına səbəb olur. **Təkmilləşdirilmiş səhiyyə:** Süni intellekt tibbi mütəxəssislərə xəstəliklərin diaqnostikasında və fərdiləşdirilmiş müalicə planlarının hazırlanmasında kömək edə bilər və bu, xəstələrin nəticələrinin yaxşılaşmasına səbəb olur. **Daha yaxşı tədqiqat və inkişaf:** Süni intellekt tədqiqatçılara və alimlərə verilənlərdə yeni nümunələri və əlaqələri müəyyən etməyə kömək edə bilər, bu da daha sürətli və daha dəqiq kəşflərə səbəb ola bilər.

Ümumiyyətlə, süni intellekt həyatımızı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq və müxtəlif sənayelərə və bütövlükdə cəmiyyətə əhəmiyyətli faydalar gətirmək potensialına malikdir. Bununla belə, məxfilik, təhlükəsizlik və insan hüquqları ilə bağlı narahatlıqlar nəzərə alınmaqla, süni intellektin həssas və etik qaydada hazırlanmasını və istifadəsini təmin etmək vacibdir.

Süni intellektin hüquqi rejimi süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və istifadəsini tənzimləyən qanunlara, qaydalara və təlimatlara istinad edir. Süni intellekt üçün hüquqi rejim hələ də inkişaf etməkdədir və müxtəlif ölkələrin süni intellektin tənzimlənməsinə fərqli yanaşmaları var. Ümumiyyətlə, AI üçün hüquqi rejim məlumatların qorunması, məxfilik, məsuliyyət, etika və insan hüquqları kimi sahələri əhatə edir. Süni intellektə Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR) Sİ (Süni intellekt) sistemləri tərəfindən emal edilən məlumatlar da daxil olmaqla, fərdlər üçün məlumatların qorunması və məxfilik üçün çərçivə təmin edir. Avropa Komissiyası həmçinin süni intellektin inkişafı və istifadəsi üçün etik və hüquqi standartların müəyyən edilməsi məqsədi daşıyan Sİ ilə bağlı tənzimləmə üçün təkliflər üzərində işləyir. ABŞ-da süni intellektə müraciət edən heç bir federal qanun yoxdur. Bununla belə, süni intellekt verilənlərin mühafizəsi və məxfilik qanunları kimi mövcud qanun və qaydalarla, eləcə də sənayeye xas qaydalarla tənzimlənir.

Çin və Yaponiya kimi digər ölkələrdə də məlumatların qorunması, məxfilik, etik mülahizələrə dair qanunlar və qaydalar daxil olmaqla, süni intellekt üçün hüquqi rejim yaratmaq söyləri var. Ümumiyyətlə, süni intellekt üçün hüquqi rejim mürəkkəbdir və daim inkişaf edir və şirkətlər və təşkilatlar üçün məlumatlı olmaq və müvafiq qanun və qaydalara riayət etmək vacibdir. Akademik hüquq yazarları süni intellekt mövzusunda müəyyən ehtiyat və məsafə ilə yanaşsalar da, süni intellekt

XXI əsrin ən mühüm məsələlərindən birinə çevrilib. Süni intellekt planetimizdə inkişaf etməyə, genişlənməyə, dərinləşməyə və şaxələnməyə davam edir.

Ticarət və inzibati həyatımızda funksiyalarını yerinə yetirməyə başlayan süni intellektlə bağlı hüquqi məsələlər bu sistemlərin əsas strukturları və iş prinsipləri haqqında getdikcə daha çox bilik tələb edir. Hüquq dünyasında bu texniki məlumatın əksini yaxşı oxumaq yalnız ünsiyyət və informasiya anlayışlarının sosial ölçüsünü dərk etməklə mümkün ola bilər. Əks halda, vəkilə süni intellekt sisteminin təklif etdiyi, onun məcəllələrindəki məxfi əməliyyatın qaranlıq olması səbəbindən nəzarətdən çıxma bilən və çərçivəsi tənzimlənmə bilməyən mümkün təsirləri qəbul etməyi zəruri edəcək [3, s.136]. Süni intellekt sahəsində irəliləyişlər mövcud qanunlar qarşısında yeni problemlər və ciddi etik problemlər yaradır. Süni intellektin gücü və mürəkkəbliyi əhəmiyyətli dərəcədə və davamlı olaraq artır və bu texnologiyaya nəzarət etmək üçün tənzimləmələrə ehtiyac var [2]. Texnoloji sənayedən tutmuş beynəlxalq və regional təşkilatlara, universitetlərdən tutmuş qeyri-hökumət təşkilatlarına qədər çoxsaylı təşəbbüslər etik çərçivələrin yaradılmasına yönəlmişdir.

Robotlarla bağlı ilk qanun 2011-ci ildə qəbul edilib. ABŞ-da yerləşən Nevada 2011-ci ilin iyun ayında özü idarə olunan robot avtomobillər haqqında tənzimləməni ehtiva edən qanun qəbul edən ilk ştat olmuşdur. Qanun Nevada Nəqliyyat Departamentinə sınaq, təhlükəsizlik və son nəticədə süni intellekt və GPS sensorları kimi sensorlar və lazerlərdən istifadə edən “avtonom nəqliyyat vasitələrinin” yollarda olmasını tənzimləmək səlahiyyəti verir.

Süni intellekt sahəsinə böyük töhfə verən robot texnologiyası, avtomatik hərəkət etmə qabiliyyətinin inkişafı istiqamətində inkişaf edir. Bu inkişaf isə insan istifadəçinin yanında olan robotların naməlum və gözlənilməz davranışları ilə üzləşməsi deməkdir. Buna görə də qeyri-müəyyən avtonom robot davranışlarının təhlükəsizlik tələbləri məsələyə fərqli bir yanaşma ilə baxmalı olan hüquq və təhlükəsizlik elmləri baxımından çox əhəmiyyətli bir ehtiyac yaradır.

Açar sözlər: hüquqi rejim, süni intellekt, hüquq sistemi.

Ədəbiyyat

1. Штучний інтелект: сьогодення та майбутнє: <https://ula.lantec.ua/statti/shtuchnij-intelekt-sogodennya-ta-majbutne>
2. Типы искусственного интеллекта: <https://www.osp.ru/winitpro/2018/12/13054722>
3. Erdoğan G. Yapay Zekâ Ve Hukukuna Genel Bir Bakış. №66, 2021, 117-192.

İNSAN ALVERİ QURBANLARININ MÜXTƏLİF FORMALARI

Validə Cəfərova

Azərbaycan Universiteti

sharifovavalida@gmail.com

Kimsəsizlər, dilənçilər, təhsil almaq imkanı olmayanlar, narkotikə aludə olmuş insanlar, xarici ölkələrə miqrasiya edərək varlanmaq istəyənlər, nigahdan kənar doğulmuş uşaqlar, natamam ailələrin övladları, işsizlər ümumiyyətlə, cəmiyyətdə normal uşaq və yeniyetmə, normal vətəndaş anlayışından uzaq düşünlər insan alveri qurbanlarının arasında çoxluq təşkil edir. İnsan alveri qurbanları sənədləri alınaraq, asılı vəziyyətə salınaraq, öz iradəsinə əleyhinə məcburi nigaha, borc əsarətinə, fiziki zorakılığa, cinsi istismara, təhqirlərə, ləyaqətsiz davranışa məruz qalırlar [1].

Köləlik insanların məcburən, hədə-qorxu altında, zorakılıqla, aldadılaraq, fiziki və yaxud əqli qüsuru olan insanın düşdüyü vəziyyətdən istifadə edilərək işlədilməsi, daşınılması, köçürülməsi, yerləşdirilməsidir [2]. Əmək hər bir şəxsin sərbəst surətdə, seçdiyi məşğuliyyətlə azad şəkildə qazanc əldə etməsidir. İnsanların məcburən, aldadılaraq, sənədləri alınaraq, əmək şəraitinin normalara uyğun olmadığı yerlərdə işlədilməsi, geyim və qida ilə təmin edilməməsi kölə əməyinin tərkib hissəsidir. Aparılan tədqiqatlar əməyin istismarının daha çox kişilərə aid olduğunu göstərsə, cinsi istismara əks-cinsin nümayəndələrinin daha çox məruz qaldığı sübut olunmuşdur.

Müasir dövrdə tibb elminin əldə etdiyi nəaliyyətlərə insan orqanlarının və toxumalarının transplatasiyası daxildir. Bir şəxsin orqanlarından digərinin həyatda qalması üçün istifadə edilməsi əslində müsbət haldır. Ancaq orqan transplatasiyasının hüquqi cəhətdən tənzimlənməsi, orqanından istifadə edilən şəxsin (resipiyyentin) razılığı, həyatını itirmiş şəxslərin sağlığında rəsmiləşdirdiyi qərarı və yaxud yaxın qohumlarının rəsmi qərarlarının olması vacibdir. Bu məsələyə qanun çərçivəsində yanaşılması həkimlərin işini asanlaşdırmış olur. Vətəndaşların və yaxud həyatını itirmiş insanların orqanlarından sui-istifadə etmək qadağandır, insan alveri qurbanları terminin tərkib hissəsinə daxildir [3].

Təhsillərinin aşağı səviyyədə olması, savadsızlıq, ailə üzvlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatçılıq, hüquq mühafizə orqanlarına etibarsızlıq, cinayətkarlardan qorxmaq, narkotik maddələrdən asılılıq onların düşdüyü vəziyyətdən çıxması, müvafiq orqanlara müraciət etməsi yolunda maneəyə çevrilir. İnsan alveri qurbanları azadlığa çıxdıqdan sonra müdafiə olunacağına, özünün və yaxınlarının cinayətkarların buxovlarından azad olunacağına inanmalıdır. Belə şəffaf, demokratik şərtlərlə azad olmaq üçün qanunların yüksək səviyyədə tətbiq olunduğu vətəndaş cəmiyyətinə ehtiyac vardır. Belə cəmiyyətin mövcudluğu dövlət institutu ilə vətəndaşların, qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı çərçivəsində mümkün ola bilər. Cəmiyyətin belə yönəldilməsi üçün yalnız vətəndaş cəmiyyətinin deyil, həmçinin, beynəlxalq və regional təşkilatların, qonşu dövlətlərin əməkdaşlığı vacibdir. İnsan alveri qurbanlarını müəyyən etmək, mütəşəkkil cinayətkarları cəzalandırmaq üçün hüquq mühafizə orqanlarının, yerli icra strukturlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının və vətəndaşların birgə fəaliyyət göstərməsi vacibdir.

İnsan alveri qurbanlarının hüquqları pozulmuş şəxs kimi müəyyən olunması üçün bu şəxslərin hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət etmək mexanizmi haqqında məlumatları çox aşağı səviyyədə olur və yaxud heç olmur.

Qeyri-hökumət təşkilatlarında, sosial-reabilitasiya mərkəzlərində, hüquq-mühafizə orqanlarında insan alveri qurbanları ilə adekvat rəftar etmək üçün peşəkarların fəaliyyət göstərməsi vacib şərtlərdəndir [4,səh.20]. Onların qeyri-professional rəftarları “qurbanların” keçirdiyi psixoloji sarsıntıların dərinləşməsinə səbəb olur. Bu şəxslər hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müəyyən olunduqdan sonra polis əməkdaşları cinayətkar şəbəkənin müəyyən olunması üçün bu şəxsləri şahid kimi dindirir. Yaşadıqları çətin günlər haqqında ifadə vermək, yaşadıqlarını xatırlamaq psixoloji travmanı yeniləyir, mənəvi sarsıntıları artırır, “qurbanın” cəmiyyətə reinteqrasiyasına mənfi təsir göstərir. Bundan başqa insan alveri qurbanlarının yaşayış yeri, ailələrinə geri dönməsi kimi maddi və mənəvi problemləri vardır [5, s.142]. Çox vaxt insan alveri qurbanları doğmaları tərəfindən qəbul olunmama problemi ilə üzləşirlər. Bu kimi problemlər “qurbanların” psixoloji durumuna mənfi təsir göstərir və yaşayış yeri və s. kimi problemləri aktuallaşdırır.

İnsan alveri qurbanları mənbə ölkələrində müəyyən edildikdə onların sənədlərinin olmaması qeyri-qanuni miqrant kimi qeydiyyatla alınmasına səbəb olur. Bəzən onlarla cinayətkar kimi rəftar edilir. Mənşə ölkələri vətəndaşlıq sənədləri olmayan şəxsləri qəbul etməkdən imtina edə bilər. Yuxarıda qeyd edilən problemləri nəzərə alaraq:

- insan alveri qurbanları müəyyən edildikləri zaman, polis tərəfindən dindirildiyi zaman onların psixoloji durumuna daha həssas yanaşılması;
- insan alveri qurbanlarının psixoloji yardım alması, tibbi xidmətlərdən istifadə etməsi, sosial problemlərinin həll olunması üçün əlaqələndirici, yönəldici orqanların fəaliyyət göstərməsi;
- İnsan alveri qurbanlarının reabilitasiya müddəti başa çatdıqdan sonra qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə onlarla əlaqə saxlanılması;
- İnsan alveri qurbanı olmuş uşaqların təhsillərinin peşə və yaxud orta məktəblərdə davam etdirilməsi;
- Müvafiq icra orqanında işsiz kimi qeydiyyatdan keçirilməsi məqsədə uyğun olardı

Açar sözlər: İnsan alveri qurbanları, reabilitasiya, reinteqrasiya, sosial, psixoloji, qeyri-hökumət təşkilatları, hüquq mühafizə orqanları, təhsil, resipiyent, əmək, köləlik, miqrasiya.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/10641>
2. <https://e-qanun.az/framework/18436>
3. <https://e-qanun.az/framework/46447>
4. Əliyev Ş. "Cinayətkarlığın elm kimi öyrənilməsi" Bakı 2012, səh.16
5. "İnsan alveri: Normativ hüquqi sənədlər toplusu" Bakı, Qanun, 2009, səh.142

TEXNİKİ PROSESLEƏRİN VƏ İSTEHSALIN AVTOMATLAŞDIRILMASININ ƏSAS MAHİYYƏTİ

Səidə Comərdova

Azərbaycan universiteti

Seidecomerdova2001@gmail.com

Avtomatlaşdırma-hər hansı bir işin insan tərəfindən deyil, özü nizamlanan, texniki vasitələrdən istifadə edən və riyazi metodlara əsaslanan prosesdir. Elmi-texniki inqilabın əsas istiqamətlərindən biridir. Avtomatlaşdırmaq-insanın hərəkətlərini şüurluluqdan çıxarır qeyri-şüuri hərəkətə çevirmək. Avtomatlaşdırma müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən mexaniki, hidravlik, pnevmatik, elektrik, elektron cihazlar və kompüterlərin kombinasiyalı icrası ilə əldə edilir. Müasir fabriklər, təyyarələr və gəmilər kimi mürəkkəb sistemlər adətən bütün bu texnikaların birlikdə icrasından istifadə edir. Avtomatlaşdırmanın faydalarına əməyə qənaət, tullantıların azaldılması, elektrik enerjisi xərclərinə qənaət, material məsrəflərinə qənaət, keyfiyyət, dəqiqlik və dəqiqliyin yüksəldilməsi daxildir. İstehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasının əsas vəzifələri və üstünlükləri, həyatı və ya sağlamlığı təhdid edən və ya ciddi fiziki qüvvə xərcləri tələb edən təhlükəli iş şəraitində işçilərin sayını azaltmaq, malların keyfiyyətini artırmaq, istehsal həcmi artırmaq, məhsuldarlığı artırmaq, istehsal ritmini optimallaşdırmaq, xammal və ehtiyatların rəşional istifadəsinə nəzarət, maliyyənin azaldılması, mal satışında artım, bütün iş fəaliyyətlərinin əlaqəsi, idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması. Bütün bu amillərin modernləşdirilməsi müəssisənin müsbət dinamik inkişafına səbəb olacaqdır.

Avtomatlaşdırmanın tətbiqi sahələrini aşağıdakılara bölmək olar: ofis daxili proseslərin avtomatlaşdırılması, maşınların avtomatlaşdırılması, informasiyanın avtomatlaşdırılması, sənaye avtomatlaşdırılması, çirkab sularının təmizlənməsinin avtomatlaşdırılması və s. bunlardan geniş istifadə olunur.

Avtomatlaşdırma vasitələrinin növləri:

İstehsala nəzarət (SCADA): İstehsala nəzarət kateqoriyasına daxil olan bu alət aşağı səviyyəli cihazlardan məlumatları birləşdirir və onları asan oxunan idarə panelində təqdim edir. Bu alət bir və ya bir neçə istehsal prosesinin vəziyyətini ümumiləşdirir və real vaxt rejimində monitorinq və nəzarət etməyə imkan verir.

İnsan maşın interfeysi (HMI): Sənaye avtomatlaşdırma cihazları indi fərdi kompüterlər, noutbuklar, planşetlər, hətta mobil telefonlar ilə idarə oluna bilər.

Süni neyron şəbəkəsi (ANN) : Maşın öyrənmə sistemlərində istifadə edilən süni intellektin (AI) bir növü. Bu üsullar rəqəmsal şəkillər kimi minlərlə məlumat obyektini bəzi annotasiyalarla araşdırır və riyazi modellər formalaşdırmaqla və sistem annotasiyalarla uyğunlaşa bilməsi üçün onları zamanla tənzimləməklə "öyrənir".

Sənayedə kompüter görmə sensor sistemləri keyfiyyət standartlarına cavab verən istehsal olunan malları və olmayanları ayırmağı öyrənə bilər. Bu cür avtomatlaşdırılmış sistemlər insan kimi hər bir elementi yoxlaya bilər. Sensor məlumatlarını qəbul etməklə, süni intellektlə işləyən QA sistemləri insanlara nisbətən elementləri daha dəqiq müəyyən edə bilər.

Paylanmış idarəetmə sistemi (DCS) : Bu sistemdə proses nəzarətçiləri bir yüksək səviyyəli cihazda mərkəzləşməkdənsə, istehsal avadanlıqlarına mümkün qədər yaxın paylanır. Bu, etibarlılığı artırarkən HMI monitorinqinin görünməsini təmin edir.

Robotlar : Sənaye robotları daha güclü robotlar sistemi ilə təhciz olunur.. Zavodda quraşdırılmış robotların proqramlaşdırılması həmişəkindən daha asandır və müxtəlif məhsul və məhsul xətlərini idarə edə bilər. Hələ R2-D2 kimi təbii dil təlimatlarını anlamaq səviyyəsində olmasa da, onun istifadəçi interfeysi əvvəlki sənaye robotlarına nisbətən daha intuitivdir və işləmək üçün daha az bacarıq tələb edir. Bir çox sənayelər avtomatlaşdırılmış prosesləri mənimsəmiş və onlardan faydalanmışdır. Burada bəzi nümunələr var. Avtomobil istehsalçıları onilliklər ərzində sənaye robotlarından istifadə edirlər və indi əksər montaj xətləri həm hissələrin işlənməsi, həm də son məhsulun yığılması üçün robotlardan istifadə edir. Son zamanlarda Tesla-nın həddindən artıq avtomatlaşdırılması problemə çevrildi, lakin avtomobil istehsalı sənayesinin avtomatlaşdırılması gələcəkdə də irəliləməyə davam edəcək. Əlavə istehsal, həmçinin 3D çap kimi tanınan , aerokosmik sənayedə və başqa yerlərdə geniş istifadə olunan texnologiyadır. 3D çap istehsal olunan hissələrin forması və ölçüsünə dəqiq nəzarət etməyə imkan verir, təyyarələr, helikopterlər və kosmik gəmilər üçün yüngül, möhkəm və davamlı olan qabaqcıl materiallardan istifadə etməyə imkan verir. Biofarmasevtika sənayesi bioloji proseslərin sənaye avtomatlaşdırılmasını axtarır. Bu proseslər son məhsulun yüksək məhsuldarlığını və bütün vacib keyfiyyəti, effektivliyi və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün bioreaktor mühitinin dəqiq monitorinqini və nəzarətini tələb edir. Hamilton kimi şirkətlər geniş çeşiddə kimyəvi və fiziki parametrlər üçün sensorlar işləyib hazırlayıblar və bu, geniş əməliyyat şəraitlərində yüksək dəqiqlik təmin edir. Bundan əlavə, bir çox sənaye sahələrində istehsalçılar istehsalın avtomatlaşdırılmasını idarə etmək üçün CAM-a (Kompüter Dəstəkli İstehsalat) müraciət edirlər. " 3D qarşılıqlı fəaliyyət " adlı proses CAD (Kompüter Dəstəkli Dizayn) proqramında hazırlanmış dizayn fayllarını birbaşa istehsal maşınlarına gətirməyə imkan verir, mühəndis çertyojlarını istehsal parametrlərinə əl ilə çevirərkən yaranan səhvləri və qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırır. Bundan əlavə, CAM proqram tərtibatçıları xüsusi istehsal prosesləri üçün CAD fayllarını hazırlayan ilkin emal addımlarını avtomatlaşdırmağın yollarını axtarırlar.

2020-ci ildə və ondan sonra avtomatlaşdırma: 2020-ci illər avtomatlaşdırmada davamlı tərəqqinin sürətli innovasiya axınına çevrildiyi onillik ola bilər. Süni intellekt, simsiz sensor şəbəkələri, robototexnika və digər avtomatlaşdırılmış maşınlar sahəsindəki irəliləyişlər sayəsində sabahın istehsal sahəsi bu gündən çox fərqli görünəcək. Tam avtomatlaşdırılmış proses insanlara öz istedad və biliklərini məhsuldarlığın, keyfiyyətin və innovasiyanın gələcək təkmilləşdirmələrinə yönəltməyə imkan verir.

Nəticə həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal intibahı olacaq, bütün dünyada biznes və istehlakçılara yüksək keyfiyyətli, aşağı qiymətə istehsal olunmuş mallar təqdim ediləcək.

Açar sözlər: avtomatlaşdırma, SCADA, robototexnika, keyfiyyət nəzarət.

Ədəbiyyat

1. Benjamin C.Kuo, Automatic Control Systems- Edition, Prentice-Hall, 1987.
2. John A.Camara, Practice Problems for the Electrical and Computer Engineering PE Exam- Edition, Professional Publications, 2002.

TÜRK TARİXİ ROMANLARINDA MALAZGİRD MÖVZUSU

Arzu Dadaşova

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

d.arzu@bk.ru

Türk tarixi romanlarını mövzularına görə qruplaşdırdıqda Səlcuqlu tarixi, Osmanlının quruluş tarixi, XV-XIX əsr Osmanlı tarixi, Milli Mübarizə tarixindən bəhs edən romanlar qarşımıza çıxır. Araşdırmada M.N.Sepetçioğlunun Səlcuq tarixindən bəhs edən “Kilit” romanında Malazgird zəfərindən bəhs olunacaqdır.

İslam qaynaqlarında Malazgird müharibəsi ilə bağlı ilk məlumat şərqşünas alim prof. Cl.Cahen tərəfindən 1934-cü ildə verilmişdir [2, s. 856]. Malazgird haqqında əldə olan mətnlərin hamısı sonradan qələmə alınmışdır. Çünki heç bir islam tarixçisinin əsəri günümüze qədər gəlib çıxmamışdır. Sonradan yazılmış əsərlərdə isə mövzudan ətraflı bəhs olunmamış, verilmiş məlumatlar isə qeyri-dəqiqdir. Əsas səbəb isə tarixçilərdən heç birinin döyüşdə iştirak etməməsidir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Malazgird mövzusu Türk ədəbiyyatında az işlənən və böyük əhəmiyyət kəsb etməmiş mövzular arasında yer alır. Görünən odur ki, türk tarixçiləri kimi yazıçıları da Malazgird və Alpaslan mövzusundan bəhs etməkdə istəklili olmamışlar. A.H.Tampınar da haqlı olaraq N.Kamala bu mövzuda sitəm etmişdir. O, ilk tarixi romanın müəllifi kimi N.Kamalın da Malazgird mövzusuna toxunmamasından şikayətlənir. [4, s.121] Malazgird mövzusunun türk ədəbiyyatında ədəbi mövzu kimi ələ alınması Mütərəkkə və İstiqlal müharibəsi illərinə təsadüf edir. Türk ədəbiyyatında Malazgirdə bəhs edən ilk əsər olan Z.Gökalpın 1922-ci ildə Kiçik Mecmuada nəşr etdirdiyi “Malazgird Muharebesi” adlı iki hissəli mənşüm pyesin ardından Y.K.Beyatlının şeirləri, B.K.Çağların “Malazgird Destanı”, F.H.Dağlarcanın “Malazgird Ululaması” kimi nümunələr də qələmə alınmışdır. 1971-ci ildə Malazgird zəfərinin 900 illiyinin geniş şəkildə qeyd olunmasından sonra xüsusilə də tarixi roman yazıçılarının bu mövzuya olan marağı artmışdır. Sayca çox az olsa da XX əsrin 60-cı illərindən sonra Malazgird mövzulu tarixi romanlar yazılmağa başlanılmışdır. Malazgird mövzulu tarixi romanlara Z.Danışmanın “Balak Gazi”, A.Z.Kozanoğlunun “Hilal ve Haç”, C.Akincının “Hilallerin Gölgesinde”, Y.Bahadıroğlunun “Malazgirtte Bir Cuma Sabahı”, “Salahattin Eyyubi”, E.İşinsunun “Ak Topraklar”, M.N.Sepetçioğlunun “Kilit”, “Anahtar”, “Kapı” romanlarını misal göstərmək olar. Sadalanan romanlar populyar tarixi roman üslubunda yazılmış, ədəbi dəyəri zəif əsərlər olsa da, oxucuda tarixə maraq oyatmaq və tarixi sevdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Amma M.N.Sepetçioğlunun yazmış olduğu Səlcuqların tarixindən bəhs edən “Kilit”, “Anahtar”, “Kapı” trilogiyasını ədəbi dəyəri yüksək bədii əsərlər olaraq qiymətləndirilir.

M.N.Sepetçioğlunun Türk-İslam tarixini romanlaşdırması Malazgird müharibəsi ilə başlamış, türklərin Anadoluya yerləşməsi və buraların türkləşdirilərək dövlət yaradılması ilə nəticələnmişdir. Yazıçı “Kilit”, “Anahtar”, “Kapı” romanlar silsiləsində İslam və türklüyü birgə dəyərləndirmişdir. Sepetçioğlunun Səlcuqlu trilogiyası özünün də dediyi kimi N.Atsızın açdığı yoldan irəliləyərək Marksist ideologiyanın təsiri ilə tərif olunmuş tarixə cavab olaraq yazılmışdır. [1, s 40]

“Kilid” romanında Malazgird müharibəsindən əvvəl Sarı Hoca tərəfindən Orxon abidələri ilə yetişdirilən Alpaslanın şəxsiyyətinin formalaşmasından bəhs olunur. “Kilid”də türklərin Anadoluya və Balkanlara olan yürüşləri kilid simvolu ilə göstərilmişdir. Qarlı qış günü çadırda Sarı Hoca ilə kiçik Alpaslan dərslər keçərkən Alpaslanın ətəyində gizlətdiyi, Sav Tekinin ona verdiyi kilid müəlliminin diqqətini çəkir və Alpaslan kilidi ona verməyə məcbur olur. Bu zaman çadıra girən Sav Tekinə kilidi uzadan Sarı Hoca “açağa öyrətmədiyin kilidi uşağa vermə” deyərək kilidi ona qaytarır. [3, s.127] Sav Tekin nə qədər çalışsa da kilid açılmaz. Kilidi yağlayır, daşla o yan bu yanına vurub, yumşaltsa da, onu açmağa müvəffəq olmur. Sarı Hoca kilidin ortasındakı xaçı göstərərək bunun Bizansa aid olduğunu qeyd edir. Bizans adını eşidən Sav Tekin hürkür. Günaha girəcəyindən qorxdığını söyləyəndə, Sarı Hoca əsas açma bilməzsə günaha girəcəyini bildirir. Hirsənərək kilidi yerə çıxır. Sav Tekin Alpaslanı da götürüb cirit atmağa getmək istəyir. Sarı Hoca onlara kilidi necə açacaqlarını söyləyir. Kilidi açmaq üçün onu yağladın sağdan soldan yumşaltdın amma açılmadı. Təbii ki, açılmaz bunun “bismillahi” hanı? Sav Tekin gücünə qüvvətinə güvəndiyi qədər ağına da güvənməli və “Bismillah”ı da unutmamalıdır, burada igidlik kifayət etmir. Bir yerdə bismillah edib kilidi açmaq istədikləri zaman hay-haray qopur. Şahməliyin adamlarının Səlcuqlar üzərinə hücum etməsilə Sarı Hoca Alpaslanı alıb ordan uzaqlaşır. Bu ümitsiz qaçışda Sarı Hocanın Alpaslana “Yenə gələcəyik, həm də min misli! deməsi diqqət çəkir. Basqından sonra Sarı Hoca özü ağlasa da, Alpaslanı ağlamağa qoymur. Alpaslanın “mənim ağlamağımı niyə istəmirsən?” sualına müəlliminin cavabı belə olur: “ Mən Karabudundan gəlməyəm. Sən isə Bilgə Kağan kimisən, Çağrı Bəyim oğlusan. O, Səlcuqluların göz bəbəyidir. Sən onun bəbəyindən bir damla yaş axdığını görmüsən? Kabudunun göz çeşməsindən yaş gələr, göz bəbəyindən deyil. [3, s.129]

Hələ uşaqlıqdan Alpaslan iti zəkası, igidliyi, hazırcavablığı ilə seçilirdi. Müəlliminin Orxon kitabələrindən ona oxuduğu “Mən Tanrı kimi göydə olan Türk Bilge Kağan” cümləsində Bilgə Kağan yerinə Alpaslan deyilməsini istəməsi, onda liderlik xüsusiyyətlərinin olmasından xəbər verirdi. Şahməliyin Səlcuqlular üzərinə etdiyi basqın səhnəsini yoldaşları ilə oyun qurub canlandırarkən Alpaslan Səlcuqlular tərəfində olmur. Səbəbini isə “Əgər mən Səlcuqlunun başında olsaydım Səlcuqlara basqın edə bilən olmazdı” şəklində izah edir.

Əsərdə Sarı Hoca Toğrul və Çağrı bəyi Bilge Kağan və Kul Tiginə bənzətməklə bu iki qardaşın da türk millətini ucaldacaqlarını söyləyir. Yazıçı əsərdə türklərin Anadoluya gəlişini “Göç” dastanı ilə əlaqələndirir. Dastanda yağış yağdıran müqəddəs Yada daşının olduğu Kutlu dağın bir xaqan tərəfindən çinlilərə satılmasından sonra bu dağ parçalanmış, bundan sonra yaranan quraqlıq nəticəsində məhv olmaq üzrə olan türklər Bozqurdun köməyi ilə məhsuldar torpaqlara gətirilmişdir. İndi isə bu vəzifə Çağrı bəy və Alpaslana həvalə olunub. Göründüyü kimi Sepetçioğlu türk tarixində dövlətin quruluş fəlsəfəsində türk dastanlarının xüsusi rola malik olduğunu göstərmək üçün tez-tez Bozqurd motivinə müraciət etməklə İslamdan əvvəlki inancların qorunub saxlandığını göstərir.

Bununla yanaşı hər işə “Bismillah” deyərək başlanılması da İslamın vacibliyindən xəbər verir. Yazıçı Bozqurdla Bismillahi bir yerə gətirməklə Türk-İslam birliyinə diqqət çəkmiş olur.

Romandakı paslı kilid yüz illərdir Bizansın əlində əsir olmuş Anadolunun simvoludur. Oğuz Xan uşaqlarına dənizlərin və çayların çox olduğu yerə getməyi vəsiyyəət etmişdir. Oğuzun nəslindən olan Səlcuqluların hədəfi bu vəsiyyəti yerinə yetirmək olmuşdur. Sarı Hoca öldüyündə də Alpaslana kilidi xatırladaraq türk millətini dənizə çatdırmağı vəsiyyəət edir.

Daha sonra Səlcuqlarla Qəznəvilər arasındakı Dəndənəkan döyüşü Səlcuqların qələbəsi ilə nəticələnir. Amma bu döyüşdə Sarı Hoca şəhid olur. Göründüyü kimi dərvişlər təkcə insanlar arasında İslam dinini, mədəniyyətini yaymaq, birlik və bərabərlik yaratmaq kimi vəzifələrlə yanaşı həm də, müharibələrdə döyüşüb, igidlik də göstərmişlər. Paslı kilid Dəndənəkan döyüşündə yarım açılır. Sarı Hoca ölməmişdən əvvəl bu kilidin açılmasının Alpaslanın əlində olduğunu xatırladır. Artıq Mərvdə Alpaslan sultan olub, uşaqlıqda ətrafına topladığı dostlarını bəy olaraq bir araya gətirib onlara paslı kilidi göstərir. Sarı Hocanın kilidi sağdan soldan döyərək yumlaşdıb, bismillahla açma biləcəklərini söyləyir. Alpaslan müəlliminin tövsiyyəsi ilə Bizansı zəiflədərək türklərin Anadoluya axınını başladacaq. Alpaslan əmrində olan bəylərə nizami ordu şəklində deyil, quldur dəstələri şəklində sağdan-soldan Bizansa hücum etmələrini əmr edir. Hər orduya özbaşına imiş kimi qalalara hücum edib, oranı talan edib, yağmalayıb geri çəkilmək vəzifəsi verilir. Hətta bəzi bəylərin Bizansın himayəsinə sığınmasını da istəyir. Beləliklə Bizansı türklər arasında birliyin olmaması, hər bəyliyin ayrı-ayrılıqda mübarizəyə qoşulduqlarına inandıraraq, ağıllı taktika ilə sağa sola dağılmış dəstələrin köməyi ilə Bizansın kilidini sağdan soldan döydükdən sonra Bismillah deyərək kilidi açmağı planlayaraq ona qalib gəlir.

Açar sözlər: tarixi roman, ədəbiyyat, Malazgird, Alpaslan.

Ədəbiyyat

1. Dural Baran, Edebiyatımızın Üvey Evladı Tarihi Roman, Bizim Gergef yayınları, İstanbul, 1991.
2. Güler Turan, Milli kimlik İnşasında Edebiyatın İşlevi ve Malazgirt Edebiyatı, Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum bildirileri, Ankara, 2019.
3. Özden Ömer H., Mustafa Necati Sepetçioğlu'nun “Kilit” romanında Malazgirt ve Alparslan, Tarihten Romana Malazgirt 4. Tarihî Roman ve RomandaTarih Bilgi Şöleni, TYB, Ankara, 2020.
4. Yurtgezen Ali, Malazgirt Edebiyatı, Tarihten Romana Malazgirt 4. Tarihî Roman ve RomandaTarih Bilgi Şöleni, TYB, Ankara, 2020.

İCTİMAİ DIPLOMATIYA VƏ ÖLKƏ BRENDLƏŞMƏSİ: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏR

Lalə Dilənova

Azərbaycan Universiteti

lale.dilanova@au.edu.az

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində bir dövlətin üstün mövqeyə sahib olması yaxud onun müsbət obrazının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktual məsələlərdən biridir. İctimai diplomatiya və ölkə brendləşməsi fəaliyyətləri bu prosesə təsir edən mexanizmlər kimi diqqəti cəlb edir. Tezisdə müvafiq elmi ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi yoluyla bəhsi keçən anlayışların bəzi oxşar və fərqli cəhətləri üzərində durulmuşdur.

ABŞ mənşəli termin olan və rəsmi politika olaraq ilk dəfə bu ölkədə qəbul edilən ictimai diplomatiya (public diplomacy) konsepsiyası elmi dövriyyəyə keçən əsrin 60-cı illərində daxil edilmiş, Soyuq müharibə dövründə ABŞ-ın propaganda və mətbuat fəaliyyətləri bu termin ilə ifadə olunmuşdur [1]. Fəaliyyət növü olaraq nəzərdən keçirildikdə isə ictimai diplomatiyanın izlərinə XIX əsrdə rast gəlmək mümkündür [2, s.144].

Terminin müasir mənasında ilk dəfə ABŞ-ın Tufts Universitetinin “Fletcher School of Law and Diplomacy” fakültəsinin dekani Edmund A. Gullion tərəfindən “informasiya və fikirlərin beynəlxalq axını” ifadəsi ilə 1965-ci ildə istifadə edildiyi irəli sürülür [3, s.79]. Bu dövrdə ictimai diplomatiyadan həm kommunizm ilə mübarizə məqsədi ilə istifadə olunmuş, həm də ABŞ və qərbin bəzi dövlətləri tərəfindən müxtəlif ölkələrlə mədəni əlaqələrin qurulması yolu ilə təhsil və mədəniyyət sahələrində ictimai diplomatiya fəaliyyətləri həyata keçirilmişdir [4]. “Beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə aparılması vasitəsi” olan diplomatiya yenə bu dövrdə mahiyyətini dəyişmiş, bir ölkənin başqa ölkənin təkcə rəsmilərinə deyil, birbaşa xalqına da yönəldilən “ictimai diplomatiya”ya keçid etmiş, diplomatiyanın yeni növləri və istiqamətləri ortaya çıxmışdır. Klassik diplomatiya hökumət-hökumət münasibətlərini əhatə edirsə, ictimai diplomatiyanın hədəf auditoriyası xarici ölkələrin vətəndaşları və xalqlarıdır [5]. Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra dünyanın siyasi xəritəsində baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətin siyasi xarakterinin dəyişməsi, 24 saatlıq yayım formatına sahib televiziya kanallarının ortaya çıxması və internetin yaranması diplomatiya metodlarına da təsir göstərmiş və beynəlxalq auditoriya ilə işləmənin vacibliyini daha da artırmışdır.

İctimai diplomatiya anlayışının elmi ədəbiyyatda müxtəlif izahlarına rast gəlmək mümkün olsa da əsasən beynəlxalq aləmdə güclü nüfuza malik olmaq istəyən dövlətlərin milli maraqların təmin olunması istiqamətindəki fəaliyyətlərini ehtiva edir, beynəlxalq auditoriya ilə təmas nöqtələri tapmaq yolu ilə qısa, orta və uzunmüddətli hədəflərə fokuslanan müxtəlif texnologiya və üsullarla həyata keçirilir. Proses dil, mədəniyyət, tarixi irs, idman, turizm, gastronomi, həyat tərzi, siyasi dəyərlərin təbliği, humanitar yardım təyinatlı layihə və proqramların həyata keçirilməsi yaxud mediadan istifadə etmək yoluyla rəsmi olmayan beynəlxalq aktyorlara təsir göstərmək səyləri və s. şəklində baş verir.

Ölkə brendləşməsi (nation branding) anlayışı isə Britaniya mənşəlidir. Elmi dövriyyəyə Soyuq müharibənin başa çatmasından sonra, 1996-cı ildə ingilis siyasi məsləhətçi Simon Anholt tərəfindən gətirilmişdir [6]. Ölkə brendləşməsi qısa şəkildə, brend yaratma texnologiyaları və marketing

strategiyalarından istifadə etməklə bir ölkəyə qazandırılan obrazdır. Burada əsas yanaşma belədir ki, bir məhsul brendə çevrildəndə şirkət üçün necə əlavə dəyər yaradırsa, ölkənin brendləşməsi də onun reputasiyasına birbaşa təsir göstərir. İzlənen yol isə milli brendlər yaratmaq yoluyla ölkənin beynəlxalq aləmdə imicini artırmaq və haqqında xoş təəssurat yaratmaqdır. Həm dünya səhnəsinə yeni addım atan, həm özü haqqında mövcud stereotipləri aradan qaldırmaq istəyən, həm də iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, turizm gəlirlərini, rəqabət qabiliyyətini artırmaq, xarici investisiyaları cəlb etmək istəyən ölkələr ölkə brendləşməsi kampaniyaları həyata keçirirlər [7].

İctimai diplomatiya ilə ölkə brendləşməsi anlayışları bir-birinə oxşar olsa da, onlar arasında müəyyən fərqlər də var. Hər iki anlayışın məqsədi ölkə haqqında təsəvvürün yaxşılaşdırılması və beynəlxalq reputasiyanın gücləndirilməsidir. Hər iki fəaliyyət sahəsi dünya liderliyi iddiasında olan dövlətlərin geosiyasi fəaliyyətlərini xarakterizə etmək üçün müraciət olunan və ümumi olaraq “bir ölkənin digər bir ölkəyə iqtisadi və ya hərbi güclə deyil, daha cəlbədicə olmaqla təsir edib, arzuolunan nəticəyə çatması”, “istədiyi nəticəni əldə etmək üçün başqalarının davranışlarına təsir etmək bacarığı” [8] şəklində ifadə olunan, müəllifi siyasət nəzəriyyəçisi və ABŞ-ın Harvard Universitetinin professoru Cozef Nay olan “yumşaq güc” (soft power) konsepsiyasının vacib elementləri hesab olunur.

Həm ictimai diplomatiya, həm də ölkə brendləşməsi effektiv ünsiyyət strategiyalarından istifadə edir və hədəf auditoriyası əsasən beynəlxalq ictimaiyyətdir. Ölkə brendləşməsində məqsəd bazarda tələb yaratmaqdır, ictimai diplomatiya fəaliyyətləri isə heç bir qarşılıq gözləmədən həyata keçirilir. Hətta humanitar yardım, mübadilə proqramları kimi fəaliyyətlər böyük maddi vəsait tələb edir [9].

İctimai diplomatiya iqtisadi maraqlara fokuslanan bir fəaliyyət növü deyil, ölkə brendləşməsi fəaliyyətlərində isə iqtisadi maraqlar ön plandadır. Həm ictimai diplomatiya, həm də ölkə brendləşməsi fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və idarə olunmasında dövlət aparıcı rol oynayır. İctimai diplomatiya fəaliyyətləri davamlılıq göstərir. Ölkə brendləşməsi fəaliyyətləri isə müəyyən vaxt ərzində icra olunur və kampaniya başa çatandan sonra dayandırılır [10].

İki anlayış arasındakı əlaqəyə gəldikdə isə onları iki əsas başlıq altında toplamaq mümkündür. Birinci görüşə görə ictimai diplomatiya fəaliyyətləri ölkə brendləşməsinin əsas elementlərindən biridir. İctimai diplomatiyanın daha geniş anlayış olduğunu və ölkə brendləşməsinin bu fəaliyyətlərdə istifadə olunan strategiyalardan yalnız biri olduğunu irəli sürən yanaşmalar da vardır.

Qənaətə gəlmək olar ki, həm ictimai diplomatiya, həm də ölkə brendləşməsi ölkənin beynəlxalq obrazının formalaşmasına xidmət edən fəaliyyətlər məcmusudur. Məqsəd və istifadə olunan strategiyalar baxımından oxşar xüsusiyyətlərə sahib olsalar da bəzi fərqli xüsusiyyətləri də var ki, tədqiq edilmələri müvafiq elmi ədəbiyyata töhfə olacaqdır.

Açar sözlər: ictimai diplomatiya, ölkə brendləşməsi, yumşaq güc, beynəlxalq münasibətlər.

Ədəbiyyat

1. Aydın A., Emel P. Halkla İlişkiler Uygulamalarında Bir Alan Olarak Kamu Diplomasisinin Yeri ve Önemi, <https://www.ijses.org/index.php/ijses/article/view/299/280>, 10.02.2023
2. Nye J. Yumuşaq Güç, Ankara, Elips Kitap, 2020, 231 s.

3. Sancar, G.A. Kamu Diplomasisi ve Uluslararası Halkla İlişkiler, İstanbul, Beta Yayınları, İstanbul, 2012, 314 s.
4. Kocabıyık H. Değişen diplomasi anlayışı, kamu diplomasisi ve Türkiye, <https://www.avrasyaetudleri.com/uploads/articles/55/7.pdf>, 03.02.2023
5. Özkan A. 21. Yüzyılın Stratejik Vizyonu Kamu Diplomasisi ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisi İmkanları, https://tasam.org/Files/PDF/Raporlar/STR70_21_Yuzyilin_Stratejik_Vizyonu.pdf 66fb77c9-cd79-481e-a185-9a9c26ffe7b7.pdf, 02.03.2023
6. Köksoy E. Kamu Diplomasisi Perspektifinden Ulus Markalaması, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/494270> , 02.03.2023
7. Yağmurlu A. Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalaşması: Bir Elmanın İki Yarısı Mı? <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1961865>, 01.02.2023
8. Nye J. Yumuşak Güç, Ankara, Elips Kitap, 2020, 231 s.
9. Yağmurlu A. Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalaşması: Bir Elmanın İki Yarısı Mı? <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1961865>, 01.02.2023
10. Yağmurlu A. Kamu Diplomasisi ve Ulus Markalaşması: Bir Elmanın İki Yarısı Mı? <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1961865>, 01.02.2023

PEDAQOGİKANIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNNOVASİYALAR

Sevinc Eylazova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sevinc.eylazova.00@mail.ru

Pedaqogikada təlim üsullarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Şərti olaraq onları 3 qrupa bölürlər: passiv, aktiv və interaktiv.

1. Passiv üsul. Burada şagird təlim prosesinin «obyekti» kimi çıxış edir: o müəllimin verdiyi materialı qavramalı və təkrar etməlidir. Məsələn, mühazirə zamanı müəllim mövzunun məzmununu şagirdlərə təqdim edir: bu zaman şagirdlər dinləyici rolunda olurlar. Bir qayda olaraq bu dərslərdə şagirdlər müəllimlə ünsiyyətdə olmur və heç bir yaradıcı tapşırıq həll etmirlər.

2. Aktiv üsul. Şagirdlər burada təlimin subyektləridir. Onlar yaradıcı tapşırıqları həll edir, müəllimlə dialoqa girirlər. Əsas vasitə – yaradıcı tapşırıqlar (adətən, ev tapşırıqları), müəllimdən şagirdlərə və şagirdlərdən müəllimlərə ünvanlanmış, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən suallardır.

3. İnteraktiv üsul. İnteraktiv təlim (ingilis dilində «inter» –«arasında», «akt» – «hərəkət», «hərəkət etmək») qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulmuş təlimdir. Bu üsul kollektiv, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanmış təlimi nəzərdə tutur. İnteraktiv üsulların köməyi ilə şagirdlər mövzunun problemini özləri müəyyən edir və onun həllini tapırlar. İnteraktiv üsullar şagirdləri passiv müşahidəçidən dərs prosesinin fəal (aktiv) iştirakçısına çevirir. Bu da interaktiv təlimi səciyyələndirən əsas əlamətlərdəndir.

İnteraktiv üsul vasitəsilə:

- Təhsilalanlar mövzunu daha yaxşı mənimsəyirlər;
- Onlarda tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf edir;
- Təşəbbüskarlıq inkişaf edir, onlar çətin vəziyyətdən sürətlə çıxış yolu tapmağı öyrənirlər;

İnteraktiv üsullar həyatda baş verən müxtəlif situasiyaların şagirdlərə tapşırıqlar, müzakirə, rollu oyun və s. formasında təqdim olunmasına, bu situasiyaların birgə həllinə yönəlmişdir. İnteraktiv üsullar, xüsusilə, təlimin və tərbiyənin prinsipləri ilə bağlı mövzuların tədrisi üçün olduqca zəruridir, çünki əgər bu mövzular şagirdlərə tək mühazirə vasitəsi ilə tədris olunsa, bu məlumat onların hafizəsində ya qalar, ya qalmaz. Amma interaktiv üsullarla öyrənilən bu mövzular praktik xarakter daşıyır: şagirdlərdə nəinki biliklər, eyni zamanda bacarıqlar formalaşdırır.

İnteraktiv üsullardan istifadənin səmərəliliyi üçün pedaqoq-müəllim:

- Təlim materialını hərtərəfli öyrənməli və dərsi təfərrüatı ilə planlaşdırmalıdır;
- Dərsin sonunda tapşırığın nəticələrini müzakirə etməlidir;
- Evdə müstəqil işləmək üçün dərsdə keçilən müvzuya dair tapşırıqları verə bilər: müxtəlif sorğular keçirmək, müstəqil esselər yazmaq və s.

Söz assosiasiyaları. Bu üsul həm şifahi, həm də yazılı formada tətbiq edilə bilər. Bu üsuldən iki məqsədlə istifadə etmək olar:

I. Mövzunu öyrənməyə başlayarkən şagirdlərin bu mövzu haqqında nə bildiklərini aydınlaşdırmaq üçün;

II. Dərsin (ya da mövzunun) sonunda şagirdlərin yeni öyrəndiklərini aşkara çıxarmaq üçün.

Söz assosiasiyaları üsulundan istifadə aşağıdakı qaydada olur:

- Lövhədə öyrənilən məsələ ilə bağlı söz (ya da söz birləşməsinə) yazın. Məsələn, «didaktika», «şəxsiyyət», «tərbiyə nəzəriyyəsi» və s.
- Şagirdlərdən xahiş edin ki, bu sözü lövhədə görərkən, ya da eşidərkən ağllarına gələn başqa sözləri desinlər (ya da kağızda yazsınlar). Buna bir-iki dəqiqə vaxt verin.
- Bu sözləri əlaqələndirmək və ümumiləşdirməklə, fikir və yaxud ideya formalaşdırın.
- Bu əlaqə əsasında yeni materialın öyrənilməsinə (eyni zamanda motivasiyasının yaradılmasına) keçin.

Əqli hücum. «Əqli hücum» kollektiv müzakirə metodudur. Bu müzakirələrdə qərarlar bütün şagirdlərin fikirlərini azad ifadə etməsi nəticəsində çıxarılır. Bu metodika ilk dəfə amerikalı A. Osborn tərəfindən yaradılmışdır. Müəllim şagirdlər qarşısında məsələ qoyur və onlara təklif edir ki, bu məsələnin həlli üçün hamı öz fikirlərini qısa ifadə etsin.

«Əqli hücum»u o vaxt uğurlu saymaq olar ki, çoxlu ideyadan seçilmiş 5-6 ideya problemin həllinə kömək etsin. «Əqli hücum» zamanı dərsdə ən geridə qalan şagirdlərin ideyalarını da dinləmək lazımdır. Pedaqoji təcrübə göstərir ki, «əqli hücum» prosesində şagirdlər bəzən müəllimin heç ağla gəlməyən, olduqca orijinal ideyalar söyləyirlər.

«Əqli hücum»un keçirilməsi üçün bir neçə qaydaya əməl etmək lazımdır:

- Şagirdlər də, müəllim də ideyalar söyləndiyi zaman heç kimin fikrini, yaxud ideyasını tənqid etməməli və qiymətləndirilməməlidir;
- İdeyalar nə qədər çox olsa, bir o qədər dolğun təhlil meydana gələcək, buna görə də daha çox ideyanın irəli sürülməsinə çalışmaq lazımdır;

Debatlar. Debatlar (fransız dilindən «debats» – hansısa iclasda, yığıncaqda fikir mübadiləsi) müəyyən bir problemə aid mübahisədir. Tərəflərin öz mövqeyini mədəni surətdə dəlillər əsasında müdafiə etməsidir. Debatlar hadisələrə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən baxmağa, faktları və ideyaları şübhə altına almağa və inandırmağa öyrədirlər. Debatların əsasını dəlillər təşkil edir. Debatlarda gərək nəinki nitqlə çıxış edəsən, eyni zamanda digər tərəfin arqumentlərini dəf edəsən, öz mövqeyini qarşı tərəfin mövqeyi ilə qarşılaşdırasan və bununla hakimləri öz üstünlüyünə inandırasan. Bu mənada debat şahmat oyununa bənzəyir, çünki suala nəinki öz mövqeyindən, eyni zamanda rəqibin mövqeyindən baxaraq, onun növbəti arqumentinə hazır olursan.

Açar sözlər: interaktiv üsul, təlim, pedaqogika, söz assosiasiyası, debat.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova N. Ümumtəhsil məktəblərində tədris avadanlıqları və resurslarından istifadə problemlərinə yeni yanaşma, Bakı, 2011, səh.272.
2. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. Bakı 2012, səh.12.
3. Veysova Z. Fəal İnteraktiv təlim. Bakı, 2000.
4. Qasimova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: BDU, 2003.
5. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: Problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı: Elm və təhsil, 2010.

XVII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN MADDİ MƏDƏNİYYƏTİ (Pyetro Della Vallenin “Səyahətnamə” si əsasında)

Həcər Əhmədova

Bakı Dövlət Universiteti

hajarqahmadova@gmail.com

Azərbaycan ta qədimdən zəngin mədəniyyəti və tarixi ilə seçilən ölkələrdən biri olmuş, müxtəlif dövrləri əhatə edən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri ilə nəinki Cənubi Qafqaz regionunda, eləcə də sözün ən yaxşı mənasında bütün dünyada təmsil olunur, tariximizin ən qədim dövrlərindən başlayaraq maddi və mənəvi mədəniyyətimizin dəyərli inciləri UNESCO-nun Dünya Mədəni İrsi siyahısında mühafizə olunur.

XVII əsrin əvvəlləri Azərbaycan Səfəvi dövlətinin maddi mədəniyyəti haqqında Pyetro Della Vallenin gündəliyində də bir sıra faktlara rast gəlmək mümkündür. Səyyah qeyd edir : “ Şah Fərehabadı ona görə saldırdı ki, öz ölkəsinin abadlıq və gözəlləşdirilməsinə xeyli marağı var idi. O, bir dəqiqə də olsun bu fikirdən yayınmırdı. Anası mazandaranlı olduğu üçün damarlarında Mazandaranlı qanı vardır. O, Fərehabadı Mazandaranın mərkəzi kimi seçib, şəhərin əsasının qoyulmasına, orada binalar tikdirməsinə başladı ” [3, s.255].

Şah Abbas nəticədə Fərehabad və onun ətrafını insan məskəni üçün abadlaşdırdı. Həm də keçmişdə insan yaşamayan yerlər olan Mazandaranın şəhərlərini də abadlaşdırıb, müxtəlif millətləri

və məzhəb sahibi olanları oraya köçürtdürmüşdür. Bura köçürülənlər əvvəllər elə yerlərdə sakin idilər ki, o yerlər şahın düşmənlərinin idi. O, onları zorla ələ keçirmişdir. Örnək üçün türklərin bir çox ərazisini, Gürcüstan torpağını qeyd etmək olar. Bu yerləri müharibə ilə ələ keçirən şah, orada yaşayanları Mazandarana, İsfahana, hətta digər yerlərə köçürtdürmüşdür. Bu köçürülənlər arasında ağlagəlməz miqdarda xristianlar da vardır ki, şah onların öz dinlərini dəyişdirməyi barədə heç iş görmür. Lakin elə adamlar vardır ki, pul və sair səbəblərə görə özlərinin din və ayinlərindən əl çəkmişlər [3, s.256].

Səyyah Şah I Abbasın Fərhəbad şəhərini saldırmasının səbəblərini də açıqlayır. Nizami Süleymanovun qeyd etdiyi kimi, Pyetro Della Valle yazır ki, şah yeni şəhərlər saldırmaqda və ölkəni abadlaşdırmaqda maraqlıdır və həm də anası Mazandaranlı olduğu üçün ona daha çox doğmadır. Eyni zamanda səyyah digər bir məsələni də qeyd edir ki, Mazandaran olduqca çətin bir strateji mövqedə yerləşdiyi üçün yolları keçilməz və dardır, şah burda şəhər inşa etməkdə özünü düşmənlərindən, xüsusən türklərdən müdafiə edir. Çünki düşmən qüvvələri bu əraziləri keçib gələ bilməz [4, s.597].

Pyetro Della Valle Səfəvilər ölkəsində olarkən, şəhərlərdə memarlıq üslubu haqqında müxtəlif məlumatlar verir. O, qeyd edir: “İsfahan şübhəsiz ki, çevrə baxımından Konstantinopol və Romadan daha böyük olacaqdır. Binalara gəlincə, ümumiyyətlə, onlar Konstantinopoldakından yaxşıdır. Hər şeydən əvvəl, çox yaxşı tikintiyə malik, böyük, təhlükəsiz, bərabər və çox yaxşı memarlıq nizamı olan bazarlar vardır ki, bundan yaxşı heç nə ola bilməz. Onlar həm də bütün növ mallarla doludur, almaq və bizneslə məşğul olmaq məcburiyyətində olanlar üçün çox rahatdır. Əcnəbilər üçün çoxlu sayda, çox böyük, çox gözəl və bəzəkli tikililər var. Konstantinopolla müqayisə oluna biləcək digər yer padşah sarayının qarşısındakı meydan və ya baş meydandır, uzunluğu təxminən altı yüz doxsan addım, eni isə təxminən iki yüz otuz addımdır. Hər yerdə eyni memarlıq nizamı, bərabər, sıra ilə malların düzülmüş olduğu dükənlər, dükənlərin altında böyük portiklər, döşəmələr, yuxarıda min cür qeyri-müəyyən ornamentlərlə bəzədilmiş eyvan və pəncərələr mövcuddur. Memarlıq üslubu o qədər gözəl görünür ki, Piazza Navonadakı evlər bizim adətimize görə daha hündür və zəngin olsalar da, bu, daha üstündür. Meydanın ətrafında dörd tərəfdən, arkaçalardan çox da uzaq olmayan, böyük su axını axır, çayın içərisində insanlar üçün daş piyada keçidi var, çox təmizdir, çayın kənarında eyvanlara doğru çox qalın ağaclar vardır, bir neçə gündən sonra yarpaqları çıxanda inanıram ki, dünyanın ən gözəl mənzərəsi olacaq” [4, s.454].

Azərbaycan tarixşünaslığının banisi Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-irəm” əsərində Şah I Abbas haqqında qeyd edir: “Şah Abbas məmləkəti abad etmək və rəiyyətin asayişinə baxmaq işlərində bütün dünyada məşhurdur [1, s.152].

Pyetro Della Vallenin ictimai tikililər və onların memarlıq üslubu haqqında verdiyi məlumatlar başqa Avropa səyyahlarının da əsərlərində qeyd olunur.

Səfəvilər dövründə şəhərlərdə küçələr haqqında, eyni zamanda məscidlərin memarlıq üslubu və ümumi mənzərəsi barədə Xeyribəy Qasimov da Pyetro Della Valle tərəfindən qeyd edilmiş materiallara bənzər məlumatları təsdiq edir. Yuxarıda adı çəkilən əsərdə o, qeyd edir: “İslam Şərqi üçün memarlıq sistemində dini təyinatlı binalar xüsusi yer tutur. XVII əsr Azərbaycanda dini funksiyaları həyata keçirən binaların xüsusi intensivliklə inşası ilə səciyyəvidir [2, s.326].

Həqiqətən də araşdırmalardan belə məlum olur ki, XVII əsrin əvvəllərində Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Səfəvi dövlətində maddi mədəniyyətlə bağlı məlumatlar öz təsdiqini bu dönmədə ərsəyə gətirilmiş memarlıq abidələri və yaradılmış memarlıq üslublarında tapmış olur.

Açar sözlər: Pyetro Della Valle, mədəniyyət, memarlıq, şəhərsalma.

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülistani-irəm. Bakı-2019.
2. Qasimov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı-2008.
3. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvi dövləti XVII əsrdə. Bakı-2021.
4. Viaggi di Pietro della Valle, il Pellegrino. Part-II. The New York library.

MUZEYDƏ EKSPERT İŞİNİN TƏŞKİLİ

Leyla Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

lahmadova138@gmail.com

Tədqiqat işi keçmişdən gələn və çox vaxt insanlara indiki zamanda ilham tapmağa və gələcəyə inam yaratmağa kömək edən resursların tərcüməçisi və qoruyucusu olan muzeylər mövzusunun əhatə edir. Muzey əşyalarının və kolleksiyalarının mülki dövriyyəsi problemləri A.V.Doziertsev, K.İ.Sklovski, L.A.Karataeva, A.A. Kirillovs, A.E.Kozlova kimi alimlərin əsərlərindən istifadə edilərək araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin əsas məqsədini yerli Muzey Fonduna daxil olan muzey əşyalarının və kolleksiyalarının mülki dövriyyəsinin hərtərəfli nəzəri təhlilinin aparılması təşkil edir.

Muzey kolleksiyalarının komplektləşdirilməsində ekspert işinin rolu və yeri, toxuculuq məmulatlarının atribusiyası və ekspertizası, tarixi, texnoloji və bədii xüsusiyyətləri, keramik qabların atribusiyası və ekspertizası və onların tarixi, texnoloji və bədii xüsusiyyətləri muzeydə ekspert işinin təşkilində aparıcı rol oynayır.

Tədqiqat obyektini Azərbaycan Respublikasının Muzey Fondunun tərkibinə daxil olan muzey əşyaları və muzey kolleksiyaları, predmetini isə Azərbaycan Respublikasının Muzey Fondunun tərkibinə daxil olan muzey əşyaları təşkil edir.

Muzeylərdə tarixi eksponatların cəmiyyətlərin ictimaiyyətlə bir araya gətirilməsi, onların adət-ənənələri, sosial həyatları və mədəniyyətləri baxımından maddi cəhətdən sərgiləndiyi xüsusi yerlər olması kimi nüanslar işin əsas qayəsini təşkil edir. Bu yerlərin bir çox səbəblərə görə bir-birindən fərqlənməsi muzeylərin bir janr kimi bir-birindən ayrılmasına səbəb olur. Ekspertlər muzeylər üzərində davamlı araşdırmalar aparır. Muzeyləri araşdırmaq və öyrənmək təcrübəsi muzeylərin identifikasiyası və şərhini asanlaşdırır [2].

Ekspertiza işi davamlı, təfərrüatlı tədqiqatlarla biliyin dərinləşdirilməsi prosesindən irəli gəlir. Muzeyin cəmiyyət qarşısında üzərinə götürdüyü bir çox vəzifələr üçün düzgün tərif və təfsir böyük

əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, əsaslı ekspertizanın bəzi növləri muzeydən kənarda əldə edilə bilər. Muzey işçiləri digər muzeylərin, universitetlərin və incəsənət müəssisələrinin mütəxəssisləri ilə daim əlaqə saxlamalıdır. Bununla belə, muzey üçün çox vacib olan əsaslı ekspertizanın təməli muzey işçiləri tərəfindən hazırlanmalıdır. Muzey təcrübənin inkişafı üçün əlverişli mühit təmin etməlidir.[3]

Toxuculuq məmulatlarının atribusiyası və ekspertizası, onların tarixi, texnoloji və bədii xüsusiyyətləri, metal əşyaların atribusiyası və ekspertizası, onların tarixi, texnoloji və bədii xüsusiyyətlərinə habelə keramik qabların atribusiyası və ekspertizası və onların tarixi, texnoloji və bədii xüsusiyyətləritədqiqat işinin mərkəzində dayanır.

Zamanla texniki tekstil üçün texniki və performans xüsusiyyətləri ilə yanaşı funksionallıq və estetika kimi anlayışlar da əhəmiyyət qazanıb, bu məhsullargeyim və daxili məkanlarda da istifadə olunmağa başlanıb, müasir tekstil məmulatlarının istehsalı və tətbiqi sahəsində hər şey çox sürətlə dəyişib.

Bədii metal məmulatları istehsal yerinə və təbiətinə görə iki əsas kateqoriyaya bölünür və onların bir hissəsi öz çeşidinə görə daha geniş olmaqla şəhər sənətkarlarının və müəssisələrinin istehsal etdiyi məmulatlar qrupuna aiddir. Bunlar sənət sənayesinin əsərləridir. Onlar bürünc, mis, gümüş, sink və digər metallardan hazırlanır. Həm bədii, həm də tarixi və texnoloji cəhətdən daha az maraqlı olmayan başqa bir qrup dəmirdən və misdən (bəzən aşağı dərəcəli gümüşdən) hazırlanmış kəndli əşyalarından ibarətdir [3].

Keramika formaları açıq formalar və qapalı formalar kimi iki əsas qrupda qruplaşdırılır, keramika formalarının təsnifatı həndəsi formalara əsaslanır, müvafiq olaraq, kürə, ellips, oval, üçtərəfli silindrik konus kimi üçölçülü formalardan əldə edilərək yeni formalar yaradılır. Qapalı formalar sadə və mürəkkəb formalar kimi iki yarımbaşlıq altında qruplaşdırılır. Sadə formalar bədən quruluşuna görə qruplaşdırılır və düz və qabarıq kimi üç əsas qrupdan ibarətdir. Bu profillər duruşlarına görə zahiri əyri, şaquli və tərs olmaqla üç alt qrupa bölünür və bu, bədən formasını doqquz alt tip altında qruplaşdırır [4].

Yüngül sənaye mühüm xalq istehlakı malları üzrə istehsalın ən mühüm sahələrindən biridir və eyni zamanda ölkədə iqtisadi və sosial vəziyyətin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: muzey işi, eksponat, atribusiya, ekspertiza, tipologiya.

Ədəbiyyat

1. Kandemir Ö. Değişen pedagojik yaklaşımın çağdaş müze tasarım anlayışına etkileri. Yayınlanmamış YL. Tezi. Anadolu Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
2. Buyurgan S. Effective Learning at the Museum. Journal of Cultural Research in Art Education. United States Society for Education Through art (USSEA). Volume: 22, 2014, 99-115.
3. Message K. The New Museum, Theory, Culture & Society (ed. M. Featherstone, C. Venn, R. Bishop, J. Philips), London, SAGE Publications, 2016.
4. Романова Н.М., Александрова М.А., Михайлова Е.А., Фомичева Н.М. Экспертиза, оценка и страхование музейных предметов, 2014, 190 стр.

QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA KİÇİK VƏ ORTA BİZNESİN İNKİŞAFININ SWOT ANALİZİ

Coşğun Əliyev

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

joshghunaliyev.az@gmail.com

44 günlük müharibədən sonra Qarabağ iqtisadi rayonunda bərpa və yenidənqurma işlərinin, iqtisadiyyatının inkişafı prioritet hesab olunur. Bu kontekstdə Qarabağ iqtisadi rayonunda KOB-un inkişafı da çox vacibdir. Məqalədə tədqiqatlarda geniş istifadə olunan SWOT (GZİT) analiz metodu ilə regionda KOB-un inkişafı üçün mövcud vəziyyət öyrənilmiş, gələcək perspektivlər, güclü və zəif cəhətlər nəzərdən keçirilmiş, imkanlar və təhdidlər tədqiq olunmuşdur.

1. Güclü tərəflər - Qarabağ iqtisadi rayonu 2021-ci ildə yaradılıb [5]. Sahəsi 8 990 km²-dir. Tərkibinə Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Şuşa, Tərtər, Xocalı və Xocavənd rayonları, eləcə də Xankəndi şəhəri daxildir. Regionun başlıca güclü tərəflərindən biri coğrafi müxtəlifliyədir ki, bu da iqtisadi imkanların şaxələndirilməsi fərsətidir. Həm dağlıq, həm də düzən əraziləri əhatə edən bölgədən çoxlu çaylar keçir. Əkin sahələri dənli və dənli-paxlalı bitkilər üzrə 102136, pambıq üzrə 27855, şəkər çuğunduru 755, dən üçün günəbaxan 2465, kartof 1169, tərəvəz 9923, bostan bitkiləri 2002, bağlar və gilə meyvəliklər 6428, üzüm bağları 168 hektar ərazini əhatə edir [4]. Strateji məhsul olan taxıl və pambıq xüsusi çəkisi ilə seçilir. İşğal vaxtı da bu regiondan taxılçılıqda geniş istifadə olunub. Anbar və kənd təsərrüfatında KOB-lara yaxşı imkan var. Bu, ərzaq təhlükəsizliyinə də töhfədir. Region təbii sərvətlər və faydalı qazıntılar, tikinti materialları ilə zəngindir ki, bu, sənaye və tikinti üzrə KOB-lara əlverişlidir. Xammal tədarükü və satışın təşkilində vacib olan nəqliyyat və logistika infrastrukturuna baxsaq, 2021-ci ilin oktyabrında Füzulidə aeroport fəaliyyətə başlayıb [2]. Bərdə-Ağdam və Horadiz-Ağbənd dəmir yollarının bərpası həyata keçirilir [3]. Zəfər yolu (101 km), Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa (81,6 km), Əhmədbəyli-Horadiz-Mincivan-Ağbənd (123,8 km), Talış-Tapqaraqoyunlu-Qaşaltı (22 km), Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun tikintisi (83 km), Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut (43 km), Füzuli-Hadrut (13 km), Bərdə-Ağdam (45 km) avtomobil yolu layihələri var [1]. Xüsusən, nəqliyyat, eləcə də ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmirində KOB-lara əvəzedilməz fərsətlər yaranacaq. Həmçinin açılacaq Zəngəzur kommunikasiyası da regionu beynəlxalq nəqliyyat qovşağına yaxınlaşdıracaq, KOB-ların öz məhsullarını xarici bazarlara çıxarmasını asanlaşdıracaq. Turizm üzrə KOB-lar üçün təbii rekreasiya, ekoturizm və aqroturizm imkanları Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtərin dağlıq əraziləri və meşə massivlərində var. Füzuli, Ağdam, Şuşa və Xocavənddə zəngin tarixi və mədəniyyət abidələri yerləşir.

2. Zəif tərəflər - Bunlar işğalın vurduğu iqtisadi zərərlə bağlıdır. İqtisadiyyat tam dağıdılıb və tənəzzül edib, bərpa olunmalı və iqtisadi münasibətlər yenidən qurulmalıdır. Təsərrüfat sıfırdan yaradılmalıdır. Bu, uzun müddət tələb edir. 30 ilə yaxın regionda əhali olmayıb. Əhali həm kənd potensialı və işçi qüvvəsi, həm də alıcı və istehlakçı deməkdir. Yəni KOB-un inkişafı üçün məcburi köçkünlərin qayıdışı vacibdir. Obyektiv və subyektiv amillər prosesin uzanacağını göstərir. Digər

zəif cəhət kəskin militarizasiyadır. Böyük ərazilər minalanmışdır. Bu, yenidənqurma və bərpanı ləngidir. Partlamamış sursatlar da var. Ekoloji cinayətlərlə təbii şəraitin pozulması, münafişinin xarici sərmayədarlar üçün yaratdığı mənəvi-psixoloji təzyiq, sülhməramlıların nəzarətindəki hissənin iqtisadi potensialının realizasiyası problemi və bölgədə yaşayan ermənilərin Azərbaycana reintegrasiya problemləri və s. hərbi-siyasi maneələr KOB-un inkişafı üçün zəif tərəflər hesab oluna bilər.

3. İmkanlar - Burada KOB-ların inkişafı üçün geniş imkanlar var. Dövlətin fiskal və monetar alətlərlə müxtəlif stimullaşdırıcı addımlar atması nəzərdə tutulub. Məsələn, biznes subyektlərinə vergi güzəştləri, bürokratik sadələşdirmələr, rüsumlardan azad edilmə, maliyyə yardımları, güzəştli kreditlər, ödənişsiz təlim və kurslar və s. Qarabağ iqtisadi rayonunda KOB-lar üçün geniş imkanlar açacaq. Yaşıl enerji zonaları elan edilməsi də mühümdür. Müvafiq konsepsiyanın və planın hazırlanması üzrə ixtisaslaşmış beynəlxalq konsaltinq şirkətinin təyin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan 1 391 040,0 manat ayrılmasına qərar verilib [7]. Bu, xarici sərmayədarların regiona marağını artıracaq ki, nəticədə KOB-un inkişafı üçün əlverişli imkanlar daha da genişlənəcək.

4. Təhdidlər - KOB üçün təhdid olan amillər iqtisadi yox, hərbi-siyasidir. Məsələn, razılaşmaya [6] baxmayaraq, qanunsuz erməni silahlı birləşmələri ərazilərdən tam çıxarılmayıb. Bu, sabilliyə, sülh və təhlükəsizliyə mane olur, iqtisadi və sosial çətinliklər yaradır. Tez-tez təxribatlar törədilir, atəşkəs pozulur eskalasiya riski artır. Siyasi və hərbi sabitliyin iqtisadi inkişafa təsirini nəzərə alsaq, problemin ciddiliyi aydın olar. Zəngəzur kommunikasiyasının açılmasını gecikdirilməsi, sülh müqaviləsinin imzalanmaması və sərhədlərin demarkasiya və delimitasiya prosesinin uzanması iqtisadi vəziyyətə, inkişaf perspektivlərinə, KOB-lara mənfi təsir göstərir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun böyük iqtisadi potensialı var. Regionun təbii şəraiti, qurulan infrastruktur və s. amillər müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşan KOB-lara geniş üfüqlər açır. Lakin görülməli işlər də var. Ekoloji problemlər, məcburi köçkünlərin qayıdışı, minadan təmizlənmə, hərbi-siyasi təhlükələr, regionda iqtisadi sabillik, yenidənqurma və bərpa prosesinin sürətləndirilməsi, KOB-lara xüsusi güzəştli şərtlərin tətbiqi, əlverişli mühitin formalaşdırılması həllini tapmalıdır.

Açar sözlər: Qarabağ, kiçik və orta biznes, iqtisadi inkişaf, SWOT (GZİT) analiz.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin məlumatı (2021) <http://www.aayda.gov.az/az/news/3180>
2. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AzərTAC) xəbəri (2021) <https://azertag.az/xeber/1908966>
3. Azərbaycan Dəmir Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatı (2022) (<https://corp.ady.az/infrastructure/yeni-xetlerin-tikintisi>)
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin iqtisadi rayonlar üzrə statistik hesabatı (2021) <https://www.stat.gov.az/source/regions/>

5. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2021) <https://president.az/az/articles/view/52389>
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyası Prezidentinin Bəyanatı (rusca) (2020) <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>
7. “Toplum TV”nin xəbəri (2021) <https://toplum.tv/iqtisadiyyat/qarabagda-yasil-enerji-zonasinin-yaradilmasina-1-milyon-391-min-manat-ayrildi>

XIII ƏSRDƏ AVROPALI SƏYYAH-MİSİONERLƏRİN QEYDLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ

Mürvət Əliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

murvet.eliyev@quba.adpu.edu.az

XIII əsrdə yeni tanınmağa başlayan, işğalları ilə dünyanı lərzəyə salan və adından söz etdirən, dağıntıları ilə hər kəsin ürəyində qorxu yaradan Monqol Xaqanlığına Roma Papaları və Avropalı krallar tərəfindən göndərilən səyyah-misionerlərin qeydlərində yer alan Azərbaycan şəhərləri haqqında bir sıra məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlar məhz həmin dövrdə Monqol Xaqanlığı tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarından keçən səyyahların özləri tərəfindən aparılan qeydlər əsasında olduğu üçün çox dəyərlidir. Bu səyyahlardan xüsusən Vilhelm Von Rubruk və Marko Polonun adını çəkmək olar.

Fransa kralı IX Lüdoviq tərəfindən xristian olduğu güman edilən Sartaka göndərilən amma, Sartakin göstərişi ilə Batı xana, oradan da Münke xaqanın sarayına qədər səyahət edən Rubruk geri qayıdarkən Xəzər dənizinin şimalından dolanaraq Dərbənd şəhərindən keçib, yol üstü Şabran, Şamaxı, Naxçıvan şəhərlərində olmuşdur [5, s.102].

Dərbənd şəhəri haqqında danışarkən Rubruk bu şəhərin Makedoniyalı İskəndər tərəfindən salındığını yazır ki, bu da orta əsr qaynaqları ilə çox böyük uyğunluq təşkil edir. Səyyah şəhərin ətrafında hündür qala divarları olduğunu qeyd edir və həm də buranı türklərin tarixən dediyi kimi Dəmir Qapı adlandırır [3, s.242; 8, s.134].

Şabran şəhəri haqqında çox qısa məlumat verən Rubruk burada bir çox yəhudinin yaşadığını qeyd edir. Amma fikrimcə Rubruk müsəlman diyarlarda yaşayan bir-iki xristianı necə böyüdərək təsvir edirsə də Şabranda yaşayan yəhudilər də elə təsvir edilmişdir. Fatma Abbasovanın Şabran şəhəri haqqında yazdığı müfəssəl kitabında yəhudilərin bu şəhərdə daimi və çoxlu şəkildə yaşadığı heç bir yerdə qeyd edilməmişdir [1]. Rubruk həm də Şabrandan gedərkən dağlardan dənizə qədər uzanan qala divarlarından bəhs edir ki, bu divarlar da çox böyük ehtimal ya Gilgilçay səddi ya da Beşbarmaq səddi olmalıdır [1, s.30].

Digər bir adı çəkilən şəhər Şamaxıdır və buradan keçəndən sonra Rubruk Muğan düzünə çatdıqlarını bildirir. Baycu Nayonla görüşündən sonra Naxçıvana gələn səyyah yenə də öz dəst xəttinə

sadiq qalaraq burada müsəlman və ya türklərdən bəhs etmədən sadəcə gördüyü iki keşişdən danışır. Amma qeyd edir ki, əvvəllər burada 80 kilsə var idi [8, s.136]. Fikrimcə bütün Naxçıvanda gördüyü iki rahibdən başqa heç bir xristian görməyən Rubrukun bu qədər kilsə olduğunu yazması çox böyük bir şişirtmədən başqa heçnə ola bilməz. Professor Nailə Vəlixanlının “Ərəblərdən monqollaradək” VII- XII əsrləri əhatə edən geniş mənbələrə əsaslanan əsərində bu kilsələr haqqında heç bir qeyd yoxdur [9]. Bundan əlavə V. Baxşəliyev və F. Quliyevanın arxeoloji və yazılı mənbələrə əsasən “Naxçıvanın tarixi abidələri” adlı əsərində də bu kilsələr haqqında məlumat yoxdur [2].

Rubruk əsərində Təbriz şəhərinin adını çəksə də burada Azərbaycanın hakimi olan Arqun ağanın hökumdarlıq etdiyini bildirir ki, bu da həmin dövr mənbələri ilə təsdiq edilir. Həm də səyyah Gürcüstan sərhəddində Gəncə şəhərinin də yerləşdiyini bildirmişdir [8, s.136].

1255-cü ildə Roma Papasının tapşırığı ilə Xubilay xanın qəbulunda olmuş Mofeo Polo daha sonra bu diplomatik münasibətləri davam etdirmək üçün 1271-ci ildə yola çıxan Marko Polo XIII əsrdə Azərbaycan şəhərləri haqqında məlumat verən nadir Avropalı səyyahlardandır [4, s.478]. 24 illik səyahətinin 2 ilini Təbrizdə keçirən Marko Polonun bu şəhər haqqında verdiyi məlumat xüsusilə qiymətlidir. Polo Azərbaycanı “şəhərlər və qalalar” ölkəsi adlandıraraq Təbrizin bu şəhərlərin “ən gözəli” və “ən böyüyü” olduğunu bildirir [7, s.36]. Təbriz haqqında danışarkən Polonun diqqətini xüsusən ipək parçalar, bahalı zərxaralar, ipək xalçalar, daş-qaşlar cəlb edir və bunlardan ağır dolusu söz açır. Təbrizin Asiya və Avropa arasında ticarətdə əlaqələndirici rol oynadığı qeyd edilmişdir. Polo Azərbaycan şəhərləri haqqında Təbrizdən başqa ticarət münasibətləri və ipək parçaların istehsalı barədə danışarkən Şamaxı şəhəri haqqında da məlumat vermişdir [5, s.104-107]. Bundan əlavə Dərbənd şəhəri haqqında verdiyi məlumat vardır ki, fikrimcə bu məlumat özündən öncə buraya səyahət etmiş səyyahların qeydlərindən köçürülmüşdür çünki, eynilə Rubrukun cümlələrini təkrarlayır. [7, s.22]

Beləcə XIII əsrdə Monqol Xaqanlığı ilə əlaqələr yaratmaq istəyən, onların Avropaya yürüşlərinin qarşısını kəsməyi fikirləşən, onlardan müsəlmanlara qarşı istifadə etməyə çalışan Xristian dünyasının bir-birinin ardınca göndərdiyi səyyahların əsərlərində Azərbaycan şəhərləri elə də geniş təsvir olunmasalar da amma verilən məlumatlar qiymətlidir. Düzdür bu məlumatlar birtərəfli və xristian baxış bucağından yazılsa da bu müəlliflər bəzən gördükləri qarşısında heyran qalaraq doğruları istəmədən etiraf etməli olmuşdular. Xüsusən Marko Polonun qeydləri bu baxımdan çox qiymətlidir. Vilhelm Rubruk isə qısa amma maraqlı məlumatları ilə Azərbaycan şəhərləri xüsusən Naxçıvan haqqında məlumat verir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Monqol Xaqanlığı, Rubruk, Marko Polo, Roma Papası.

Ədəbiyyat

1. Abbasova F. Şabran, Bakı: Elm, 2002, 280 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın tarixi abidələri, Bakı: Nurlan, 2017, 212 s.
3. Cüveyni, A. Tarihi Cihan Güşa, Türkcə çevirən M.Öztürk, Ankara: 2013, 655 s.
4. Mustafazadə, T. Ümumi tarix, I kitab – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2009, 1152 s.
5. Mahmudlu, Y. Səyyahlar, Kəşflər, Azərbaycan, Bakı: 2012, 296 s.

6. Plano Carpini, İ. Moğol tarihi ve Seyahetname, Türkcə çevirən E.Ayan – Trabzon: Derya kitabevi, 2000, 141 s.
7. Polo, M. Səyahətnamə, Türkcə çevirən 1001 Temel eser, İstanbul.
8. Rubruk W. Moğolların büyük hanına seyahet, Türkcə çevirən E.Ayan – İstanbul: Ayışığı kitabları, 2001, 144 s.
9. Vəlixanlı N. Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək (VII-XII əsrlər. Bakı: Elm, 2005, 152 s.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLOR MÜHİTİ VƏ HUMANİTAR FƏLAKƏT

Şəfahət Əliyev

Bakı Avrasiya Universiteti

veniavrasiya@gmail.com

Köç və işğal problemi ümumən dünya ədəbiyyatının aktual mövzularındandır. Bu nöqteyi-nəzərdən XX əsr və ondan əvvəlki illər Azərbaycan tarixi başdan-başa erməni təcavüzü ilə qarşı-qarşıya qalmış və əhalə qədim türk yurdları ağırlı-acılı köçürülməyə məruz qalmışdır. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ermənilər üçün muxtar vilayətin yaradılması, 40-cı illərin sonunda 100 mindək azərbaycanlının Ermənistandan deportasiya edilməsi, 80-ci illərin sonunda bütün azərbaycanlıların öz torpaqlarından silah gücünə çıxarılması, 1 milyondan yuxarı insanın qaçqın, köçkün həyatına düşür edilməsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı XX əsrdə törətdikləri vəhşiliklərin qısa siyahısıdır. Bu milli problem XX əsrin sonlarından etibarən aktiv şəkildə ədəbiyyatın mövzusuna çevrildi. Ədəbi prosesdə Qərbi Azərbaycandan olan qələm sahibləri daha aktiv şəkildə iştirak etmişlər. Ədəbiyyatşünaslıq zaman-zaman bu elmi problemə müxtəlif formalarda münasibət bildirsə də, mövzu hələ də monqrafik tədqiqatın problemi olmamışdır.

Bəşər sivilizasiyasının ən əski mədəniyyət ocaqlarından olan İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Gümrü, Hamamlı, Lori, Ağbaba, Axıska, Dərələyəz, Dərəçiçək və s. tarixi mədəniyyət abidələri ilə dünyanın özü qədər qədimliyi işarələyir. Xalq şairi S.Vurğun “hər saxsı parçası, hər məzar daşı, nəsil-dən-nəsilə bir yadigardır” söyləyirdi. Qərbi Azərbaycanın zəngin folklor atlası bütün paradigmatik səviyyəsi ilə bu möhtəşəmliyi əks etdirmək funksiyasına köklənir və bunu müəyyənlik kodu olaraq özündə işarələyir.

Son dövrlərdə, daha doğrusu humanitar fəlakətin baş verdiyi proseslərdən günümüzdə qədər olan təxminən otuz illik zaman məsafəsində toplanıb nəşr olunan Qərbi Azərbaycan folklor örnəkləri özünün zənginlik fakturası ilə möhtəşəmlik qazanır. “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından çıxan “Göyçə folkloru” (III cild), “Qaraqoyunlu folkloru” (VII cild), “Ağbaba folkloru” (VIII cild), “İrəvan çuxuru folkloru” (X cild), “Zəngəzur folkloru” (XII cild), “Dərələyəz folkloru” (XV cild), “Göyçə dastanları və aşıq rəvayətləri”, “Göyçə aşıqları və el şairləri”, “Daşkənd aşıqları və el şairləri” və s. möhtəşəm folklor abidələrində əksini tapan örnəklər etnosun mədəniyyət və kimlik təsəvvürlərini bir bütöv olaraq əks etdirmək funksiyasına yüklənir. Ümumiyyətlə, folklor strateji müəyyənlik kodu olaraq millətin mövcudluq və yaşam fəlsəfəsinin təzahür tipidir. Qərbi

Azərbaycanda isə bunun intəhasızlığı heç nə ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə olan bir imkanlılıqla boy göstərir. Folklorşünas S.Rzasoy vurğulayır ki, *“folklor etnik mədəniyyətin müxtəlif təzahür tiplərinin genezisində də dayanır, başqa sözlə, həmin tiplərin millilik keyfiyyəti folklorla münəccər olunur”* [165, s.31]. Folklorun mətn konteksti və onun ifadə tipi sinxron və diaxron yanaşmalarda bazis səviyyəsində işarə modeli olaraq üst qatda olandan daha çox alt qatda olanlara yüklənir.

Köçkünlük, qəriblik, həsrət, yurd nisgili, ayrılıq, müxtəlif tarixi hadisələri işarələyən faktlar və s. bir tərəf olaraq özünə yer alır. Məsələn, folklorşünas P.Əfəndiyevin *“Qubadlı folklor nümunələri”* adında verdiyi toplama folklor örnəyi bunun tipik nümunəsidir və orada bir tələbə qızın erməni qırğınları zamanı yaşanan acıları əks etdirən nümunələr acılarla dolu olan tarixi reallığın doktrinasıdır. *“Kəndimizdə Sineyvər nənə deyilən çox xoşxasiyyət, həlim bir qadın var. Anamın məsləhəti ilə onunla da həmsəhbət oldum. Süneyvər nənə danışdıqca gördüm ki, onun da sinəsi doludu. Bəlkə də Süneyvər nənə özünə mənim kimi bir həmsəhbət axtarırmış. Fikirləşdim ki, nə yaxşı ki, hələ Qəndab nənə, Qaratel nənə, Sineyvər nənə var. Nə yaxşı ki, hələ nənələrimiz xalqımızın bu qədər söz “yatırını” bizə gətirib çatdırırlar. Bəs görən biz necə... Bunları gələcək nəslə çatdırma biləcəyikmi”?* [59, s.277]. Qərbi Azərbaycan, bütünlükdə müqəddəs vətən övladlarının köçünü, itkisini öz mahiyyətində əks etdirən bu dəftərin sonluğu erməni tipinin dəhşətlərini, millətin məhvinə (genosidinə) yönəlmiş hadisələrin ucu-bucağı görünməyən məşəqqətlərini göz önündə canlandırır. *“Bu dəftərə hələ çox sinələrdə yatıb qalmış şirin söhbətləri toplamaq istərdim. Ancaq çox təəssüf, çox təəssüf ki, mənim ümidlərim, arzularım kimi bu dəftər də yarımçıq qaldı. Qulaqlarımda ancaq pulemyotun, topun, qrad qurğularının atdığı od, alov, atəş səsi qaldı. Erməni ordusu artıq qonşu Xanlıq kəndini zəbt edib. Bu dəhşəti qələmə ala bilmirəm. Ayaqyalın dağdan aşıb, çaydan keçən qız, gəlinin, anaların fəğanı tük ürpədir. Biz kənddən çıxanda artıq erməni tankları dağı aşıb bizim kəndə enirdi. Kənddən bir qədər uzaqlaşdıqca tankdan dəhşətli bir atəş açıldı. Bu mərmə bizim evi alt-üst edirdi.*

Bir əsrdə bu faciə bu rayonda ikinci dəfə təkrar olunurdu. Mənim yarımçıq qalmış düşüncələrim də təkrar olunurdu. Yeni heç nə yox idi. Doğrudanmı, müqəddəs sandığım bu torpaq düşməni ayaqları altında əzilirdi.

Ağla ana torpaq, ağla kimsəsiz qalan məzarlar, ağla, ana! Ağla ki, Vətən övladı bu səbəbdən ayağa qalxsın. Qalxsın, əyilməsin”! [59, s.308-309]. Bir tələbə qızın folklor toplu dəftərindən verilən bu örnək bütünlükdə işğal, işğalçı, yurd yeri, vətən, vətən sevgisi, köç timsalında bütünlükdə mahiyyəti özündə əhatələyir və həmin məqamın acılarını əks etdirən bir bayatı özündə bədiiilik yangısı ilə bu faciələri yaşayanların qəlbinin başından qopmuş reallıq faktları göstərir.

Əzizim, yalın dağlar,

Dərd-qəmə dalın, dağlar.

Köç qalxdı gedər oldum,

Sağlıqla qalın, dağlar. [59, s.277].

İki yüz illik zamanın ağrılarını folklor yaddaşı qədər əhatələyən başqa bir düşüncə örnəyi tapmaq çətindi. Ədəbiyyatın həm yazılı, həm də şifahi qolu, eləcə də tarixçilər, etnoqraflar, müxtəlif sənət adamları (məsələn, rəssamlar) köç problemini, böyük bir etnosun yerindən-yurdundan didərgin

salınmasını müxtəlif səviyyələrdə faktlaşdırmışlar. Onların hər birinin bu kontekstdə tarix və reallığı əksətdirmə baxımından öz yeri vardır. Ancaq folklorun mətn fenomenliyi, janr məzmunu, nitq etikətləri reallığı əks etdirmə funksiyası ilə tamamilə fərqli imkanlılıqla ehtiva edilir.

Haradı vətən yolu,

Aradım itən yolu.

Sinəm üstədən sel qırdı,

Köysümdən ötən yolu. [102, s.104].

Qərbi Azərbaycanın Qaraqoyunlu dərəsində yaranmış bu folklor nümunəsi iyirminci yüzilliyin 80-ci illərinin köçürmə prosesini əks etdirir və vətən həsrətini, itən yolu son dərəcədə təfəsilatlı əks etdirmək ruhuna köklənir. Və burada mahiyyəti əks etdirəcək bir məqama, təsvir örnəyinə diqqət yetirək. *“Həsərin yolu qısa, intizarın ömrü gödək olar. Otlar, əlaqlar bassa belə, cığırını tapar, sellər-sular kəsə belə yolumuzu, keçərik, tək Sən unutma bizi, Ana Vətən”!* [102, s.102]. Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yaranmış və oradan toplanmış bu öprnəklər mühiti, humanitar fəlakət səviyyəsində baş verənləri və yaşananları bütün təfəsilatı ilə əks etdirə bilmək gücündədir. Bütün bunlar Qərbi Azərbaycan təmsalında yaşanan köç (deportasiya, soyqırım) fəlakət diskursunu faktlaşdırır və bir neçə istiqamətdə prosesin təhlilini zəruri edir.

Beləliklə, etnosun Qərbi Azərbaycan təmsalında coğrafi atlası erməni təcavüzü ilə tarix səhnəsindən silinsə də, onun folklor atlası maddi və mədəniyyət fondu anlamında həmin tarixi və etnoqrafik zənginliyi əlavələrlə (köç motivi, yurd niskili ilə) özündə qoruyub saxlamaq və gələcəyə daşımaq kimi bir funksiyaya köklənir.

Açar sözlər: Folklor, Qərbi Azərbaycan, köç, etnos, humanitar fəlakət.

Ədəbiyyat

1. Rzasoy S.G. Mifologiya və folklor: nəzəri metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
2. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
3. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. IV c. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308-309.
4. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
5. İbrahimovlu, N. Öz kitabımız. Bakı: Ləman MMC, 2020, 174 s.
6. İbrahimovlu, N. Öz kitabımız. Bakı: Ləman MMC, 2020, 102 s.

KRİSTİN BRUK-ROUZUN ERKƏN ROMANLARINDA REALİZM (“Əziz Yalan” romanı əsasında)

Emiliya Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

Emiliya.Aliyeva@au.edu.az

Dünya ədəbiyyatı marafonuna bizim eramın 5- ci əsrindən qatılan ingilis ədəbiyyatı qonşu xalqlara nisbətən ədəbi-bədii dil tarixi səhnəsinə sonradan çıxaraq sürətli inkişaf yolu keçmiş və oxuculara Şekspir, Svift, Bayron, Dikkens, Coys, Oruel və b bu kimi yazarlar təqdim etmiş, zaman-zaman dünya miqyasında trendə çevrilmiş aparıcı estetik cərəyanların və istiqamətlərin ev sahibinə çevrilmişdir.

Britaniyanın XX-XXI əsrin növbəti nəhəng romançı, ədəbiyyatşünası Kristin Bruk-Rouzun nəinki Britaniya həm də Avropa gerçəkliklərini əsərlərinə proyeksiya etmiş, müxtəlif; realist, strukturalist, feminist, post-modernist istiqamətləri öz romanlarına sığışdırma bilmişdir. Ədəbiyyatşünas-nəzəriyyəçi, yazar bütün bu konsepsiyaları mükəmməl öyrənib- mənimsəmiş, xüsusilə narratologiya nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssis kimi Fransanın “yeni roman” axınına qatılmış və bu istiqamətdə fundamental əsərlər ortaya qoymuşdur. Yaradıcılığına bütünlükdə nəzərdən keçirsək, Bruk- Rouzu sırf hər hansısa bir ədəbi cərəyanın çərçivəsinə münəcər etmək olduqca çətin və bəlkə də mümkün deyil.

Beləliklə, yazıçının bədii yaradıcılığını xronoloji müstəviyə köçürsək, nəticədə belə bir mənzərə ilə qarşılaşacağıq; əsasən erkən romanlarından ibarət olan realizm dövrü, realizmdən uzaqlaşdığı dövr və “Kommunikasiya haqqında kvartet”i.

K.B. Rouzun bədii yaradıcılığa atıldığı 1950-ci illərin sonu ədəbiyyat tarixində müharibədən sonrakı (post-war E.Ə.) dövr kimi xarakterizə olunur. Bu axının “tamamilə kanonlar və eksperimentalizm arasında olan seçimin fərqi” (“...a new cultural atmosphere in which the writer is inevitably aware of this open choice between tradition and experimentalism” E.A.) [3] olan nümayəndələri dünya müharibələrindən sarsılmış cəmiyyətlərdə yeni dəyər axtarışına çıxmış, fərdlə toplum arasındakı münasibətlərə bir daha aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Bruk- Rouz da axtarışa çıxanlardan biri kimi bu qəbildən 4 roman yazır: “Məhəbbətin dilləri” (The Languages of love, 1957), Çinar ağacı (The Sycamore tree, 1958), Əziz yalan (The Dear deceit, 1960), Vasitəçi (Middleman, 1961). Bu romanlar dövrün nəsr nümayəndələrindən o qədər də fərqlənmir, “fəlsəfi mətnaltı mənası ədəbi və intellektual Londonun satirik mənzərələri ilə səsleşirdi”.

Yaradıcılığının bədii, üslubi və təhkiyə texnikası baxımından ağır, daha diqqətəlayiq mərhələsinə gedən yolda vacib körpü funksiyasını daşıyan bu erkən mərhələdə yazılan romanlarını avtobioqrafik elementlər, real qəhrəmanlar, əcnəbi obrazlar, qəribə situasiyalar, real faktlardan doğan süjetlər, faciəvi sonluqlar, dilemmalar, qadın problemi və s. kimi xarakterizə etmək olar. Yeri gəlmişkən, “1960-70-ci illərində sənət sahələrində... qadın sənətkarların diskriminasiyasına qarşı

hərəkət başlayıb...” [1], ədəbiyyatda da feminizm, gender məsələləri ilə yüklü bədii əsərlər sürətlə yayılıb nəzərə alsaq, Bruk- Rouzun erkən romanlarında qadın qəhrəmanlara sıx rast gəlirik.

Texniki baxımdan bu romanları arasında “Əziz yalan” daha çox diqqət çəkir. Əsər Bruk- Rouzun atasının həyat yoluna həsr olunmuşdur. Romanda yazıçı oxucularını keçmişin necə xatırlanması, dərk olunması suallarına cavab axtarmağa sövq edir. Əsərin baş obrazı Filip Hayley, yazıçının prototipi, dünyasını dəyişmiş atası Alfred Norsbruk Hayley ilə bağlı həqiqəti kəşf edir. Atasını ailəsini atıb, məşuqəsi ilə yaşayır. Anasının himayəsində qalan Filip illərlə sədaqətsiz atasına anasının gözündən baxır, yaşa dolduqca inandığı həqiqətlərə, keçmişə yenidən nəzər salır. Atasının köhnə məktubları, qeydləri bu araşdırmada ona yol göstərir. Romanın hər hissəsi Filipin atasını təsvir edir, bu ata elə Kristinin öz atasının bədii təsviri idi, reallıq o idi ki, ömrünü qanunsuz əməllər törətməklə keçirən, dəfələrlə həbs olunan, qızının ideallarını puç edən, bütün bunlara rəğmən dövrünün təhsilli, mötəbər vəzifəli adamı Alfred Norsbruk Rouz Kristinin zəngin təxəyyülünün, şübhəsiz, memarlarından biri olan ata eynilə Alfred Hayleyin yolu ilə getmişdir. Əsərin qəhrəmanı Filip bu yolu aydınlaşdırmağa çalışırdı, yazıçının təhkiyə texnikası bu romanda bütün hadisələri xronoloji ardıcılıqla əksinə- sondan əvvələ doğru bizə nəql edir. Alfred Hayleyin ölümündən başlayaraq, gəncliyi, yeniyetməlik və uşaqlıq illəri təsvir olunur.

Romanda başlıca fəlsəfi problem həqiqət axtarışındır, həqiqət əslində nədir? Onu təxəyyüldən necə fərqləndirmək olar? Biz keçmişdə yaşadığımızı bir zərəri olmadığı halda həqiqət hesab edir, klişeləri sorğu-sualsız qəbul edirik. Filip sonda anlayır ki, atasını doğrudan da anlamaq, həqiqətlərini dərk etmək üçün, elə onun özünə çevrilmək lazımdır. Atasının həbs olunduğunu bilən Filip buna daha sanballı səbəblər olduğunu zənn etsə də, sən demə o ən rüsvayçı, utanc verici əməlindən (özünü məsul şəxs kimi təqdim edib saxta sənəd düzəltmək, fırıldaqçılıq) dolayı azadlıqdan məhrum edilib.

Kristin Bruk-Rouz yaradıcılığının erkən mərhələsində yazdığı romanlarında müharibədən sonrakı dövr ingilis cəmiyyətinin dolğun təsvirini vermişdir. Avtobioqrafik elementlərdən qaynaqlanmış bu realist romanları həm də yazıçının həyat yoluna paralellər təşkil edir. Yazıçının II Dünya Müharibəsi dövründə almanlara qarşı ingilis kəşfiyyat orqanında çalışması, müharibə gerçəkliklərinə şəxsən şahid olması bu dövrün məharətli romançısı kimi formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Açar sözlər: Kristin Bruk-Rouz, realizm, feminizm, post-müharibə, avtobioqrafik roman, yeni roman.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev A. Bədii yaradıcılığın gender aspektləri və feminist tənqid. Gender problemi və müasir Azərbaycan. Respublika elmi konfransının materialları. 25.11.2017, Bakı, Azərbaycan Universiteti, 2017, s.18-22.
2. Quliyev Q. XX əsr ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyaları. Bakı, 2012.
3. Alegre Sara Martin, Post-war English literature 1945-1990, Universitat Oberta de Catalunya s.14.
4. Darlington Josef, Truth, death and memory in Christine Brooke- Rose’s autobiographical writings, Routledge, 2018, vol 32.

5. Kristine Brook-Rose, *The Dear Deceit*, London, Secker and Warburg, 1960.
6. Kristine Brook-Rose, *The Sycamore Tree*, London, Secker and Warburg, 1958.
7. Kristine Brook-Rose, *The Middleman*, London, Secker and Warburg, 1961.
8. Kilvert Ian Scott, British Council, *British writers*, Macmillan, New York, 1997.
9. Birch Sarah, Christine Brook-Rose and *Contemporary Fiction*. Oxford, Clarendon Press, 1994.

TÜRK AŞIQ ŞEİRİNDƏ MƏCAZLAR

Gülnarə Əliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

g.aliyeva18@mail.ru

Ədəbi əsərlərin, xüsusən də şeirlərin qiymətləndirilməsində ağırlıq mərkəzini təşkil edən elementlər içərisində, bəlkə də ən öndə gedən metaforalar orijinal düşüncə tərzinin formalaşmasına xidmət edir. Oxucuya/dinləyiciyə ümumi mənada anlama asanlıığı təmin etdiyi halda, metafora ədəbi mənada estetik zövq verir, ədəbi əsərdə gizlənən dərin strukturu yaradır və ədəbi söhbətin təbəqələşməsini, dolayısı ilə mənənin yüksəldilməsini təmin edir. Bir növ, mətni bədii səviyyəyə qaldıran metafora ədəbi əsərin mahiyyətini quran əsas elementdir.

Ağıl və təxəyyülü birləşdirən metaforaların funksiyaları, poetik imkanları və əhəmiyyəti bu günə qədər bir çox araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Türk aşiq şeirində metaforaları araşdıran tədqiqatçılar dilin daxili funksiyalarından başqa metaforun bir çox mühüm funksiyaları yerinə yetirdiyini söyləmişlər. Bunlar: 1. Adlandırma funksiyası; 2. Təcəssüm funksiyası; 3. Yönləndirmə funksiyası; 4. Yeni bilik yaratma funksiyası; 5. Psixoloji təsir funksiyası; 6. Ünsiyyət funksiyasıdır.

Bu funksiyalara başqalarını da əlavə etmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, mahiyyətcə şüurun daxili elementi olan “dil” məcazi xarakter daşıyır, dilin funksiyaları da metaforik funksiyalarıdır. Təbii ki, gündəlik və ümumi dildə təsirli ifadə vermək üçün istifadə olunan məcazlar ədəbi dildə də geniş istifadə olunur. Üstəlik, ədəbi dildə fərqli, yeni və orijinal metaforalardan istifadə etməklə oxucu/dinləyicidə yepyeni təsvirlərin, duyğuların, xəyalların doğulmasını təmin edilir. Bu səbəbdən də ədəbi əsərləri təşkil edən və onları güclü edən elementləri məcaz saymaq lazımdır. Bu vəziyyətdə metafora şairin və yazıçının əlində sehrli çubuq funksiyasını yerinə yetirir. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, bəşəri mənə yaratma prosesinin məcburi vasitələrindən biri olan metafora ədəbi dildə gerçəkliklə dil arasındakı əlaqəni ört-basdır edərək dilin özünü ön plana çıxarmaq funksiyasını öz üzərinə götürür [2, s.404].

Dilin ədəbi-poetik funksiyası məcazın özündə toplandığından asanlıqla deyə bilərik ki, “*məcaz ədəbi dilin əsas vasitəsidir*”. Bu məqamda “metafora”, şair və yazıçıların qələmində sehrə çevrilir, ədəbiyyatın gücünə çevrilir. Əgər metaforadan istifadə müxtəlif düşüncə tərzı və eyni zamanda mühiti və hadisələri fərqli şəkildə dərk etməkdirsə, nitq qabiliyyəti sübuta yetirilən və təhkiyəni yeksək səviyyədə təqdim edə bilən şair və yazıçıları görmək yolu ilə yaradılan məcazlar da bütün digər insanların duyğularını şərh edərək nəsil-dən-nəslə ötürülən mirasa çevriləcəkdir. Buna görə də insan yaşadığı reallığı, ancaq metaforalarla və məcazi şəkildə qura bilər. Bu gün metafora yalnız bir söz və

ya linqvistik ifadələr deyil, daha çox anlayışlar və bir şeyi fərqli baxımından düşünmək formasıdır. Əslində, metafora konseptual xarakter daşıyır və həm gündəlik kommunikasiyada, həm düşüncədə, həm də ədəbi dildə geniş istifadə olunur. Buna görə də, klassik təriflərin əksinə olaraq, metafora yalnız yaradıcı təxəyyülün istifadə etdiyi ədəbi alət olmaqdan çıxmışdır və bu gün elə bir həddə çatıb ki, şairlər, filosoflar, elm adamları, hətta bütün insanlar onsuz yaşaya bilmirlər [3, s.56-67]. Odur ki, insan beyninin dil, ədəbiyyat, təhsil, fizika, mühəndislik, həndəsə və bütün digər sahələrdə metaforalardan istifadə etməsi əslində öz təbii quruluşunun nəticəsi kimi qəbul edilməlidir [1, s. 341].

Dünyanın ən zəngin və ən rəngarəng mədəniyyət qaynaqlarından qidalanan klassik türk ədəbiyyatı hər bir insan təfərrüatını ehtiva edən, əsrlərlə tarixə malik olan, min ildən artıq bir tarixə və coğrafiyaya malik olan böyük dilin qüdrəti ilə formalaşmış rəngarəng, canlı və fəal ictimai həyatın genişliyini əks etdirən bir ədəbi ənənədir. Onun nailiyyətləri ilə başçılıq etdiyi bu ədəbiyyat sahəsi zəngin məzmunlu, əbədlilik sınağından uğurla çıxan şedevrləri dünyaya gətirib. altı yüz ilə yaxın fasiləsiz mövcudluğu, davam edən bu ədəbiyyatın ən mühüm gücü, şübhəsiz ki, ənənəni davam etdirən şairlərin qələmindən gələn məcazlardır. Klassik türk şair və yazıçıları istifadə etdikləri məcazların bu ədəbiyyatın qüdrətini necə gücləndirdiyini, sözə necə qalıcılıq və təsir qatdığını ən mükəmməl şəkildə bir neçə misalla izah etmək yerinə düşərdi.

İnsan əbədiyyətdən əbədiliyə qədər vaz keçə bilmədiyi və onun ən təməl və ən güclü xüsusiyyəti olan "sevgi", şübhəsiz ki, şairlərin ən çox maraq göstərdiyi mövzu olmuşdur. Xüsusən də, klassik türk şairləri "eşq"-i bütün cəhətləri ilə, müxtəlif metaforalarla işləyib, əsrlər boyu insanların duyğularının təmsilçisi kimi təqdim etmişlər. Klassik türk poeziyasında "eşq" bütün təzahürləri ilə zəngin estetik sistem daxilində, çox inkişaf etmiş formada oxucuya təqdim olunur. Asanlıqla demək olar ki, "eşq" heç bir ədəbi ənənədə klassik türk poeziyasında olduğu kimi zəngin məzmun və metafora mövzusu deyil. "Sevgi" bir aləmdir. Kainatın yaranmasının səbəbi budur. Əslində "sevgi" hər bir qəlbə əbədidir. Halbuki, onu tapıb çıxaracaq bir sevgiliyə (aşıq) ehtiyacı var. Bu zaman səhnədə əsas qəhrəman olan "sevgili" öz yerini tutur. "Abi həyat" olan dodağı ilə bəzən sevgiliyə can verir. Klassik türk poeziyasında "sevgili" və onun gözəllik ünsürləri "eşq" mövzusu daxilində şairlərin ən çox danışdıqları mövzulardandır.

Cəllad baxışları ilə bəzən aşiqin qəlbini dağıdan "sevgili" elə bir sərvətdir ki, divan şairləri əsrlər boyu onu tərif etməkdən yorulmadıqları, onun gözəlliyi qarşısında hətta günəşin də işığının söndüyünü, aşiqin sərxoş olduğu söylənir. Bu gözəllik qarşısında gül öz gözəlliyindən utanır. Son dərəcə zəngin mənalar daşıyan "sevgili"-nin bu məqamda bir çox yeni mənaları yaranır ki, bu mənalar da metafora ilə təqdim olunur. Məsələn, "*aşk sarhoşluktur*" konseptual metaforası "*Mən o qədər sərxoşam ki, dünyanın nə olduğunu, mən kiməm, içki, şərab və qədər verənin kim olduğunu niyə başa düşə bilmirəm?*" Füzuli isə "*eşq şərabdır*" konseptual metaforasını yekunlaşdıraraq, "*eşqin şərabından sərxoşam, ağzım mənə çeşməsi olsa da, ilham almadıqca deyə bilmərəm*". Biri ağırlı, digəri gəlinlik olan "eşqin səsi" kimi ortaya qoyan Nedim, adını klassik türk ədəbiyyatında tarixə həkk edib. XVII əsrdə aşiq Nefi, "*sevgi divan səhrasıdır*" konseptual metaforasını klassik türk şeirinə gətirmişdir. Bu dövrün sonuncu böyük şeir yaradıcısı Şeyx Qalib "*Eşq ilahi şamdır, onun ətrafında fırlanan mənəm... Həvəs zəncirdir, ürəyim isə ona bağlanmış divandır*" – deyərək, qoşmada "*sevgi şam*" konseptual metaforasını ən mükəmməl şəkildə işlətmişdir.

Türk tarixinin, bəlkə də ən parlaq nümayəndələrindən biri, Osmanlı tarixinin səbəb və nəticələrinə görə ən mühüm hadisələrdən biri sayılan Qanuni Süleymanın böyük oğlu Şahzadə Mustafanın öldürülməsi klassik türk aşiq ədəbiyyatı mətnlərinin mövzusu olmuşdur. Bu dövrdə şübhəli görünməmək üçün sultanın fərmanı ilə öldürülən qurbanlara mərsiyələr söyləmək ənənəsi geniş yayılmasa da, dövrün bir çox aşıqları Şahzadə Mustafanın öldürülməsinə ağılar, gəraylılar, qoşmalar söyləmişlər. Xüsusilə, Taşlıcalı Yəhya bu üzücü hadisə qarşısında səssiz qala bilməyib, bu ağıların ən gözəl nümunəsini yaratmışdır [3, s.56-67]. Taşlıcalı Yəhyanın cəsur və qorxmaz çıxışları elegiyanın geniş kütlələr arasında rezonans doğurmasında mühüm rol oynadı. Əslində Taşlıcalı Yəhya elegiyadan sonra dünyasını dəyişib. Bu şəirdə Şehzadənin nə bahasına olsa da, öldürülməsində vəzir Rüstəm Paşanın da rolu olduğunu, onun əsassız bir uydurması nəticəsində şahzadənin öldürüldüyü açıq şəkildə ifadə edilir. Beləliklə, Taşlıcalı Yəhya açıq fikirləri bəyənməyən insanların duyğularını təsir edib, onun kimi düşünən başqa aşıqlara da öncüllük edib. Bu şeir elegiyadan çox, ona səbəb olanlara qarşı tənqid və təhqir kimi görünür. İttiham etdiyi şəxslər dövrünün ən qüdrətli hökmdarlarından olan Qanuni Süleyman və onun kürəkəni və böyük vəziridir. Onların kim olduğunu nəzərə alsaq, şairin cəsarətini daha yaxşı anlamaq olar. Bu cəsarəti ilə o, ədəbiyyatın gücündən ən mükəmməl şəkildə istifadə edərək tarixə düşdü. Taşlıcalı bu elegiyada demək istədiyi hər şeyi metaforaların köməyi ilə söyləyə bilmiş, bununla da təhqir tərkibi təşkil edəcək heç bir ifadənin olmaması təmin edilmişdir [3, s.66]. Məsələn, şair Şehzadə Mustafa üçün son dərəcə müsbət və mənalı məcazlardan istifadə etdiyi halda, Sultan Süleyman üçün arxa planda müsbət görünən, lakin mənfi məna daşıyan məcazlara üstünlük vermişdir. Bundan əlavə, şair Hürrem Sultan və Rüstəm Paşa üçün mənfi məna daşıyan *“şeytan”* və *“qılnc”* metaforalarını açıq şəkildə işlədib. Belə ki, şair Şahzadə Mustafa Elegiyasında işlətdiyi məcazlarla hər çağda oxucuya, dinləyiciyə fərqli baxış yolları təqdim edərək, sözə dərinlik qataraq, məfhumların qavrayışını zənginləşdirmişdir. O, Qanuni Süleyman kimi böyük hökmdarın qəzəbindən qorunmuş, lakin haqsızlığa da səssiz qalmamışdır. Klassik türk aşiq ədəbiyyatının bütün şeir növlərində mücərrəd fikirlər təcəssüm olunmuş, məna dərinləşmiş, müxtəlif üslublar formalaşmış, bu ədəbiyyat əsrlər boyu metafora sayəsində varlığını davam etdirə bilmişdir.

Anadolu dünyanın ən qədim mədəni coğrafiyalarından biridir. Bu həm də neolit dövrünə keçən ilk yaşayış məskənlərindən biridir. Türk aşiq şeiri, Anadolu xalqının islam və təsəvvüfdən başqa büt-pərəstlik, zərdüştilik, yezidizm və hətta buddizm kimi çox fərqli mədəni təsirlər altında olduğunu göstəricisidir. Təbii ki, türk aşiq şeiri sözlərində Anadolu xalqının islamdan əvvəlki mədəniyyət və inanclarının bütün izlərini göstərmək mümkün deyil. Bu araşdırmada türk aşiq şeirlərindəki metaforalar ümumi şəkildə ehtiva etdikləri mənalara görə kateqoriyalara ayrılacaqdır. Bundan əlavə, bu torpaqlarda aşiq şeirlərində istifadə olunan və bir çox dillərdə də təsadüf edilən ortaq metaforaların olduğu da açıq-aydın görünür. Məsələn, *“durna”* sözü erməni dilində də işlənən metafora olub, müqəddəs mənalar daşıyır. Lakin dil xüsusi mədəniyyətin məhsulu olduğundan, lingvistik metaforaların struktur təhlili üçün Azərbaycan və Türkiyə türkcəsi üzərində işləməyimiz daha məqsədəuyğundur. Anadolu və Yaxın Şərqdəki aşiq şeirinin janrlarının demək olar ki, hamısının ortaq bir reallığı var, o da sözlərdir. Xüsusilə bu araşdırmanın mövzusu olan türk aşiq şeiri az qala *“rezonanslı bir şeir”*dir. Bu o deməkdir ki, türk aşiq şeirinə emosional dərinlik verən ən mühüm

vasitələrdən biri sözlərdir. Aşıq şeirinə bu gücü və dərinliyi gətirən “metaforik ifadə tərzidir”. Türk xalq şeirindəki metaforik ifadə tərzisi tamamilə ənənəvi, köklü və dərin xalq ədəbiyyatı motivlərinə əsaslanır. “Xəstəlik” “eşq”, “şəfa” “sevgilim” və ya “həkim” - “məhəbbət” mənasını verir; “dağ” – “ayrılıq”, “yol” – “həyat tərzisi” və “fəlsəfə” ifadə edən motivlərdir. Türk aşıq şeirindəki bu özünəməxsus metaforik üslub bu musiqi janrını milli/regional edir.

Türk aşıq şeirindəki metaforaları “dini məzmunlu türkülərin məcazları” və “dini məzmunu olmayan türkülərin məcazları” olaraq iki əsas qrupa bölmək məqsəduyğun olardı. Təsəvvüf fəlsəfəsinin musiqidə işlənməsi sünnilikdə türk sənət musiqisinin təsəvvüf janrında olduğu halda, Anadolu Ələvililiyində dini türkülərdə rast gəlinir. Ona görə də aşıq şeirlərində mistik inanc sisteminin işlənməsini əsasən Ələvi janrlarında görmək lazımdır. Ələvi toplumlarının həyat və düşüncə tərzlərində islamdan əvvəlki inanc sistemlərindən şamanizm, əcdad kultu, təbiət kultları və s. inanc sistemlərinin təsiri daha çox olduğu üçün müxtəlif dini təsirlər altında olan bu toplumun dini aşıq şeir repertuarı və bu repertuara əlavə etdiyi metaforaları əlbəttə ki, daha çox fərqlidir. Sünni müsəlmanların dini musiqiləri, ümumiyyətlə, ortaq xüsusiyyətlər nümayiş etdirir və azan, Quran, ilahi, mövlud və qəzəl kimi növləri vardır. Bundan əlavə, Türkiyədəki Kadirilik və ya Mövləvilik kimi orijinal məzhəblərin musiqi məhsullarını Ortodoks İslam icmalarının dini musiqi təbiiqlərinə əlavə etmək faydalı olardı. Lakin dini aşıq şeirləri ilə bağlı bu qətiyyət heç də təsəvvüf, büt-pərəstlik və ya müxtəlif inanclara aid sözlərin qeyri-dini aşıq şeirlərinə sızması demək deyil:

Meyilliyimi üç gözəlliyə saldım \ Biri Şəmsi, biri Kamer İl'Elif \ Onların sevgisi məni çaşdırdı \ Biri Şəmsi, biri Kamer İl'Elif (Aşık Veysel Qatiroğlu)

Türk aşıq şeirinin sözlərinə nəzər saldıqda, mahnını yaradanın aşıq olduğu, başqa sözlə desək, 'şəms' (günəş), 'kamer' (ay) və 'Elif' (a) qadın gözəllikləridir. Qəbul edilən günəş, ay və elif əslində mifoloji dövrlərdən gələn inanclara görə günəş, ay və qadının eyni görünməsi ilə bağlıdır. Halbuki büt-pərəst inanclardan dünyaya baxışı ehtiva edən bu mahnı dini deyil, dinsizdir. Bu və buna bənzər misalları artırmaq olar. İndi türk aşıq şeirinin “dindar” və “dini olmayan” kateqoriyaları altında yazılan aşıq şeirlərində metafora nümunələrinin göstərilməsi tələb olunur.

Fikrimizcə, leksik-qrammatik siniflərin metaforalaşması yalnız kontekstdə baş verir. Sintaktik yanaşma metaforanı yaradan söz kateqoriyalarının birləşməsinin pozulması hesabına metaforaların yaranmasını izah etməyə imkan verir. Sözlərin birləşməsi sintaktik və leksik ola bilər. Leksik birləşmə – sözün leksik yayıcıları dəsti və onların realizə olunma şəraitidir; sintaktik birləşmə – bu zaman potensial mümkün sintaktik əlaqələrin məcmusu və keyfiyyətləri, sintaktik əlaqələr dəsti və onların realizə olunma şəraitidir. Sintaktik birləşmə zamanı yalnız sözlərin qrammatik mənaları və onların ifadə vasitələri nəzərə alınır. Sözün leksik mənasını yalnız sintaktik əlaqələrin təsvirindən istifadə etməklə təsvir etmək olar, çünki sözün mənası ilə onun sintaktik əlaqələri arasında birmənalı müvafiqlik mümkündür. Sintaktik mövqelər yalnız leksik ehtiyatdan müəyyən sintaktik kateqoriyadan sözlərin seçimini deyil, həm də onlarda baş verən semantik proseslərin xarakterini şərtləndirir. Yəni, leksik mənə tipləri sintaksik mövqelərlə qarşılaşdırıla bilən müəyyən kommunikativ tələbatların ödənilməsi üçün formalaşmışdır.

Açar sözlər: Türkiyə türkləri, aşıq şeirləri, məcazlar, metafora, koqnitiv yanaşma.

Ədəbiyyat

1. Demirci, K. “Metafor: Bir Anlatım ve Üretim Mekanizması”, Edt. M. Sarıca, B. Sarıca, Dil Bilimleri Kültür ve Edebiyat, Ankara: Padam Yay., 2016, s. 330-343.
2. Şevki, A. Edebiyat ve Yorum, Ankara: Havuz Yay., 2009, səh. 404.
3. Uçan, E. N. Klâsik Türk Edebiyatında Metaforik Üslup, Ankara: Akçağ Yay, 2017, s.56-67.

İNVESTİSİYA SİYASƏTİ: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Günay Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gunay.aliyeva5@mail.ru

İnvestisiya iqtisadi inkişafın amillərindən biri olaraq hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Hazırda baş verən qloballaşma tendensiyasını nəzərə alaraq, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiyaların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə düzgün investisiya siyasətinin və proqramının hazırlanması ölkənin investisiya potensialını artırır.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Ümumimilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət ölkədə investisiya sahəsinin inkişafı üçün möhkəm təməl yaratmışdır. 1992-ci ildə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1995-ci ildə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1999-cu ildə “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuşdur. 2010-cu ildə cənab Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi qaydaları” haqqında Fərmanı və 2018-ci ildə “İnvestisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra tədbirlər” haqqında Sərəncamı ölkədə investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynadı.

Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət investisiya siyasətinin məqsədi yerli və xarici investisiyalar hesabına dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsindən, rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması, o cümlədən azad rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, investorların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması, iqtisadiyyatın prioritet sahələrində investisiya layihələrinin dəstəklənməsi və digər bu kimi istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilir.

Vergi və gömrük sahəsində aparılan islahatlar ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaradıb. Bu da investorların iqtisadiyyatımıza etibarını artırır və onların gələcək fəaliyyət planlarını genişləndirir. Son illərdə “Yaşıl dəhliz”, “Tikinti icazələri üzrə bir pəncərə sistemi”, elektron satınalma, onlayn vahid ixrac ərizəsi, müqavilələrin icrası və əmlakın qeydiyyatı sahələrində mühüm tədbirlər həyata keçirilib. Prezident İlham Əliyevin 7 avqust 2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən yaradılan Azərbaycan İnvestisiya Holdingi dövlət müəssisələrinin gəlirlərinin artırılmasını, onların büdcədən asılılıqlarının azadılmasını, xarici investisiyaların iqtisadiyyata cəlb olunmasını sürətləndirib.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişaf meyilləri ilə müşahidə olunması respublikamıza investisiya qoyuluşlarının həcmnin artmasına zəmin yaratmışdır. İqtisadiyyatın real sektoruna yatırılan kapital resursları ön mühüm sosial və infrastruktur layihələrini əhatə edib. 2021-ci ildə iqtisadiyyata ümumilikdə 25313,8 milyon manat məbləğində investisiya yönəldilib ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 2829,8 milyon manat, yəni 12,59% çoxdur. Daxili investisiya 12561,9 milyon manat və ya 49,6%, xarici investisiya isə 12751,9 milyon manat və ya 50,4% təşkil etmişdir [1, s.308].

Dövlət Statistika Komitəsinin ilkin məlumatına görə 2022-ci ildə əsas kapitalla 18272,3 milyon manat məbləğində vəsait yönəldilmişdir ki, bu da 2021-ci illə müqayisədə 5,5% çox olmuşdur. Neft-qaz sektoruna yönəldilən vəsaitin həcmi 9,8% azalmış, qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilən vəsaitin həcmi isə 13,6% artmışdır. İstifadə olunmuş vəsaitin 10611,3 milyon manatı və ya 58,1%-i məhsul istehsalı sahələrinə, 6735,6 milyon manatı və ya 36,9%-i xidmət sahələrinə, 925,4 milyon manatı və ya 5,0%-i isə yaşayış evlərinin tikintisinə sərf olunmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 14718,9 milyon manatını və ya 80,6%-i daxili vəsaitlər təşkil etmişdir. Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin 13461,5 milyon manatı və ya 73,7%-i tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsinə sərf olunmuşdur. Bundan əlavə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin ümumi dəyərində müəssisə və təşkilatların vəsaitləri 49,3%, büdcə vəsaitləri 36,4 %, əhalinin şəxsi vəsaitləri 6,7%, bank kreditləri 2,6%, sair vəsaitlər isə 5,0% təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na əsasən dövlət investisiyalarının tədricən özəl investisiyalarla əvəzlənməsi nəzərdə tutulub. Milli xərc prioritetlərinə daxil olan, xüsusilə də işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ilə bağlı layihələrin maliyyələşdirilməsinə özəl investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühiti yaradılması dəstəklənəcək. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektoru üzrə birbaşa xarici investisiyaların həcmnin illik 10-15 faiz artırılması, dövlət şirkətlərində investisiya olunmuş kapitalın gəlirliyinin artırılması nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 mart 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nə əsasən 2025-ci ilədək ölkədə fəaliyyət göstərən iri şirkətlərin əhəmiyyətli hissəsi listingə daxil olacaq, yerli və xarici investorlar bu şirkətlərin emissiya etdiyi qiymətli kağızların böyük hissəsi ilə aktiv ticarət əməliyyatları aparacaqdır [2, s.13].

Beləliklə, ölkədə həyata keçirilən investisiya siyasətinin uğurlu nəticələri növbəti illərdə də dayanıqlı iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. Bu isə Azərbaycanı qarşıya qoyulan hədəflərə doğru inamla aparır. Qeyri-enerji sektoruna, infrastruktur, xüsusilə nəqliyyat infrastrukturuna, bərpa olunan enerji mənbələrinə investisiyaların yönəldilməsi bizim üçün əsas hədəfdir. Cənab Prezident İlham Əliyevin Əbu-Dabi Dayanıqlılıq Həftəsinin rəsmi açılışında çıxışı zamanı qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycanda investisiya mühiti çox müsbətdir. Biz neft və qaz sektoruna böyük sərmayələr cəlb etmişik. İndi isə hədəfimiz bərpaolunan enerjidir. Başqa sözlə, planlarımız böyükdür və əminəm ki, işlərin öhdəsindən gələcəyik”.

Açar sözlər: investisiya, iqtisadi inkişaf, investisiya siyasəti, kapital.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”, Bakı-2022, 748 səh.
2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir., 60 səh.

MARKETLƏR ŞƏBƏKƏSİNİN AYLIQ DÖVRİYYƏSİNİN ƏSAS AMİLLƏRDƏN ASLILIĞININ RİYAZİ MODELİ

Leyla Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

leyla.f.aliyeva@student.au.edu.az

Marketlər şəbəkəsini iki qrupda birləşdirmək olar. Birinci 16 saat işləyən marketlər, ikinci 24 saat işləyən marketlər.

Aparılan tədqiqat işi ilkin etapda 16 saat fəaliyyət göstərən marketlər şəbəkəsinin aylıq dövriyyəsinə əsas amillərdən asılılığının riyazi modelinin tərtib olunmasına həsr olunur. Tədqiqat olunan 12 mağazanın aylıq informasiyası bu cədvəldə verilir:

say	m2	Məhsul kateqoriyası	Məhsul çeşidlərin sayı	Həftəsonu endirim kompaniyaları keçirilir	Şirniyyat sexi	Aylıq dövriyyə
	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	Y
1	821	23	12355	0	7425	16500
2	832.9	21	11425	2187.5	0	87500
3	892.33	24	12438	4775	8595	191000
4	971.5	23	12318	2700	4860	108000
5	1016	22	11965	0	5040	112000
6	1236.81	24	12606	0	6120	136000
7	1272.85	21	11785	2400	4320	96000
8	1321	23	12164	0	5625	125000
9	1830.2	21	12008	0	0	144000
10	1834	22	12321	4325	7785	173000
11	1994.9	22	12196	5300	0	212000
12	2026	22	12291	0	7560	168000

Qeyd edək ki, marketlər şəbəkəsinə təsir edən amillər əsasən aşağıdakılardır:

- 1) Mağazaların sahəsi – X_1
- 2) Məhsul kateqoriyalarının sayı – X_2
- 3) Məhsul çeşidlərinin sayı – X_3
- 4) Həftə sonu endirim kompaniyası – X_4
- 5) Premium məhsullar – X_5
- 6) Bəzi mağazalarda şirniyyat sexlərində fəaliyyət göstərir – X_6
- 7) Mağazaların aylıq dövriyyəsi – Y

İlkin mərhələdə əsas amil kimi mağazanın sahəsi, məhsul kateqoriyalarının sayı və məhsul çeşidlərinin sayı götürülmüşdür.

Əvvəlcə, mağazaların aylıq dövriyyəsi ilə hər bir amil arasında korrelyasiya əmsalı hesablanmışdır və aşağıdakı nəticələr alınmışdır. Bu prosesi yerinə yetirmək üçün Excel proqram paketinə daxil oluruq. Oradan Data→ Data Analysis→Correlation

$$r_{x_1y} = 0,656304 \quad r_{x_2y} = 0,085074 \quad r_{x_3y} = 0,292223 \quad r_{x_4y} = 0,509789 \quad r_{x_5y} = 0,196876$$

Həmçinin amillərlə aylıq dövriyyə arasında reqressiya tənliyi və determinasiya əmsalı hesablanmışdır. Bunu Excel→ Data→ Data Analysis→ Regression vasitəsi ilə yerinə yetiririk.

$$\text{Reqressiya tənliyi: } y = 74,672x_1 + 30879, \text{ Determinasiya əmsalı: } R^2 = 0,4307$$

$$\text{Reqressiya tənliyi: } y = 9930,1x_2 + 66205, \text{ Determinasiya əmsalı: } R^2 = 0,4602$$

$$\text{Reqressiya tənliyi: } y = 9930,1x_2 + 66205, \text{ Determinasiya əmsalı: } R^2 = 0,4602$$

Aylıq dövriyyənin əsas amillərdən asılılığının riyazi modelini qurmaq üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə olunmuşdur.

İndi isə hər üç amilin marketlər şəbəkəsinin aylıq dövriyyəsinə təsirini ümumi halında nəzərdən keçirdək. Bu məqsədlə axtarılan riyazi model ümumi şəkildə aşağıdakı şəkildə olmalıdır:

$$y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3; \quad b_0 = ? \quad b_1 = ? \quad b_2 = ? \quad b_3 = ?$$

ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə etsək:

$$\sum_{i=1}^n (z_i - y_i)^2 \rightarrow \min \quad (1)$$

$$\text{Burada } z_i = b_0 + b_1x_{1i} + b_2x_{2i} + b_3x_{3i}$$

$$f(b_0, b_1, b_2, b_3) = \sum_{i=1}^n (b_0 + b_1x_{1i} + b_2x_{2i} + b_3x_{3i} - y_i)^2 \rightarrow \min \quad (2)$$

(2) – ifadəsinin ekstremumunu tapmaq üçün Ferma teoremini tətbiq edib və əmsallara görə qruplaşdırsaq aşağıdakı xətti cəbri tənliklər sistemini alırıq.

$$\begin{cases} b_0n + b_1\left(\sum_{i=1}^n x_{1i}\right) + b_2\left(\sum_{i=1}^n x_{2i}\right) + b_3\left(\sum_{i=1}^n x_{3i}\right) = \sum_{i=1}^n y_i \\ b_0\left(\sum_{i=1}^n x_{1i}\right) + b_1\left(\sum_{i=1}^n x_{1i}^2\right) + b_2\left(\sum_{i=1}^n x_{2i}x_{1i}\right) + b_3\left(\sum_{i=1}^n x_{3i}x_{1i}\right) = \sum_{i=1}^n y_i x_{1i} \\ b_0\left(\sum_{i=1}^n x_{2i}\right) + b_1\left(\sum_{i=1}^n x_{1i}x_{2i}\right) + b_2\left(\sum_{i=1}^n x_{2i}^2\right) + b_3\left(\sum_{i=1}^n x_{3i}x_{2i}\right) = \sum_{i=1}^n y_i x_{2i} \\ b_0\left(\sum_{i=1}^n x_{3i}\right) + b_1\left(\sum_{i=1}^n x_{1i}x_{3i}\right) + b_2\left(\sum_{i=1}^n x_{2i}x_{3i}\right) + b_3\left(\sum_{i=1}^n x_{3i}^2\right) = \sum_{i=1}^n y_i x_{3i} \end{cases}$$

Kramer qaydasını tətbiq edərək əsas və köməkçi determinantlar hesablanmış və beləliklə xətti reqressiya tənliyinin əmsalları tapılmışdır.

$$b_0 = 499112,1; \quad b_1 = 148,4; \quad b_2 = 68662,4; \quad b_3 = -172,8$$

Beləliklə marketlər şəbəkəsinin əsas asılılığının riyazi modeli aşağıdakı şəkildə alındı:

$$y = 499112,1 + 148,4x_1 + 68662,4x_2 - 172,8x_3$$

Riyazi modeldən göründüyü kimi marketlər şəbəkəsinin əsas amillərdən asılılığın riyazi modeli çoxdəyişənli xətti funksiyası ilə ifadə olundu.

Açar sözlər: riyazi model, amillər, reqressiya tənliyi, korrelyasiya əmsalları, statistika.

Ədəbiyyat

1. A.F.Musayev, A.Qəhrəmanov. İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqramlaşdırma. Bakı,1999.

PANDEMİYALAR DÖVRÜNDƏ SOSIAL İŞÇİNİN ROLU

Nərmin Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

narmeenaliyeva1@gmail.com

Yoluxucu xəstəliklərin pandemiya şəklində yaranması və yayılması tarix boyu müntəzəm olaraq baş vermişdir. Taun, vəba, qrip, ağır kəskin respirator sindromlu koronavirus (SARS-CoV) və Yaxın Şərq respirator sindromu koronavirusu (MERS-CoV) kimi böyük pandemiya və epidemiyalar artıq bəşəriyyətə öz əks təsirini göstərib. Tarix boyu müxtəlif pandemiya və epidemiyaların yayılması həm insanların həyat şəraitinin pisləşməsinə, eyni zamanda əhəlinin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Pandemiylərə səbəb olan bir çox yoluxucu xəstəliklərin artması heyvanlarla təmasların artması nəticəsində, eyni zamanda heyvandarlıq, ovçuluq və global ticarət fəaliyyəti nəticəsində insanlara ötürülən zoonoz patogenlər tərəfindən törədilir [1].

Tarix boyu mövcud olmuş pandemiyalardan bir neçəsinin adını çəkmək olar.

• **İİV - QİÇS xəstəliyi.** İlk dəfə 1976-cı ildə Konqo Demokratik Respublikasında aşkar edilmiş QİÇS xəstəliyi qlobal pandemiya kimi yayılmış və 1981-ci ildən bu yana 36 milyondan çox insanın ölümünə səbəb olmuşdur. [3]

• **Qara ölüm.** 1346-cı ildən 1353-cü ilə qədər vəba epidemiyası Avropa, Afrika və Asiyada 75-200 milyon insanın ölümü ilə nəticələnmişdir. Asiyada yarandığı düşünülməyən vəba, çox güman ki, ticarət gəmilərində mövcud olan siçovulların üzərində yaşayan birələr vasitəsilə qitələrə yayılmışdır. [3]

• **Covid-19 pandemiyası.** 2019-cu ilin dekabr ayından başlayaraq, Çinin Wuhan bölgəsində insanlarda koronavirus xəstəliyi görünməyə başladı. O, “2019-cu ilin koronavirus xəstəliyi”nin qısaldılmış forması olan Covid-19 adlandırılıb. Əvvəlcə Çində epidemiya kimi görünəndə, virus aylar ərzində bütün dünyaya yayıldı. ÜST mart ayında Covid-19-u pandemiya elan etdi və həmin ayın sonuna qədər dünyada yarım milyondan çox insan yoluxdu və 30,000-ə yaxın insan öldü [3].

COVID-19 pandemiyası bütün dünyada insan həyatının itkisinə səbəb olmuş və ictimai sağlamlıq, qida sistemləri və iş dünyası üçün bugünə qədər görülməmiş dərəcədə problem yaratmışdır. Pandemiyanın yaratdığı iqtisadi və sosial tənəzzül dağıdıcı olmuşdur: on minlərlə insan ifrat yoxsulluğa düşmək riski altında qalmış, eyni zamanda az qidalanan insanların sayı isə 690 milyona yaxın olmuşdur [2].

Koronavirus pandemiyası bütün qida sisteminə təsir etmişdir. Sərhədlərin bağlanması, ticarət məhdudiyyətləri və məhdudlaşdırma tədbirləri fermerlərin bazarlara girişinə, o cümlədən məhsullarını almağa və satmağa, təsərrüfat işçilərinə isə məhsul yığmağa mane olmuş, yerli və beynəlxalq ərzaq tədarükü zəncirlərini pozmuşdur. İşçilərin sayı azaldıqca milyonlarla insanların ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanması təhlükə altında qalmışdır [2].

Covid-19 pandemiyası cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif yaş qruplarına da öz əks təsirini göstərmiş, onların həyatında həm psixoloji baxımdan, həm də maddi baxımdan çətinliklər yaratmışdır. Uşaqlar, yeniyetməlik yaşında olanlar, gənclər, eləcə də ailələr üçün yaratdığı mənfi təsirləri var. Yeniyetməlik sürətli bioloji və sosial dəyişikliklərlə müşahidə olunan bir dövrdür və bu dövrdə ümumi psixoloji pozğunluqların baş verdiyi məlumdur [4].

- Gənc yetkinlər pandemiyanın intensivliyi və qeyri-adekvat mübarizə mexanizmləri haqqında məhdud anlayışa sahib olduqları üçün onlar pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə xüsusilə həssas olurlar. Tədqiqatlar birmənalı şəkildə göstərdi ki, rutinlərin pozulması, ailədə yaşanan stresslər, sosial təcrid və məişət zorakılığı yeniyetmələrin psixiatrik problemlərinin yaranmasına səbəb olan bir mühit yaradır [4].

- Covid-19 uşaqlara da əks-təsirsiz ötüşmədi. Təhsil müəssisələrinin bağlanması, sosial təcrid və karantin rejimi, həmçinin müəllimlər, dostlar və həmyaşıdlarla sosial əlaqənin itirilməsi ilə nəticələnib. Fiziki fəaliyyətin azalması, virtual öyrənmə, onlayn təhsil üçün kompüter və telefonlardan istifadə uşaqların sağlamlığına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. Rəqəmsal alətləri olmayan və ya qeyri-sabit ev mühitində yaşayan şagirdlər həmyaşıdlarından geri qalma riski altında idilər [4].

- Mövcud pandemiya ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, COVID-19 şübhəsi ilə karantinə alınan və ya xəstəlik üçün test edilən uşaqlarda kəskin stress, narahatlıq və uyğunlaşma pozğunluğu kimi psixi sağlamlıq pozğunluqları daha yüksəkdir. Bundan əlavə, bir araşdırma göstərdi ki, COVID-19 olan və ya karantində olan uşaqlarda posttravmatik stress ehtimalı dörd dəfə yüksəkdir [4].

- Artan tədqiqatlar göstərir ki, COVID-19 bir sıra ölkələrdə ailənin fəaliyyətinə və rifahına dərin təsir göstərüb. Sağlamlıq riskləri, gündəlik həyatda yaranan məhdudiyyətlər və məhdudiyyətlərdən yaranan stressə əlavə olaraq, həm böyüklərin, həm də uşaqların maliyyə, emosional və fiziki rifahına təsir edən böyük pozuntulara səbəb olmuşdur. Pandemiya qeyri-mütənasib şəkildə aztəminatlı ailələrə, etnik azlıqlardan və həssas qruplardan olan ailələrə və qadınlara daha çox təsir etmişdir [4].

Tədqiqatlar göstərir ki tarix boyu mövcud olan pandemiyalar, eləcə də koronavirus pandemiyası müxtəlif qruplara həm maddi baxımdan, həm də psixi baxımdan əks-təsir göstərmişdir. Müxtəlif yaş qruplarında psixi pozğunluqlara, özünə qapanıqlılığa səbəb olmuşdur. Məhz bu problemlər səbəbindən karantin dövrlərində sosial işçilərin rolu daha da artmışdır.

Sosial iş peşəsi fəlakətlər, epidemiyalar və digər fəvqəladə hallar zamanı insanlara unikal xidmətlər göstərir. Sosial işçilər fəlakətlərə reaksiya, bərpa və gələcək hadisələr üçün fəlakətlərə hazırlığın planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır, həmçinin fəvqəladə halların və epidemiya baş verməsində müvafiq peşəkar sosial iş xidmətlərinin də mühüm rolu olmuşdur [5].

Karantin dövründə cavab platformaları təşkilatlar tərəfindən və ya təşkilatlar daxilində təmin edilmiş və bu platformalar cəmiyyətin həssas və ya təcrid olunmuş üzvlərinin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Pandemiyanın ailələrə və fərdlərə təsirlərini nəzərə alaraq, sosial işin rolu qeyri-adekvat və ya heç bir tibbi sığortası olmayan və yaxud onun necə təmin olunacağına dair biliyi olmayan yoxsul ailələrdədir. Bunu nəzərə alaraq, sosial işçilərin həm də məsləhətçi, pedaqoq rolunu oynamalıdır [5].

Yaşlı insanlar COVID-19 üçün ən çox risk qrupu idi. Fiziki məsafənin qorunması sosial işçilərin yaşlılarla qarşılıqlı əlaqəsini və qayğısını məhdudlaşdırırdı. Sosial işçilər yaşlı insanların rifahını yaxşılaşdırmaq üçün alternativ mexanizm kimi qohumluq qayğısı və dəstək təcrübələrindən istifadə edirdilər [5].

Validəynlər və ya qəyyumlar pandemiya zamanı vəfat etdikdə, sosial işçilər uşaqların və ya yetkinlik yaşına çatmayanların müvafiq sığınacaq, sağlamlıq və qidalanmasını təmin etmək üçün onları təhlükəsiz yerlərlə təmin etməlidirlər. Validəynlər və ya qəyyumlar pandemiya zamanı vəfat etdikdə, sosial işçilər uşaqların və ya yetkinlik yaşına çatmayanların müvafiq sığınacaq, sağlamlıq və qidalanmasını təmin etmək üçün onları təhlükəsiz yerlərlə təmin etməlidirlər [5].

Sosial işçinin əsas missiyası həssas qrupların cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin etmək, eyni zamanda onlara müxtəlif istiqamətlər verməkdir. Keçən əsrlərdə sosial iş peşəsi çox inkişaf etməsə də, müasir dövrümüzdə təhsil müəssisələrində, ayrı-ayrı təşkilatlarda fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda pandemiya dövründə də sosial işçilərin rolu çox mühüm olmuş, onlar insanlara karantin rejimində yaranan psixoloji problemlərin aradan qaldırılmasında kömək etmiş və onların maddi baxımdan problemlərini həll etmək üçün müəyyən istiqamətlər vermişdir.

Açar sözlər: pandemiya, karantin, cəmiyyət, sosial iş, koronavirus.

Ədəbiyyat siyahısı

1. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fmicb.2020.631736/full>
2. <https://www.who.int/news/item/13-10-2020-impact-of-covid-19-on-people's-livelihoods-their-health-and-our-food-systems>
3. <https://www.mphonline.org/worst-pandemics-in-history/>
4. <https://jogh.org/2022/jogh-12-03009>
5. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311908.2021.1939537#:~:text=Responsibilities%20of%20social%20workers%20are,inclusion%20of%20the%20most%20vulnerable>

ART SCHOOL LAYİHƏSİNDƏ MEMARLIQ, İNTERYER VƏ EKSTERYER DİZAYN HƏLLƏRİ

Nərmin Əliyeva, Nərmin Kərimli

Bakı Mühəndislik Universiteti

aartscholl@gmail.com

Art (Azərb. "sənət") - insan hissələrinin təsvir edən vasitə olub, istənilən fəaliyyət sahəsində insanın göstərdiyi yüksək bacarıq, məharət də nəzərdə tutulur. Sənət ən ümumi mənada yaradıcılığın və təxəyyülün ifadəsi kimi başa düşülür. Tarix boyu sənət dəyərimiz fikirlər davamlı olaraq dəyişib və bu geniş anlayışa zamanla fərqli məhdudiyyətlər qoyaraq yeni təriflər yaradılıb. Sənət - emosiya, dizayn və ya gözəlliyi ifadə etmək üçün istifadə edilən bütün üsullardır. Sənətin bir sıra növləri var; memarlıq, heykəltaraşlıq, rəsm, musiqi, ədəbiyyat, ritmik sənətlər və s.

Azərbaycanda insanların bu sahə üzrə təhsil alması, öyrənməsi üçün ilk növbədə uşaq baxçalarında, orta məktəblərdə incəsənətlə bağlı dərslər tədris olunur, muzeylər, sərgilər, dərnlər, galereyalar vasitəsilə daha geniş şəkildə insanlarda sənət haqqında təffəkkür yaranır.

Bu mənada bu cür sənət məkanlarına yeni bir alternativ olaraq Art School layihəsini təqdim edirik. Yaş etibarilə də 7 - dən 70 - ə nəzərdə tutulan bu layihə memarlıq və interyer dizaynı cəhətdən də irəliləyən texnologiyanın tələblərinin aktuallığındadır.

Bu layihədə məqsəd həm gənc, həm də yaşlı nəslə sənətin növləri ilə, əl işləri və daima yenilənən bacarıqlarını təkmilləşdirməyə, eyni zamanda onların asudə vaxtlarının da səmərəli keçməsinə yeni bir memarlıq məkanı layihəsi ilə kömək etməkdir. Art School'un memarlıq layihə planı 3 mərtəbədən və 2 giriş qapısından ibarətdir (Şəkil 1; 2). Ümumi sahəsi 1.849.5m²dir. Fəaliyyət göstərən otaqlar; xüsusi emalatxana, kitabxana (Şəkil 3; 4), keramika, heykəl, rəsm, rəngkarlıq və musiqi otaqları kimi nəzərdə tutulmuşdur və interyer dizaynları komputer proqramında 3D modelləmə ilə bədii həllərini tapmışdır.

İnteryer dizaynı ev və digər məkanların daxilində olan yerlərin estetik görünüşünü, ahəngdarlığını, əşyaların bir-birinə olan estetik və rəng uyğunluğunu, insanların xarakteri və davranışlarını anlayıb, bunları ümumi kombinasiya edərək məkan ilə funksional sahələr yaradan bir incəsənət növüdür. "Məkan" - yer sözü isə ərəbcədən, dilimizə keçən və "kevn" yəni "oluş" kökündən əmələ gələn bir sözdür. Məkan insanı ətrafdan müəyyən dərəcədə ayıran və içində hərəkətlərini davam etdirməyə uyğun olan boşluq, boş yer olaraq tərif edilə bilər.

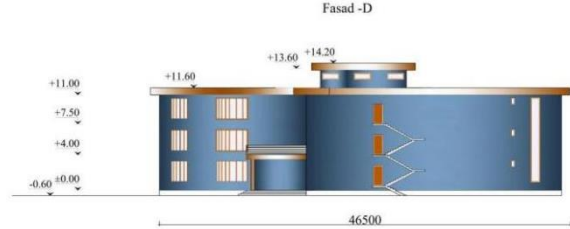
Hər bir insanda daxili gözəllik önəmli olduğu kimi, bir binanın və yaxud hər hansısa bir fəaliyyət sahəsinin daxilindəki gözəllik və rəng əsas önəm daşıyan nüanslardandır.

Rəng, işığın obyektlərə və səthlərə təsirinə cavab olaraq ortaya çıxan təxəyyülün əsas elementidir. Rənglər insanı fəallaşdırır, sakitləşdirir, həyəcanlandırır, üşüdə və ya isidə, narahatlıq və ya rahatlıq gətirə bilər. Rənglərin təsnifatı onların insana psixoloji təsir gücü və rəng ayrılması prinsiplərinə əsaslanır. Bu layihəmizin interyer və eksteryer rəng həllərində açıq tonlara üstünlük verildi. Aydınlatma olaraq otaqlarda asma tavandan və ən çox təbii günəş işığının düşməsinə geniş pəncərələr vasitəsilə önəm verilmişdir.

Nəticə olaraq, bizim memarlıq plan və kəsiklərini eyni zamanda interyer və eksteryer dizaynı layihələrini işlədiyimiz Art School layihəsinin sənətlə maraqlanan hər kəsə açıq olduğu və ölkəmizin insanlarına faydalı olacağını nəzərdə tuturuq.



Şəkil 1.



Şəkil 2.



Şəkil 3.



Şəkil 4.

Açar sözlər: Azərbaycan, sənət, modern, ART SCHOOL, yaradıcılıq.

Ədəbiyyat

1. <https://www.dokusanatatolyesi.com/temel-sanat/renk-nedir/>
2. <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/sanat-turleri-ve-ozellikleri-nelerdir-sanat-turleri-kaca-ayrilir-41901969>
3. <https://interyerdizayn.az/services/eksteryer-dizayn>
4. <https://interyerdizayn.az/services/interyer-dizayn>

İSMAYIL QASPIRALININ TÜRK XALQLARININ MAARİFLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Təhminə Əliyeva

ADPU Quba filialı

tehmene.eliyeva@quba.adpu.edu.az

İsmayıl Qaspiralı 20 mart 1851-ci ildə anadan olan əslən Krım tatarı olan pedaqoq, nəşir və siyasətçidir. Qaspiralı Rus imperiyasında türk və islam cəmiyyətlərinin təhsil, mədəniyyət islahatı və müasirləşməyə ehtiyacı olduğunun fərqi nə varan ilk müsəlman ziyalılarındanıdır.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə tədricən alovlanıb birinci dünya müharibəsi illərində bütün vilayəti əhatə edən Milli azadlıq hərəkatını İ. Qaspiranlı, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Sədrəddin Ayni, Akçura, Əbdürrəşid İbrahimov, Ayaz İshaki Hallim Sabit kimi ideoloqlarsız təşəvvür etmək mümkün deyildir. Milli azadlıq hərəkatını oyadan, inkişaf etdirib, təmzinləyən ideoloqların bir araya gəlməsi xalqı müharibə illərində milli müstəqillik uğrunda mübarizəyə səfərbər edən ən mühüm amil idi.

1890-cı ildə Firudin bəy Köçərli və Səfərli bəy Vəlibəyov İ.Qaspiralı ilə görüşmək üçün Baxçasarayə gedir, 10 gün onun qonağı olurlar. 1901-ci ildə İ.Qaspiralı Qafqaz səyahəti zamanı Şəkidə olur. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı Bakıya gəlir. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı ilə “Şərqi-rus” qəzetinin redaktoru M.Şaxtaxtılı arasında (əlifba ilə bağlı) ixtilaf baş verir. İş o yerə çatır ki, İ.Qaspiralı M.Şaxtaxtılıni məhkəməyə verir. M.Şaxtaxtılınin İ.Qaspiralıya yazdığı məktubdan sonra məhkəmə münaqişəsi başa çatır. 1903-cü ildə Zöhrə xanım vəfat edir. Zöhrə xanım (Rifat, Şəfiqə, Behiyə, Leyla, Daniyal, Nigar, Mənsur, Heydər) 8 övlad dünyaya gətirmiş, qızı Şəfiqə xanım Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tanınmış nümayəndəsi Nəsim bəy Yusifbəyovun həyat yoldaşı olmuşdu [3].

Öz ideya baxışlarına görə tənqid olunan İsmayıl Qaspiranlı rus iqilabçılarına inanmadığına açıq şəkildə bildirir və onların hansısa məsələni ədalətlə həll edəcəyini haqlı olaraq düşünmürdü. Bu baxımdan da millətin, yəni “müsəlman fəqarələrinin” güclü çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizəyə hazır olmadığını önə çəkirdi. Rus bolşeviklərini satqınlıqda, qorxaqlıqda, az olmaqda qınayırdı. Onlara-bolşevik fitnəsinə uymaqda olan inqilabçı demokratlara xalqı inqilab fırtınasına sürükləməməyi tövsiyyə edirdi.

1905-ci il inqilabının yaratdığı azadlıq mühitindən faydalanan cədidçilər çıxartdıqları rus və türkcə “Tərçüman” (“Perevotçik”) qəzeti yeniləşmə hərəkatının bayraqdarına çevrildi. İ. Qaspiranlınin liderliyi ilə açılan məktəblərdə Rusiyanı hər tərəfindən gələn şagirdlər bu yeniləşmə düşüncəsini öz bölgələrinə daşımağa başladılar. Qaspiranlı tərcümən qəzetində nümayiş etdiyi yazılarda məşhur “dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarını yayaraq Türk xalqları arasında birlik və həmrəylik duyğusunun yaradılmasına çalışmışdır. Qərbi təhsil təşkilatlarının açılması, türk xalqları üçün ortaq bir dilin istifadə edilməsini, Rusiya türklərinin iqtisadi vəziyyətinin düzəlməsini və

iqtisadi həyata qatılmalarını, dini təşkilatların revizə edilməsini və Türklər arasında köməkləşmə təşkilatlarının qurulması nəzərdə tutulmuşdur [8].

Qaspiranlı və digər türk ziyalılar, coğrafi uzaqlıq səbəbiylə türk xalqlarının razılaşma çətinliyini çəkdiklərini və ortaq bir dil köməkliyi ilə yaxınlaşmanın təmin edilməsi lazım olduğu üzərində dayanmışdır. Ortaq dil və mədəni yaxınlığın təmin edilə bilməsi üçün təhsil və dil islahatı, qəzet nümayiş etmə qabiliyyəti bu dövr Türküstan ziyalılarının təməl məşğuliyyətini meydana gətirmişdi.

Dildə, fikirdə və işdə birlikdən Qaspiranlı öz qarşısına bütün Türk xalqları arasında ləhcə fərqlərinin aradan qaldırılmasından və bütün türklərin ortaq bir dil və əlifbaya keçməsinə, türk dilinin ərəb və fars suverenliyindən qurtarılmasını; masirləşmə addımlarının müvəfəqiyyətə çatdırılaraq müasir bir dövlət içərisində türklərin müstəqil olaraq yaşamasını məqsəd qoymuşdur. Qaspiranlı bu hərəkət içərisində daha sonra birlikdə çalışdığı Yusif Akçura ilə tanış olmuş, Rusiya müsəlmanlarının tələblərini yerinə yetirmək üçün 1904-1908-ci illərdə birlikdə işləmişlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Qaspiralı publisistik yaradıcılığında müxtəlif mövzularda qələmə aldığı məqalələrdə Azərbaycanın, Qafqaz türklərinin həyatına bu və ya digər şəkildə 100 dəfədən çox istinad etmişdir. "Tiflisdə yeni qəzet" adlı məqalədə İ.Qaspiralı Qafqazda türk dilində bir qəzetə böyük ehtiyac olduğunu və bunun nəşri üçün dəfələrlə təşəbbüs edildiyini, nəhayət M.A.Şahtaxtının redaktorluğu və nəşirliyi ilə "Şərqi-Rus" qəzetinin nəşrə başladığını böyük sevinc hissi ilə oxucularına çatdırır. İ.Qaspiralı "Şərqi-Rus"u "Tərcüman"ın rəfiqi hesab edir, ümid edir ki, məslək, ideal cəhətdən də onlar eyni məqsədə xidmət, qulluq göstərəcəklər [2].

Bu dövrdə Qaspiranlının yanında din xadimləri və tarix alimləri var idiki, onlar qərbin inkişafına uyğunlaşmanı, xüsusilə din sahəsində islahat xüsusiyyətlərində təkliflər gətirmə istiqamətindəki düşüncələri Rusiyada yaşayan müsəlmanlar arasında qabaqcıl bir üləma sinfinin doğrulmasına gətirib çıxarmışdı. Digər tərəfdən tarix və dil sahəsində işlər görən alimlər din sahəsində xürafata qarşı mübarizəyə girişərək, məktəblər vaistəçiliyi ilə İslami uydurulmasını müdafiə etməyə başlamışdır. "Herkesin sahip olduğu şey kendi için azizdir. Ruslar'ın okulları var, bırakın onların çocukları İncil'i öğrensinsinler. Bizimse mektebimiz var ve biz de Kuran okuyacağız [5].

Qaspiranlının çıxardığı Tərcüman qəzeti, yazarın "dildə, fikirdə, işdə birlik" qanunu istiqamətində, Rusiyadakı Türklər arasında başda dil birliyini təmin etmək və ortaq bir razılaşma dili yaradılmasını təmin etmək üçün müxtəlif yazılar nəşr etmişdir. Qəzet, Osmanlı Türkcəsinə sadıq qalmaqla birlikdə, ağır Ərəbcə və Farsca tərkiblər istifadə etməyərək hər kəsin, xüsusilə İstanbul qəzetlərindən xəbərdar olan ziyalıların anlaya biləcəyi bir dil istifadə edilmişdir. Ancaq 1905 I. Rus İnqilabından sonra nisbətən mətbuat azadlığına qovuşan dəyişik Türk boyları arasında bir qəzet nəşri partlaması olmuş və bunların çoxu da öz məhəlli şivələrini istifadə etməyə başlamışlar. Bu vəziyyət isə, Qaspiralı tərəfindən ortaq dildən ayrılma şəklində şərh olunmuşdur. İsmayıl Qaspiralı, Türk xalqının bir bütün olduğuna, coğrafi və dildən gələn fərqliliklərin bu bütünselliği poza bilməyəcəyinə inanmış və bu səbəblə, dil birliyini maneə törədəcək və Türk xalqları arasında razılaşmağı çətinləşdirəcək ünsürlərə qarşı mübarizə edilməsini nəzərdə tutmuşdur. Qaspiralı Türk birliyi üçün lazımlı gördüyü düşüncə birliyi qanununu, dil birliyinə söykəndirmiş, dil birliyi reallaşmadan, Türk xalqlarının birləşməsindən söz edilə bilməyəcəyini müdafiə etmişdir.

Qaspiralının təklif etdiyi və istifadə etdiyi dil olaraq türk söz və təbirləriylə dəstəklədiyi sadələşdirilmiş Osmanlı Türkcəsini seçməsi təsadüfi deyil. Heç şübhəsiz ki o dövrdə Osmanlı Türkcəsi bütün Türk dialektləri arasında ən inkişaf etmiş və yerləşmiş olanıdır. Osmanlı ədəbi təcrübəsini və təhsil təcrübəsini ilə bu dildə mövcud nisbətən geniş ədəbiyyat və nəşr digər Türklərdə çətinliyi çəkilən mədəniyyət və təhsil boşluqlarının doldurulmasına böyük qatqıda tapılmışdır. Ancaq Osmanlı Türkcəsinin xüsusilə ədəbi sahədə istifadə edilən dilin ağır Ərəbcə və Farsca tərkiblərdən meydana gəlməsi, bu istiqamətdə bir dil birliyinin meydana gəlməsinə də maneə meydana gətirməkdədir. Bu səbəblə Qaspiralı Osmanlı ədəbi dilini tənqid etmiş, danışılan və yaşayan Türkcə üzərində bir-birlik qurulması lazım olduğunu söyləmişdir.

İsmayıl Qaspiralı və digər ziyalıların əslində istədikləri mədəni birlikdir. Danışılan dilin Rusiyada yaşayan Türklər tərəfindən başa düşülməsi və ortaq bir əlifbanın reallaşdırılması bu ziyalıların başlıca məqsədləridir. Qaspiralı da bu istiqamətdə bir siyasi birlik düşüncəsindən davamlı qaçınmış və bunu təhlükəli tapmışdır. Onun əsas qayğısı xüsusilə belə bir-birliyin ictimai və mədəni infrastrukturunu hazırlaya bilməkdir.

Açar sözlər: İsmayıl Qaspiralı, türk xalqları, maarifçilik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan mühacirəti Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001, 344 səh.
2. Tahirli A.H. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2011. 240 səh.
3. Tatar ədəbiyyatı 2-ci yazı// Xalq Cəbhəsi.-2019.-14 noyabr.-№148.-S.14.
4. Əmrahov M. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı, Bakı, 2009.
5. Özdil M. İsmail Gaspıralı Perspektivində Din. İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 9, 2017, 65-84.
6. Devlet N., İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
7. Mehmet S. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851- 1914), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1987.
8. Mehmet S. Qaspirallı İsmayıl beyden Atatürkö Türk dünyasında dil ve kültür birliyi. İstanbul Seleqa,1993.

2009-2020-ci İLLƏRDƏ ABŞ-ın XARİCİ SİYASƏTİNDƏ TÜRKiYƏNİN YERİ (Hərbi əməkdaşlıq kontekstində)

Nurdan Əsədova

Bakı Dövlət Universiteti

nurdan.asadova@gmail.com

ABŞ-Türkiyə əlaqələrində hərbi əməkdaşlıq məsələsi xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, ABŞ-ın xarici siyasətində hərbi əməkdaşlıq baxımından Türkiyənin oynadığı üç əsas rolu qeyd edə bilərik: Birincisi, 1952-ci il fevral ayının 19-da Türkiyənin Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatına (NATO) üzv olması ilə başlayır. Belə ki, Türkiyənin NATO-ya daxil olması ilə alyans qüdrətli bir hərbi müttəfiq ilə əməkdaşlıq etmiş oldu. Həmçinin, məhz bu tarixdən sonra ABŞ-Türkiyə hərbi əlaqələri daha da inkişaf etmişdir. İkincisi, dünyada baş vermiş bir çox mühüm hadisələrdə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin önəmli rolu ABŞ-ın daim diqqət mərkəzində olmuş, daha dəqiq desək Türkiyə ordusu sınaqlardan uğurla keçmişdir. Buna nümunə olaraq, 1950-1953-cü illərdə baş vermiş Koreya müharibəsini qeyd edə bilərik. Belə ki, bu müharibə zamanı təxminən 15 min Türkiyə əsgəri iştirak etmişdir. Həmçinin, Türkiyə son illərdə Avropanın təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm yer tutmuşdur. Bütün bunlar illər keçdikcə Türkiyənin ABŞ üçün önəmli və etibarlı tərəfdaş olduğunu göstərmişdir; Üçüncüsü isə Türkiyənin geostrateji rolunu qeyd edə bilərik ki, iki qitəni əhatə edən Türkiyə dünyanın ən əhəmiyyətli ərazilərindən birində yerləşir. Eyni zamanda, NATO-nun əsas hava bazalarından biri hesab olunan İncirlik Hərbi Hava Bazası da Türkiyədədir [2, s.13-14].

ABŞ-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının inkişafından bəhs etdiyimiz zaman 1961-1991-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Kürəcik Radar Stansiyasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Təxminən 20 il sonra isə Kürəcik Radar Stansiyası yenidən açılmışdır. Belə ki, 2012-ci ilin fevralında NATO-nun raketdən müdafiə sisteminin ən mühüm tərkib hissəsi olan AN/TPY-2 erkən xəbərdarlıq və aşkarlama radarı Kürəcikdə fəaliyyətə başlamışdır [3].

ABŞ-Türkiyə hərbi əməkdaşlıq əlaqələri hər zaman yüksələn xəttlə inkişaf etməmiş, iki ölkə arasında hərbi əlaqələrin zəiflədiyi dövrlərdə olmuşdur. Məsələn, XXI əsrin ikinci onilliyində ABŞ-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı zəifləmişdir. ABŞ və Türkiyənin hərbi əlaqələrinə mühüm təsir göstərən hadisələrdən biri “Ərəb baharı” olmuşdur. 2010-cu ilin dekabrında Tunisdə başlayan demək olar ki, bütün ərəb ölkələrinə yayılan “Ərəb baharı” ABŞ-Türkiyə hərbi əməkdaşlığına həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərmişdir. Ən mühüm fikir ayrılığı isə Suriya məsələsi ətrafında yaranmışdır. İki ölkənin bir-birinə zidd Suriya siyasəti ABŞ və Türkiyə qoşunlarını bir-birinə atəş açmaq həddinə çatdırmışdır. Türkiyənin PKK-nın Suriya qolu hesab etdiyi YPG-yə ABŞ-ın dəstək verməsi Türkiyənin milli təhlükəsizliyinə birbaşa təhdid hesab olunmuşdur [5].

2017-ci ildə Türkiyənin Rusiyadan S-400 hava hücumundan müdafiə sistemi almaq üçün müqavilə imzaladığını dünya ictimaiyyətinə elan etməsi isə ABŞ-Türkiyə hərbi əməkdaşlığına olduqca mənfi təsir göstərmişdir [2, s.12].

ABŞ Prezident administrasiyası Türkiyə və Rusiya arasında “S-400” zenit raket sistemi üçün müqavilə imzalanmasını qəbul etməmiş və bu hadisə ABŞ-da böyük narahatlığa səbəb olmuşdur. Lakin, ABŞ bu məsələdə narahatlığını “S-400” hava hücumundan müdafiə sistemlərinin Türkiyəyə təslim edildiyi ilk günə qədər açıq şəkildə bildirməmişdir. Daha sonra ABŞ “S-400” məsələsini Türkiyənin ortaqlar istehsalçılarından biri olduğu F-35 üçün bir şərt kimi elan etmişdir. Vaxt keçdikcə isə ABŞ-ın bu qərara etirazı daha da artırmışdır. Türkiyə Respublikası bu qərardan əl çəkməyəcəklərini qətiyyətlə bildirdikdən sonra ABŞ Konqresinin hər iki qanadı F-35 layihəsinin Türkiyə üçün dayandırılması qərarını almışdır. Ardınca ABŞ Prezidenti Donald Tramp da bu qərarı təsdiq etmişdir [4, s.79-80].

Türkiyə nümayəndəliyinin ABŞ istehsalı olan “Patriot” raketlərini ala bilmədiyinə görə S-400 raketləri almağa məcbur olduğunu qeyd etməsinə baxmayaraq, 2020-ci il dekabrın 14-də ABŞ tərəfindən Türkiyə Müdafiə Sənayəsi İdarəsinin rəhbərinə və digər üç rəsmisinə qarşı sanksiyalar tətbiq edilmişdir. Eyni zamanda, ABŞ Müdafiə Nazirliyi Türkiyəyə təslim ediləcəyi bildirilən dörd ədəd F-35 təyyarəsinin göndərilməyəcəyini elan etmişdir. Beləliklə, Türkiyənin Rusiyadan “S-400” almasının nəticəsi ABŞ tərəfindən yalnız F-35 proqramından çıxardılması ilə nəticələnməmişdir. Bu hadisə ABŞ-Türkiyə hərbi əlaqələrinin olduqca zəifləməsinə səbəb olmuşdur [1].

Açar sözlər: ABŞ, Türkiyə, hərbi əməkdaşlıq, “S-400”.

Ədəbiyyat

1. ABŞ-ın Türkiyəyə qarşı elan etdiyi sanksiyalar barədə nələri bilməlisən? MİKROSKOP Media, 15 dekabr 2020-ci il. <https://mikroskopmedia.com/2020/12/15/abs-in-turkiyeye-elan-etdiyi-sanksiyalar-barede-neleri-bilmelisen/>
2. Coffey L. Start Small and Think Big to Rebuild the U.S.-Turkey Relationship. Insight Turkey 2020. Vol. 22, № 2, pp.11-22.
3. Kürecik Radar Üssü ve İncirlik Askeri Üssü. Intell 4 / Strategy News. 13.12.2019. <https://www.intell4.com/kurecik-radar-ussu-ve-incirlik-askeri-ussu-haber-183707>
4. Örmeci O. Türk-Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz. International Journal of Economics Administrative and Social Sciences (IJEASS), Aralık / December, 2020, 3(2), s.63-84
5. Üstün K. U.S.-Turkey Relations Endure Despite Crises. SETA Washington D.C., United States. Insight Turkey 2020, Vol. 22, № 2, pp.23-32.

NEYRON ŞƏBƏKƏLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ADAPTİV VEB TƏTBİQLƏRİN ARXİTEKTURASININ İŞLƏNMƏSİ

Jalə Əsgərova

Azərbaycan Universiteti

zhalaasgarova7@gmail.com

İnformasiya sistemlərinin proqram modullarının işlənilib hazırlanmasında mühüm vəzifələrdən biri onların işinin keyfiyyətini və səmərəliliyini təmin etməkdir. Lakin istifadənin rahatlığını artırmaq üçün sistemin konkret istifadəçi cihazı üçün optimallaşdırılması və interfeysin onun fərdi seçimlərinə uyğunlaşdırılması kimi funksiyalara getdikcə daha çox tələbat artır.

İnterfeysin istifadəçi tələblərinə uyğunlaşdırılması problemini həll etməyin yollarından ən perspektivli istiqamət maşın öyrənmə metodlarının istifadəsidir.

İşin məqsədi interfeysin uyğunlaşdırılması probleminin həllini sadələşdirməyə imkan verən veb proqramların arxitekturasını inkişaf etdirməkdir. Bunun üçün sistemin strukturunu formalaşdırmaq, neyron şəbəkələrinin integrasiyası üçün lazımı alətləri seçmək lazımdır.

Veb tətbiqlərin realizasiyası və onlara neyron şəbəkələrinin integrasiyasını sadələşdirmək üçün Django və Flask çərçivələrindən istifadə etmək mümkündür. Onları Bootstrap alət dəstindən HTML və CSS şablonları ilə birlikdə istifadə etmək tələblərə cavab verən veb proqramlar yaratmağa imkan verəcək.

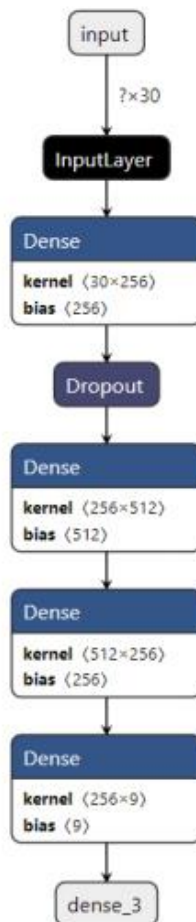
Adaptiv veb tətbiqinin arxitekturasının həyata keçirilməsi alqoritmini nəzərdən keçirək [1]:

1. Konkret informasiya sistemi təhlil edilir və əldə edilən məlumatlar əsasında bu predmet sahəsində fərdiləşdirilməli olan interfeys parametrləri seçilir.
2. Əldə edilmiş məlumatlar əsasında, bu informasiya sistemi üçün uyğun əsas istifadəçi xüsusiyyətlərinin seçimi həyata keçirilir. Onların əhəmiyyətlik dərəcəsi müəyyən edilir.
3. Neyron şəbəkəsi üçün öyrənmə məlumatları formalaşdırılır. X verilənlər toplusu müəyyən edilmiş əsas xüsusiyyətlərin normallaşdırılmış vektorunu ehtiva edəcəkdir. Öz növbəsində, Y verilənlər toplusunda dəyişən interfeys parametrləri haqqında məlumatlar olacaqdır.
4. Neyron şəbəkə arxitekturası formalaşır. Bu addımın böyük dəyişkənliyi və mürəkkəbliyi səbəbindən ilk dəfədən uyğun təbəqə tərkibi seçilməyə bilər. Bu zaman neyron şəbəkənin strukturu problemi kifayət qədər dəqiqliklə həll edənə qədər alınan məlumatları nəzərə almaqla düzəliş edilməlidir.
5. Neyron şəbəkənin öyrənilməsi. Alınmış model sonradan istifadə və yenidən öyrənilmə üçün saxlanılır.
6. Sonradan informasiya sistemə integrasiya üçün tətbiqi proqramlaşdırma interfeyslərinin (API) hazırlanması. Sistem istifadəçi haqqında məlumat toplusunu göndərməklə API-yə daxil olacaq və API də öz növbəsində sistemə lazımı interfeys parametrlərini verəcək.

7. Veb tətbiqə API daxil edilməsi. Onların qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi - istifadəçi məlumatlarının API-yə ötürülməsi və interfeysin uyğunlaşdırılması üçün cavab parametrlərindən istifadə edilməsi.
8. İnterfeysin uyğunlaşdırılması. Sayta ilk dəfə daxil olan zaman sistem istifadəçinin cihazı haqqında məlumatları toplayır və ona istifadəçi cihazının qəbul edilmiş xüsusiyyətləri ilə effektiv işləyən neytral interfeys verir. Qeydiyyatdan keçərkən istifadəçi şəxsi məlumatları daxil edir, onlar API-yə ötürülür, bu da onlara əsaslanaraq verilmiş funksiyalar dəsti ilə istifadəçilər üçün optimal olan interfeys parametrlərini verir. Parametr verilənlər bazasında saxlanılır və bu istifadəçi üçün standart olaraq təyin edilir.
9. İstifadəçi interfeysi dəyişmək istəyirsə, o, parametrlərə daxil olur və ona lazım olan parametrləri dəyişir. Bu məlumat neyroşəbəkənin daha ciddi öyrənilməsi üçün verilənlər bazasında onun dəqiqliyini artırmaq və aktuallığını qorumaq üçün əhəmiyyətli miqdarda məlumat toplandıqda saxlanılır.

İnternet ticarət üçün adaptiv veb tətbiqinin həyata keçirilməsi

Konkret bir istifadəçi üçün optimal interfeys parametrlərini seçmək üçün neyron şəbəkə modelini nəzərdən keçirək (Şəkil 1).



Şəkil 1. Neyron şəbəkənin modeli

Neyroşəbəkələrin istifadəsi proqram kodunun mürəkkəbliyini (Halsted metrikasına görə) 20% azaltmağa imkan verdi. Eləcə də, tərtibatçının mənbə məlumatlarında nümunələri təhlil etməyə və müəyyən etməyə ehtiyacı olmur, çünki bu iş neyron şəbəkəsi tərəfindən götürülür. Jilba metrikasına görə mürəkkəblik budaqlanma və dövrlərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması səbəbindən 1,5 dəfə azaldı.

Beləliklə, veb proqram interfeysinin istifadəçinin fərdi xüsusiyyətlərinə və onun cihazının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması probleminin həlli əldə edilmişdir. Şəxsi parametrlərin seçilməsini avtomatlaşdırmaq üçün məlumat sisteminin neyron şəbəkələri ilə integrasiyasına yönəlmiş veb tətbiqinin arxitekturasının seçilməsi və həyata keçirilməsinə yanaşma formalaşdırılmışdır. Bu, sistemin istifadəçinin üstünlüklərinə və onun cihazının xüsusiyyətlərinə (növlər, güc, ekran ölçüsü və s.) uyğunlaşdırılması prosesini avtomatlaşdıracaq. Statistik təhlilə əsaslanan modullarla müqayisədə neyron şəbəkələrin istifadəsi daha yüksək dəqiqlik təmin edə bilər. Alınan nəticələr müxtəlif fəaliyyət sahələrində adaptiv veb proqramların həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: neyron şəbəkələr, interfeys, adaptiv veb proqramlar, veb-tətbiq.

Ədəbiyyat

1. Обухов А.Д., Краснянский М.Н., Николюкин М.С. Нейросетевой метод адаптации параметров интерфейса информационных систем. Вестник Воронежского государственного технического университета, 2020, Т. 16, №. 5, с. 26-31.
2. Зосимов В.В., Христодоров А.В., Булгакова А.С. Программные решения для динамического изменения пользовательского интерфейса на основе автоматически собранной информации о пользователе. Труды Института системного программирования РАН, 2018, Т. 30, №. 3, с. 207-220.

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏRLƏRİNİN MEMARLIQ ÜSLUBU

Nigar Əsgərova

Azərbaycan Universiteti

ismayillinigar7@gmail.com

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri özünün ənənəvi memarlıq üslubu ilə seçilir. Bu dövr üçün xarakterik olan uca divarlı içqalalar, kübar məhəllələri olan şəhristanlar, ticarət və sənətkarlıq mərkəzi sayılan rabadlar orta əsr şəhərgahlarnın ənənəvi simasıdır. Erkən orta əsrlərin son dövründə - IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda ərəb ağalığının tədricən sıradan çıxması ölkənin şəhər həyatının da canlanmasına səbəb olmuşdu. Ərəb hakimiyyətindən sonra Azərbaycanın iqtisadi həyatı dirçəlmiş, ölkə daxilində şəhərlərin bir-biri ilə və xarici ölkələrlə ticarət əlaqələri canlanmışdı. Bu dövrdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan yeni şəhərlər meydana gəlmişdi. IX-X əsrlərin ərəb səyyah və müəllifləri Azərbaycanda Bərdə, Gəncə, Ərdəbil, Təbriz, Şamaxı, Beyləqan, Nəşavə (Naxçıvan), Şəki, Bab-ül Əbvab (Dərbənd), Bakı, Qəbələ və başqa bir sıra şəhərlərin adlarını çəkirlər [5, s.60].

Quruluşuna görə Orta əsr şəhərləri iki hissədən ibarət olurdu: içəri şəhər və bayır şəhər. Şəhərlilərin evləri və həyətyanı bağçaları qala divarları ilə əhatələnmiş içəri şəhərdə yerləşirdi. Əkin yerləri, iri bağlar, otlaq sahələri isə qala divarlarından çöldə, bayır şəhər adlanan şəhər kənarında olurdu. Şəhərin qala divarlarından kənarda yerləşən bayır hissəsinə bəzən rabad da deyilirdi. Əhali sıxlığı artdıqca şəhər sakinləri rabadda da evlər tikir, yaşayış məhəllələri qala divarlarından çöldə də salınırdı. Şəhərin ən sıx hissəsi şəhər mərkəzi hesab olunan bazar meydanı idi. Bir qayda olaraq orta əsrlərdə bazar meydanı şəhərin Cümə məscidinin yanında olurdu. Şəhər hakimlərinin, varlı feodalların malikanələri, idarə orqanları, məhkəmələr, mədrəsələr, hamamlar və karvansaralar adətən şəhərin bu hissəsində yəni əsas məhəlləsində yerləşirdi. Şəhər ticarətinin mərkəzi isə məhz şəhərin bu ən gur məhəlləsində yerləşən örtülü bazar olurdu. Burada yerli tacirlərlə yanaşı başqa ölkələrdən gələnlər də ticarətlə məşğul olurdular. Tacirlərlə yanaşı şəhər əhalisinin əsasını təşkil edən sənətkarlar isə şəhər mərkəzindən bir qədər aralıda yerləşən qala divarlarının dibindəki məhəllələrdə yaşayırdı və öz kiçik emalatxanalarında çalışırdılar [1, s.459].

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin özünəməxsus su təchizatı həm o dövrün səyyahlarının həm də müasir tarixçilərin marağına səbəb olmuşdur. Şəhəri içməli su ilə təmin edən çoxlu sayda su quyularından əlavə çirkli suyu şəhərdən kənara daşıyan kanalizasiya sistemləri dövrün ən qabaqcıl nailiyyətlərindən hesab oluna bilər. Həmçinin bulaqların az olduğu düzən ərazilərdə yağış sularından istifadə etmək üçün ovdanlar tikilirdi. Lakin orta əsr şəhərlərinin ən çox inkişaf etmiş su təchizatı növü saxsı borulardan və yonulmuş dördkünc daşlardan düzəldilmiş su kəmərləri idi. Belə su kəmərləri Gəncə, Qəbələ, Bakı, Təbriz, Gülistan (Şamaxı yaxınlığında) və s. Orta əsr şəhərgahlarının qazıntıları zamanı aşkara çıxarılmışdır [3, s.100].

Artıq XI ərsdə şəhərlərin sahəsinin artması ilə yanaşı, onların sosial-iqtisadi strukturunda da müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Məhz, bu dövrdə şəhər həyatının mərkəzi şəhristandan ticarət və sənətkarlıq ucqarları hesab olunan rabadlara keçdi. Bu şəhərin ənənəvi görkəminin bir qədər dəyişməsinə səbəb olsa da, möhkəm və uca divarlarla əhatə olunmuş içqala – Kuhəndiz (və ya nârinələr) əvvəlki kimi yenə də şəhərin ən möhkəmləndirilmiş hissəsində yerləşirdi. Bir qayda olaraq orta əsr şəhərlərinin əyri küçələri, dar dalanları, kəsişən məhəllələri onun ənənəvi planı hesab olunurdu [1, s.460].

XI-XII əsrlərdə demək olar ki bütün Azərbaycan şəhərləri özünəməxsus müdafiə qurğuları sisteminə malik idi. Onların əksəriyyətinin bir hissəsinin qalıqları indi də qalmaqdadır. Belə müdafiə qurğuları daşdan, çiy və yaxud bişmiş kərpicdən tikilirdi. Beyləqan şəhərinin qala divarları 6 metr, Gəncənin qala divarları isə orta hesabla 2 metr qalınlığa malik idi. Onların hündürlüyü 6-10 metrdən 15 metrə qədər olurdu. Müəyyən məsafədən bir bu divarlarda bürclər qurulurdu. Bürclər öz formasına görə müxtəlif olurdu. Bu cür qala divarlarında dördkünc, dairəvi və yarım dairəvi bürclərə rast gəlmək mümkündür. XI-XII əsrlərdə əsasən yarım dairəvi bürclər daha geniş yayılmışdır. Bürclərdə xüsusi keşikçi məntəqələri yaradılır və mühafizəçi əsgərlər yerləşdirilirdi. Şəhərin müdafiə divarlarının bir neçə qapısı olurdu. Dəmərdən və ya dəmir qurşaqlarla möhkəmləndirilmiş taxtadan düzəldilən bu qapılar darvazaüstü bürclərdən mühafizə olunurdu. Bəzi şəhərlərdə müdafiə məqsədi ilə şəhərin qala divarların dibində çöldən dərin xəndəklər qazılırdı. Bu şəhərə ediləcək hər hansı hücumun qarşısını almaq üçün atılan addım idi [1, s.460].

Bütövlükdə feodal Avropası şəhər mərkəzlərinə nisbətən daha abad, daha təmiz və böyük olan XI-XII əsr Azərbaycan şəhərləri bir çox əlamətlərinə görə orta əsr Şərqi Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərini xatırladırdı.

XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər vardı. IX-X əsrlərlə müqayisədə şəhərlərin ümumi sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalsa da bu heç də şəhər həyatının tənəzzülü demək deyildi. Əksinə, şəhərlər yeni, daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxa bildilər.

Açar sözlər: orta əsrlər, memarlıq, şəhərlər, içəri şəhər, bayır şəhər, rabad, narınqala, kuhəndiz.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi yeddi cildə, II cild, Bakı, 2007.
2. Əliyev S., Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmədən 1870 ci ilə qədər, Bakı, 2009.
3. Baxşəliyev V., Azərbaycan Arxeologiyası, Bakı, 2007.
4. Muradov V., Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1983.
5. Mahmudov Y., Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan, Bakı, 2012.
6. Bünyadov Z., Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı, 2007.
7. <https://www.facebook.com/362358207167015/posts/az%C9%99rbaycanin-orta-%C9%99sr%C5%9F%C9%99h%C9%99rl%C9%99riix-xi-%C9%99srl%C9%99rd%C9%99az%C9%99rbaycan%C4%B1n-ticar%C9%99t-v%C9%99s%C9%99n%C9%99tkarl%C4%B1/386028758133293/>

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYAT FƏNN BLOKU ÇƏRÇİVƏSİNDƏ RİYAZİ TƏTBİQİ PROQRAM PAKETİNDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Bəhram Əzizov, Aytən Ələkbərli

Azərbaycan Universiteti

bahram.azizov@au.edu.az

Ali təhsil müəssisəsinin məzunu olan bir mütəxəssis, lazımı riyazi aparat və hesablama vasitələrindən istifadə edərək, praktiki iş sahəsindəki problemləri həll etməyi bacarmalıdır.

Riyaziyyat fənnin tədrisində ənənəvi olaraq, tətbiqi yönümlü məsələlərin həllini əks etdirən, müxtəlif fəaliyyət sahələrində riyazi üsulların tətbiqini göstərərək, riyazi obyektlərin tətbiqi məzmunlu problemləri mövzusunun interaktiv əks etdirərək həyata keçirilir.

Kompüter texnologiyalarının hesablama, qrafik, interaktiv, arayış və məlumat təbii proqramlarının bir ixtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketi kimi təqdim etdiyi imkanlar sayəsində, peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə aid tətbiq olunan problemlərin həlli üçün kompleks yanaşma yaratmaq real olur, bu da riyaziyyat kursunun mənimsənilməsinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir.

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar

qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Elm və onun inkişafını təmin edən tədris və təhsil sahələrində informasiyalaşdırma, kompüter, telekommunikasiya texnologiyalarının və müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi yeni səviyyədə və keyfiyyətdə biliklərin alınmasının, ümumilləşdirilməsini, yaranmasını və istifadəsini təmin edir. Tələbələrin, gənc alim və mütəxəssislərin zəruri elmi informasiya və biliklərlə təmin edilməsi Azərbaycanda gənc nəslin gələcəkdə elmi potensialının inkişaf tempinin artmasına apara bilər.

Hazırda Azərbaycanda Elmi tədqiqat işlərinin informasiyalaşdırılması, elektron nəşrlər, bir çox elmi-kütləvi, təhsil, mədəni-marifət və s. tipli saytlar-portallar, tədris proqramları, informasiya sistemləri, elektron dərsliklər, distant tədris texnologiyaları yaradılır və istifadə edilir. Bu baxımdan, tətbiqi proqram paketlərinin kompüter tədrisində istifadə təcrübəsini nəzərə alaraq effektiv vasitə olduğunu əsaslandırmaq olar. Tətbiqi proqram paketləri (TPP) müəyyən sinif məsələləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar kompleksidir. Tətbiqi proqramlar ixtisaslaşmış və inteqrasiya olunmuş proqram paketlərinə bölünürlər. İxtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketi ayrıca sahə və ya ayrıca götürülmüş məsələnin həlli üçün təyin olunmuş və istifadə edilən proqram paketidir. İnteqrasiya olunmuş proqram paketləri ümumi təyinatlı TPP-ni funksiyalarına görə fərqləndirən, müxtəlif proqram paketlərini özündə birləşdirən tətbiqi proqramlar paketidir. Müasir inteqrasiya olunmuş TPP tərkibinə mətn redaktorları, elektron cədvəllər, qrafiki redaktorlar, informasiya bazalarını, idarəetmə sistemləri və kommunikasiya sistemləri daxildir. Müxtəlif komponentləri əlavə etməklə yaradılan inteqrasiya tətbiqi proqram paketləri istifadəçi imkanlarını genişləndirir. Hal-hazırda, kompüter təliminin ən aktual problemlərdən biri, ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən tədris vasitəsi kimi istifadəsidir. İxtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən - tədris fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində həm şagirdlərin auditoriya məşğələ dərslərində həm də fərdi dərslərdə istifadə oluna bilər. Bir qayda olaraq, belə proqramlarla iş, istifadəçi və proqramla dialoq əsasında qurulur və müəllim müdaxiləsi tələb olunmur. Lakin, əgər İxtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərini istifadəçisi - müəllimdirsə, onda o tədrisdə, nümayiş üçün kompüter modelindən istifadə edə bilər və bu onun pedaqoji yaradıcılığında geniş imkanlar açar. Təbiət elmlərinin nəzəri və praktiki problemlərinin həlli zamanı, həlli yalnız ədədi üsullarla mümkün olan riyazi məsələlər həll etmək, böyük həcmli hesablamalar aparmaq zərurəti meydana çıxır. Əvvəllər bu tip məsələlərin həlli tədqiqatçıdan ədədi üsulları bilməklə yanaşı, mütləq müəyyən alqoritmik dildə proqramlar tərtib etmək bacarığı tələb edirdi və bir məsələnin həlli üçün böyük zaman sərfiyyatı tələb olunurdu. Bu gün isə, hər bir tədqiqatçı xüsusi ixtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketləri vasitəsilə mürəkkəb riyazi məsələləri qısa bir müddətdə həll edə bilər. İxtisaslaşmış riyazi proqram paketlərinin yaradılmasına keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarında başlanmışdır. Onlar təkmilləşərək bu gün alimlərin, mühəndislərin, tələbələrin, iqtisadçı menecerlərin və digər peşə sahiblərinin avtomatlaşmış işçi yerlərinə çevrilmişlər. Riyazi proqram paketlərindən istifadə etməklə nəyinki müxtəlif riyazi məsələlər, o cümlədən, fizika, mexanika, idarəetmə, qeyrisəlis çoxluqlar, kütləvi-xidmət nəzəriyyələrinin, statistika məsələlərini həll etmək olar, həmçinin məqalələr, elektron kitablar və tədris prosesində istifadə olunan öyrədici sistemlər yaratmaq mümkündür. *Matlab* riyazi proqram paketi keçən əsrin 70-ci illərində S.B.Moller tərəfindən yaradılmışdır [1]. Paketin təkmilləşmiş versiyası olan, *Matlab 7* müxtəlif sinif kompüter və əməliyyat sistemi platformasında fəaliyyət göstərən, elm

və texnikanın müxtəlif sahələrində müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir [2]. Bunun nəticəsində, məsələlər yüksək dəqiqliklə və operativ həll olunur. Paket həmçinin hesablamaların nəticəsinin qrafik və animasiya vasitəsilə vizuallığını təmin edir.

Matlab 7 Müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir.

Matlab vasitəsilə həll olunan problemlər spektri çox genişdir. Belə ki, paket signal və təsvirlərin işlənməsi, riyazi fizika, optimallaşdırma məsələlərinin, statistik verilənlərin analizi, neyron şəbəkələri, qeyri-səlis məntiq, elektrotexniki və radiotexniki hesablamaların və s. məsələlərin həllində əvəzsiz vasitədir.

Elektron Hesablama Maşınlarında ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketləri vasitəsi ilə tədqiq olunan obyekt və proses modellərinin üstünlükləri idarəetmə, çeviklik və dəyişkənlik, davranış, interaktiv rejimə keçməsi imkanından irəli gəlir.

Açar sözlər: Təhsil, İKT, sistem, model, pedaqoji kommunikasiya, məsələ, diferensial tənliklər, tətbiqi proqram paketləri.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov İ.Ə., Qurbanov A.İ. Riyazi proqram paketləri. Bakı: 2005, 168s.
2. Məmmədov H.Ə., Rüstəmov Q.Ə., Rüstəmov R.Q. Mühəndis riyaziyyatı: Matlab/Simulinkdə modelləşdirmə. Dərslik. Bakı-AzTU, 2015, 440 s.
3. Əzizov B., Qafarova N., Qasımova Ç. Ali məktəblərdə riyaziyyat fənni tədrisində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqində innovativ yanaşma. Azərbaycan Texniki Universiteti, Elmi əsərlər, 2019, No.1, səh.136-143.

ADRESANT-ADRESAT MÜNASİBƏTLƏRİ

Minaxanım Hacıyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

lehrerin81@mail.ru

Ünsiyyət iki tərəfli məhsuldar fəaliyyətdir. Burada danışan özünü “mən” kimi, qarşısındakını isə “sən” və “Siz” kimi göstərir (8; 188-220). Ümumiyyətlə götürdükdə, ünsiyyətin təməlini minimum iki tərəfli münasibətlər təşkil edir. Danışan və dinləyənin bu prosesdəki rolları eyni asılılıqdadır. İstənilən subyektlər arasında baş vermiş mübadilə ilk öncə mədəniyyətlər mübadiləsinə əks etdirir. Hələ 1947-ci ildə ABŞ-da məşhur antropoloq Edvard T.Holl, Rey Berdivestel və linqvist Corc Treycerin birgə fəaliyyətindən təşkil olunmuş Xarici Xidmətlər İnstitutu yaradılmışdı. Qarşılıqlı ünsiyyət prosesində mədəniyyət amilinə xüsusi önəm verən üçlük mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi işləyib hazırladılar. Kinesika ilə məşğul olan Rey Berdivestel isə bədən hərəkətinin mənası olduğunu və təbii dillərin qrammatikası kimi “bədən dili” sisteminin də qrammatikası olduğunu iddia edirdi. Paralingvistik sahəsini isə Corc Treycer yaratmış və bunu ifadənin yekun mənasının prosodik komponentlərə təsiri kimi izah edirdi [4, s.11]. Elmə proksemika anlayışını gətirən E.Holl 1959-cu ildə “susqun dil” (The Silent Language) adlı əsəri ilə

nəzəriyyəyənin mövqeyini müəyyən qədər dəyişdirmiş oldu. Bunun sayəsində ünsiyyətin qeyri-verbal aspekti ön plana çıxdı və proksemika, kinesika və paralingvistik kimi sahələr xüsusi maraq dairəsinə çevrildilər. E.Holl yaratdığı nəzəriyyə daxilində proksemika sahəsini ünsiyyət iştirakçıları arasındakı mövcud qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi adlandırırdı (latın dilində yaxın deməkdir) [6]. Proksemika - müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında rast gəlinən distansiyadır. Bu əsasən, şəxsin əhatəsində olan subyektiv münasibətlərlə bağlı meydana çıxır. Bu nəzəriyyənin hazırlanmasında E. Hollun əsas məqsədi sosio-mühitdə ünsiyyətin distansiyalarla bağlı olan məqamlarını təhlil etmək və mövcud mühitin qarşı tərəfə olan təsirlərinin müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Holl tədqiqatlarından çıxan nəticələrə görə, tərəflər arasındakı distansiyalar hər bir fərdin xarakter fərqliliyinə əsaslanır. Burada mədəniyyət fərqliliyi də xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Çünki məhz fərqli mədəniyyət fərqli proksemikaya gətirib çıxarır. Məlumdur ki, hər bir şəxs üçün onu əhatə edən və yalnız onun özünə məxsus olan xüsusi bir sahə mövcuddur. Bu sahə məxsusudur və buranın sərhəddinin pozulması həmin şəxsin daxili aləminə icazəsiz daxil olmaya bənzəyir. Bütün bu sərhədlərin qorunması üçün hər bir şəxs istənilən ünsiyyət prosesində qarşı tərəflə xüsusi məsafə saxlayır və bu “qızıl” sərhəd hər kəsin xüsusi göstəricisi hesab olunur. Müəyyən yaş həddinə çatmış istənilən fərd ilk öncə şüuraltı olaraq, öz şəxsi əhatəsini müəyyənləşdirir. Bu həm xalqın mədəniyyətindən, həm də həmsöhbətə olan münasibətdən asılı olaraq gerçəkləşir.

Bu qeyri-verbal göstəricilərə əsaslanan ünsiyyət prosesində müxtəlif rollar arasında baş verən qarşılıqlı münasibətlər ünsiyyətin intensiyasına uyğun kodlaşdırılır. Sosiolingvistik nöqteyi-nəzərdən, Hundnürşerin verdiyi bölgüyə əsasən, danışanlar, yəni aktiv asılılıqda olanlar iki yerə bölünürlər: ancaq “mən” varam, söhbət də ancaq məni maraqlandıran, məni narahat edən şeylərdən getməlidir; söhbət ancaq qarşıdakından müəyyən informasiyalar alınması üçün aparılır [7]. Danışan-dinləyən münasibəti isə ünsiyyət prosesində rolların dəyişməsi ilə gedir. Bu rolların dəyişilməsi lingvistik və paralingvistik vasitələrlə (fasilə, tonun qalxması, yüksək səs, temp, baxış, mimika, jest) və başqa növ stereotip sözləmələrlə həyata keçir. Danışan digər bir subyektə istiqamətlənmiş niyyətli bir informasiya ötürməyə çalışır. İnformasiyalar məlumatlara çevrilir, məlumatlar isə kodlaşır, intellekt də ötürülmüş informasiyanı qəbul edir. Həmin məlumatlar analizatorlar vasitəsilə başqa bir sistemə daxil olur və hər hansı bir fəaliyyət üçün stimula yaradır [5, s.17]. Lakin kodların hazırlanması və ötürülməsi proseslərindən öncə həmsöhbətlər arasında ilkin uyğunlaşma hadisəsi baş verir ki, bu da sonrakı kodlaşma-dekodlaşma prosesində mühim amilə çevrilir. Məhz həmin proksemik balans sanki bütöv ünsiyyəti əhatələmiş və idarə etmiş olur. Distansiya isə həm adresant, həm də adresat tərəfindən tənzimlənmiş olur. Bu prosesin aparıcı tərəflərinin əlamətləri, mövzunun istiqaməti və ünsiyyətin perlokutiv effekti birbaşa olaraq danışan-dinləyən arasındakı distansiya ilə əlaqədar tənzimlənir.

Açar sözlər: adresant, adresat, proksemika, kinesika, paralingvistik, intensiya.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva M.Ə. Sadə cümlələrdə propositiv və presuppositiv əlaqələrin pragmatikası. Monoqrafiya. Bakı, 2021.
2. Hacıyeva M.Ə. İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı, 2021.

3. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. I, II cild. Bakı, 2006.
4. Гузикова М.О., Фофанова П.Ю. Основы теории межкультурной коммуникации. Екатеринбург, 2015, s.11.
5. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Пособие для учителей сред. школы. М., Просвещение, 1978, с. 35.
6. Hall E.T. The Hidden Dimension. New York, 1966.
7. Hindelang G., Rolf E., Zillig, W. Der Gebrauch für Franz Hundnurschen zum 60. Geburtstag. München, 1995.
8. Vater H. Einführung in die Sprachwissenschaft, München, Fink, 2001, s.188-220.

XX ƏSRDƏ ƏDƏBİYYATDA MİFƏ MÜRACİƏTİN SPESİFİKASI

Aysel Həmidova

Azərbaycan Universiteti

aysel.hamidova@au.edu.az

XX əsrin əvvəllərində modernizmin təşəkkül tapdığı dövəmdə cəmiyyətin istənilən sahəsində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər müşahidə edilirdi. Müasir sənaye cəmiyyətlərinin inkişafı, şəhərlərin sürətlə böyüməsi, dünya müharibələrinin mexanikləşdirilmiş kütləvi qırğınları və s. kimi xarakterik hadisələr insan cəmiyyətinin davamlı mənəvi inkişafına və tərəqqiyə inamı sarsıtdı və dünyanın yeni mənzərəsini formalaşdırmağa başladı. Modernistlər dünyanı iki əsas komponent – xaos və absurd olaraq qəbul edirdilər. İlk dəfə qədim yunanlar dünyada xaosu kosmosdan ayırdılar və kosmosu dünyanın mövcudluq forması kimi təqdim etdilər.

Dünyanı ağuşuna alan modernist əhval-ruhiyyəsi, özgələşmə, düşkünlüyün ədəbiyyatdan yan keçməsi mümkünsüz idi. Sənətkarlar yaranmış ümitsizliyə, dünyanın fraqmentarlığına, mədəniyyətin, bəşəriyyətin səmərəsizliyinə cavab olaraq qeyri-ənənəvi üslublara, forma və ideyalara üz tuturdular. Yazıçılar “yeni dünya”ya müxtəlif yollarla cavab verməyə çalışırdılar. Sənətkarların əsərlərində istər forma və struktur baxımından, istər məna sferasında, istərsə də təsvir və ifadə vasitələrində eksperimentalizm, individualizm, absurdluq, simvolizm, formalizm özünü göstərirdi. Bu baxımdan Ceyms Coys (1882-1941), Virciniya Vulf (1882-1941), Tomas Stern Eliot (1888-1965) və Ezra Paund (1885-1972), Robert Qreyvs (1895-1985) və başqaları eksperimental əsərləri ilə məşhurdurlar. Onlar köhnə forma və texnikalardan, ənənəvi qafiyə sxemlərindən imtina etdilər və sərbəst şeirlə yazmağa başladılar. Yazıçılar keçmiş müasir dillə və mövzularla çuğlaşdıraraq üslublar kolajı yaratdılar. *“Bəziləri sadəcə olaraq həqiqətə aparan yeni yol axtarırdılar – ağıldan çox intuisiya ilə; bəziləri yalnız həqiqətin yeni sınağını – praktiklik sınağını irəli sürürdülər; bəziləri cəsarətlə digər mədəniyyətlərdə hökm sürən inancları diskurs məqsədi üçün qəbul edərək, başqa mədəniyyətlərə daha dərin şərh verməyə çalışırdılar. Bu da onların həqiqətin özünə xəyanət etmələri ilə nəticələnir. Həqiqətin nüfuzu düşdükcə isə mifin nüfuzu yüksəlməyə başlayır”* [5, s.2].

Bu dövrü xarakterizə edən xaos və absurdluq sənətkarları ilkin başlanğıca, mifə yönəldir. XX əsr insanı mifi özü yaradır, onu yaşayır və onun içindədir. İstər XIX əsr, istərsə də XVIII əsr

ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə, müqayisə etdikdə XX əsrdə mifə, mifologiyaya müraciətin spesifikasiyasını aşkar şəkildə görmək mümkündür. Düzdür, elə bir ədəbi-bədii nümunə, janr yoxdur ki, mif ona nüfuz etməsin, orada öz yerini tapmasın. Bundan başqa, XX əsrdə aramsız şəkildə yeni miflər də yaranırdı. Bəs necə olur ki, cəmiyyətdə yeni miflər yaranırdı? İbtidai icma dövründə yaşayan insanla XX əsr insanını tutuşdursaq, ibtidai insanın sosial-psixi durumu ilə XX əsrdə yaşayan insan arasında bir çox oxşar tərəflər özünü büruzə verir. İbtidai insanın durumu qorxu ilə, təşviş ilə, tərəddüdlə, dünyanın ona verdiyi suallara cavab verə bilməməsiylə, qarşılaşdığı problemlər qarşısındakı acizliyi ilə, eyni zamanda onlara cavab tapmağa cəhd etməsiylə xarakterizə olunurdu. İlk dəfə ibtidai icma dövründə insan hiss etdi ki, o özgədir, eləcə də XX əsr insanı. Düzdür, bu iki özgələşmə arasında böyük fərq olmasına baxmayaraq, hər ikisi tərəddüd, təşviş içindədir, qorxu keçirir, ikisi də təbiətdən, insandan qorxan insanlardır. XX əsrin insanı isə fərqli olaraq artıq özündən də qorxmağa başlamışdır. Bu dövrdə insanın özgələşmə problemi filosofları düşündürən məsələlərdən biri idi. İnsanın özü ilə özgələşməsi məsələsi ibtidai insanda yox idi, amma mövcud durumları eyni idi. XX əsr ədəbiyyatında mifə müraciətin əsasında məhz hər iki dövr cəmiyyətində hakim olan durum dayanırdı. Hər ikisi arasında sıx əlaqə mövcuddur və müasir dövr yazıçısını mifə, mifdəki ideyalara müraciət etməyə sövq edirdi. Bədii əsərlərdə müəllifin mifə müraciəti həm şüurlu, həm də şüursuz şəkildə həyata keçirilə bilər. *“Mifema” yaxud mifologema* yazıçının şüurlu şəkildə mifə müraciət etməsini, ondan hansı isə motivləri, mövzuları əxz etməsini bildirir. Əgər sənətkar Yunqun tədqiqatlarında göstərildiyi kimi mifə qeyri-şüurlu şəkildə müraciət və yaxud istifadə edirsə, onda *“mifema” əvəzinə “arxetip” anlayışından istifadə olunur*” [1, s.127-128]. Ədəbiyyatda əksər modernist yazıçılar dərk edirdilər ki, parçalanmış, fraqmentar çağdaş gerçəkliyə *“forma və məzmun”* vermək üçün mifologiyayanın integrasiyası, ona bu və ya digər şəkildə yenidən müraciət etmək vacibdir. Ezra Paund (1885-1972), Tomas Sternz Eliot (1888-1965), Ceyms Oqastin Aloyşes Coys (1882-1941), Uilyam Batler Yeyts (1862-1939), David Herbert Riçards Lorens (1885-1930), Hilda Dulitl (1886-1961) və b. ədəbi-bədii nümunələrində miflərdən istifadə etməklə, əslində, bu dövrün klassik çalarını önə çıxarırdılar. Onlar antik miflərin çağdaş sivilizasiya ilə əlaqələrini müşahidə edirlər və mifə məntiqi nəzər-nöqtəyindən yanaşaraq, onu məsxərəyə qoyur, gülüş hədəfinə çevirirlər. Beləcə, mif əsl dəyərindən məhrum olur. Mifə bu cür yanaşma klassik ənənənin dəyərlərini bərpa edə bilməz və bəşəriyyəti mənəvi deqradasiyaya sürükləyər. Beləliklə, cəmiyyətin yeni formasını yaratmaq zərurəti önə çıxır. Modernist yazıçılar çağdaş dövrə cavab olaraq, şərti ədəbi formaları alt-üst etdilər. Onlar cəmiyyətdə müşahidə etdikləri durumu öz yaradıcılıqlarına təcəssüm etdirməyə başladılar.

Ədəbiyyatda mifə müraciətin müxtəlif formalarından biri mifi ələ salmaqdır. Əslində, mifi ələ salmaq elə mifin təsdiqi deməkdir. C.Coys *“Ulis”* (1914-1921), *“Finneqan üçün yas”* (1939) adlı iki nəhəng əsərində ilk baxışdan mifi ələ salır, istehza mənbəyinə çevirir, ancaq əsərləri diqqətlə oxuduqda isə aydın olur ki, bu istehza mütləq xarakter kəsb etmir. *“Ulis”* əsərini diqqətlə oxuduqda, əsərdə bir çox gərginlik sahələrinə rast gəlmək mümkündür: Ulis-Odissey, Yunan-Roma, Penelopa-Moli Blum və s. İlk olaraq, bu gərginlik əsərin adı ilə əlaqəlidir. *“Ulis”* *“Odissey”* adının latın dilindən tərcümə olunmuş variantıdır. C.Coys *“Ulis”* əsərində bir çox mədəni dəyərlərin deqradasiyasını aparmaqla gərginlik sahəsini bir başqa formada ortaya qoymuş olur. Əslində, C.Coys Odisseyi Uliyə

çevirməklə demək istəyirdi ki, artıq o vaxtdan mədəniyyətin deqradasiyası, sinkretizmin dağılması prosesi var idi. “...əgər Homerin əsərində xüsusilə Odissey obrazı vasitəsilə insanın intellektual potensialına, bəşəriyyətin gələcəyinə optimist inam ifadə olunursa, Coysun romanında modernizmə xas olan bir mövzu – insan sivilizasiyasının regressi mövzusu müxtəlif bədii vasitələrdən, ilk növbədə əlbəttə ki, şüur axınından istifadə olunmaqla israrla təkrar olunur” [2, s.237]. Sonralar bu proses digər dövrlərdə də davam edir. İntibah dövrü cəhd edirdi ki, antik dövrə geri dönsün, çünki onlar başa düşürdülər ki, ilkin həmişə orijinal olur, sonra yarananlar isə onun surəti olur və heç vaxt orijinalı təcəssüm edə bilmə iqtidarına malik olmur. Deqradasiya prosesi İrlandiyada qədim mifin yenidən canlanmasına gətirib çıxarır. Məlumdur ki, “Ulis” əsəri şüur axını texnikası ilə yazılmışdır. Şüur axını dağınıqlığı, aramsız axan, bir-birinin yolunu kəsən, bir yerdə qərar tuta bilməyən, birindən digərinə keçid edən fikirlər axınına nəzərdə tutur. Romanda əmələ gələn gərginlik sahələri həmin mifi, şüur axınına, dağınıqlığı bir araya gətirir. Əsərdə Blum obrazı Odisseyin reinkarnasiyaya uğramış formasıdır, amma eyni zamanda bir-birilərini inkar edirlər. Blum Odisseyin əksidir. Yunan mifologiyasını diqqətlə oxusaq, görərik ki, Troya atını inşa edən, dünyanı səyahətə çıxan Odisseyin xarakterinə tərəddüd etmək xüsusiyyəti yaddır, romanda isə Blum başdan-ayağa tərəddüd içərisindədir. Odissey Ulisdə deqradasiyaya uğradı, Blum isə hər iki obrazda deqradasiya olundu. Bu, əsərin başqa bir məqamında da özünü büruzə verir. Müharibədən evə qayıdan Odissey on il ərzində bu yolu gəlir, əsərdə isə Blum yarım saat ərzində Dublinin bir nöqtəsindən digər nöqtəsinə gedir. Mifdəki on il müddəti sıxılaraq yarım saata yerləşdirilir. Mifdə Odisseyi sədaqətli yoldaşı Penelopa gözləyir. Penelopa iyirmi il ərinə xəyanət etmədən ona sədaqətini nümayiş etdirir. Romanda isə Penelopa deqradasiyaya uğrayaraq Leopold Blumunun yoldaşı Moli Blum obrazında canlandırılır. Moli isə onun tamam əksini oynayır, dəfələrlə ərinə xəyanət edir. Paradoksal olaraq, daxilən peşmançılıq hissi Moliyə yad deyil, hətta müəyyən məqamda sədaqətə çevrilir. C.Coys Blumu bir tərəfdən ələ salır, digər tərəfdən də ona yazığı gəlir.

Göründüyü kimi, əsərdə özünü büruzə verən gərginlik sahələri – Odissey Ulis, Ulis Blum, Penelopa Moli arasında və s. – dünyanın bütöv təsvirini yaratmağa, harmoniyanı qoruyub saxlamağa xidmət edir. XX əsrdə mifə müraciətin spesifikasiyası da məhz bu problematika ilə əlaqədar idi.

Açar sözlər: modernizm, özgələşmə, mif, ədəbiyyat, Ceyms Coys, deqradasiya.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Q.H. XX əsr Amerikan ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar. Bakı, 2011, 208 s.
2. Quliyev Q.H. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: OI NPKT, 2019, 260 s.
3. Encyclopedia of Literary Modernism. edit. Paul Poplowski. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2003, p. 515.
4. James, J. Ulysse. Vintage; Reissue edition, 1990, 16 June, 783 p.
5. Binkley R.C. Myths of the Twentieth Century, VGQ, 2010, March 13, vol. 13, 3 pages.

TƏLİMİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ PSIXOLOJİ BİLİKLƏRİN TƏTBİQİ

Zərifə Həsənlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zarifahasanli5@gmail.com

Psixologiya, insan haqqında elmi olaraq insan fəaliyyəti sahəsində mərkəzi mövqe tutur. Psixologiyanın müxtəlif bilik və fəaliyyət sahələri ilə bir elm kimi integrasiyasından danışarkən, pedaqogikada və bütövlükdə təhsil prosesindəki roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Psixologiya təhsil fəaliyyəti üçün əsasdır. Pedaqogika və psixologiyanın inkişafı, habelə bu bilik sahələrində bir sıra elmi kəşflər təhsil psixologiyasının müstəqil bilik sahəsi kimi formalaşması üçün əsas olmuşdur. Uşaq təhsil və tərbiyə prosesinin mərkəzində dayanır. Təlim prosesində yaddaş, diqqət, təfəkkür, nitqin psixoloji və pedaqoji problemləri xüsusi təhlil və inkişaf vəzifələri kimi çıxış edir. K.D.Uşinskiyə görə nitqin, təfəkkürün inkişafı uşağın sözlərinin, fikirlərinin, anlayışlarının, bütövlükdə şəxsiyyətinin formalaşması üçün bir şərtədir. Bu və ya digər yaş qrupunun psixoloji xüsusiyyətlərinə və bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına əsaslanan təhsil prosesinin formalaşmasına güvənmək müsbət nəticələr əldə etməyə və müəyyən edilmiş təlim məqsədlərinə çatmağa imkan verir. Beləliklə, təlim prosesinin effektivliyi psixologiyaya əsaslanır və əsasını təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlərin və təhsil işçilərinin əsas vəzifəsi bu elmi biliklərdən səmərəli istifadə etməklə həm də praktik bilik məqsədlərə çatmaq və şagirdlərin təlim fəaliyyətinə motivasiyasını artırmaqdır.

Əlbəttə ki, heç kim təlimin əsas fəaliyyətinin zehni və psixofiziki hadisələr sahəsində həyata keçirildiyinə şübhə etmir, lakin təlim uşaqların psixoloji inkişaf səviyyəsinin artmasına səbəb olduqda dəyərlidir. İnkişafın düzgün və ya səhv getdiyini qiymətləndirmək üçün bu səviyyəni müəyyənləşdirə və müəyyən bir norma ilə müqayisə etmək lazımdır.

Psixologiya uşağın əldə etdiyi psixoloji inkişaf səviyyəsi və fərdi imkanları nəzərə alınmaqla qurulması barədə çox şey söyləyir. Psixoloqun iştirakı olmadan uşağın inkişaf səviyyəsini və imkanlarını dəqiq müəyyənləşdirmək demək olar ki, mümkün deyil. Yalnız elmi cəhətdən sübut edilmiş psixodiagnostika metodlarının köməyi ilə uşağın fərdiliyi xarici müşahidədən, müəllimlərdən, valideynlərdən və uşağın özündən gizlədilən təzahürlərdə aşkar olur. Bu cür fərdi fərqlər hər hansı bir zehni proses, xüsusiyyət və vəziyyətə aid ola bilər.

Pedaqoji təcrübənin xüsusi vəzifələrindən biri normal inkişaf edən uşaqların (yaş norması daxilində) inkişaf gecikmələri (geridə qalan) və sürətlə inkişaf edən (istedadlı) uşaqların müəyyənləşdirilməsidir. Uşaqların son iki kateqoriyası özlərinə xüsusi diqqət tələb edir: geridə qalanlar - məktəb materialını yaxşı öyrənmədikləri üçün və istedadlı olanlar - inkişaf imkanlarından tam istifadə etmədikləri üçün. Psixoloqun iştirakı olmadan uşağı öyrənmə və inkişafdakı həmyaşıdlarından geri qalmasının səbəblərini düzgün müəyyənləşdirmək psixoloji və pedaqoji problemdir. Başqa bir problem, xüsusən də bu gün - bəlkə də daha az vacib olan və daha az məsuliyyətli - istedadlı

uşaqların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Burada müəllim ixtisaslı psixoloji yardıma ehtiyac duyur.

Hazırda ölkəmizdə təhsil sistemində psixoloji xidmət yaradılıb və inkişaf etdirilir. Orada çalışan mütəxəssislər bu problemlərlə peşəkarlıqla, müəllimlərlə sıx əməkdaşlıqda məşğul olmağa çalışırlar. Ancaq bu cür əməkdaşlığın məhsuldar olması üçün müəllimin özü psixoloji biliklərin elementar əsaslarına sahib olmalıdır.

Təlimin səmərəli təşkilində psixoloji biliklərin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

“Bir nəzəri problem kimi təlim fəaliyyətinin psixoloji strukturunun açılması, onun motivləri, məqsədləri və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, təlim fəaliyyətinin müasir tələblərdən doğan konsepsiyalarının aşkara çıxarılması pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu əsas problemlərdən hesab edilir” [3, s.528]. Uşaqların zehni inkişafının xüsusiyyətlərini və qanunlarını bilmək böyük praktik məna daşıyır. Bu, ilk növbədə uşaqların tədrisi metodlarını inkişaf etdirmək üçün son dərəcə vacibdir. Uşağın zehni inkişafının onun fəaliyyətindən və ətrafdakı insanlarla ünsiyyətindən, təlim xüsusiyyətlərindən asılılığı aşkar edilmişdir. Müasir təlim metodları riyaziyyat, savad təlimi, ətraf aləmlə tanışlıq fənləri məktəblinin qavrayışının, təfəkkürünün, yaddaşının inkişafının əsas qanunları, hisslərin və iradi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları, uşaq şəxsiyyətinin formalaşması nəzərə alınmaqla qurulur. Psixoloji bilikləri dərinlən bilən müəllimə müxtəlif növ uşaq fəaliyyətlərinin təşkilində müxtəlif forma və metodların əhəmiyyətini daha dərinlən anlamağa, onları şüurlu şəkildə tətbiq etməyə, uşaqların zehni inkişafını maksimum müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərlə işə başlayarkən, ilk növbədə uşağa təbiətdən nə verildiyini və ətraf mühitin təsiri altında nəyin əldə edildiyini başa salmaq lazımdır. Belə bilik psixodiagnostikanın aparılmasını, insanın müvafiq keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin formalaşması ilə bağlı psixoloji və pedaqoji təcrübənin həyata keçirilməsini əhatə edir.

İnsan qabiliyyətlərinin inkişafı, onların imkanlara çevrilməsi psixoloji biliyi olmadan həll edilə bilinməyən təlim vəzifələrindən biridir. Qabiliyyət və imkanların quruluşuna bir çox proses, insan xüsusiyyətləri və vəziyyətləri daxildir. İnkişaf etmiş qabiliyyətlərin psixoloji quruluşunu, onların formalaşma qanunlarını bilmək təlim metodlarının düzgün seçilməsi üçün son dərəcə vacibdir.

Təlim uşaqların psixoloji inkişaf səviyyəsinin artmasına səbəb olduqda dəyərlidir. İnkişafın düzgün və ya səhv getdiyini qiymətləndirmək üçün bu səviyyəni müəyyənləşdirə və müəyyən bir norma ilə müqayisə edə bilmək lazımdır.

Açar sözlər: psixoloji xüsusiyyətlər, təlimin səmərəli təşkili, təlimdə psixoloji amillər, psixoloji biliklər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V., Müasir dövrdə müəllimin dərse hazırlığının psixoloji məsələləri. Psixologiya jurnalı, 2009 №1, s.28-35.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2007, 650 s.

KİBERNETİK CƏMİYYƏTDƏ SOSIAL TƏZAHÜR KİMİ İNTERNETİN ƏSAS ROLU

Elçin Həsənov, Səbinə Orucova

Azərbaycan Universiteti

elgafgas@yahoo.com

Hazırda insanın həyatını internetsiz təsəvvür etmək mümkün deyil, o, sözün əsl mənasında cəmiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. 2018-ci ilin sonunda istifadəçilərin ümumi sayı dörd milyard nəfərdən çox olub.

İnternetin inkişafının ilkin məqsədi kompüterlər arasında məlumat mübadiləsi üçün etibarlı bir sistem yaratmaq, həmçinin (əsas məqsədlərdən biri olan) nüvə hücumu zamanı rabitənin saxlanması üsullarını işləyib hazırlamaq idi.

Ümumdünya Şəbəkəsinin imkanları hər il artır. Onların arasında aşağıdakılar var:

- rabitənin texniki imkanlarının artması hesabına informasiya və biliklərin qəbulu, saxlanması, emalı, yayılması və istifadəsi;
- rabitənin demək olar ki, dərhal həyata keçirilməsi, onu digər rabitə vasitələrindən əsaslı şəkildə fərqləndirir;
- insan həyatının real sahələrini təkrarlayan virtual məkanın işləməsi;
- kompüter texnologiyalarının elmə, mədəniyyətə, tibbə, təhsilə, iqtisadiyyata, siyasətə, texnologiyaya, istehsalata nüfuz etməsi;
- hər ikisinin yerindən asılı olmayaraq başqa bir şəxslə (çox vaxt tamamilə yad adamlarla) ünsiyyətin həyata keçirilməsi və əlaqə davamlı olaraq davam etdirilə bilər. İnformasiya mübadiləsini təmsil edən bu ünsiyyət forması həm istirahət, həm də işgüzar məqsədlər üçün istifadə olunur;

Təkcə internet istifadəçilərinin sayı deyil, həm də onların internet bağlantısından asılı olan cihaz və xidmətlərdən istifadəyə sərf etdikləri vaxt artır və 2018-ci ildə bu rəqəm orta hesabla gündə 6 saat təşkil edib.

Sürətli artıma baxmayaraq, 1-ci cədvəldən göründüyü kimi, Ümumdünya Şəbəkəsinə çıxış dünyanın müxtəlif yerlərində qeyri-bərabər paylanmışdır.

Qlobal internet istifadəçilərinin sayı son 8 ildə 2,05 milyard nəfər (104%) artıb. Ən yüksək artım templəri Afrika (+272%) və Asiyada (+131%) müşahidə edilir.

İnternetin nüfuzu ən yüksək Avropa (93,2%) və Şimali Amerikada (89,1%), ən aşağı isə Afrika və Asiyada müvafiq olaraq 31,8% və 45,7% təşkil edir.

Faiz ifadəsində ən yüksək internet nüfuzu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 40% və zəif inkişaf etmiş ölkələrdə 15% ilə müqayisədə inkişaf etmiş ölkələrdə 81% olaraq qalır.

Bütün dünyada insanlar internetə smartfonlardan daxil olmağa üstünlük verirlər. Onlar birləşdirilmiş bütün digər cihazlardan daha çox veb trafik yaradır. 2018-ci ildə unikal mobil

istifadəçilərin sayı 2017-ci illə müqayisədə 4 faizdən çox artaraq 5,135 milyard nəfər (ümumi əhalinin 68 faizi) təşkil edir.

Sərhədsiz ünsiyyət qurmaq bacarığı Ümumdünya Şəbəkəsinin bəşəriyyətə verdiyi ən böyük hədiyyələrdən biridir. Əlbəttə ki, heç bir çap edilmiş hərflər və ya veb-kamera ilə ötürülən şəkil real canlı insanı əvəz edə bilməz, lakin etiraf etməliyik ki, İnternetdən, sosial şəbəkələrdən, məsələn, V Kontakte və ya Facebook-dan, çoxsaylı sosial şəbəkələrdən istifadə edərkən, sonuncu həmişə mövcud deyil və mümkün deyil. İnternet peyjerləri və elektron poçt bir insanla harada olursa olsun əlaqə yaratmağa imkan verir.

İnternetin nə qədər üstünlükləri olsa da, hər şeyin mənfi cəhətləri olduğu kimi, internet də istisna deyil. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- **internet asılılığı** - insan daim sosial şəbəkələrdə olmadan, poçtu yoxlamadan yaşaya bilməz, real dünya ilə əlaqəni itirir, cari problemlərdən uzaqlaşır, unudur, bu, özünə güvənməyən, kompleksli insanlarda və çox vaxt gənc nəslin nümayəndələri arasında baş verir. şəxsi ünsiyyətdən qaçın, virtuala üstünlük verin;
- **tibbi problemlər** - internetdən tez-tez istifadə oturmaq həyat tərzinə gətirib çıxarır, göz xəstəliklərinə səbəb olur, toxunulmazlığın azalması, iştahın azalması, tez-tez dayaq-hərəkət sistemində pozğunluqlar, baş ağrıları, ürək və damar xəstəlikləri var;
- **fırıldaqlar üçün yeni imkanlar** - sosial şəbəkələr sayəsində kənar şəxs çoxlu şəxsi məlumat əldə edə bilər, özlərini bank işçisi kimi təqdim edərkən ödəniş kartlarının məlumatlarını öyrənmək üçün zənglər olur, ödəniş etməklə kartdan vəsait çıxarmaq istəyirlər. internetdə.

Həmçinin, İnternet şəxsi həyatını yaratmaq üçün getdikcə daha çox yayılmış bir üsula çevrilir. Yalnız marjinalların (yəni qeyri ciddi adamların) bu şəkildə tanış olması inamı çoxdan aktuallığını itirib. Ümumi vaxt qıtlığı şəraitində çoxları bu fürsətdən öz can yoldaşını tapmaq üçün istifadə edirlər, çünki yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İnternet nə məkan, nə də sərhəd tanımır.

Müasir biznes getdikcə İnternet məkanına keçir. Virtual reklam bütün digər növlərini inamla sıxışdırır. Böyük bir korporasiyanı yaxşı təşkil edilmiş çoxsəviyyəli idarəetmə saytı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Və onlayn mağazalar zarafatla maddi rəqiblərindən çoxlu alıcılar qazanırlar.

Əlbəttə ki, belə bir genişlənmə narahatlığa səbəb ola bilməz, xüsusən də virtual dünya təhlükəsiz deyil və bir çox təhlükələrlə doludur. Reallıqdan uzaqlaşmaq insanı xoşbəxt etmir, gec-tez uğursuzluqla başa çatır. Bununla belə, bəşəriyyətdə peyda olmuş hər hansı bir alət həmişə əqlabətən və mülayim yanaşma tələb edir, istər atom enerjisi, istərsə də virtual reallıq.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, texnologiyanın inkişafı bu mühitləri bir araya gətirdikcə, insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq üçün istifadə olunan nəzəriyyələrə tələbat artır. Bununla belə, koqnitiv psixologiya yanaşması hələ də insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi nəzəriyyəsinin gündəmində olsa da, bu yeni qarşılıqlı əlaqə növünün xüsusi problemlərini həll edəcək nəzəriyyələri təqdim etməkdə çətinlik çəkir.

Yeni texnologiyalar yeni vasitəçilik və kommunikasiya imkanları təmin etməklə dünyanı dəyişdirir. Kommunikasiya mühitlərindəki bu transformasiya onlarla qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün istifadə etdiyimiz sistemlərdə dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Buna görə də, yeni kommunikasiya

vasitələrinin işarə sistemləri ilə dinamik qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək üçün semiotik yanaşma tələb olunur.

Tədqiqat üçün aparılacaq araşdırmalarda köhnə ünsiyyət mühitləri yeni ünsiyyət mühitləri və anlayışları kontekstində yenidən qiymətləndirilə bilər. Nəticə, nəzəriyyəyə səbəb ola biləcək uyğun meyarların siyahısıdır. Daha önəmlisi, bu meyarların tapılmasında iştirak edən tədqiqatçılar irəli sürə biləcəkləri nəzəriyyənin real dünya ilə əlaqəsi və uyğunluğu ilə bağlı eksperimental araşdırmalar apara bilərlər.

İnternet texnologiya diffuziyası və media effektləri nəzəriyyələrini sınaqdan keçirən sosioloqlar üçün kritik əhəmiyyətli tədqiqat saytıdır, xüsusən ona görə ki, o, ünsiyyət rejimlərini və məzmun formalarını birləşdirə bilən unikal bir mühitdir. Hazırkı tədqiqatlar beş sahədə İnternetin təsirlərinə diqqət yetirməyə meyllidir: 1) bərabərsizlik ("rəqəmsal uçurum"); 2) icma və sosial kapital; 3) siyasi iştirak; 4) təşkilatlar və digər iqtisadi qurumlar; və 5) mədəni iştirak və mədəni müxtəliflik.

Domenlər arasında təkrarlanan mövzu ondan ibarətdir ki, İnternet mövcud media və davranış nümunələrini yerindən tərpətməkdənsə, onu tamamlayır.

Beləliklə, hər bir sahədə, texniki imkanlardan ekstrapolyasiyaya əsaslanan utopik iddialar və distopik xəbərdarlıqlar, İnternetdən istifadənin mövcud nümunələrə necə uyğunlaşdığı, müəyyən yeniliklərə icazə verdiyi və xüsusi bilikləri gücləndirdiyi barədə daha incə və məhdud anlayışlara yol verdi.

İnternet şirkətinizin strateji mövqeyini dəstəkləyə və ya zədələyə biləcək güclü bir vasitədir. Ondan ən səmərəli istifadə etməyin açarı nədir? İnternet təşəbbüsünü şirkətinizin ümumi strategiyasına və əməliyyatlarına elə integrasiya edin ki, onlar aşağıdakıları etsinlər:

- 1) müəyyən edilmiş rəqabət yanaşmalarınızı dolğun şəkildə tamamlasınlar;
- 2) rəqiblərinizin kopyalaya bilməyəcəyi sistemli üstünlüklər yaratsınlar.
- 3) öz şəxsi portal yaratmaq və oraya maraqlı mövzular əlavə etməklə, biznes projətlərini, eləcə də reklam şirkətlərini əməkdaşlığa cəlb etmək;
- 4) Rəqəmsal bazar, yəni elektron alış-satış prosesini daha da asanlaşdırmaq məqsədilə, yeni ideyalara ilə çıxış etmək (xüsusən bu aiddir portalın daha da sürətli işləməsinə, yəni internet trafikini maksimal şəkildə yayımlamaq, digər axtarış sistemlərində öz saytınızı indeksləşdirmək));
- 5) optimal mühəndis variantlarını araşdırıb, öz e-biznesinizi Google –un nəticələri vasitəsilə daha yüksək mövqelərə çıxarmaq;

Açar sözlər: kibernetik cəmiyyət, internet, Ümumdünya şəbəkəsi, cəmiyyət, kompüter.

Ədəbiyyat

1. Bulqakov, M.V. İqtisadiyyatda informasiya texnologiyaları: dərslik / M. V. Bulgakova. Çelyabinsk: Çelyab nəşriyyatı. dövlət un-ta, 2013. 106 s. (Klassik universitet təhsili).
2. Drucker P.F. Biznes və innovasiya / P.F.Drucker. - M.: "Uilyams", 2016
3. Serenkov, P.S. Keyfiyyətin idarə edilməsi üsulları. Prosesə yanaşma / P.S. Serenkov, A.G. Kuryan, V.P. Volontey. - Minsk: Yeni biliklər; M.: İNFRA-M, 2014.

4. Mergeeva Yu. Dünyada və Rusiyada İnternet 2017–2018: statistika və tendensiyalar.
<https://www.web-canape.ru/business/internet-2017-2018-v-mire-i-v-rossii-statistika-i-trendy/>
Dünya Əhali 1800-2100 <http://naseleniye.population.city/world/>

XIX ƏSRDƏ QUBA BÖLGƏSİNDƏ BOYAQOTU İSTEHSALINA DAİR

Günay Həsənova

Azərbaycan Universiteti

hesenovasiman6@gmail.com

Quba bölgəsində boyaqçılıq sənəti və onunla bilavasitə bağlı olan digər sənət sahələrinin yarandığı dövrdən başlayaraq xalq arasında həm də qızıl boya kimi tanınan boyaqotu (marena) əvəzsiz boyaq materialı olmuşdur. XVIII yüzilliyin sonlarında burada olmuş bir sıra səyyahların yol qeydlərində boyaqotunun yetişdirilməsi, istifadəsi və satılması haqqında maraqlı məlumatlar yer almışdır. Bu zaman Rusiyaya Cənubi Qafqazdan hər il “Dərbənd”, “Quba” adı ilə 30 min puddan çox boyaqotu aparılırdı [11, s.97]. Rusiya ilə bərabər Qacar və Osmanlı dövlətlərində də baha qiymətə satıldığından boyaqotunun satışı artırdı.

Boyaqotu Rusiyaya Niyazadad limanı vasitəsilə Dərbənddə, oradan da Həştərxana aparılırdı [2, s.381]. XIX yüzilliyin 30-cu illərində Quba bölgəsindən ildə 1 000 pudadək boyaqotu Rusiyaya daşınırdı [9, s.132]. Səyyah P. Zablotski də öz qeydlərində bunu təsdiq edirdi [18, s. 54].

1840-cı ildən etibarən Quba bölgəsində boyaqotu istehsalının kəskin şəkildə artması müşahidə olunmağa başladı [7]. 1842-ci ildə İngiltərədən Rusiyaya maşın və dəzgah ixracı üzərinə qoyulan qadağanın ləğvi nəticəsində imperiyanın mərkəzi quberniyalarında pambıq-parça fabriklərinin sayı və istehsal həcmi çox böyük miqyasda artması boyaq maddələrinə tələbatın kəskin sürətdə yüksəlməsinə gətirib çıxardı [13, s.54]. 1841-ci ildə Quba bölgəsindən 1 333 pud [17], 1844-cü ildə 7 000 pud boyaqotu istehsal olunduğu halda [6, s.15] sonrakı illərdə bu dəfələrlə artmışdı. Belə ki, 1845-də Dərbənd şəhər ətrafı ərazilərdən və Quba bölgəsindən toplanaraq satışa çıxarılan boyaqotunun həcmi 80 520, 1846-da 64 764, 1847-də 41 397, 1848-də 44 791, 1849-da 66 254, 1850-də 72 632, 1851-də 79 305, 1852-də 141 138, 1853-də 131 307, 1854-də 130 396, 1855-də 123 841 puda bərabər olmuşdur [1, s.335].

1856-cı ildə Rusiyaya Quba və Dərbənddən 120 min pud boyaqotu yola salınmışdı ki, bunun 60 min pudu Qubanın payına düşürdü [10, s.65]. 1862-ci ildə Quba və Dərbənddən 213 200 pud boyaqotu ixrac olunmuşdu [4, s.227]. 1865-ci ildə Qafqaz canişini Qubaya gələndə bölgənin boyaqotu istehsalı ilə maraqlanması [12] boyaqotunun artımına təkan vermişdi. Belə ki, sonrakı ildə əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli çox, 200 000 pudan çox boyaqotu yola istehsal olunmuşdu [14, s. 205]. Bakı hərbi qubernatorunun hesabatına görə 1868-ci ildə Quba qəzasında 150 000 pud quru boyaqotu istehsal olunmuşdu [8, s.657].

Boyaqotunun satış qiymətləri ilə bağlı statistik məlumatları izləsək onun satış qiymətlərinin mütəmadi olaraq dəyişdiyini görmək olur. Onun bir pudunun qiyməti 1845-ci ildə 5 rubl, 1846-cı ildə

4 rubl 50 qəpik, 1847-ci ildə 5 rubl, 1848-ci ildə 4 rubl 75 qəpik, 1849-cu ildə 4 rubl, 1850-ci ildə 4 rubl 50 qəpik, 1851-ci ildə 4 rubl, 1852-ci ildə 4 rubl 25 qəpik, 1853-cü ildə 3 rubl 80 qəpik, 1854-cü ildə 4 rubl 50 qəpik, 1855-ci ildə 3 rubl 50 qəpik, 1856-cı ildə isə 5 rubl 50 qəpik olmuşdur. 1856-cı ildə Nijeqorod yarmarkasında Qubadan gətirilən boyaqotunun pudu 8 rubl 25 qəpikdən 8 rubl 70 qəpiyədək qiymətə [10, s. 65], 1857-ci ildə 8 rubl, 1858-ci ildə 7 rubla [16] satıldığı üzə çıxır. 1859-1866-cı illərdə boyaqotunun pudu 13 rubla satılırdısa, iki il 5 rubl 50 qəpiyə düşmüş, 1868-ci ildə 8 rubl olmuşdur [3, s. 42].

XIX yüzilliyin 70-ci illərin sonlarınaqədər boyaqotundan böyük gəlir əldə edən Quba bölgəsinin əhalisi kimyəvi boyaların icad edilməsi ilə həmin gəlirdən məhrum edildi [4, s. 217]. Belə ki, 1872-ci ilin məlumatına görə 12 milyon gümüş rubl dəyərində boyaq otu istifadəsiz qalmışdı [15, s. 492]. Boyaqotu bitkisi əhəmiyyətini itirənədək Quba Cənubi Qafqazın ən varlı şəhərlərindən biri hesab olunurdu [4, s. 217]. Nobel qardaşları şirkətində çalışan Fransanın Cənubi Qafqazdakı keçmiş vitse kosulu olmuş Tissin boyaqotu zavodunu açmaq niyyətində olması və 1886-cı ildə ildə Fransadan boyaqotu ilə bağlı sifarişlərin daxil olması, boyaqotu istehsalında müəyyən canlanma yaratmışdı [5].

Beləliklə, XIX yüzilliyin sonlarında boyaqotudan yalnız sifarişli və ev xalçaların toxunmasında istifadə olunurdu. Bu da əvvəlki illərdə istehsal olunan boyaqotunun cüzi hissəsini təşkil edirdi.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Quba bölgəsi, Cənubi Qafqaz, Dərbənd, boyaqotu, toxuculuq, Nijeqorod yarmarkası.

Ədəbiyyat

1. Берже Ад. Прикаспийский край. Кавказский Календарь на 1857, Тифлис: 1856. Отделение третье, с. 275-339.
2. Броневский С. Новейшие географические и исторические известие о Кавказе. Часть вторая. – Москва: Типография С. Сливановского, 1823, 471 с.
3. Эксильбирт М. О промышленной и торговой деятельности Закавказского края. Кавказский календарь на 1869 год. – Тифлис: Печатано в типографии главного управления наместника Кавказского, 1868. III отдел, с. 38-54.
4. Живописная Россия. Кавказ. Том IX. – СПб.: Издание товарищества «М.О. Вульф», 1883, 232 с.
5. Кубинский уезд. Кавказ, 20 марта 1887 года, №75.
6. Гагемейстер Ю.А. Закавказские очерки. Естественные произведение края по царству растительному. СПб.: Типография Министерство внутренних дел, 1845, 33 с.
7. Гагемейстер Ю.А. Кубинский уезд. Кавказ, 2 августа 1850 года, № 60.
8. Гугушвили П.В. Сельское хозяйство и аграрные отношения. Том 2, Тбилиси: Издательство Академии наук Грузинской ССР, 727 с.
9. Легкобытов М. Кубинская провинция. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть 4. – СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, с. 95-148.
10. Материалы для статистики Росии. Нижегородская ярмарка в 1856 году. Журнал Министерства Внутренних дел, 1856, Декабрь. Отделение III, с. 41-92.

11. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq, Bakı: Elm, 2002, 272 s.
12. Н...ов Е. Куба. Кавказ, 25 ноября (7 декабря) 1865 года, №92.
13. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. М.: АН СССР, 1958, 426 с.
14. Строковский В. По западному берегу Каспийского моря. Русский вестник. Т. 64. Москва: 1868, с.164-206.
15. Шавров Н. Обзор производительных сил Кавказского наместничества. Кавказский календарь на 1879, Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1878. Отделение второе, с. 296-522.
16. Торговля Дербентскою мареною. Кавказ, 17 февраля 1863 года, №14.
17. Волков Н. Состояние Кубинского уезда по промышленностям: земледельческой, мануфактурной и торговой. Закавказский вестник, 3 июня 1848 года № 230.
18. Заблоцкий П. Путевые записки из Астрахани чрез Кизляр в Баку в 1835 и 1836 годах. Журнал Министерства Внутренних дел. Часть 29. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1838, с. 1-64.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İXRACYÖNÜMLÜ QEYRİ-NEFT İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA MÜASİR QURUMLARIN TƏSİRİ

Nərmin Həsənova

Gəncə Dövlət Universiteti

narmin.hasanova.v@gmail.com

İnstitusional iqtisadi nəzəriyyə və ya neoinstitusionalizm müasir dövrdə iqtisadi fikrin ən perspektivli istiqamətlərindən biridir. Son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas prioritet məsələlərdən biri qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, ixrac potensialını artırmaq olduğu üçün burada fəaliyyət göstərən müasir iqtisadi institutların əsas məqsədi bu sahəyə xidmət etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında son dövrlərdə institusional təşkilatların fəaliyyət dairəsi daha da genişlənir və xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafına lazımi dəstəyi həyata keçirir. Bu da iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azalmasına, dayanıqlı inkişaf konsepsiyalarına uyğun ixracyönümlü iqtisadi inkişafa nail olunmasına şərait yaradır.

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında institutların və dövlətin qarşıya qoyduğu prioritet məsələlərin icrasında institusional qurumların rolu olduqca genişlənmişdir. Sahibkarlarla dövlət arasında əlaqələrin qurulmasında investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılmasında və xüsusi inkişafında əhəmiyyət kəsb edən sahələrin önə çəkilməsi institusional təşkilatların həyata keçirdiyi əsas məsələlərdir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafına xidmət edən əsas qurumlara daxildir:

1. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu (SMFK)

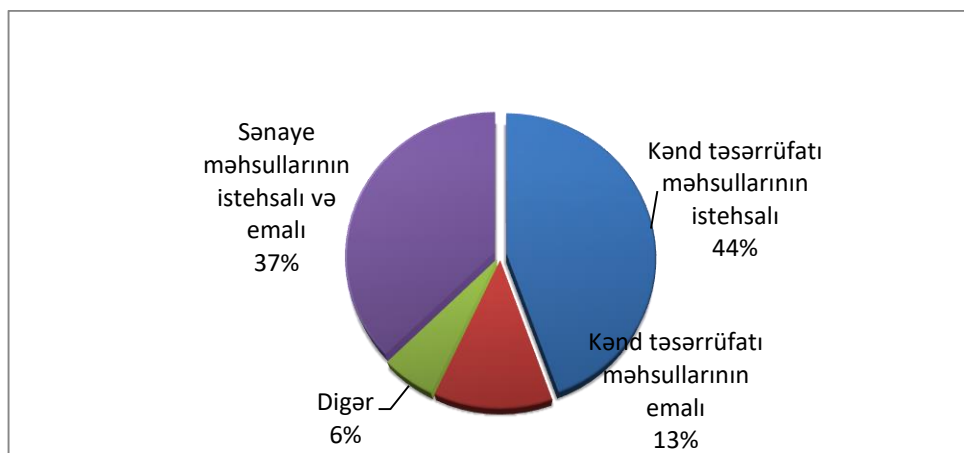
1992-ci ildə yaradılmasına baxmayaraq, Ümumilli lider Heydər Əliyevin 2002-ci il 27 avqust tarixli “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə” Fərmanı və

“Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi Qaydaları”nın təsdiqi ilə aktiv fəaliyyətə başlamışdır. Fondun əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının prioritet məsələlərinə uyğun gələn və icrası qarşıya məqsəd qoyulmuş əsas məsələlərin icrasına təkan vermək, bu sahədə sahibkarlara lazım olan dövlət dəstəyinin göstərilməsini təmin etmək və bu dəstəyi genişləndirməkdən ibarətdir. Fondun fəalliyətinin əsas prioritet məsələləri birbaşa qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına nail olmağa yönəldilmişdir. Bu sahədə kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı, istehsal və emal yönümlü qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı, logistik mərkəzlərin, müxtəlif təyinatlı anbarların, yaşıl market və fermer mağazalarının yaradılması yönümlü layihələrin dəstəklənməsi, turizm, tikinti, ənənəvi dəyərləri özündə əks etdirən istehsal sahələrinin inkişafına şərait yaradılması, kütləvi informasiya vasitələrinin, rəqəmsal iqtisadiyyat, internet, telekommunikasiya xidmətlərinin inkişafına dair layihələrin dəstəklənməsi, startap layihələrin dəstəklənməsi və s. məsələlər qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. İdxaləvəzləyici və ixrac yönümlü qida və qeyri-qida məhsullarının istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması və genişləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə innovativ texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və emal müəssisələrinin yaradılması və genişləndirilməsi fondun üstünlük verdiyi əsas meyarlardandır. [3]

Fondun əsas vəzifələri fondun vəsaitləri hesabına Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətləri üzrə sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini qanunvericiliyə uyğun maliyyələşdirməkdir. Fond tərəfindən 2020-ci il üzrə verilmiş güzəştli kreditlərin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü aşağıdakı kimi olmuşdur:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə 824 layihəyə 56.5 milyon manat;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə 9 layihəyə 15.8 milyon manat;
- sənaye məhsullarının istehsalı və emalı üzrə 59 layihəyə 47.3 milyon manat;
- xidmət (infrastruktur) üzrə 6 layihəyə 1.6 milyon manat;
- turizm üzrə 7 layihəyə 0.7 milyon manat;
- digər (xidmət, tibb və s.) sahələr üzrə 3 layihəyə 5 milyon manat.

Şəkil 1. SKMF tərəfindən iqtisadiyyat sahələri üzrə 2020-ci ildə verilmiş kreditlər %-lə



İqtisadiyyat sahələri üzrə 2020-ci ildə cəmi 126,9 milyon manat kredit verilmişdir ki, onun da sahələr üzrə strukturu şəkil 1 də verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 11 oktyabr tarixli Fərmanına əsasən “Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığın İnkişaf Fondu” və “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti”nin birləşmə yolu ilə yenidən təsis ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tabeliyində “Azərbaycan Biznesinin İnkişaf Fondu” publik hüquqi şəxsi təsis etmişdir.

2. İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO)

Bu qurum 2003-cü ildə yaradılmışdır. Qısa şəkildə AZPROMO adlandırılır. Fondun əsas məqsədi sahibkarlarla dövlət arasında əlaqələrin qurulmasını təmin etməkdir. AZPROMO-nun əsas fəaliyyət istiqamətləri kimi Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və xarici investorların cəlb olunmasına şərait yaradılması, qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması, bu sahədə lazımi dəstəyin həyata keçirilməsi və xüsusilə ixrac potensialının artımı istiqamətində işlərin yerinə yetirilməsi, Made in Azerbaijan ticarət nişanının beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və genişlənməsinə şərait yaradılmasını təmin etməkdir. Fondun ölkədə ixtisaslaşmış bölmələri fəaliyyət göstərir. Bu bölmələrin əsas xidmətləri iqtisadi subyektlərə lisenziya, sertifikatların verilməsi və onların digər zəruri informasiyalarla, marketinq dəstəyi və hüquqi məsləhətlərlə təmin etməkdir. Bu qurum Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 23 iyul tarixli Fərmanı ilə agentlik şəklində fəaliyyət göstərir.

3. Kənd Təsərrüfatının Kreditləşdirilməsi üzrə Dövlət Agentliyi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-ci il “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Bu qurum aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə dövlət dəstəyi məqsədilə kreditlərin verilməsi və bu kreditlərin təyinatı üzrə istifadəsini təmin edən icra hakimiyyəti orqanıdır.

4. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Bu qurum Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 oktyabr tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması və bu sahədə makro və mikroiqtsadi təhlil və tədqiqatların aparılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Bu Mərkəzin hazırladığı milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində də əsas məqsəd kimi milli iqtisadiyyatın şəxələnməsi, sabitləşdirilməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması məsələləri dayanır.

5. Sənaye-texnologiya parkları, sənaye məhəllələri və aqroparklar.

Dünya təcrübəsində müasir tələblərə uyğun olaraq texnologiya parklarının, sənaye məhəllələrinin və aqroparkların geniş yayılmasının şahidi oluruq. Bu qurumların yaradılmasının əsas məqsədi qeyri-neft sektorunda yüksək texnologiyalara əsaslanan, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının və xidmətlərinin təşkil olunmasıdır. Bu strukturların yaradılması müasir dövrün tələbidir və son dövrlərdə Azərbaycanda da belə anoloji strukturlar yaradılmışdır. Aqroparkların yaradılmasında əsas məqsəd kənd təsərrüfatının yüksək inkişaf tempinə nail olunması ilə ərzaq təhlükəsizliyi və məşğulluq problemlərinin həllidir. Aqroparkların və digər sənaye zonalarının yaradılması ixrac potensialının artırılması və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ən müasir model hesab edilir.

Azərbaycanda yaradılmış texnopark tipli institutlar ölkə iqtisadiyyatında aktual məsələlərdəndir və onların fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet sayılan məsələlərin inkişafına yönəldilmişdir. Ölkəmizdə bu institutlara misal olaraq Sumqayıt Sənaye və Kimya Parklarını, Pirallahıda və Mingəçevirdə Yüksək Texnologiyalar Parkı, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin nəzdində İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondunu, Şəmkirdə yüksək texnologiyalar üzrə Aqroparkı, Balaxanıda tullantıların emalı üzrə Sənaye Parkını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında da müasir dövrün tələbinə uyğun institusional qurumlar yaradılmışdır. Belə qurumların yaradılması və fəaliyyətinin genişləndirilməsi ölkə rəhbərliyinin maraq dairəsindədir və müasir iqtisadi şəraitdə ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet hesab edilən məsələlərin həyata keçirilməsində belə institutların rolu olduqca genişdir. Bu qurumların fəaliyyətlərinin ortaq cəhətləri aşağıdakılardır :

- a) ölkə iqtisadiyyatını canlandırmaq məqsədilə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafına şərait yaradılması;
- b) idxaləvəzləyici və ixrac yönümlü iqtisadi şəraitin təmin edilməsi;
- c) davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması;
- d) ölkə rəhbərliyinin göstərişinə uyğun olaraq strateji əhəmiyyətli sahələrin inkişafına xüsusi xidmət göstərilməsi.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, iqtisadi qurumlar, maliyyə dəstəyi, ixrac potensialı, xarici valyuta axını.

Ədəbiyyat

1. “Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 11 oktyabr tarixli 1461 Fərmanı.
2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017.
3. www.edf.gov.az
4. www.president.az

TƏKRAR EMALIN DAYANIQLI İNKİŞAF MƏQSƏDLƏRİNƏ NAIL OLMAQDA MÜMKÜN TÖHFƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ülvi Həsənzadə

Azərbaycan Universiteti

u.hasanzade90@gmail.com

XX əsrin II yarısı üçün dünyaya və onun gələcək inkişaf perspektivlərinə baxış sahəsindəki ən mühüm yeniliklərdən biri dayanıqlı inkişafın təmin olunması barədə ilkin mülahizələrin formalaşmasından ibarətdir. Belə ki, dünya əhalisinin sayının mövcud resurslara qeyri-münasib nisbətdə artması, II dünya müharibəsi sonrası yaranmış iqtisadi böhran, həmçinin iqtisadi və sosial təsirlərlə bir qədər də şiddətlənən ekoloji problemlər dünya ictimaiyyətini bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı daha da qayğılandırmağa başladı.

Bu qayğılardan ilkin ifadəsi 1987-ci ildə Norveçin baş naziri Qro Harlem Brundtlandın rəhbərliyi ilə Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiya tərəfindən çap edilmiş “Bizim ümumi gələcəyimiz” (“Brundtland Hesabatı”) nəşrində yer almışdır. İlk dəfə bu sənəddə Dayanıqlı İnkişafın bu gün də istifadə olunan açıqlaması verilmişdir.

Dayanıqlı İnkişaf dedikdə *“gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmə imkanlarına xələl yetirmədən bəşəriyyətin bu günkü ehtiyaclarını ödəməsi”* başa düşülməlidir [1].

1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro, 2002-ci ildə isə Cənubi Afrika Respublikasının Yohannesburq şəhərlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitləri bu anlayışın təkmilləşməsinə və dünya ölkələri tərəfindən daha aydın qavranılmasına gətirərək, 2012-ci ildə Rio-de-Janeyroda təşkil olunan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Dayanıqlı İnkişaf Konfransında Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) anlayışının ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır. Qeyd edilən sammit və konfranslarda müzakirə olunan məsələlər və qəbul olunan sənədlərin məntiqi yekunu olaraq, 2015-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən Dayanıqlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi və Gündəliyin tərkib hissəsi olaraq Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri qəbul edilmişdir. 193 dünya dövləti tərəfindən qəbul edilən, 17 Məqsəd, 169 Hədəf və 232 İndikatoru əhatə edən DİM, əsas etibarilə, ətraf mühitin qorunduğu dünyada insanların rifah halında, sülh şəraitində və bərabər hüquqlu şəkildə yaşamalarını nəzərdə tutur [2].

Qeyd edilən DİM-ə nail olunması nə qədər çətin görünsə də, sevindirici haldır ki, bu istiqamətdə dünya dövlətləri, şirkətlər, qeyri-hökumət təşkilatları, həmçinin sırayı şəxslər birgə fəaliyyət göstərmək istiqamətində ilkin mütərəqqi addımlar atmaqdadırlar.

Eyni zamanda bir neçə DİM-i əhatə edən **təkrar emal** bu qəbildən olan addımlardan hesab edilə bilər. İstifadə potensialı olan məhsul və tullantıların təkrar emal vasitəsilə yeni məhsula çevrilməsi əlavə xammal və enerji istifadəsinin qarşısını alır, tullantıların azaldılması isə hava və su hövzələrinin çirklənməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir. Təkrar emal materialların toplanması, çeşidlənməsi, emal məntəqəsinə çatdırılması, emalı və yeni məhsulun hazırlanması proseslərini özündə ehtiva edir.

Təkrar emal ənənəsinin ilkin elementlərini qeyri-rəsmi olaraq, II Dünya müharibəsi sonrası rezin çəkmələrin, metal qutuların, mətbəx yağlarının təkrar emalında görə bilərik [3]. Daha sonra isə ABŞ-da Ətraf mühitin müdafiəsi ilə məşğul olan təşkilatlar təkrar emal sahəsinə yeni nəfəs gətirmişdir. 22 aprel 1970-ci ildə amerikan environmentalistləri tərəfindən qeyd edilən Ümumdünya Yer Kürəsi Günü ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də təkrar emal sənayesinin formalaşması üçün ilkin siqnallardan oldu.

ABŞ-da ilk dəfə Nyu-Cersi şəhər bələdiyyəsinin üzvü Don Sanderson tullantıların çeşidlənərək təkrar emal üçün şirkətlərə satılması ilə bağlı kampaniyaya başladı. Başlanğıcda bu təşəbbüs əhali tərəfindən müsbət qarşılanmasa da, aparılan maarifləndirmə işləri nəticəsində növbəti 3 ay ərzində Nyu-Cersidə tullantıların 85%-i çeşidlənərək təkrar emal üçün göndərildi. Tullantıların enerjiyə çevrilməsi, şüşə və kağızların marketlərdə yerləşdirilən xüsusi qutulara atılaraq əvəzində pul (ödəniş qəbzi) əldə edilməsi kimi təşviqedicə strategiyalar müasir dövrdə təkrar emal sənayesinin inkişafına gətirib çıxarmışdır [4].

Təkrar emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi və nəticədə iqtisadi, sosial və ətraf mühit dayanıqlılığına müsbət təsirin təmin olunmasına ən effektiv addımlardan biri də sözügedən sahədə innovasiyaların tətbiqidir. Tullantıların innovativ üsullarla çeşidlənməsi, səmərəli şəkildə emal məntəqəsinə çatdırılması, enerji almaq məqsədilə yandırılması və ya yeni məhsula çevrilməsi bu cür texnoloji tərəqqi nümunələrindəndir.

Təkrar emalın ilkin mərhələsi olan yerində çeşidlənmədən son məhsulun əldə olunmasına qədər bütün prosesləri ümumi qiymətləndirsək, təkrar emal sənayesinin müsbət təsir etdiyi DİM-i aşağıdakı formada xarakterizə edə bilərik:

DİM 7 - Sərfəli və təmiz enerji

Təkrar emal təbiətdə olan xammalın çıxarılması, emalı və istehsalına olan ehtiyacı azaltmaqla enerjiyə qənaət etməyə imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində istixana qazı emissiyasını azaltmaqla iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizəni gücləndirir.

DİM 9 - Sənaye, innovasiya və infrastruktur

Təkrar emal sənayesinin inkişafı bu sahədə tətbiq olunan texnologiyaların təkmilləşdirilməsində, tullantıların idarə olunması ilə bağlı innovasiyaların tətbiqində və infrastrukturun gücləndirilməsində mühüm rol oynayır.

DİM 11 - Dayanıqlı şəhərlər və icmalar

Təkrar emal, həmçinin tullantıların azaldılması yolu ilə təbii ehtiyatların mühafizəsi və ekoloji təmizliyin qorunmasına xidmət edir ki, bu da öz növbəsində şəhərlərin dayanıqlılığını artıraraq əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına töhfə verir.

DİM 12 - Məsuliyyətli istehsal və istehlak

Təkrar emal, material və resursları mümkün qədər uzun müddət istifadədə saxlamağı hədəfləyən dövrü iqtisadiyyatın əsas komponentlərindəndir. Tullantıları azaltmaq və resurslara qənaət etməklə təkrar emal, dayanıqlı istehsal və istehlak nümunələrinin təşviqinə kömək edir.

DİM 13 (İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə), 14 (Dəniz ekosisteminin mühafizəsi), 15 (Torpaq ekosisteminin mühafizəsi)

Plastik tullantıların dəniz ekosisteminə, radioaktiv tullantıların Yer in torpaq örtüyünə, ümumilikdə isə tullantıların effektiv idarə olunmamasının ekoloji tarazlığa mənfi təsirlərini nəzərə alsaq, təkrar emalın qeyd olunan məqsədlərə (DİM 13, 14, 15) mühüm töhfəsini görə bilərik [5].

Təkrar emalın DİM-ə mümkün təsirlərini ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, innovasiyaların tətbiqi ilə tullantıların azaldılması və idarə olunması ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək və əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırmaqla gələcək nəsillərə daha dayanıqlı dünya miras buraxmağımıza xidmət etməkdədir.

Açar sözlər: Təkrar emal, DİM, dayanıqlı inkişaf, innovasiya, tullantı, ətraf mühit.

Ədəbiyyat

1. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
2. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/>
3. Goodyear, Sarah. n.d. "A Brief History of Household Recycling" CityLab. 07/02/2023 <https://www.citylab.com>
4. Yedinak Emily M. "Recycling Past and Present and the New Innovation Challenge for Materials at End-of-Life", 01/03/2022
5. <https://sdg.iisd.org/news/un-urges-tackling-waste-management-on-world-habitat-day/> 07/02/2023

CƏMİYYƏTİN HƏYATINDA MƏDƏNİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN YERİ VƏ ROLU

Davud Həşimov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

davud_418@mail.ru

Milli təhlükəsizliyin əsas struktur elementlərinə insanın və cəmiyyətin mədəni təhlükəsizlik problemini də daxil etmək lazımdır. Tarixən insan birlikləri mədəni ənənələrə, həyatın mənəvi birliyinə arxalanır, onlardan faydalanır. Müasir dövrdə mədəni təhlükəsizlik və ya mədəni inkişaf təhlükəsizliyi problemi aktuallaşır. Son illər sivilizasiyanın bir çox qlobal problemləri ilə yanaşı, mədəniyyətin qorunması, saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi problemləri ortaya çıxmışdır. Problemin dərinliyi mədəniyyət anlamının dərinliyi ilə şərtlənmişdir. Müasir siyasi, hərbi situasiya, etnik, dini münaqişələr geniş miqyaslı qarşıdurmalar, mədəni sərvətlərə laqeydlilik və biganəlik mədəni təhlükəsizlik probleminin aktuallığına dəlalət edir. Belə ki, elə bir sosial toplum tapmaq qeyri-mümkündür ki, o, milli və dünya mədəniyyətindən bəhrələnməsin, milli dəyərlərdən, adət-ənənələrdən kənarda mövjud olsun. Onu da qeyd etmək ki, mədəniyyətdə xalqın mənəviyyatı yaşayır, onun vətənə məhəbbəti yaranır. Mədəniyyət geniş anlayışdır. O, həm də siyasi mədəniyyəti, siyasi ənənə və adətləri, siyasi dəyər və sərvətləri daxil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə tədqiqatçılar milli təhlükəsizliyi milli ruhla, milli xarakterlə, milli siyasi şüurla, milli ideya və milli ideologiya ilə də əlaqələndirirlər. Milli siyasətin düzgün tətbiq

edildiyi ölkələrdə milli təhlükəsizlik normal səviyyədə olur. Milli şüurca yüksək olan xalqların özlərini qoruma instinktləri də yüksək səviyyədə olur. Milli təhlükəsizlik habelə xalqın siyasi mədəniyyəti ilə də qırılmaz şəkildə bağlıdır. Siyasi mədəniyyəti yüksək olan xalqların və ölkələrin sərhədləri də ona uyğun surətdə qorunur. Milli təhlükəsizlik dövlətin öz vətəndaşlarına qarşı yeritdiyi siyasətində də əks olunur. Əgər dövlət öz vətəndaşlarının lazımi ehtiyatlarını ödəmirsə, onun vətəndaşlarının o dövlətin milli təhlükəsizliyi üçün laqeyd qalmaları təbiidir. Ona görə də dövlətin daxili siyasətində birinci dərəcəli problem vətəndaş və insan problemi olmalıdır. Dövlətin yeritdiyi sosial siyasət də milli təhlükəsizlik vəzifələrini uğurla yerinə yetirməyə əsaslanmalıdır.

Cəmiyyətin siyasi simvolikalarını da mədəni təhlükəsizlik sisteminə daxil etmək lazımdır. Bu siyasi simvolikalar, rəmzlər dövlətin, millətin təcəssümü, mənəviyyatıdır. 1848-ci ildə Fransanın xarici işlər naziri Lamartin demişdi ki, əgər məndən üçrəngli bayrağı alsanız, onda məndən Fransanın yarıgücünü almış olacaqsınız. Mədəniyyəti, əxlaq və davranışı aşağı olan, mədəni dünyagörüşü dar olan, İ. Kantın sözləri ilə desək, cəmiyyətin mənəvi həyatından kənarlaşıb tör-töküntüyə çevrilən insanlar nəinki mədəni təhlükəsizlik, həm də bütün xalq üçün lazımsızdırlar. Rus politoloqu S.A.Proskurin «Ölkənin milli təhlükəsizliyi: mahiyyəti, strukturu, möhkəmləndirilməsi yolları» adlı əsərində mədəni təhlükəsizlik problemini təhlil edərək yazır ki, tarixini, keçmişini, ana dilini bilməyən, ibtidai təhsilə, dar dünyagörüşünə malik olan, etik, əxlaq qaydalarına riayət etməyənlər mədəniyyət təhlükəsizliyi üçün təhlükələrdir. O, alman filosofu İ.Q.Fixtenin sözlərini misal gətirərək qeyd edir ki, despot zülmündən çıxaraq onlar, bir-birlərini qırılmış zəncirlərin qırıntıları ilə məhv edirlər. Əlavə olaraq deyək ki, onlar hakimiyyət əldə edərək nəinki insanları, həm də mədəniyyət qalıqlarını məhv edirlər [6, s.27]. Mədəni təhlükəsizliyin əsasını mədəni tərəqqi təşkil edir. Mədəni tərəqqi mədəniyyətin bərpası, inkişafı deməkdir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, mədəni təhlükəsizlik, mədəniyyət, cəmiyyət.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərova N. Siyasi elmin tarixi və metodologiyası. Bakı: Siyasət, 2004, 603 s.
2. Həşimov D. Hərbi politologiyanın problemləri. Bakı: Azərneşr, 2003, 144 s.
3. Xəlilov C. Heydər Əliyev və milli təhlükəsizlik. Dövlət müdriklik məktəbi. Bakı, Çarşıoğlu, 2000, 214 s.
4. Xəlilov C. Milli təhlükəsizlik mənlük şüuru kontekstində. Bakı, Vətən, 2006, 220 s.
5. Общая теория национальной безопасности. /Под ред. А.А. Прохожева. М.: РАГС, 2002, 320 с.
6. Проскурин С.А. Национальная безопасность страны: сущность, структура, пути укрепления. М.: Знание, 1991.

MALAZGİRD DÖYÜŞÜ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ÜÇÜN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Leyla Heydərova

Azərbaycan Universiteti

heyderova.leyla85@gmail.com

IX əsrdə Ərəb xilafətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycanda müstəqil feodal dövlətlər yarandı və dövlətçilik ənənələrimiz bərpa olundu. Lakin XI əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində mövcud dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi əlaqələr çox zəif idi. Tez-tez baş verən feodal ara müharibələri ölkə iqtisadiyyatına, onun mədəni həyatına təsir edirdi. Bu da ölkənin müdafiə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olurdu.

Belə bir zamanda XI əsrdə Mərkəzi Asiyada yeni türk dövlətinin əsası qoyuldu. Yaxın və Orta Şərqi qüdrətli türk dövləti olan Böyük Səlcuq imperatorluğunun (1038-1157) yaranması səlcuq türklərinin adı ilə bağlıdır. Səlcuqların dünya və türk tarixində oynadığı rol çox böyükdür. Orta Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə, Dərbənddən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperatorluğu parçalanmış islam dövlətlərini yenidən bir dövlətdə birləşdirdilər. Səlcuqlar oğuzların Üç ox qolunun Qınıq boyundan idilər. 1038-ci ildə Toğrul bəyin rəhbərliyi ilə qəznəviləri məğlub edərək paytaxtı Nişapur şəhəri olan Səlcuq dövlətini yaratdılar. 4 sentyabr 1063-cü ildə Toğrul bəy Reyə gedərkən yolda vəfat etdi. Onun oğlu olmadığından hakimiyyətə qardaşı oğlu – Çağrı bəyin oğlu Alp Arslan keçdi. 27 aprel 1064-cü ildə Alp Arslan özünü sultan elan etdi. Onun hakimiyyəti dövründə dövlət güclənərək imperatorluğa çevrildi. Alp Arslan əmisi Toğrul bəyin siyasətini davam etdirərək Şirvan və Gürcüstanı tutub Bizansın ən güclü qalası olan Anini mühasirəyə aldı. Qalanı çox çətinliklə ələ keçirən səlcuqlar qərbə doğru irəlilədilər. Alp Arslanın yürüşlərində əsas məqsəd Anadolunu türk torpaqlarının tərkibinə qatmaq idi. Sivas, Qeysəriyyə, Konya şəhərləri, Ərçiş, Əhlət, Malazgird, Mənbəğ kimi böyük qalalar səlcuqlar tərəfindən ələ keçirildi. Bizans imperiyası orta əsrlərin güclü və möhkəm imperiyalarından biri kimi qalmasına baxmayaraq, hərbi baxımdan IV Konstantin Monomax və X Konstantin Dukasın hakimiyyəti illərində xeyli gerilədi. 1067-ci ildə Konstantin Dukas vəfat etdikdən sonra ölkənin idarəsi xanımı Eudokiyaya keçdi. İmperator Konstantinin vəsiyyətinə görə Eudokiya bir daha evlənməyəcəyinə dair yazılı şəkildə and içmişdi. Eudokiya bu sözündən dönsə, çox böyük təzyiqlərlə qarşılaşa bilər, hətta tacını itirə bilərdi. Lakin imperator Eudokiya bu yazılı sənədi məhv edərək Roman Diogenlə evlənməyi planlayırdı. Roman Diogen Bizans dövlətində çox yaxşı tanınan və yüksək siyasi gücə malik olan Kapadokyanın Diogeni ailəsinin üzvüdür. Lakin qısa müddətdə güc toplayan təcrübəli komandır Roman Diogen imperator Dukasın ölümündən sonra taxtı ələ keçirməyə təşəbbüs etmiş, lakin həbs olunaraq ölümə məhkum edilmişdir. Xain olaraq girdiyi zindandan canlı çıxacağını belə düşünməyən Diogen çox istədiyi o taca Eudokiya ilə evlənərək sahib oldu. Bu nikahla o, IV Roman Diogen kimi imperator olur. 1068-ci ildə IV Diogen hakimiyyəti ələ alaraq hərbi islahatlar apardı. Sultan Alp Arslan dövlətin sərhədlərini qərbə doğru genişlətməyi düşünürdü. Bu səbəbdən sultan Bizans daxilində yerləşən Şərqi

Anadolu torpaqlarına göz dikmişdi. IV Roman tez bir həll yolu tapmalı idi, yoxsa Bizansın ən önəmli parçası olan Anadolunu müqavimət göstərmədən itirən imperator olaraq tarixə keçəcəkdi. Anadolu Konstantinopolu qida ilə təmin edən taxıl anbarı idi, vergilərin əksəriyyəti buradan toplanırdı. Anadolu torpaqları Bizans ordusunun ən bacarıqlı əsgərlərini yetişdirən təlim ərazisi idi. IV Roman Anadoludan ordusu üçün əsgər toplasa da, onların sayından razı deyildi. Qərar verməli idi. Ya əlindəki güvəndiyi əsgərlərlə yola davam etməli idi, ya da muzdlu döyüşçülərlə ordusunun sayını artıracaqdı. İmperator risk alaraq ordusunu böyüdərək hazırladı. 1068-1069-cu illərdə Fərat çayının şərqində Səlcuqlu orduları dəf edildi.

Alp Arslan Fatimi dövlətini ələ keçirərək ikiyə bölünmüş İslam dünyasını birləşdirmək istəyirdi. Lakin Alp Arslanın Bizansla arası bu qədər gərgin ikən Anadoludan uzaqlaşmasının məntiqli izahı ola bilməzdi, emosional yəndən alınmış qərar idi. Misirə yürüşə çıxması Anadolunun Bizansa verilməsi mənasına gəlirdi. İmperator Alp Arslana elçi göndərək ələ keçirdikləri yerləri təslim etməyi, hədiyyələr göndərməsini istəyirdi. İstəkləri gerçəkləşməzsə, böyük ordusu ilə Diogen hərəkətə keçəcəkdi. Əslində IV Romanın hədəfi Səlcuqlunun paytaxtı Reyə daxil olaraq dövləti tarix səhnəsindən tamamilə silmək idi. Konstantinopoldan hərəkətə keçəcək olan Roman Diogenin ordusu təxminən 200.00 nəfər idi. Əsgərlər ayrı millətlərdən olsalar da, xristian idilər. İmperator səfərdən öncə Ayasofiya kilsəsində ayin keçirərək dua etdi. Əsgərlərinə müsəlmanları məğlub etməzlərsə, xristian dünyasının böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya qala biləcəyini söylədi. Kilsədəki çıxışı əsgərlərə təsir etmişdi.

Alp Arslan əsas düşməni Misir Fatimilərini hesab etdiyi üçün 1069-cu ildə Bizansla razılaşma imzaladı. 1071-ci ilin fevralında IV Roman öz elçilərini Alp Arslanın yanına göndərərək 1069-cu il müqaviləsini yeniləməyi təklif etdi. Edessanın mühasirəsini dayandıran Alp Arslan qüvvələrini Fatimilər tərəfindən idarə olunan Hələbə yönəltdi. Sülh danışıqları sadəcə aldatma məqsədli idi. Roman bundan istifadə edərək böyük bir ordu ilə səlcuqluların cavabını gözləmədən Şərqi Anadoluya doğru yürüşə başlamışdı. 1071-ci ilin iyununda Feodosiopola, indiki Ərzurum bölgəsinə çatdılar. IV Romanın bəzi generalları yürüşü Səlcuqlu ərazilərinə doğru davam etdirməyi və Alp Arslanı hazırlıqsız yaxalamağı təklif etdilər. Digər bir qrup general isə burada qalmağı və möhkəmlənməyi təklif etdilər. Sonda yürüşün davam etdirilməsi qərara alındı.

Alp Arslan Misir və Anadolu yürüşü arasında qalmışdı. Sultan olduqca riskli plan hazırlayaraq ordusunun bir hissəsini Misirin fəthinə göndərirdi. Özü isə 4.000 əsgəri ilə Bizans ordusuna qarşı yola çıxdı. Alp Arslanın az ordu ilə yola çıxdığını xəbər alan Roman Diogen bir qədər rahatlayaraq ordusunda güvənmədiyi komandirləri səfərdə yorulduqları bəhanəsi ilə tərxis etdi. Alp Arslanın isə Anadolunun akınçı bəylərinə göndərdiyi elçilərindən xəbərlər gəldi. Onlar sultanlarının yanında olacaqdılar. Nəticədə Alp Arslanın ordusu 50.000 nəfərə yaxınlaşdı. Səlcuq əsgərləri yüngül geyimləri sayəsində çox cəld və sürətli hərəkət edirdilər. Alp Arslanın gəlmədiyini, və ya çox uzaqda olduğunu düşünən IV Roman ümid edirdi ki, bu müddət ərzində Malazgirdi və hətta onun yaxınlığındakı Xliat qalasını ələ keçirə bilər. Buna görə də Van bölgəsinə doğru irəliləməyə başladı. Alp Arslan isə bu bölgəyə gəlmişdi, müttəfiqləri onu 30 min süvari ilə gözləməkdə idi. IV Romanın onun barədə heç bir şeydən xəbəri olmamasına rəğmən, Alp Arslanın rəqibinin hər bir addımından xəbəri var idi.

Səlcuqlu sultanı Alp Arslan Malazgird düzündə qərargahını qurdu. Bu, Alp Arslanla imperator Roman Diogen arasında ilk və son dəfə üz-üzə qarşılaşacaqları döyüşün başlaması demək idi. Malazgird Anadolu və Orta Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşirdi. Ticarət yolları, yürüşlər və hücumlardan qorunmaq üçün Malazgird əlverişli yerdə idi. Avqustun 25-də Rəhvə adlı ovalıqda Bizans qüvvələri Alp Arslanın ordusunun qarşısına keçdi. Hər iki tərəf səssizcə bir-birini izləyirdi. Diogen Alp Arslanın döyüşdən qorxduğunu düşünərək ordusuna geri çəkilmə əmrini verdi. Lakin Alp Arslan geri çəkilən Bizans ordusunu görən kimi hücumla keçdi. Türk süvariləri hər tərəfdən Bizans ordusuna hücumla keçərək onları ağır ox atəşinə tutdular. Qaranlıqdan faydalanan türk süvariləri Bizans ordusundakı uzlar və peçeneqlərlə əlaqə yaratdılar. Peçeneqlərin bir hissəsi XI əsrdə Dunayı keçərək Balkanlarda məskunlaşmış, burada xristianlığı qəbul etmişdilər.

Diogen ordusundakı müsəlman olmayan türk birliklərinin Səlcuqlu ordusunun tərəfinə keçdiyini öyrənəndə qəzəblənir. Ümidini itirməyən Diogen keşişləri çağıraraq ordusuna xristian aləmi üçün döyüşdükələrini bir daha xatırlatdı. İnandıqları din üçün canlarını fəda edə biləcək iki komandirin mübarizəsi gedirdi. Alp Arslanın 26 avqusta qədər qəti hücum etməməsinin səbəbi də dini dəyərlərə əsaslanırdı. Sultan Diogenin ordusuna qarşı hücum əmrini 26 avqustda vermək istəyirdi, yəni müsəlmanlar üçün çox önəmli olan Cümə günü idi. Döyüşün səhəri günü Alp Arslan hücumla hazır olan ordusunun qarşısına islami cənazə geyimi olan kəfənə bənzər bəyaz paltarda çıxdı. 50.000 əsgəri ilə Cümə namazı qılındı. Namaz bitdikdən sonra Sultan ordusuna səsləndi: *“Askerlerim! Bu gün burada ne emreden bir sultan, ne de emir alan bir asker vardır. Bu gün ben sizlerden biriyim ve sizlerle birlikte savaşacağım. Bu gün burada Allah’tan başka bir sultan yoktur. Biz ne kadar az olursak olalım, düşman ne kadar çok olursa olsun bütün müslümanların zaferimiz için dua ettikleri şu anda kendimi düşman üzerine atacağım. Ya zafer kazanırsınız, ya da şehit olarak cennete gideriz. İsteyen benimle gelsin, isteyen geri dönsün. Ben memleket için, İslam için ölüme koşuyorum. Beni takip edenler ve kendilerini Yüce Allah’a adayıp şehit olanlar Cennet’e, sağ kalanlar ise ganimete kavuşacaklardır. Ayrılanları ahirette ateş, dünyada da alçaklık beklemektedir”* [4, 58]. Bundan sonra sultan ilk olaraq atının quyruğunu bağladı və önəmli olan türk döyüş ənənəsini yerinə yetirdi. Türk əsgəri döyüşdə həyatda qalmaq istəyirsə, atına nə üçün orada olacağını hiss etdirməli idi. Quyruğunun bağlanması da düşmənlə üz-üzə gələcəyini bildirirdi. Səlcuqların mərkəz qüvvələrinin başında Sultan Alp Arslan dururdu. Sağ cinah Kutalmış oğlu Süleymana, sol cinah isə Əmir Sanduk bəyə həvalə edilmişdi. Səlcuqlu ordusu döyüşə hazır idi. Diogen də ordusunun motivasiyasını qaldıraraq mərkəzdəki qüvvələrinə rəhbərlik edərək hücumla keçdi. Lakin Alp Arslan ordusuna geri çəkilmə əmrini verdi. Səlcuqların geri çəkildiyini görən Diogen Alp Arslanın sonunun gəldiyindən əmin idi. 4 km. Bizans ordusu Səlcuqları təqib etdi, lakin gözlənilməz vəziyyətlə qarşılaşdılar. Cinahlar irəliləyərək Bizans ordusunu mühasirəyə saldı. Alp Arslan yenidən mərkəzdən hücum etdi. Bu, türklərin yüzillərdir istifadə etdiyi “Hilal taktikası” idi. Hücum edib müəyyən məsafə geri çəkildikdən sonra düşmənin əsgərləri yorulur və mühasirəyə salınır. Hava şəraiti ilə əlaqədar temperaturun artması, müharibə nəticəsində yaranan toz tərəflərin döyüşünə mane olurdu. Roman ordusunun dincəlməsi üçün, həmçinin ertəsi gün yenidən döyüşə davam etmək üçün geri çəkilmə əmri verdi. Lakin Bizansın sağ cinahı əmri düzgün başa düşmədi. Bundan istifadə edən komandan Dukas qüvvəsi ilə birgə Malazgirdin kənarında düşərgəyə çəkildi. İmperatora rəqib olan komandirlər

onun ölüm xəbərini yayaraq orduda daha da qarışıqlıq yaratdılar. Bizans imperatorluğunda vəzifəsi sadəcə imperatoru qorumaq olan Varyaq Mühafizə dəstələri vardı. Onlar ölmədən müharibə bitmiş sayılmazdı. Lakin Bizansın peşəkar döyüşçüləri də səlcuqlar tərəfindən məhv edildi və Roman Diogen əsir düşdü. Diogen Alp Arslanın hüsuruna gətiriləndə tarix ilk dəfə bir Bizans imperatorunun əsir alınmağına şahid olurdu. Roman Diogen məğlub olsa da, böyük bir komandır idi və Sultan Alp Arslan ona hörmət və nəzakətlə davrandı. Alp Arslan müəyyən şərtlərlə Diogeni sərbəst buraxdı: ilk öncə bir milyon yarım qızıl pul ödəniləcək; hər il 360.000 qızıl pul xərac alınacaq; Bizansda olan müsəlman əhali sərbəst buraxılacaq; Bizans imperatoru lazım olduqda Sultana hərbi yardım göstərəcək. 50 il müddətinə sülh müqaviləsi imzalandı. Razılaşmadan sonra Roman Diogen türk mühafizə dəstələri ilə Konstantinopola geri qayıtdı. Lakin IV Roman ölkəsində eyni mərhəmətlə qarşılanmadı. VII Mixail Bizans taxtını ələ keçirərək Diogeni kor edib Proti adasına sürgünə göndərdi. Roman Diogen burada vəfat etdi. Bununla da, anlaşma şərtləri yerinə yetirilmədi.

Sultan Alp Arslan ordusundan 3 qat böyük olan Bizans ordusunu meydan savaşında məğlub etməyi bacardı. Bu döyüş dünya tarixində bir dönüş nöqtəsi oldu. Malazgird döyüşündən sonra Anadolu yarımadası bütövlükdə səlcuqların əlinə keçdi. Türklər geri dönməyib Anadoluda yerləşdilər. Yurduumuzun qərb torpaqlarını işğal etməyə can atan Bizansın və onun havadarlıq etdiyi erməni-gürcü feodallarının mövqeləri sarsıldı. Anadolu həmişəlik türk torpağına çevrildi. Səlcuqlar Bizansın əsas dayağı olan Kiçik Asiyayı fəth etməklə bu dövlətin zəifləməsində və gələcəkdə dağılmasında böyük rol oynadılar. Bizansın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək cəhdlərinin qarşısı alındı. Türk və İslam amili Azərbaycanda qəti olaraq möhkəmləndi.

Açar sözlər: Səlcuq imperatorluğu, Sultan Alp Arslan, Bizans imperatorluğu, Roman Diogen, Malazgird.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi, I hissə, Bakı, 2010, səh 88-90.
2. Mustafazadə T. Ümumi tarix (ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonunadək) I kitab, Bakı – “İqtisad Universiteti Nəşriyyatı”, 2009, səh. 468-470.
3. Ozan Y. Sultan Alp Arslan - Malazgirt Kartalı, Akademi Yayınları, İstanbul – 2017, 214s.
4. Hillenbrandn C. Malazgirt Muharebesi Türklerin efsanesi İslamın simgesi. çeviri Mehmet Moralı, Alfa – 2012, səh 19-66.
5. Sevim A. Malazgirt Meydan Savaşı, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara 1971, səh 31-41.
6. Mustafayev Ş. Səlcuqlərdən Osmanlılara, Bakı, Elm – 2010, səh 25-34.
7. Sümer F., Sevim A. İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 1988, səh 81-97.
8. Məmmədov E. Səlcuqlar, Bakı, Mürtəcim – 2015, səh 52-63.

AİLƏ SOSIAL İNSTİTUT KİMİ

Günəl Hüseynova

Azərbaycan Universiteti

gunelhuseynova249@gmail.com

Cəmiyyətdə fərdlər bir-birilə qarşılıqlı təsirsiz və sosial əlaqələrsiz mövcud ola bilməzlər. Bu cür əlaqələr həm fərdin həm də cəmiyyətin mühüm tələbatlarını ödəyir. Fərdlərin cəmiyyətdəki həyatı sosial institutlar vasitəsilə tənzimlənir və ifadə olunur. Sosial institutlar cəmiyyətdə fərdlər arasında daimi əlaqələrin yaradılması, tənzimlənməsi, onların vəzifə və hüquqlarının müəyyənləşdirilməsidir. Sosial institut cəmiyyətdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən insanların birgə fəaliyyətinin təşkili formasıdır. Sosial institutlar funksiyalarına görə müxtəlif tiplərə ayrılırlar. Onlardan biri də ailə institutudur. Digər institutlardan ailə institutu əsas hesab olunur.”V.Monoqam ailə-istisnasız olaraq birlikdə yaşayan ayrı-ayrı cütlərin nığahına əsaslanır. L.H.Morqan belə hesab etmişdir ki,cəmiyyətin yaranması məhz monoqam tipli ailənin meydana gəlməsi ilə başlayır” [4].

Sosial elmdə ailə institutunun müxtəlif funksiyaları göstərilmişdir:

1. Reproduktiv funksiya. Ailənin nəsilartırma funksiyasıdır. Hər bir ailənin əsas məqsədlərindən biri sağlam və güclü nəslin doğulmasıdır.
2. Müdafiə funksiyası. Bu, cəmiyyətin bütün sahələrinə-mənəvi, intellektual, psixoloji, fiziki, iqtisadi sahələrə aiddir.
3. Cinsi funksiya. Ailə sosial institutdur,onun vasitəsilə cəmiyyətdə insanların cinsi tələbatlarının ödənilməsi tənzimlənir.
4. İqtisadi funksiya. Həyat yoldaşları birgə ev təsərrüfatını aparır və bununla da özlərini rahat həyatla təmin edirlər. Bundan əlavə,onlar uşağı yetkinlik yaşına çatana qədər təmin etməyə borcludurlar.
5. Emosional məmnunluq funksiyası. Ailədə insan yaxınlıq, ünsiyyət, dəstək, istilik, qayğı ehtiyacını ödəyir. Həyat yoldaşları, valideynlər və uşaqlar arasında yaxşı münasibətlər streslə daha yaxşı mübarizə aparmağa kömək edir. Bir qrup psixoloqlar hesab edirlər ki,cəmiyyətdə insanlar arasında emosional davranış pozuntularının, psixosomatik xəstəliklərin yaranmasının əsas səbəbi məhz ailədə emosional tələbatların ödənilməməsi nəticəsində yaranır.
6. Sosiallaşma funksiyası. Fərdin yaşadığı sosial mühitə adaptasiyası, bu cəmiyyətin normalarını,dəyərlərini mənimsəməsi başa düşülür.

“Ailə ər-ərvad arasında, valideynlərlə övladlar arasında konkret tarixi şəraitdə yaranmış münasibətlər sistemidir ki,burada bütün üzvlər nığah və ya qohumluq münasibəti ilə bağlıdırlar. Ümumi məişət və uşaqların tərbiyəsi üçün cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyət hissi onun əsasını təşkil edir” [3].

Ailəni sosial institut kimi başa düşmək üçün ailədəki rol münasibətlərinin təhlili böyük rol əhəmiyyət kəsb edir. Ailə rolu insanın cəmiyyətdəki sosial rollarının növlərindən biridir. Ailə rolları fərdin ailə qrupundakı yeri və funksiyaları ilə müəyyən edilir və ilk növbədə nığah (ər, arvad),

valideyn (ata, ana), uşaqlar (oğul, qız, bacı, qardaş) və nəsilərarası bölünür. Ailə rolunun yerinə yetirilməsi bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsindən, ilk növbədə rol obrazının düzgün formalaşmasından asılıdır. Fərd aydın başa düşməlidir ki,ər və ya arvad, ailənin böyüyü və ya kiçiyi olmaq nə deməkdir, ondan hansı qaydalar, normaların gözlənilməliyi, davranışın hansı qaydaları, normaları diktə etdiyini başa düşməlidir.

Zəif iradi keyfiyyətlərə malik olan insan, ailədə yaşca daha yaşlıolsa da, hətta rol statusu, məsələn, ər, müasir şəraitdə ailə başçısı roluna uyğun deyil. Ailənin uğurlu formalaşması üçün, ailə rolunun situasiya tələblərinə həssaslıq və onunla əlaqəli rol davranışının çevikliyi, bir rol çox çətinlik çəkmədən tərk etmək, tezliklə yenisinə daxil olmaq qabiliyyəti ilə özünü göstərir.

“Ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirən amillər:

1. İqtisadi amil-işsizlik,həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddindən aşağı olması;
2. Sosial amil-ailənin və ya onun bir üzvünün qeyri-sağlam həyat sürməsi;
3. Psixoloji amil-ailədə zorakılıq,aqresivlik,hədsiz qısqanclıq və s.
4. Tibbi amil-xroniki zöhrəvi və infeksiyalı xəstəlik,psixi və seksual pozuntu;
5. Pedaqoji amil-mənəvi dəyərlərdə dünya görüşü,məs.uşaqların tərbiyəsinə münasibət”[2].

“Ailədaxili münasibətlər problemini bizdə məhz sistem yanaşma mövqeyindən tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Odur ki,”sistem yamaşma”və “sistem”anlayışları ilə əlaqədar bəzi cəhətləri nəzərdən keçirmək zəruridir” [1].

İnsanları ailə qruplarında birləşməyə,qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa sövq edən bir çox səbəblər var,lakin əsas insan ehtiyaclarıdır. Elmi dillə desək,kişi və qadının mənəvi,fizioloji və cinsi tələbatları onları məqsədlərin birgə həyata keçirilməsi üçün birləşməyə sövq edir.

Açar sözlər: ailə,ailə institutu,cəmiyyət,sosial,ailənin funksiyaları.

Ədəbiyyat

1. Андреев Т. В. Семейная психология. 2004, 244с.
2. Çələbiyev N. Z. Ailə psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2015, 422s.
3. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. М. 1979.
4. Морган Л. Г. Древнее общество.Л:Изд. ЦИК СССР, 1935, 352 с.

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN SABCANKTİV ŞƏKLİ QEYRİ-REALLIQ MODALLIĞININ İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Türkan Hüseynova

Gəncə Dövlət Universiteti

huseynova.turkan@rambler.ru

Müasir ingilis dilində bu günə qədər mövcud olan şəkil kateqoriyası xüsusilə də, sabcanktiv şəkil haqqında nəzəriyyələr, çox ziddiyyətli idi və nə bu qrammatik kateqoriyanı ifadə edən formaların nomenklaturası, nə də sabcanktivlik anlayışının məzmunu ilə bağlı yekdil fikir formalaşmamışdı. Buna baxmayaraq, ingilis dilində hərəkətin reallığını, reallıq faktlarını təsvir edən ifadələrin qurulması yolunun və situasiyaların bu və ya digər şəkildə real faktların təsvirindən kənarda ifadə olunduğu qrammatik strukturların mövcudluğunu inkar etmək olmaz. Məhz buna görə də ingilis dilində feilin sabcanktiv şəkli qeyri-reallıq modallığının ifadə vasitəsi kimi bu araşdırmanın diqqət mərkəzindədir.

Bildiyiniz kimi, qeyri-reallıq modallığı müxtəlif yollarla ifadə olunur. Bu fenomen təkcə dilçiliklə bağlı deyil, həm də elm sahəsindən kənara çıxır, lakin tədqiqat dərəcəsi göstərdi ki, müxtəlif dillərdə qeyri-reallığın qrammatik ifadəsi hələ də mübahisəlidir. Hər hansı bir dil sistemində olan qeyri-reallıq modallığı real aləmdə mövcud olmayan, obyektin və ya şəxsin hərəkətini və ya vəziyyətini göstərən, çoxşaxəli leksik vahid kimi həm ümumi dilçilik, həm də dilçilik terminləri baxımından tədqiqat obyektidir.

Bəzi elm adamları qeyri-reallıq modallığından bəhs etmişdir. Buna misal olaraq yerli tədqiqatçımız F.Cahangirovun modallıq haqqında geniş tədqiqatını göstərə bilərik. Tədqiqatçı qeyd edib: “Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, danışanın fikrinin obyektiv reallığa münasibətini ifadə edən qrammatik-semantik kateqoriyadır.” [3; s. 5] Fikrat Jahangirov. The investigation of modality in Germanic philology and Turkology. Baku – 2006. O.S. Axmanova isə “Dilçilik terminləri lüğəti” əsərində modallığı aşağıdakı növlərə ayırır ki, bu da araşdırmamızın problemləri aspektində diqqəti cəlb edir:

- a) güman modallığı ((hypothetical) fərziyyə modallığı), fərziyyə kimi ifadə olunan məzmunun təqdimatı;
- b) feili modallıq (verbal modality), feillə ifadə olunan modallıq
- c) qeyri-reallıq modallığı (unreal modality), ifadənin məzmununun real, qeyri-reallıq və qeyri-mümkün kimi təqdim edilməsi
- d) inkarlıq modallığı (negative), ifadənin məzmununun həqiqətə uyğun olmayan şəkildə təqdim edilməsi [1; s. 237-238].

Fərziyyənin nəticəsi kimi modallıqdakı fərqlər, modallığın istifadəsi modal mənə kimi yalnız qeyri-reallıq mənasını yaratması ilə bağlı ola bilər, lakin təbii olaraq, fikrimizcə, dilçilikdə hər bir müstəsna modallığın daxilində qeyri-müəyyən olaraq qalan qeyri-reallıq formasının sistemini tapmaq olar. Ona görə də qəbul olunmuş nöqteyi-nəzəri fərtləndirməyi zəruri hesab edirik. Biz tədqiq olunan

dildə modallığın xüsusi bir növü olan qeyri-reallıq kateqoriyasının ifadə vasitələrindən biri olan sabcanktiv şəklinə ümumi nəzər salacağıq.

Problemin prinsipial olaraq yeni həlli yollarını A.Məmməd nəzarov özünün monoqrafiyasında verir, burada alimin ingilis dilində sabcanktiv şəklın formalarını ardıcıl olaraq tədqiq edir. O, reallıq və qeyri-reallığın ifadəsində formaların eyniliyini və fərqlərini, sabcanktiv şəklın quruluşunu və semantikasını, eləcə də şərt budaq cümlələrinin növlərini və modal sözləri tədqiq edir. Müəllif iddia edir ki, ingilis dilində real vəziyyət yalnız xəbər şəklının formaları ilə, qeyri-real və real şərtlər - sabcanktiv şəklın formaları ilə ifadə olunur” [6; s. 62].

F.Ş. Solixov modallığın funksional-semantik sahəsi, və müxtəlif sistemli dillərdə onun ifadə üsullarına dair tədqiqat aparmış və qeyd etmişdir ki, “qeyri-reallıq sahəsi ən çox bədii ədəbiyyatda, milli folklorda, şifahi nitqdə ifadə olunur və daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu sahə qeyri-reallıq, motivasiya, fərziyyə (güman) kimi dil amilləri ilə təmsil olunur” [4; s. 58].

Fikrimizcə, qeyri-reallıq o zaman folklorda işlənir ki, real aləmdə olmayan obrazları şifahi nitqdə əks etdirmək xüsusiyyətinə malik olsun.

F.Ş. Solixov qeyri-reallığı ilk növbədə dil faktoru kimi təqdim edir. Təəssüf ki, o, qeyri-reallıq nədir və bu kateqoriyanın ifadə vasitələri hansılardır və s. məsələlərə toxunmamışdı. Bu məqamlar onun yaradıcılığında araşdırılmamış qalıb.

Tədqiq olunan dildə feil şəkillərinin sayına dair ənənəvi nöqtəyi-nəzər budur ki, feil şəklının üç növü var: xəbər, əmr və sabcanktiv şəkil [5; s. 60].

Bu iş üçün sabcanktiv şəklın təsnifatı əsas olaraq seçilmişdir. Çox sayda feil formasının müəyyən bir sabcanktiv şəklə aiddir və ənənəvi olaraq sabcanktiv I kimi təyin olunmuş şəkil danışanın müxtəlif münasibətlərini ifadə edir: arzu, məsləhət (fərziyyə, güman ifadəsi), vadarlıq (tövsiyələr, xahişlər, əmrlər). Sabcanktiv I öz formasında *to-* suz məsdərlə omonimdir: III şəxsin təkində feil formalarında *-s* şəkilçisi işlənir, *to be* feili bütün şəxslərdə və təkdə və cəmdə yalnız “*be*” formasında işlənir, misal üçün: “*Long live our friendship*” [2; s. 203-204]. Sabcanktiv I keçmiş zamanı təsvir edərkən dəyişməz olaraq qalır, məsələn: *It was recommended that the elections start on Monday* [2; s. 205]. Seçkilərin bazar günü başlaması tövsiyə olunub. Bu cümlədə sabcanktiv şəklində işlənən *start (başlamaq)* feili formaca xəbər şəklının indiki zaman forması ilə eynilik təşkil etsə də keçmiş zamana aid olması kontekstdən aydın olur. Baş cümlədə məchul növdə işlənən *was recommended (tövsiyə olunub)* feilindən də məlumdur ki, hadisə keçmiş zamanda cərəyan edir. Həmçinin, bilirik ki, ingilis dilində baş və budaq cümlədəki feillər zamana görə bir-birilə uzlaşır.

Sabcanktiv II öz formasında bütün şəxslərdə *were* formasına malik olan *to be* feili istisna olmaqla, indikativ şəkildə olan feillərin keçmiş zaman formaları ilə omonimdir. Sabcanktiv II ümumiləşdirilmiş mənası qeyri-real şərt mənası kimi müəyyən edilə bilər. Sabcanktiv II şərtlə əlaqəli sintaktik konstruksiyalarda işləndiyindən funksional baxımdan onu “*qeyri-real şərt*” də adlandırmaq olar [2; s. 209]. Deməli, sabcanktiv II nin funksional mənasını tam izah edən termin “*təyinedici şərt*” adı ola bilər. Şərt budaq cümlələrinin əsas hissəsində qeyri-real şərtin müvafiq nəticəsini bildirən feil, xəbər şəkildə olan keçmiş nəzərən gələcək zamanda olan feillərin analitik forması ilə omonimlik təşkil edir, məsələn: “*If I were in your place, I’d only be happy*” [2, s.209]. Əgər sənın yerinə olsaydım, sadəcə xoşbəxt olardım. Bu cümlədə də feil sabcanktiv şəkildə işlənmişdir və qeyri-reallığı

ifadə edir. *Sənin yerinə olsaydım* ifadəsi onu göstərir ki, faktiki zamanda *sənin yerində deyiləm* və hal və hərəkət də fərz edilir, təsəvvür edilir və dolayısıyla da reallıqdan söhbət gedə bilməz.

Beləliklə, müəyyən qeyri-real, xəyali şərti ifadə edən şəkil formaları ilə müəyyən qeyri-real, xəyali nəticəni bildirən “şərt” formaları vahid sintaktik konstruksiya çərçivəsində bir-birini tamamlayır.

Açar sözlər: kateqoriya, şəkil, feil, qeyri-real, sabcankiv, modallıq.

Ədəbiyyat

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1969. с. 221-487.
2. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar: Учеб. - 5-е изд., стер. [Text] М.: «Высш. шк.», 2006, 423 р.
3. Jahangirov F. The investigation of modality in Germanic philology and Turkology. Baku – 2006.
4. Солихов, Ф.Ш. Функционально-семантическое поле модальности предположения и способы его выражения в разнотипных языках (на материале английского, русского и таджикского языков): дисс... канд. фил. наук: 10.02.20, Душанбе, 2015, 197 с.
5. Кобрина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка Морфология. Синтаксис. Союз С.Петербург 1999, 496 с.
6. Мамадназаров А. Таджикский конъюнктив в сопоставительно типологическом освещении: Монография, Душанбе: Эр-граф, 2015, 184 с.

THE MAIN DIRECTIONS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF THE MARKETING

Ulkar Huseynova

Azerbaijan University

aliyevaulkar1998@gmail.com

Every day, new types of products are released to the world markets. As a result, the competition increases, the sale of products becomes more and more difficult, and the choice of buyers becomes more and more difficult. Marketing plays the driver role in this ocean of products and services.

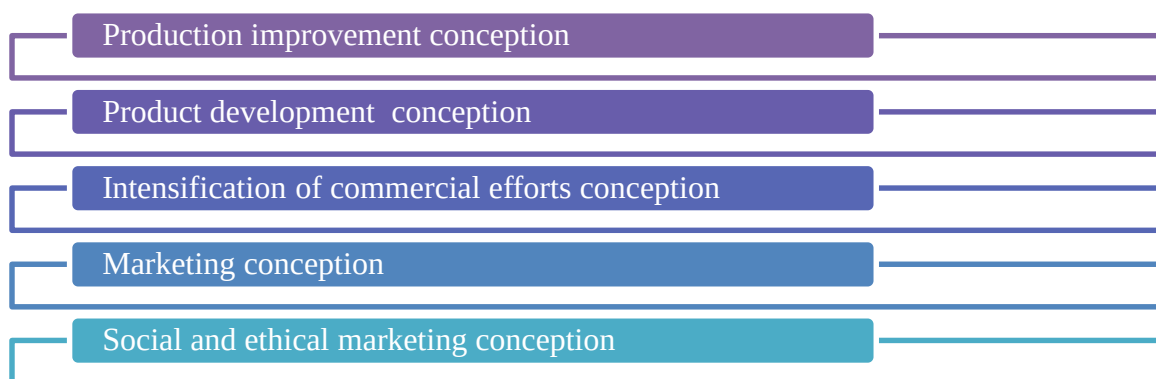
The amplification of competition between enterprises producing consumer goods requires them to use marketing as a tool. The implementation of production and marketing activities based on marketing concepts ensures the adaptation of enterprises to the market, as a result, increases their capability to remain in the market and continue their competitiveness increases. In this regard, marketing is also considered as a means of increasing the competitiveness of institutions. But in some cases, the effectiveness of marketing costs is not ensured-more precisely, the costs do not justify themselves.

If the efficiency of marketing expenses is ensured in enterprises that apply marketing, it can be hoped that the competitiveness of those enterprises will increase. Businesses applying marketing concepts need to learn what they are getting and how much it is costing them. Otherwise, marketing costs of enterprises may be ineffective, and their market position may be weakened.

The concepts of “economic efficiency of marketing activity”, “efficiency of marketing system”, “efficiency of marketing measures”, “efficiency of marketing decisions”, are more common in the works of Russian scientists engaged in analyzing the efficiency of marketing activity. This problem is also in the focus of attention of American scientists. Among these scientists, Philip Kotler pays more attention to the effectiveness of marketing measures and suggests that they be constantly monitored. According to the scientists, the level of predetermined indicators should be continuously monitored for this purpose in order to ensure the desired level of efficiency. In cases where the required level of indicators determined in the control process is not provided, corrective measures should be developed and implemented.

P. Kotler characterizes marketing as the performance of a number of tasks to achieve the desired levels of sales in different markets. Marketing management is the analysis, planning, implementation and control of activities designed to establish, strengthen and maintain beneficial exchanges with target customers in order to achieve certain goals of the organization. The center of Kotler’s classical marketing ideology is the customer, the basis for the success of any company is customer satisfaction [1, p.135].

According to Kotler, commercial organizations have five main conception of approaching to marketing activities:

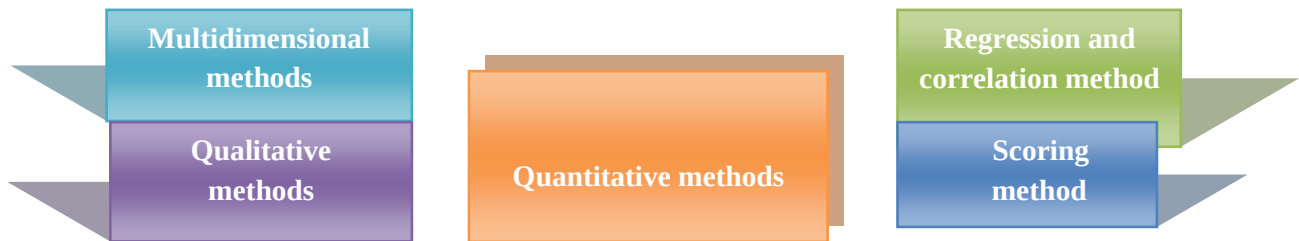


An important goal in increasing the efficiency of marketing in enterprises consists of the following:

1. Achieving sufficiently high consumption – creates conditions for increasing production, increasing employment and obtaining high profits.
2. To achieve consumer satisfaction – the volume of this production along with multiplying, it also implies obtaining the consent of the consumer.
3. Increasing the standard of living of the population – the quality of goods, quantity, type, availability, cost, etc.
4. To offer a wider variety of goods to the market-to ensure the necessary variety of goods, to offer the largest variety of goods to the buyer.

In each of the companies, marketing work is carried out by a number of people. Marketing management should determine the duties of those people within the organization, carry out the division of duties, determine the degree of authority and responsibility [5, p.132].

Methods used in evaluating the effectiveness of marketing activities:



It should be noted that quantitative methods are used to study the effectiveness of marketing activities. By using these methods, it is possible to find out how much the company's profit has increased in return for marketing costs, and how much the company's sales volume has increased in return for advertising costs. Quantitative methods allow to obtain information about the last financial results of the enterprise.

Speaking of the quantitative method, we should note that global advertising spending rose to \$749 billion in 2021. It also increased by 24% in great Britain and Brazil, by 23% in China, and by 17% in the United States.

Scientists have put forward different approaches to the concept of marketing. For example, American marketers J.Evans and B.Berman explain marketing as "the process of identifying, and meeting the demand for products, services, people, areas and ideas through exchange."

Other supporter of this approach are I.Akulich and E.Demchenko note that "marketing is a market activity carried out in order to achieve a more efficient exchange in order to satisfy absolute needs and demand." [6, p.124].

The starting point of marketing activities is the analysis of more market opportunities. Management must know how to identify and evaluate these opportunities. Each opportunity must be evaluated in terms of its relevance to the firms's objectives and available resources. From the conducted research, it can be concluded that despite the existing difficulties in the direction of studying the efficiency of marketing activity in Azerbaijan, analyzes should be conducted in enterprises in this field and potential opportunities for the future efficiency of their market activity should be discovered.

In my opinion, an adequate method and system of indicators must be selected to determine the effectiveness of marketing activities in Azerbaijan. It is impossible to study the effectiveness of marketing activities on the basis of a single indicator. For this purpose, the use of a system of multiple complex indicators can make it possible to make more informed decisions about individual aspects of marketing activity and to develop thoughtful measures aimed at increasing the efficiency of marketing activity.

Keywords: marketing activity, efficiency, evaluating system, quantitative method, different approaches of scientists, marketing development in Azerbaijan.

References

1. Григоьев М.Н. (2010), Маркетинг:учебник, Москва, 366 с.
2. Азоев Г.Л. Конкурс: анализ, стратегия и практика. М., Центр экономики и маркетинга. 1996.
3. Котлер Ф., Келлер К.Л. (2007), Маркетинг менеджмент: Экспресс-курс. 3-е изд., пер. с англ. Под ред. С.Г.Жильцова. Санкт-Петербург, 475.
4. Armstrong / Kotler-“Marketing: İlk Addım” 2006.
5. Коростелев В., Бабушкин М. Как правильно организовать свои веб-сервер. Мир Интернета-1997, с.105-143.
6. Друкер П.Цели управления в XXI веке-М.: Издательство Уильямса 2000, с.96-124.
7. www.marketing.az

Xülasə

Marketing iqtisadi və sosial fəaliyyətin ən önəmli və aparıcı növlərindən biridir. Həmçinin marketing ilk növbədə məhsulların istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması ilə bilavasitə bağlı olan sahibkarlıq fəaliyyətidir. Daxili iqtisadiyyatın hal-hazırkı inkişafı mərhələsində marketing fəaliyyəti məsələləri gün keçdikcə aktuallaşır. Buna görə də müəssisənin səmərəli inkişafı üçün marketing fəaliyyəti sahəsində görülən işlər çox əhəmiyyətlidir. Şirkətin marketing fəaliyyəti bazarın tələblərini nəzərə almaqla kifayət qədər ağılabatan olaraq cari və uzunmüddətli məqsədlərin qoyulmasına və bu məqsədlərə nail olmaq yollarının tapılmasına, həmçinin məhsulların çeşidini və keyfiyyətini, istehsalın optimal strukturunu və arzu olunan gəliri müəyyən etməyə yönəlmişdir. Şirkət məhsul istehsal edərkən sosial və fərdi ehtiyacları və bazar tələblərini nəzərə almalıdır.

“BƏNÖVŞƏYİ” RƏNGİNİN LEKSİK-SEMANTİK SAHƏSİ

Rüfət İbrahimov

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ibrahimov.r@mail.ru

Rəngin mürəkkəb fenomen kimi özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, simvollarla zəngindir. Rənglərin semantik simvolikasının tətbiqi aktualdır və perspektivlərlə zəngindir çünki, rəng daxilində nə gizləndiyini aydınlaşdırmağa imkan verir. “Bənövşəyi” tarixən ali təbəqənin, kralların, imperatorların istifadə edə biləcəyi rəng olub. Bu rəng Azərbaycan xalqının şüurunda “bahar, istilik” simvolu kimi yer tutub. Bunun da əsas səbəbi sözsüz ki, baharın ilk rəmzlərindən biri olan bənövşə gülü ilə əlaqəlidir. Bir necə nümunəyə nəzər salaq:

Ötdü quşlar, müjdə verdi baharda,

Yollar açıq, gülə-gülə bənövşə [3].

Bu rənglə əlaqəli R.Rza yaradıcılığının şah əsərlərindən biri hesab olunan “Rənglər silsiləsi”nə müraciət etdikdə belə bir açıqlama ilə rastlaşırıq:

*Qış günlərində bahar qoxusu.
Şaxta qoxusu.
Hicran qoxusu.
Ağ qirovda günəşin çimdikləri.
Ala gözlərin qəzəbi.
Qırılmış sim.
Boynuburuq yetim.
Göydə qatarlanan durna səfi.
Bir də nənəmin
dolaşmaq kələfi. [2, s.284].*

Digərlərinin fikrincə “bənövşəyi” *gecə, sirr, mistika, inam, sadəlik, dözümlülük, kədər, fəlakət, qocalıq rəmzidir. Bu rəngə üstünlük verənlər həssas, tez inanan və qıcıqlanan olur, təsir bağışlamağı xoşlayan və özləri də tez təsirlənən olurlar. Eyni zamanda kənardan özlərinə baxmaq qabiliyyətinə də malikdirlər. Hər zaman köməyə ehtiyacları olur* [4]. Psixoloji sahədə bu rəng şəxsin həssaslığından, mənəviyyatından və incəliyindən danışır. Bu rəng nevroz, ümitsizlik, inam itkisi kimi müxtəlif mənfi zehni vəziyyətlərə kömək edə bilər.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində bu söz haqqında çox az sayda leksik vahidlər və açıqlamalar mövcuddur:

1. bənövşə rəngli
2. bənövüş
3. bənövşə (fars. bənəvsə) – yazda bitən çiçək
4. bənövşəlik (fars. bənəvsəlik) – bənövşə bitən yer [1, s.278-279].

Nümunələrdən görünür ki, simvolik registrin işi qiymətləndirmə meyarlarında, sosialoji sahədə daha çox üzə çıxır.

Deyilənləri nəzərə alaraq tədqiqat nəticəsində “bənövşəyi”nin aşağıdakı semantik sahələri əhatə etməsi haqqında nəticəyə gəlmək mümkündür:

- qnoseoloji sahədə və qiymətləndirmə meyarlarında “bahar, çiçək, istilik”;
- sosioloji sahədə “rəng, məkan”;
- emosional sahə və qiymətləndirmə meyarlarında “nevroz, ümitsizlik, inam itkisi”;
- psixolinqvistik sahədə “həssaslıq, mənəviyyat” .

Beləliklə, aparılan tədqiqat bir daha sübut edir ki, rəng elə bir mürəkkəb və çoxşaxəli kateqoriyadır ki, insan fəalliyətinin hər bir aspektində özünü fərqli şəkildə büruzə verir.

Açar sözlər: bənövşəyi rəng, Azərbaycan dili, leksik-semantik sahə, semantik simvolika, semantik struktur.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
2. Rəsul R. Seçilmiş əsərləri. III. cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005, 256 s.
3. <https://www.facebook.com/MedineGulgun/posts/249328971823127/>
4. <https://news.milli.az/interest/42434.html>

UINSTON S.ÇÖRÇİLLİN MEMUARLARINDA “ATA” KONSEPTİNİN BƏDİİ HƏLLİ – TARİXİ REALLIQLA UŞAQLIQ TRAVMALARININ SİNTEZİ KİMİ

Türkanə İbrahimova

Qərbi Kaspi Universiteti

ibrahimovaturkana.86@gmail.com

XX əsrin tarixində önəmli iz qoymuş simalardan sayılan Uinston S.Çörçill ilk baxışdan paradoksal gəlsə də, Nobel mükafatına II Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbə çalmış ölkələrin koalisiyasının təməli qoyan əsas tarixi fiqur kimi deyil, öz ədəbi yaradıcılığına görə layiq görülmüşdür. Onun ölməz əsərləri sırasında “A Roving Commission: My Early Life” (1930) romanı xüsusi maraq doğurur. Oxucunun, eləcə də Çörçill yaradıcılığı tədqiqatçılarının diqqətini cəlb edən məqamlardan bir isə romanda əksini tapmış “Ata” konseptinin spesifikliyi ilə bağlıdır. Əsər boyu dəfələrlə atasına özləmini ifadə edən müəllif romanın avtobioqrafik komponentini “möhkəmlətməklə” yanaşı, atasının siyasi fəaliyyətini mümkün qədər obyektiv qiymətdirməyə çalışarkən memuar janrı kanonlarına uyğun gələn təhkiyə formatını nümayiş etdirir. Məhz, atası ilə bağlı “xətt” bütün roman boyu inkişaf etdirilərək, əsərin, bir növ, leytmotivi kimi səslənən və hər dəfə yeni təfəsilatlı detallarla şəxələndirilən məqamlarla işıqlandırılır. Çörçillin adıçəkilən memuar janrlı əsərində ifadə tapmış “Ata” konsepti, ədəbi konsept anlayışının struktur özəlliklərinə uyğun olaraq, əsərin “*ontoloji varlığının bir həlqəsi*” kimi ortaya çıxıb “*tamın hissəsi*” kimi “*tam olanı*”, yəni əsəri ərsəyə gətirən həlledici komponentlərdən biri kimi mövcudluq tapır [3, s.655]. Yəni, Çörçillin “Ata” konsepti bir leytmotiv kimi, onun romanı boyunca, hətta deyərdik ki, bütün yazıçı fəaliyyəti ərzində dönəm-dönəm qayıtdığı və müəllif üçün “açıq geştalt” funksiyasını daşıyan uşaqlıq travmasını əks etdirir. Xatırladaq ki, elə bir ifadəli hissə, bədii mətn detalı və ya bədii obrazdır ki, əsər boyu dəfələrlə təkrar edilməklə konkret əsərdə və ümumiyyətlə, bu və ya digər yazıçının bütün yaradıcılığı boyunca “qırmızı xəttlə” keçir, yəni, müəllif üçün bir növ geştalt obraz, geştalt hadisə və ya situasiya kimi dönə-dönə müraciət ehtiyacı, avtorefleksiya təşnəsi yaradır ki, məhz, həmin avtorefleksiyanın formatı vasitəsilə müəllif özünün real kimliyini, öz psixoemosional portretini oxucusuna açıqlamış olur. Biz, ona görə məhz, geştalt obraz məqamında israrlıyıq ki, Çörçillin memuarlarında yaratdığı “Ata” konsepti, canandırmış olduğu Rendolf Henri Spenser Çörçill obrazı real şəxsiyyətin təsvirindən daha çox, yeniyetmə Uinstonun gözündə böyütdüyü fantom, irreal “Ata” obrazının verbal reprezentasiyasıdır. Əslində Çörçill bəzən özü də bu acının fərqi varır və lakin, oxusu ilə bölüşəcək qədər səmimiyyətlə etiraf edə bilmir. Belə ki, hətta hörmət və sevgisindən dolayı, atası Rendolfun adını qoyduğu oğlu Rendolf Frederik Edvard Spenser-Çörçillin xatırladığı kimi, günlərin birində nahar yeməyindən sonra atası ilə söhbətləşdikdən sonra, o (atası Uinston Çörçill) bir acı etirafı dilə gətirmişdir. Dahi siyasətçi-yazar: “*Rendolf, biz, bu gün yeməkdən sonra səninlə, mən atamla bütün ömrüm boyu danışdığımıdan daha çox söhbətləşmişdik*” – deyə daxili yarasını, sitəmini etiraf etmişdir [5]. Bununla belə biz, memuarda bu çox vacib detalları, əslində, detal olmaqdan çıxaraq ailədaxili davranış patternini səciyyələndirən kommunikasiya “aqlığı” haqqında məlumatı “görmürük”. Əksinə oxucunun gözləri

qarşısında övladının sağlamlığı üçün heç bir maddi yükəndən çəkinməyən (*It was an axiom with my parents that in serious accident or illness the highest medical aid should be invoked, regardless of cost. Eminent specialists stood about my bed. Later on when I could understand again, I was shocked and also flattered to hear of the enormous fees they had been paid.* [1, s.44], ifrat işgüzarlığına rəğmən övladı ilə görüşməyə can atan (*When my father came down to see me, he used to take us both to luncheon at the King's Head Hotel* [1, s.54], oğlunun təhsilinin, intellektual inkişafının qeydinə qalan (*When I was nine and a half my father gave me Treasure Island,..* [1, s.26-27]; *My father instructed his bookseller Mr. Bain to send me any books I might require for my studies* [1, s.57]. “Ata” obrazı ilə qarşılaşırıq. Çörçilli seçkin imtiyazlı münasibəti o səviyyədədir ki, o, atasında verbal, jestikulyator sevgi izharı ilə tez-tez qarşılanmadığı halda, onun ən adi toxunuşlarında sevginin ifadəsini axtarıb tapır və bu jestləri xüsusi məhrəmliliklə təsvir edir: *We drove to the station the next morning—my mother, my younger brother and I. In spite of the great beard which he had grown during his South African journey four years before, his face looked terribly haggard and worn with mental pain. He patted me on the knee in a gesture which however simple was perfectly informing* [1, s.63]. İstər Rendolf Çörçillin müasirlərinin, istərsə də U.S.Çörçillin öz yaxın ailə dostlarının etiraf etdikləri kimi, ata Çörçill bəlkə də hətta kiçik Uinstonun yaşını doğru-dürüst dilə gətirə bilməyəcək səviyyədə etinasız ata idi (*Josh Ireland: “He barely knew what country his son was in, he couldn’t tell you how old his son was”* [2]. Bu isə əslində, “*heç bir avtobioqrafiya sonunadək doğru, həqiqi ola bilməz*” və ya “*avtobioqrafiya subyekt haqqında doğru-dürüst və tam təsəvvür yarada bilməz, çünki heç bir insan özünü obyektiv və düzgün şəkildə qiymətləndirmək iqtidarında deyil*” – kimi fikirlərin [4] reallığa nə dərəcədə uyğun olduğunu əyani şəkildə təsdiqləyir. Sözsüz ki, biz, sadəcə “Ata” konseptinin işlənmə səviyyəsi və bədii həllinin timsalında Çörçillin bütün memuar irsinin doğruluq payını şübhə altına almaq və ya onun əsərlərindəki tarixi reallıqların inikasının autentiklik əmsalını aşağı salmaq fikrindən çox-çox uzağıq. Lakin bununla belə, biz, dahi siyasətçinin, böyük yazıçının “ölümlü bir insan” olduğunu, bu səbəbdən də insani hisslərdən məhrum olmadan öz daxili travmalarını, ağrı-acılarını yaşatdığını və onları bədii irsinə (yalan məlumat verməklə deyil, bəzi həqiqətlərin üzərindən susaraq keçməklə və ya ümumiyyətlə, görməkdən, reallıqla üzləşməkdən imtina etməklə) bu və ya digər şəkildə sirayət etdirdiyini düşünürük.

Açar sözlər: Uinston S.Çörçill, memuar ədəbiyyatı, “Ata” konsepti, Lord Rendolf Çörçill, uşaqlıq travmaları, avtobioqrafik ədəbiyyat.

Ədəbiyyat

1. Churchill, W. S. My Early Life. A Roving Commission. <https://gutenberg.ca/>
2. The Fraught, Relatable Relationship Between Winston Churchill and His Son, June 16, 2021
3. Адамова В. С. Художественный концепт как единица творческого процесса в литературном осмыслении. День науки, М., 2011, с.654-655.
4. Мишина Л. А. Жанр автобиографии в американской литературе 50-70-х годов XX века и социалистическая традиция, диссер.....канд.психол. наук., Москва, 1984, 168 с.
5. Эйдельман Т. Лекция «Черчилль». Эйдельман Т. Люди, которые двигали историю <https://www.litres.ru/tamara-eydelman/lekciya-cherchill-67073172/>

AQROBİZNES SFERASINDA İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mədinə İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

ibramedina95@gmail.com

Müasir dövrdə aqrar iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri idarəetmə mexanizminin maksimum təkmilləşdirilməsidir. Belə olduğu halda liberal iqtisadiyyatın və azad sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar yaranır. İdarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi dedikdə iki amil önə çıxır: Proseslərin zaman və keyfiyyət kriteriyası. Əsas bu iki məsələ nəzərə alınarsa idarəçiliyin optimal şəkildə təşkil edildiyini söyləmək olar [3]. Hər ölkənin aqrar idarəçilik mexanizmi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrin idarəetmə mexanizmlərində spesifik xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir, ona görə də həmin təcrübəni olduğu kimi başqa bir ölkəyə gətirib eynilə tətbiq etmək olmaz. Buna səbəb hər bir ölkənin milli, etnik, ən əsası təbii-coğrafi şəraitinin fərqli olması və idarəçilik sistemində bu amillərin mütləq nəzərə alınmasıdır. Belə çıxır ki, aqrobiznes sferasında idarəetmə mexanizmlərinin yaranmasında iştirak edən amillərin hamısı heç də cəmiyyətdən asılı deyil. Etnik tərkib, coğrafi mühit, milli xüsusiyyətlər bu prosesə təsir edən əsas amillərdən sayılır [2].

Azərbaycanda aqrobiznesin inkişafının müasir dövrə uyğunlaşmasını şərtləndirən amillərdən biri idarəetmə mexanizminin təkmilləşməsidir.

Aqrobiznes sferasında idarəetmə mexanizmlərindən danışarkən ailə kəndli təsərrüfatından bəhs etməmək olmaz. Ailə kəndli təsərrüfatı – ailə üzvləri və onlarla birlikdə çalışan şəxslərin fərdi əməyinin nəticəsidir. Hüquqi şəxs yaratmadan mülkiyyətində və ya icarəsində olan əmlak əsasında kənd yerlərində istehsal və başqa təsərrüfat fəaliyyətinin (məhsul istehsalını, emalını, saxlanmasını, daşınmasını və satılmasını) birgə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Ailə kəndli təsərrüfatına ailə üzvləri və onlarla qohum yaxud digər münasibətlər əsasında birlikdə fəaliyyət göstərən şəxslər daxil ola bilər. Bu fəaliyyət növü kənd yerlərində qanunvericiliklə qadağan olunmayan və məhdudiyyət qoyulmayan təsərrüfatçılıq subyektidir. Ailə kəndli təsərrüfatı bütün iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul olsa da, onun fəaliyyəti sahibkarlıq sayılmır, həmçinin üzvlərinin seçdiyi təsərrüfat başçısı tərəfindən idarə edilir [1].

Ailə kəndli təsərrüfatı qanunvericiliklə tənzimlənən fəaliyyət növüdür. Qanunvericiliyin məqsədi kənd yerlərində ailə əməyinə dayanan təsərrüfatın inkişafını dəstəkləmək, özünüməşğulluğu stimullaşdırmaq və səmərəliliyini yüksəltmək, alternativ gəlir mənbələrini genişləndirmək və kənd yerlərinin inkişafını sürətləndirməkdir. Kənd yerlərində fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər (sahibkarlar), hüquqi şəxslər və bağçılıq təsərrüfatları ailə kəndli təsərrüfatına aid edilmir. Burada uçot aparılmasını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. Dövlət qeydiyyatına alınması tələb olunmur [1].

Araşdırmalardan belə çıxır ki, aqrobiznes sferasının idarəetmə strukturlarında bir-birini təkrarlayan orqanlar ləğv edilməli, bu sahədə islahatlar aparılmalı, yeni fərmanlar, layihələr

imzalanmalı, idarəetmə mexanizmi təkmilləşdirilməli, az vaxtda daha çox və keyfiyyətli məhsul istehsalına yönələn funksional idarəetmə mexanizmləri yaradılmalıdır.

Açar sözlər: aqrobiznes, ailə kəndli təsərrüfatı, idarəetmə, mexanizm.

Ədəbiyyat

1. “Ailə kəndli təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 14 iyun 2005-ci il.
2. Kərimli V.B. Aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılması, tədbiqi və öyrənilməsi. Geostrategiya, 2021.
3. [http://www.anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2019/fevral/633645\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/iqtisadiyyat/2019/fevral/633645(meqale).pdf)

“AY VƏ QARA QƏPİK” ROMANINDA MƏNƏVİYYAT VƏ SƏNƏT MÜBARİZƏSİ

Günay İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

gunay.ismayilova@au.edu.az

Somerset Moemin mənəviyyat və sənət mübarizəsinin qarşıdurması problemini özündə əks etdirən “Ay və qara qəpik” (1919) romanı dahi sənətkarın faciəvi taleyindən, şəxsiyyətinin izah olunmaz sirrindən bəhs edir. Romanın süjet xəttinin mərkəzində yaradıcı insan, onun taleyi dayanır. Əsər postimpressionizm cərəyanının nümayəndəsi dahi fransız rəssamı Pol Qoqenin həyat və yaradıcılıq yolundan ilhamlanaraq qələmə alınmışdır. Bu fikri M. Zlobin, Q. İonkis, V. Skorodenko, R. Kalder, C. Meyers və s. kimi bir çox tədqiqatçılar vurğulayırlar.

İncəsənətə maraq S.Moemin bu sahəyə, xüsusən də rəssamlığa olan şəxsi həvəsindən irəli gəlir. Yazıcının uzun illər impressionist və modernist rəsmlər aldığı məlumdur. Yazıcının post-impressionist rəssam Pol Qoqen tərəfindən çəkilmiş rəsm əsərini Taitidə aldığı məlumdur. Bu şah əsərin adı “Həvva Cənnətdə”dir (Eve in Paradise). C.Meyersin fikrincə, P.Qoqenin yaradıcılığı simvolik xarakter daşıyır: “*Şəkil insanın günah işləməzdən əvvəl Cənnətin harmoniyasını, dincliyini və saflığını özünə çəkir*” [1, s.120].

S.Moem “Həyatımın yekununda” (Summing up, 1938) adlı əsərində yazır: “Və mən Polineziyaya getməyə qərar verdim. Pol Qoqenin həyatına əsaslanan uzun müddət düşünülmüş bir roman üçün material toplamaq istədim.” [2, s.148].

Belə ki, 1917-ci ilin əvvəlində Moem Taitiyə səyahət etmək qərarına gəldi və burada təxminən bir ay P.Qoqeni tanıyan insanlarla ünsiyyət qurdu, sənətçi ilə əlaqəli yerləri ziyarət etdi. Bununla belə, qəhrəmanla onun real prototipi arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var.

Pol Qoqen 7 iyun 1848-ci ildə Parisdə anadan olmuşdur. Qoqen, impressionist Pissarro tərəfindən aldığı dərsdən başqa, incəsənət təhsili almamışdır. Kommersiya fəaliyyətini tərk edərək özünü tamamilə rəssamlığa həsr etməsi yoxsulluğa və ailəsinin dağılmasına səbəb olmuşdur. Rəssam Martinik adasına səyahət etmiş, orada olduğu müddətdə yaradıcı ilham üçün təbiətlə harmoniyada tənha həyat lazım olduğunu başa düşür və Fransız müstəmləkə həyatından qurtuluş yolunu Taiti

adasına səyahət etməkdə görür. P.Qoqen rəsmlərində təbiətlə harmoniyada yaşayan insanların obrazlarını, yerdə cənnət hissini və bəşəriyyətin qızıl dövrünü yaratmışdır. Əsərləri arasında “*Hardan gəlmişik? Kimik? Hara gedirik?*” (1898) insan həyatının mərhələləri mövzusunda allegoriya hesab olunur. P.Qoqen son əsərlərində zaman və məkandan kənarda ideal həyat obrazlarını təcəssüm etdirirdi. Dolanışığından məhrum olan, tam ümitsizliyə qapılan P.Qoqen intihara cəhd etmiş, 1903-cü ildə Dominik adasında xəstə və tək halda vəfat etmişdir. Ömrünün çox hissəsini yoxsulluq, depressiya və xəstəlik içində yaşayan rəssam, yalnız ölümündən sonra şöhrət qazanmışdır. 1906-cı ildə 200-ə yaxın əsəri Parisdə sərgilənmişdir. Şübhəsiz ki, Pol Qoqen yaradıcılığı 20-ci əsrin rəssamlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir [4].

Onun kimi “Ay və qara qəpik” romanının baş qəhrəmanı Çarlz Striklənd də birja dəllalı işini, ailəsini tərk edərək özünü bütünlüklə yaradıcılığa həsr edir və Taitiyə gedir. Hələ uşaq ikən Striklənd rəsm çəkmək arzusunda idi, lakin sonradan ailəsini təmin etmək ehtiyacı onu illüziyaları və istəkləri ilə ayrılmağa məcbur etdi. Qaçışına bir il qalmış Striklənd gizli şəkildə rəsm dərsləri almağa başlayır və sonra nəhayət taleyini rəsmlə bağlamağa qərar verir. O, rəssam olmaq istəyini belə izah edir:

- *Sizə deyirəm ki, mən çəkməliyəm. Özümlə bacarmıram mən. Adam çaya düşəndə yaxşı ya pis üzməyinin əhəmiyyəti yoxdur. O çalışıb sudan çıxmalıdır, yoxsa batacaq* [3, s.56].

Romanda rəssamın psixologiyasını aydın başa düşmək olmur çünki o, təbiətcə susqun və kobud biri kimi xarakterizə olunur. Anlaşıqlı sözlərə çevrilməsi qeyri-mümkün olan kobud nitqinə görə təhkiyəçi onun sözlərini nəzakətli sözlərə çevirir və oxucunun anlaması üçün izahlar verir. Niyə rəsm çəkmək istədiyini, Cənub sahillərinə getmək istədiyini bilmirik. Təhkiyəçinin bizə verdiyi yeganə cavab onun bədii instinktidir. Əslində nə təhkiyəçi, nə də əsərdəki digər obrazlar Striklənd haqqında heç nə bilmirlər.

Beləliklə, romanda Moemin, sənətkarın yaradıcılıq hissəsinin bütün ictimai təsirlərdən kənarda olduğu fikrini ifadə etmək səyini görmək olar. Bu mərhələdə Striklənd tamamilə emosional və laqeyd görünür. Təhkiyəçinin də etiraf etdiyi kimi, “*Özünə, ətrafına bu qədər laqeyd olan ikinci bir adam görməmişəm.*” [3, s.119]. Dirk Stryov və arvadı Strikləndə kömək etmək istəyir lakin sonda özləri onun gözlənilməz və paradoksal təbiətinin qurbanı olurlar. Gözəl həyat yoldaşına və ya ailəsinə heç bir emosional bağlı olmadığını deyən Striklənd Stryovun həyat yoldaşına aşiq olur. Lakin Strikləndin aşiq olduğu xanım Stryov intihar edir və digər bir qadın Ata isə sona qədər Strikləndin yanında olur.

Moem düşündü ki, insanlar öz yaradılışına və təbiətinə qarşı çıxmamalıdır. Əgər bu baş verərsə, o zaman onlarda bir çox mənfi xüsusiyyətlərin meydana çıxması mümkündür. Bəzən atılma səv addımlar faciə ilə nəticələnə bilər, bəzən də bu qərarlar insan həyatının dönüş nöqtəsi ola bilər.

Yaratmaq arzusu Strikləndi əhatə edən dünyanın konvensiyalarına yaddır. Striklənd həyatının son illərini Taitidə keçirir. Amma qitədə olduğu kimi, adada da onun rəsmləri ətrafındakı insanlar üçün anlaşılmazdır, o, tanınmamış bir dahidir. Pol Qoqenin tərcümeyi-halından faktlardan istifadə edən Moem rəssamın şəxsiyyətini araşdırır, oxucuya yaradıcılıq, ruh azadlığı hissi naminə maddi sərvətlərə etinasızlıq göstərməyi bacaran ideal yaradıcı şəxsiyyət təqdim edir. Qəhrəman özünü tapmaq, ideyalarını həyata keçirmək üçün hər şeydən əl çəkməyi bacarıb. Romanın əvvəlində Strikləndlə şəxsən tanış olan təhkiyəçi deyir:

-Məncə, incəsənətdə ən maraqlısı sənətkarın şəxsiyyətidir, sənətkar heç kimə bənzəmirsə, orijinaldırsa, onun səhvlərini bağışlamaq olar [3, s.4].

Beləliklə, ilk sətirlərdən Moem öz qəhrəmanının böyüklüyünü təsdiq edir. Striklənd də, P.Qoqen kimi, həyatın əsl mənasını sənətdə görür. Ancaq Çarlz Strikləndin obrazı P.Qoqenin şəxsiyyəti ilə eyniləşdirilə bilməz. Yazıçı post-impressionist rəssamın tərcümeyi-halını vermək məqsədi daşımır. O, Gözəlliyi hiss edən və onu ifadə etməyə can atan ideal yaradıcı şəxsiyyət göstərmək istəyir. Moem Striklənd obrazından istifadə edərək, qarşısızalmaz yaratmaq arzusunun ardınca getməyi bacaran bir insanı göstərir. Striklənd yaradıcılıq axtarışına çıxır və bu əzablı yoldan həzz alır. Strikləndin rəsmləri ehtiras və şəhvət doğurur, insan təxəyyülünü istiqamətləndirir. O, gözəlliyin yaradıcısı idi, lakin başa düşmək istəmirdi ki, gözəllik yalnız insanlığa xidmət etməlidir. Strikləndin faciəsi onda idi ki, o əsl gözəlliyin həqiqətlə yaxşılığın vəhdəti olduğunu anlamırdı.

Açar sözlər: sənət, şəxsiyyət, obraz, yaradıcılıq.

Ədəbiyyat

1. Meyers J., Somerset M., A Life, New York: Alfred A. Knopf, 2004, 432 p.
2. Моэм У.С., Подводя итоги. Уильям Сомерсет Моэм ; пер. с англ. М. Лорие. М. : Высшая школа, 1991, 559 с.
3. Somerset M., Ay Və Qara Qəpik Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2015, 274s.
4. <https://www.britannica.com/biography/Paul-Gauguin>

MÜXTƏLİF XALQLARIN DİLÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ

Günəl İsmayılova

Bakı Slavyan Universiteti

filoloq.ismaylova2017@yandex.ru

Ən qədim dövrlərdən bəri insanlar bu və digər dil problemləri haqqında düşünmüşlər. Əksər hallarda insanlar danışdıqları dilin fərqi diqqət yetirməsələr də o dildə yaranan dil problemlərinə diqqət yetirmişlər. Dil insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi idi. Dil olmadan insanlar bir-birini anlaya bilməzlər. Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla bərabər mədəniyyətin bir parçasıdır. Dildəki ifadələr özünü müqəddəs sözlərdə əks etdirir. Ən qədim dövrlərdə sözlər müqəddəs hesab edilirdi. Çünki sözlər vasitəsi ilə insanlar andları, alqışları, sehirli ovsunları, müqəddəs dini mətnləri, dini ritual nəğmələri söyləyirdi. Onların həyata keçməsinə sözün əmələ çevrilməsində görürdülər. Müxtəlif dillərin daşıyıcıları olan insanlar sözün təsir gücünün, sehrinin önəmini vurğulayırdılar. Müxtəlif ənənəvi mədəniyyətləri özündə daşıyan dil həmin toplumun mədəniyyətini, adət-ənənəsini, yaşam tərzini, əxlaqını, milli və mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirir. Dil və mədəniyyət bir-birinə sıx bağlıdır. Onların biri mövcud olmasa, digəri də mövcud olmaz [1, s.1-3].

İnsan təfəkkürün istiqaməti müxtəlif xalqların linqvistik təsvirlərinin formalaşdığı dilçilik ənənəsidir. Qədim dövrlərdən dilin varlığı və quruluşuna dair fikirlər formalaşaraq bu dövrə gəlib

çıxmışdır. İnsan ətrafındakı hadisələri, mifoloji və fəlsəfi düşüncə tərzini ilk öncə mədəniyyətdə dil vasitəsi ilə əks etdirir. Mədəniyyət özündə toplumun adət-ənənələrini, həyat tərzini, düşüncə tərzini, mənəviyyatını, ilkin mifoloji dini təsəvvürlərini birləşdirir. Ənənələrin mənşəyi özünü ana dilinin öyrənilməsində ehtiyac olduğunu göstərir. Ana dilini öyrənmək üçün mütləq həmin dil daşıyıcısının mədəniyyətini əks etdirən yazılı mətnlərə nəzər yetirmək vacibdir. Yazılı mətnlər vasitəsi ilə biz müxtəlif dövrlərdə yaşayan müxtəlif xalqların dil ənənələrini yaxından öyrənirik. Tarixi baxımdan müxtəlif dövr sivilizasiyaları əks etdirən bir neçə tarixi dil ənənələri vardır: [1, s. 4-5].

1. Ən qədim hind dilçilik ənənəsi,
2. Ən qədim yunan dilçilik ənənəsi,
3. Ən qədim roma dilçilik ənənəsi,
4. Ən qədim ərəb dilçilik ənənəsi,
5. Avropa dilçilik ənənəsi,
6. Çin dilçilik ənənəsi.

Hər bir inkişaf etmiş sivilizasiyanın özünə məxsus adət-ənənələri fərqlənirdi. Bu ənənələr özünü dil vasitəsi ilə yazılı və şifahi mətnlərdə əks etdirirdi.

Sivilizasiyaların ən qədim növü məhz 2500 il bundan qabaq yaranan Hind sivilizasiyası idi. Qədim dövrdə hindlilər dili yüksək səviyyədə təsvir etmişlər. Çünki müqəddəs dini mətnlərin dili olan sankrit qədim hind dilçilik ənənəsini özündə möhkəm qoruyub saxlayan dil idi. Hind inancına görə dini mətnlərin yazıldığı dil çox dəqiq və düzgün qüsursuz olmalı idi. Çünki dini rituallar zaman sanskrit dilində ifadə olunan mətnlər müqəddəs dini etiqadı özündə birləşdirirdi. Hind kahinləri fikirləşirdi ki, bu sanskritcə yazılan mətnlərdəki müqəddəs sözlər və sözlərdən yaranan cümlələr qədim hind dini ritual ayinlərinin təsir gücünü özündə qoruyub saxlayır. Ona görə də qramatika məsələsinə çox önəm verirdilər. Hind dilçilik ənənələrinin yaranması hind dilçilik məktəbinin yaranmasına gətirib çıxardır. İki böyük hind dilçilik ənənələri məktəbinin yaradıcıları Yask və Panini hind sankrit dilinin qramatikasının və dini mətnlərinin yaranmasında böyük rol oynamışlar. Qədim hind dini mətnləri “ Vedalar” dini-fəlsəfi fikirləri əks etdirən kitabələrdən ibarət idi. Bu kitabələr 4 hissədən ibarət idi. 1) Riq-veda (himnlər vedası), 2) Sama-veda (şeyrlər vedası), 3) Yacur-veda (Qurban vedası), 4) Atharva-veda (Ovsunlar vedası) [2, s.7-9].

Yunan dilçilik ənənəsində dilçilik məktəbi fəlsəfi dilçilik məktəbinin tərkibində idi. Dilçilik bir elm kimi fəlsəfədən ayrılamamışdı. Böyük ellinizm mədəniyyəti olan yunan dilçilik ənənəsi Aristotel və Platonun əsərlərində fəlsəfi aspektdə şəhr edilirdi. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun qurduğu imperiyanın süqutu ilə Yunan elinizm mədəniyyət Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinə doğru yayılmağa başladı. Bu dövrdə artıq dilçilik fəlsəfədən ayrıldı. Qədim yunan dilçilik ənənəsi iki böyük məktəbi özündə birləşdirirdi: 1) Yunan dilçilik məktəbi, 2) İskəndəriyyə qrammatika məktəbi. [3, s.10-16].

Qədim Roma dilçilik ənənəsi daha çox antik yunan dilçilik məktəbi ilə tanışlıqla başlayır. Yunan qrammatika məktəbi ilə tanışlıq Roma dilçilik ənənəsinə öz təsirini göstərək nitq hissələrinin öyrənilməsində mühim rol oynayır. Roma dilçilik məktəbi özündə 3 qrammatikanı birləşdirir: 1) Etimolojiya, 2) Morfologiya, 3) Sintaksis. Latin dinin qrammatikasının əsası məhz yunan dilçilik ənənəsinə bağlıdır.

Şərq sivilizasiyasının inkişafının ən böyük ənənəsi özünü VII-VIII əsrlərdə yaranmış ərəb dilçilik ənənəsi ilə başlayır. Ərəb xilafətinin yaranması ilə əsas qoyulan ərəb dilçilik məktəbi iki böyük dilçilik məktəbini özündə birləşdirirdi: 1) Bəsrə dilçilik məktəbi, 2) Kufə dilçilik məktəbi. Bu məktəblər ərəb ədəbi dilinin qramatikasının yazılmasında və ərəb dili dialektlərindən Qurani-Kərimin dili olan ərəb ədəbi dilinin qorunmasında mühim rol oynayır. Ərəb ədəbi dili məhz Müqəddəs Qurani-Kərimin dili olduğu üçün ədəbi dilçilik ənənəsi məhz bu dilin səs, hərf, söz və cümlə quruluşunu mükəmməl öyrənməyin vacib olduğunu tələb edirdi. Bəsrə və Kufə dilçilik məktəbi birləşərək Bağdad dilçilik məktəbini yaradır. Burada şagirdlərə yüksək səviyyədə ərəb ədəbi dilində Qurani-Kərimin düzgün oxu və yazı qaydaları öyrədilir. Ərəb mədəniyyəti və adətləri ərəb dili vasitəsi ilə dünyaya yayılır. Ərəb alimləri ilə bərabər türk əsilli alim Mahmud Kaşğari “Divani-Lügəti-Türk” adlı lügətini məhz ərəbcə yazır. Burada türk boyları və coğrafiyasından bəhs edilir. Elmin dili olan ərəb dili Türk İslam sivilizasiyanın inkişafına və elminə öz töhvəsini vermişdir [2, s.14-18].

Avropa dilçilik ənənəsi XVI-XVII əsrlər Avropa intibah mədəniyyətinin başlanması dövrü hesab edilir. Bu dövrdə orta əsrlər Avropa filosof və dilçiləri daha çox sistemli şəkildə dil və filologiya məsələlərini dərinlən öyrənirdi. Dilçiliyin qramatika bölümündə morfologiya, sintaksis ayrıca elm kimi öyrənilirdi. Müqayisəli-tarixi dilçilik və müqayisəli tipoloji dilçilik məktəblərinin yaranmasına gedən yol idi. Avropa dilçiləri antiq dövr mədəniyyətini humaniz hissi ilə yad edirdilər. Avropada artıq fəlsəfi dilçilik cərəyanları meydana gəlməyə başlayır. Sintaksisdə cümlə üzvləri ayrıca öyrənilir. Bu məktəblər məhz qədim dövr yunan-roma və ərəb dilçilik məktəbləri üzərində formalaşır [3, s.19-23].

Qədim Çin dilçilik ənənələri isə böyük Çin imperatorluğun dili olan Çin heroqlif yazısı idi. Çin ədəbi dili iki mühüm lügət əsasında formalaşmış: 1) Eriya adlı ilk heroqliflərdən ibarət lügət, 2) İkinci lügət isə Fanyan adlı heroqliflərdən ibarət lügət. Çin dili daha çox qədim dövr mədəniyyətini özündə əks etdirən heroqlif yazısına əsaslanır. Ümumiyyətlə bəşəriyyətin həyatında mühim rol oynayan dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Hər bir xalqın milli adət-ənənələri, ruhu, mədəniyyəti, əxlaqi, dünya görüşü özünü onun dilində əks etdirir. Onlar bir-birini tamamlayır. Dil olmasa mədəniyyət olmaz. Mədəniyyət və dil faktoru bəşər tarixinin insana bəxş etdiyi ən böyük qiymətli nemətdir. İnsan eləcə də, dil və mədəniyyət bir-birinə bağlı olan ən vacib faktordur [3, s.4-6].

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, sivilizasiya, dilçilik ənənəsi, dilçilik məktəbləri.

Ədəbiyyat

1. Алпатов В.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. -2-е изд., испр. М.: «Языки русской культуры», 1999, 368 с.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006, 280 s.
3. Медведева. Т.Н. методические указания по «История лингвистических учений», Саратов, 2011, с.63.

REKLAM VƏ ONUN MARKETİNGDƏ ROLU

Şahnaz İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

ismayilovashahnaz14@gmail.com

Reklam təşviqat elementləri ilə birlikdə marketingin güclü qeyri-qiymət rəqabət vasitələrindən biridir. Əgər müəssisənin əsas fəaliyyəti məhsulun təkmilləşdirilməsi və mövcud tələbə uyğunlaşdırılmasıdırsa, reklam əks məsələni həll edir — istehlak tələbatını artıq istehsal olunmuş məhsula adaptasiya edir.

Reklam marketingin «əcdadı» olub, indi isə vacib hissələrindən biridir. Reklam geniş potensial alıcı kütlələrini ucuz sərfiyyatla əhatə etməyə imkan verir. Lakin, o, birtərəfli kommunikasiya kanalına malikdir, fərdi xarakter daşıyır və sövqedici satıcı gücünə malik deyil. Bundan başqa, tez-tez böyük birdəfəlik xərclər tələb edir.

O reklamı effektiv hesab etmək olar ki, ən az xərcə, ən yaxşı nəticələr vermiş olsun. Bu meyarı qiymətləndirmək üçün çox müxtəlif sxem və formullardan istifadə edilir, hansı ki, müəyyən zaman dövründə reklam məlumatını almış istehlakçıların müraciətinin sayını nəzərə alır. Bu cür analiz sxemlərini bütün reklam növlərinə tətbiq etmək olar, lakin konkret müəssisə üçün onların hansının effektiv olmasını söyləmək mümkün deyil [6].

Bütün reklam növlərinin əsasında hansısa reklam məlumatı durur. Hesab edilir ki, o, bir sıra meyarlara cavab verməlidir, məhz - qısa, maraqlı və aydın olmalı, özündə düzgün informasiyalar saxlamalı, dinamik xarakterdə olmalı, həmçinin, orijinallığı ilə seçilməlidir.

Reklamın əsas məqsədi reklam olunan məhsulu almağa daha çox potensial alıcını cəlb etməkdir. Onun həll etdiyi məsələlərə aşağıdakılar aiddir:

1. məlumatlandırma;
2. pozisiyalaşdırma;
3. xatırlatma;
4. tövsiyə etmə;
5. imic;
6. alıcıların qaytarılması.

Reklam marketingin bir növü kimi müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Müasir dünyada reklam geniş yayılmışdır. Onun növləri də çox müxtəlifdir. Reklamın beş əsas növü var:

a) ilkin — bazara yeni məhsul və xidmətin çıxarılması, yeni firmanın fəaliyyəti haqqında məlumat;

b) rəqabət — satışı artırmaq üçün məhsul və ya xidmətin ümumi kütlədən fərqləndirilməsi;

c) saxlama — əvvəllər reklam olunmuş məhsulun xatırladılması, tələbatın yüksək səviyyədə saxlanılması;

d) PR — müəssisənin (onun məhsul və xidmətlərinin) dolayı üsullarla reklam edilməsi;

e) müəssisədaxili — praktiki olaraq istənilən müəssisədə daxili reklam olur, hansı ki, onun əməkdaşlarında rəqiblərdən üstünlük hissi, qürur yaradır və onları müəssisəyə bağlayır.

Bundan əlavə reklam yerləşmə yeri və üsuluna görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- xarici reklam;
- KİV-lərdə reklam;
- nəqliyyatda reklam;
- çap reklamı;
- bilavasitə reklam;
- satış yerlərində reklam;
- internet-reklam;
- suvenir reklamı və s. [4].

Yuxarıda sadalanan reklam növlərinin hər birinin öz xüsusiyyətləri var. Məsələn, KİV-lərdə reklam — xüsusən televizorda reklam ən bahalı reklamdır — bir dəqiqə efir vaxtı min manatlarla ölçülür. Son dövrlərdə internet-reklam daha geniş vüsət alır.

Əhatə dairəsinə görə reklam milli və beynəlxalq olur. Reklamın hansı növünün seçilməsini müəssisə öz fəaliyyət sahəsinə və qarşısına qoyduğu məqsədlərə, istehlakçıların tipinə və digər xarakteristikalarına görə edir.

Reklam marketing kompleksinin əsas aləti kimi çıxış edir və bütün müasir müəssisələrin ən ayrılmaz fəaliyyət istiqamətidir. Onun köməyi ilə istehlakçıların diqqətinin firmaya və onun məhsullarına yönəldilməsi təmin olunur. Reklam məlumatı vasitəsilə müəssisə bazara öz potensialını göstərə bilər, müəyyən şəkildə emosiyalara, gözlənti və hərəkətlərə təsir edə bilər, hansı ki, alış prosesi ilə bilavasitə əlaqədardır, həmçinin marketingin digər elementlərini dəstəkləyə bilər [4].

Əslində reklam müəssisənin xüsusi informasiya-kommunikasiya fəaliyyəti olub, onunla potensial alıcıların diqqətini özünə və məhsullarına cəlb edir və həmçinin digər əhəmiyyətli məlumatları çatdırır. Effektiv qurulmuş reklam siyasəti satış həcmi artırır və müştərilərin sayını genişləndirir. Eyni zamanda, onun köməyi ilə bazara yeni məhsul və xidmətin çıxışı tezləşir və onların tanınması artır [1].

Bazara reklamla təsir etməklə məhsulun yayılması təmin olunur. Müəyyən şəxslər (nişan auditoriyası) qrupuna təsir etməklə, reklam potensial müştəriləri real alışlar etməyə, yəni, müsbət istehlak qərarları verməyə vadar edir.

Nəhayətdə, məhz reklam məhsulun rəqabətə davamlılığını təmin edir, tələbat yaradır, beləliklə alqı-satqını tezləşdirir, həmçinin həm məhsulun, həm də kapitalın hərəkətini artırır.

Müasir dünyanı reklamsız təsəvvür etmək mümkün deyil. O, hər yeri əhatə edir. Müəssisələr reklam kompaniyaları üçün küllü miqdarda vəsaitlər sərf edirlər. Reklamın səmərəsinə məhsulun böyük hissəsi realizasiya olunur. Reklamın planlaşdırılması bütün müəssisənin marketing fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir, onun konsepsiyası isə marketing kommunikasiyalarının ümumi siyasəti çərçivəsində işlənilib hazırlanır.

Açar sözlər: reklam, marketing, müəssisə, effektivlik, hədəf kütlə.

Ədəbiyyat

1. Aşurov A.S. Marketingin kommunikasiya sistemi, Bakı, 2008.
2. Allahverdiyeva M.A. Beynəlxalq marketing, Bakı, 2011.
3. Гольман И.А. Рекламная деятельность: планирование, технологии, организация, 2002.
4. Панкрухин П., Маркетинг, Москва, 2006.
5. Синяева И.М. Маркетинговые коммуникации: учебник, Под ред. Л.П.Дашкова М. 2010, ИТК Дашков и К.
6. <https://business.com.tm/post/6350/role-of-advertising-in-marketing>

DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN AZERBAIJAN

Azizakhanim Kazimova

Azerbaijan University

azizakhanim.kazimova@gmail.com

In Azerbaijan, entrepreneurship has a long history and has grown significantly. The numerous natural resources of our nation are vital for the influx of international businesspeople as well as the growth of domestic entrepreneurship. Azerbaijan is an oil-producing country which is one of the most significant natural resources. Millionaire oil production entrepreneurs with a solid international reputation grew up in Azerbaijan in the 19th century. The economic growth of our country was significantly influenced by those millionaires, particularly the growth of the oil production and refining sector. Along with the oil sector, many other industries have evolved on the territory of our country throughout history, including banking, agriculture, sericulture, fishing, and many more. Unfortunately, after joining the Soviet Union, the Republic of Azerbaijan's business development chances were not significant. Looking at Azerbaijan's realities reveals that from this point of view, the situation in the early years of independence was unsatisfactory. The Republic of Azerbaijan put a lot of effort into growing its economy and pursuing an independent policy after regaining its independence. The first stage is a period of economic recession, while the second is a time of macroeconomic stability and ongoing economic growth. First and foremost, oil was vital to the Republic of Azerbaijan's economy. Due to the revenue generated by the growth of the oil sector, favorable finances were available on the global market for the development of non-oil sectors. Successful economic projects were carried out using the country's advantageous strategic location. Economic structural improvements in government policy and management have a significant impact on the growth of all economic sectors, including the business sector.

Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan, met with local and international entrepreneurs to discuss the growth of entrepreneurship, which stood out as a significant event of the year 2002. These meetings, which demonstrate the government's deep commitment to supporting entrepreneurs, and the important decrees and orders that followed them to further enhance the

business climate in the nation, laid the groundwork for a new phase in the growth of entrepreneurship in the country [2].

The experience of global business has shown that small businesses play a crucial role in each government's national economy, because it greatly affects the level of gross domestic product and the rate of economic growth. Small and medium-sized businesses are referred to as the motor of the economy in developed countries. The budget of these countries is determined by small and medium-sized businesses. In this situation, the governments of these countries are attempting to promote and develop businesses in every way available.

All initiatives geared at the growth of small businesses are beneficial. Small businesses are able to quickly shift both human and material resources and adjust to changing consumer demands. Small business is a crucial social tool in the fight against unemployment because it enables the development and application of modern technologies, trains skilled and unskilled labor, lays the groundwork for the industry's future development, and raises the proportion of small and medium-sized businesses in the nation's export operations. Knowing these statistics should help the nation focus on developing a strategy and program to support the growth of small and medium-sized businesses. And with this intention under the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated 28 December 2017 the Agency for Development of Small and Medium Businesses was established. The Agency's goals are to strengthen the role of small and medium-sized businesses in the national economy, increase their competitiveness and contribution to national development indicators, participate in the protection of SMEs interests and problem-solving, and coordinate activities of public and private institutions in this area. The Agency offers a platform for government and business-to-business communication and carries out coordinating, supervising, monitoring, and evaluating tasks. The Republic of Azerbaijan's Cabinet of Ministers approved new classification standards for micro, small, and medium-sized firms in a decision dated December 21. These requirements state that a microbusiness must have fewer than ten employees and an annual profit of up to 200,000 AZN, a small business must have between 11 and 50 employees and an annual profit of up to 3,000,000 AZN, and a medium business must have between 21 and 150 employees and an annual profit of between 3 and 30,000,000 AZN. [1] So, after deciding on the type of business, each entrepreneur aims to grow the size of his enterprise. Since the market for goods and services has always been growing, there is a lot of competition among business owners. It is particularly challenging for new business owners to take over a particular market niche. Every successful business nowadays uses a company website and social media profiles to establish their online presence. Social networks are now used as a resource for information, selecting a vendor or service provider, and making purchases in addition to serving as a platform for communication. Due to all of these factors, social media is a powerful marketing tool that can be used to promote and sell practically any product. Social network advertising comes in a variety of forms and types that help the business progress. Another key factor is infrastructure development. Construction of new infrastructure in Azerbaijan boosts private entrepreneurs' access to finance, lowers production costs, and increases the chances for the growth of private enterprises. In relation to infrastructure, it is significant to highlight that the development of upscale shopping malls, which are meant to be crowded locations, motivates small business owners

to rent space and, as a result, take their enterprise to a new level. Referring to the above factors, we can conclude that Azerbaijan supports the development of small and medium-sized businesses in the country by providing the highest possible conditions in terms of fair competitive market.

“We directly connect the socio-economic development of Azerbaijan with entrepreneurship and its development.” – Haydar Aliyev

Keywords: Business, Small business, Development.

Rerences

1. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi <https://smb.gov.az/>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, 2023 <http://edf.gov.az/az>

Xülasə

Azərbaycanda sahibkarlığın daimi inkişafı üçün, hüquqi tənzimləmə və qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi yolu ilə biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi əsas məqsədlərdən biridir. Ölkəmizdə son illər aparılan iqtisadi siyasət biznes mühitinin daha da inkişaf etməyini təmin edir. Ölkədə yerli şirkətlərin canlanması və sahibkarların aktiv fəaliyyət aparması üçün əlverişli şərait yaradılır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması isə biznesin dayanmadan inkişafına şərait yaradır. İşgəldə olan torpaqlarımızın azad etmək və ərazi bütövlüyümüzü yenidən bərpa etmək, əlbəttə ki, gələcəkdə iqtisadiyyatın və digər sahələrin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Hamımıza məlumdur ki, işgəldən azad edilən torpaqların iqtisadi potensialı və təbii ehtiyatları kifayət qədər əlverişlidir. Və sözsüz ki, gələcəkdə azad olunmuş ərazilərdə həm yerli və xarici investisiyaların cəlbi, həm də əhalinin məşqulluğunu təmin edib onların rifahının yüksəldilməsi baxımından dövlət siyasətinin bir hissəsi olacaqdır.

MÜƏSSİSƏDƏ HEYƏTİN İŞGÜZAR FƏALİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Nüşabə Kazımova

Azərbaycan Universiteti

kazimova.nushaba09@gmail.com

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və bazar rəqabətinə davam gətirməsi amillərindən biri heyətin işgüzar fəaliyyətinin daim diqqət mərkəzində saxlanılması və yüksəldilməsi üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Kadrların işə qəbulu və yerləşdirilməsi, məhsuldar əməyə stimullaşdırılması, işçilərin təşviqi və ixtisaslarının artırılması təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi obyektiv elmi əsaslarla həyata keçirilməlidir. Bu zaman mühüm məsələlərdən biri heyət üzvlərinin əmək fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirmə müəssisənin bütün kateqoriyadan olan işçilərinə aiddir və əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlar əsasında aparılmalıdır. Firma və şirkətlər heyətin qiymətləndirilməsində müvafiq

standart və normativ sənədlərdən, qiymətləndirmə metodlarından istifadə edirlər. Burada ən başlıca vəzifə həm seçilmiş qiymətləndirmə meyarlarının keyfiyyətli olması, həm də əməkdaşların qiymətləndirilməsinin obyektiv aparılmasıdır.

Müəssisələrdə heyətin idarəedilməsinin mühüm istiqaməti kimi, rəhbərlər və mütəxəssislərin əməyinin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İşçilərin peşəkarlıq səviyyəsinin yoxlanılması, ixtisasına, sənətinə müvafiq olaraq onların tutduğu vəzifəyə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə müəssisələrdə bir qayda olaraq işçilərin attestasiyası həyata keçirilir. İşçilərin attestasiyası, onun keçirilməsi qaydaları, şərtləri və attestasiyanın nəticələrinin tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə və müvafiq qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir [1].

Heyəti qiymətləndirilməsində əks əlaqənin olması çox vacibdir. İşçi öz işinin nəticələrinin necə qiymətləndirildiyini, aldığı mükafatların və rəhbərliyin münasibətinin bu qiymətləndirməyə uyğun olub-olmadığını bilməlidir. Menecment sahəsinin mütəxəssislərindən heyətin qiymətləndirilməsi və attestasiyası prinsiplərini və metodlarını hərtərəfli bilmələri tələb olunur [3]. Heyətin işgüzar qiymətləndirilməsi, hər bir işçinin şəxsi keyfiyyətləri və peşə qabiliyyətinin, vəzifəsinin və ya iş yerinin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş bir prosesdir.

Heyətin işgüzar fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- obyektivlik - kifayət qədər uzun müddətli iş müddətini əhatə edən və daxilində fəaliyyət nəticələrinin dinamikasını nəzərə alan göstəricilər sistemi;
- operativlik - qiymətləndirmənin əhatə müddəti və sürəti, keçirilməsinin müntəzəmliyi;
- aşkarlıq - işçilərin qiymətləndirmə proseduru və metodları ilə ətraflı tanışlığı, nəticələrini bütün maraqlı tərəflərə çatdırması;

Rəhbər və qulluqçuların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı mühüm məsələlərdən biri attestasiya nəticələrinin yekunlaşdırılması və düzgün qərarlar qəbul edilməsidir. Qiymətləndirmə və attestasiya nəticələri hər bir struktur bölməsi üçün təhlil edilməli, ixtisaslar, peşələr və vəzifələr üzrə qruplaşdırılaraq müqayisələr aparılmalıdır. Ən başlıcası isə attestasiya nəticəsinə görə işçi barədə verilən qərarın obyektiv və ədalətli olmasıdır. Bu barədə attestasiya komissiyasının qərarında işçinin ixtisasına uyğun gəlməsi, yaxud gəlməməsi konkret göstərilməlidir. Bununla yanaşı attestasiya komissiyası öz qərarlarında işçinin başqa vəzifədə (peşədə) istifadə edilməsinin məqsədə müvafiqliyi barədə tövsiyyə edə bilər.

Rəhbər və qulluqçulardan fərqli olaraq, fəhlə kadrlarının əmək fəaliyyətinin və məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi zaman müəyyən çətinliklər yaranır. Hələ vaxtı ilə F.Teylor bu məsələ ilə əlaqədar olaraq "məhdudlaşdırma" adlanan "işə can yandırmamaq" işçilərin məhsuldar işləmək istəməməsi məsələsini qaldırmışdı [2].

Bu problem işlərin tez-tez imitasiya edildiyi müasir müəssisə və təşkilatlar üçün də aktualdır. Hər bir halda, işçinin əməyinin spesifik xüsusiyyəti və məzmununu əks etdirən obyektiv qiymətləndirmə lazımdır. Müəssisənin kadr potensialı bütövlükdə həm ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının aparıcı aspekti, həm də istənilən təşkilatın əsas sərvəti hesab edilir. İnsan resurslarına bu cür yanaşma təkcə iqtisadiyyatın deyil, həm də işçinin özünün və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına güclü təkan kimi xidmət edir [2].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində heyətin səmərəli fəaliyyəti nüəssisə və təşkilatların yaşamasını və iqtisadi vəziyyətini müəyyən edən əsas amilə çevrilmişdir. Buna görə də bütövlükdə heyətin və onun hər bir üzvünün işgüzar fəallığının obyektiv qiymətləndirilməsi mühüm şərtidir və bu zaman yuxarıda qeyd olunan obyektivlik, operativlik və aşkarlıq prinsiplərinə əməl olunmalıdır.

Açar sözlər: qiymətləndirmə metodları, iş imitasiyası, əmək potensialı, qiymətləndirmə mərkəzləri, normativ metod.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq” haqqında qanunu.
2. Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ. Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi, Bakı, 2013.
3. Quliyev R.H. İnsan resurslarının idarə edilməsi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı, 2022.
4. Muradov R.Ş. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri, Bakı, Elm-2000.
5. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər, Bakı, Elm-2004, 660 səh.
6. <https://www.geostrategiya.az/news.php?id=154>

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LİŇQVOKULTUROLOJİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Röya Kazımova

M.V. Lomonosov adına MDU-nun Bakı filialı

royakazimova@yahoo.com

Mədəniyyət və dil tarixən bir-biri ilə bağlı şəkildə inkisaf etmişdir. Hətta qədim zamanlarda yaşayan xalqları tədqiq edərkən qədim yazıların olması bu və ya digər xalqın mədəni inkişafını dəlalət edir. Bu səbəbdən dil və mədəniyyət əsrlər boyu bir sistemin ayrılmaz elementləri – dünyanın ümumi dil mənzərəsi olmuşdur. Üstəlik, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri ətrafdakı reallığı öz stereotiplərinə, simvollarına, standartlarına uyğun olaraq qəbul edir və şərh edirlər. Bu, dilçiliyin linqvokulturologiya kimi bir sahəsinin yaranmasına xidmət etdi. V.A. Maslova görə linqvokulturologiya dildə əks olunan və sabitləşən xalq mədəniyyətinin təzahürlərini araşdırdığını irəli sürür [5].

V.N. Telia dilçiliyin bu hissəsini iki fərqli semiotik sistemi (dil və mədəniyyəti) əlaqələndirən və qarşılıqlı təsirlərini təsvir edən mədəni bir mənə ilə araşdırır [6]. Frazеологi vahidlər mədəniyyət biliklərini toplayır və xalqın mədəni və tarixi təcrübəsini və hər hansı bir dilin inkişaf xüsusiyyətlərini ən aydın şəkildə əks etdirir [2]. Frazеологi vahidlər həm mənəvi qanunu, həm də qısa bir kəlamda sağlam düşüncəni ehtiva edən əcdadların bir növ dil irsidir [3].

Linqvokulturologiya üçün frazeoloji vahidlərin dil materialının unikallığı onların istifadəsinin fərqli xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır [10]:

1. Frazeoloji mənanın bütövlüyü. Frazeoloji vahid tam və ya qismən yenidən işlənmiş məna ilə sabit birləşmədir [4, s.15]. Frazeoloji dövriyyənin sabit quruluşu onun dildaxili idiomatizmini və frazeoloji vahid dəyərinin tərkib hissələrinin öz dəyərlərindən çıxarılmmasını yaradır. Müəyyən bir mədəniyyətə xas olan və frazeoloji dövriyyədə əks olunan müəyyən münasibətlər, adət və ənənələr nəsil-dən-nəslə ötürülür ki, bu da başqa bir dilə hərfi tərcüməyə imkan vermir. Məsələn, *be cup of tea*—“xoşuna gəlmək, hər hansı bir işdə bacarıqlı olmaq kimi” mənasında işlənir, və daha çox ingilis çay içmə ənənəsi ilə əlaqələndirilir. Böyük Britaniyanın iqlim xüsusiyyətləri, müəyyən bir ölkədə həyat haqqında stereotipik fikirləri əks etdirən bəzi frazeoloji vahidlərin meydana çıxmasına da təsir etdi: *It never rains but it pours* – “problem tək olmur”, *be under the weather*—“*özünü yaxşı hiss etməmək, əhval-ruhiyyənin havadan asılı olmaq kimi*” mənalarda istifadə olunur. Alman dilində bununla bağlı bəzi frazeoloji birləşmələr vardır ki, etnoqrafiyasına baxdıqda maraqlı faktlar ortaya çıxır. Məsələn, *die Kirche im Dorf lassen*—“*hər hansı bir məsələni şışirtməmək*” bunun Azərbaycan dilində ekvivalent olaraq—“*qarışqadan fil etmə*” kimi vermək olar [12]. Bu frazeoloji birləşmənin yaranma tarixçəsi maraqlıdır belə ki, bu ifadə katolik kilsəsinin hələ də bir çox yürüş keçirdiyi dövrlərə gedib çıxır. Ancaq kəndlər olduqca kiçik olduğundan, yürüşlər sürətlə kənd sərhədləri daxilində qalmaq üçün çox böyüdü və yürüşlər yaxınlıqdakı ərazilərə yayıldı. Bu, çox tənqidlərə səbəb oldu və bir çox insan kənddəki kilsəni tərk etməyi tələb etdi. Və ya daha doğrusu, kilsə icması kənd daxilində qalmalı oldu. Burdan bu frazeoloji birləşmə “Kilsəni kənddə tərk etmək” daha sonralar məna dəyişikliyinə uğrayaraq “*şışirtməyin, təvazökar qalın*” kimi mənasında işlədilir. Daha başqa birləşmə “*ein Brett vor dem Kopf haben*”—başında lövhə olmaq, yəni “gözləri bağlı olmaq” kimi ekvivalentini vermək olar, bu ifadə öküzlərin arabaları şumlamaq və ya çəkmək üçün istifadə edildiyi keçmiş zamanlarda əkinçiliyə qayıdır. öküzlərin başı təhlükəsizlik kəməri ilə təchiz olunurdular. Hara gedəcəkləri barədə öz fikirləri olsaydı, heyvanların gözlərini örtən bir lövhə əlavə edildi ki, hara aparıldıqlarını görə bilməsinlər. Tarixi bir faktla yaranan başqa bir frazeoloji birləşmə “*Ich verstehe nur Bahnhof*”—I Dünya müharibəsi ərəfəsində əsgərlər döyüşməkdən yorulurlar və dəmir yolu stansiyası onlar üçün evə qayıtmaq ümidi olur, kimsə onlarla evə getməkdən savayı başqa bir mövzu haqqında danışmaq istədikdə, onlar belə cavab verməyə başladılar, yəni “mən qatardan başqa heç nə başa düşmürəm, anlamıram” kimi dildə istifadə olunmağa başlayır [12]. Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji birləşmələrin də əksəriyyəti tarixi hadisələrlə bağlı işlənib, məsələn, “*Nadiri taxtda görüb, Şah Abbasi bələkdə*”—“*çox uzunömürlü adam*” haqqında Şah Abbasın ətrafındakı müdriklər haqqında deyilmiş, bundan başqa Hacı Çələbi xanın dövründə işlənən “*Gələrsən görərsən*” frazeoloji birləşmələri buna misal çəkmək olar.

2. İfadəlilik, ekspressivlik və mənaya qiymət. Dilin frazeoloji tərkibi milli özünüdərk müəyyənləşdirdiyi bir linqvokulturoloji məcmunun güzgüsüdür [6, s.45]. Frazeoloji vahidin assosiativ-məcəzi əsası (daxili forma) və müxtəlif mənalı müəyyən bir etnik qrupun mədəni məlumatları ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır: miflər, tarixi hadisələr, maddi mədəniyyətin elementləri və s. özündə ehtiva edir. “Türk dillərinin somatik frazeologiyasını” araşdıran dilçi mütəxəsis Nizami Bağirov qeyd etdiyi kimi “...frazeoloji fond həmin xalqın milli düşüncə tərzini, yaşam xüsusiyyətlərinin müəyyən cəhətlərini, tarixin süzgəcindən süzülüb keçən adət və ənənəsinin, mərasimlərinin, məsələn, “*ovcunun içini iyləmək, gözə kül üfürmək, bel bağlamaq, baş əymək, diz*

çökmək, göz dəymək” və s. ifadələr ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini, dünya baxışlarını, davranış qaydalarını özündə əks etdirdiyi üçün doğma səslənir” [1]. Bu fikirlə tamamilə razılaşaraq frazeoloji vahidlərin bu aspekti məhz onu linqvokulturologiya ilə daha sıx əlaqədə olduğunu və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə araşdırılmasının tərəfdarıyam.

Bununla bağlı ingilis dilində də adət-ənənəyə əsaslanan frazeoloji vahidləri misal çəkmək istərdim. “*Play fast and loose* - 'to treat something or someone without enough care' – “məsuliyyətsiz hərəkət etmək, vicdansız oyun aparmaq” kimi işlənən bu ifadə İngiltərədəki yarmarkalarda oynanan köhnə bir xalq oyunu ilə əlaqələndirilir. Çubuq möhkəm sarıldı, sonra bir kəmər və ya ip açıldı və tamaşaçılar çevik manipulyasiyanı tuta bilmədilər və daim uğursuzluqla oyunları bitirirdilər [7]. Frazeoloji vahidin obrazlılığını anlamaq birbaşa ölkəşünaslıqla bağlı olan məlumatların və ya konkret tarixi faktların bilikləri ilə bağlıdır. Başqa sözlə, frazeoloji vahid müəyyən şəraitdə etnosun həyatı, tarixi və mədəniyyəti haqqında fon məlumatlarının mənbəyidir [9, c. 830]. Xarici dili öyrənərkən tez-tez frazeoloji vahidlərin mənasını anlamaqda çətinliklər yaranır. Təfsirin mürəkkəbliyi frazeoloji dövriyyənin daxili şəklindədir. Daxili forma-gizli mənada mədəni əhəmiyyətli məlumatları ehtiva edən müəyyən olunmuş obyektin vizual-həssas görüntüsüdür. Frazeologiyanın məcazi əsasını anlamaq üçün etnoloji reallıqları, müəyyən bir mədəniyyətə xas olan zehni dəyər münasibətlərini bilmək vacibdir. Buna görə frazeologiyanın linqvokulturoloji analizinə müraciət etmək məsləhətdir.

İngilis dilində mənası və obrazı azərbaycan dilində danışanlar üçün çətinlik yarada biləcək çoxsaylı frazeoloji vahidlər var. Bunun ən bariz nümunəsi kimi “*thick as thieves*” – ‘çox dost olmaq və bir çox sirləri bölüşmək’ – ayrılmaz dostlar kimi mənasında işlədilir [11, s.239]. Sözüün hərfi mənasında, “kök oğrular” kimi tərcümə olunur, lakin mənşə tarixinə müraciət etsəniz, “thick” sifətin başqa bir mənasını “sıx, yaxın olmaq” komponentinin olduğunu müəyyən edə bilərsiniz. Əvvəllər “yaxın, yaxından əlaqəli” mənasında istifadə olunurdu. “Oğrular” sözünün olması frazeoloji vahidin cinayət xarakterini göstərir. Cinayət adamları ilə dostluğun keyfiyyəti cinayətkar qrupun müvəffəqiyyətinin üzvləri arasındakı inam səviyyəsindən asılı olduğuna əsaslanır, buna görə oğrular bir-birlərini nə qədər çox bilsələr, əməliyyat daha da ahəngdar keçirdi.

Beləliklə, frazeoloji ifadələr vasitəsilə milli xarakterin öyrənilməsi linqvokulturologiyada əsas mövqe tutur. Məcazi ifadələrin dil yaddaşı keçmiş mədəniyyət irsini, hər bir etnik qrupun mədəni identifikasiyası üçün vacib olan standartların, simvolların və stereotiplərin birləşmələrini və əsaslarını saxlayır və təkrarlayır. Nəticədə frazeologizmin ayrı bir dil mədəniyyətinin dərinliyini və milli xüsusiyyətlərini ortaya qoyan mədəni olaraq işarələnmiş bir dil fenomeni olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, Linqvokulturologiya, mənanın bütövlüyü, daxili forma, etnik qrupların mədəni xüsusiyyətləri.

Ədəbiyyat

1. Bağirov N.R., Türk dillərinin somatic frazeologiyası, avtoreferat, Bakı, 2022, səh.8.

2. Boqatikova L.İ. Frazеoloji vahidlərin linqvokultural aspekti, Vesnik, İ.P.Şamyakina adına MDPU, 2015. №2 (46). url: <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnyy-aspekt-frazeologicheskikh-edinitov> (müraciət tarixi: 07.02.2023).
3. Buslaev F.İ., Rus atalar sözləri və kəlamları, Moskva, 1854.
4. Kunin A.V., Müasir ingilis dilinin frazeologiyası kursu, Xarici dil fakültələri və institutları üçün dərs vasitəsi, III nəşr, stereotip. A. V. Kunin, Dubna: Feniks, 2005, səh. 488.
5. Maslova V.A. Лингвокультурология, Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti, Moskva, "Akademiya" nəşriyyatı, 2001, səh.86-90.
6. Teliya V.N., Frazеologiyanın mədəni və milli mənalari, Slavyan dilçiliyi. Moskva 1993, səh. 45-54.
7. İngilis xalqının adət və ənənələrini əks etdirən frazeoloji vahidlər, mətn: elektron // hintfox.com : [sayt]. - URL: <http://hintfox.com/article/frazeologizmi-otrazhajushchie-traditsii-i-obichai-anglijskogo-naroda.html> (müraciət tarixi: 07.02.2023).
8. Cambridge English dictionary. – Текст : электронный // Cambridge Dictionary : [сайт]. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/> (дата обращения: 24.02.2021).
9. Vassilenko A.P., Karabulatova İ.S., Vasilishina E.N., Tukaeva R.A., Barabash V.V., The conceptual sphere of fiction in the Russian and English world picture. Option, 2018, Vol. 34. № 85, səh. 825 – 839.
10. Zueva T.A. Linqvokulturoloji aspektdə frazeoloji vahidlərin təhlili modeli. Ural filoloji bülleteni. Seriya: təhsildə Psixolinqvistika. 2012. №5. <https://cyberleninka.ru/article/n/model-analiza-frazeologicheskikh-edinitov-v-lingvokulturologicheskom-aspekte> (müraciət tarixi: 07.02.2023).
11. Pearson E.L., Longman Pocket Idioms Dictionary, Pearson Longman, 2001, səh. 297.
12. Alman dilində istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin etimologiyası, url: <https://languageholic.com/funny-german-phrases/#1-auf-dem-holzweg-sein> (müraciət tarixi: 07.02.23)

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BANKLARIN ROA VƏ ROE GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Mehrab Kərimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

mehrabkerimli96@gmail.com

Banklar müasir dövrdə hər bir ölkənin iqtisadiyyatında ən mühüm yer tutan maliyyə qurumlarıdır. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının bank sistemi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankı, banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarından ibarətdir [4]. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır və Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentı olaraq çıxış edə bilər. Mərkəzi bank qanunla onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş məsələlər üzrə bütün banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, habelə digər şəxslər üçün məcburi normativ xarakterli aktları müstəqil qəbul edir [6].

Banklar, öz xidmətləri ilə vətəndaşların, fiziki və hüquqi şəxslərin, sahibkarların həyatında çox vacib rol oynadıqları məlumdur. Bununla belə kommersiya qurumları olaraq təbii ki, fəaliyyətini uzun dövr ərzində davam etdirmək, davamlılığı və dayanıqlılığı təmin etmək, öz sektorunda liderlər arasında yer almaq kimi hədəflərlə birgə bankların əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəət, bir müəssisənin müəyyən dövr ərzindəki fəaliyyətinin nəticəsidir və ümumi gəlirlərlə xərclər arasındakı fərqə bərabərdir. Mənfəət, bir müəssisə üçün ən vacib anlayışdır. Bu anlayış müəssisənin uğurunu ölçən, mövcudluğunu qoruyan və eyni zamanda da bir nəzarət vasitəsidir. Lakin müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin yetərli olub-olmadığını maliyyə hesabatları ilə müəyyənləşdirmək çətindir. Çünki bu hesabatlar sadəcə müəyyən dövr ərzində müəssisənin əldə etdiyi mənfəəti, sahib olduğu aktivləri, kapitalı və s. göstərir. Ümumilikdə biznesin nə qədər gəlirli olub-olmadığını müəyyən etmək üçün gəlirlilik əmsallarından istifadə olunur. Bu əmsallar müəssisənin malik olduğu aktivlərə, kapitalla nisbətə nə qədər mənfəət qazandığını ölçür.

Bu məqalədə Azərbaycan bank sistemində bank sistemində bankların aktivlərinin gəlirliliyi və kapitalının gəlirliliyi müzakirə edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində bir sıra bankların 2020 və 2021-ci illər üzrə aktivlərin gəlirliliyi və kapitalın gəlirliliyi göstəriciləri hesablanmış, əldə olunan nəticələr analiz edilmiş və sonda da mövzuya uyğun olaraq müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Beynəlxalq praktikada bankların gəlirliliyinin ölçülməsində istifadə olunan ən vacib maliyyə göstəricilərindən ikisi aktivlərin gəlirliliyi (ROA – return on assets) və kapitalın gəlirliliyidir (ROE – return on equity). Aktivlərin gəlirliliyi bankın hər bir vahid (yəni manat) aktivə görə nə qədər mənfəət əldə etdiyinə göstəricisidir və müəyyən dövr ərzində bankın əldə etdiyi xalis mənfəətin həmin dövr ərzindəki aktivlərə nisbəti ilə əldə olunur. Kapitalın gəlirliliyi isə bankın sahib olduğu kapitalla görə yetərli qədər mənfəət əldə edib-etmədiyini ifadə edir. Bu göstərici isə bankın müəyyən dövr ərzindəki xalis mənfəətinin kapitalına nisbəti ilə əldə edilir.

Bu tədqiqatda məqsəd Azərbaycan bank sistemində bankların 2020 və 2021-ci illər ərzində aktivlərin gəlirliliyi və kapitalın gəlirliliyi göstəricilərinin təhlil edilməsidir. Tədqiqata Kapital Bank, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Azər Türk Bank və Yapı Kredi Bank Azərbaycan olmaqla 4 bank cəlb edilmişdir. Sözü gedən banklar Azərbaycan Banklar Asosiasiyası tərəfindən açıqlanan bankların müxtəlif maliyyə göstəricilərinə əsasən tərtib edilmiş rekinqlərə əsasən seçilmişdir. [3]. Tədqiqatda yer alan bankların 2020 və 2021-ci illər üzrə illik maliyyə hesabatlarından əldə olunan məlumatlar vasitəsilə aktivlər, kapital və xalis mənfəət göstəriciləri əsasında həmin dövrlər üzrə bankların aktivlərinin və kapitallarının gəlirliliyi hesablanmışdır. Nəticələrə əsasən sözü gedən bankların timsalında Azərbaycan bank sektorunda 2020-ci ildə təqribi olaraq aktivlərin gəlirliliyi 1,9% və kapitalın gəlirliliyi 12,6%, 2021-ci il üzrə isə aktivlərin gəlirliliyi ortalama 1% və kapitalın gəlirliliyi isə 8,7% olmuşdur. Araşdırmaya daxil olan banklar arasında Kapital bank həm 2020 həm də 2021-ci il göstəricilərində aktivlərin və kapitalın gəlirliliyinə görə rəqiblərini qabaqlayaraq lider olmuşdur. Lakin ümumilikdə hər dörd bank üzrə ROA və ROE faizlərinin 2021-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən aşağı olması müşahidə edilmişdir.

Tədqiqat obyektini olan bankların hər birində 2021-ci ildə əldə olunan xalis mənfəət 2020-ci il göstəricilərinə nisbətən daha aşağıdır. Bu banklar üzrə xalis mənfəət göstəricisi 2021-ci ildə əvvəlki müvafiq dövrlə müqayisədə orta hesabla 79% azalmışdır. Bu azalmanın müxtəlif səbəbləri ola bilər.

Təbii ki, bir bankın, ümumiyyətlə hər bir müəssisənin xalis mənfəəti və digər göstəricilərində artma və azalmalar daim müşahidə olunur. Lakin daha maraqlı göstərici ondan ibarətdir ki, bu bankların hər birinin aktivlərində 2021-ci ildə artım qeydə alınmışdır. Bu artım eyni zamanda bankların kapitalına da aiddir. Yalnız Yapı Kredi Bank Azərbaycan olmaqla digər üç bankın kapitalında da 2020-ci ilə müqayisə də artım qeydə alınmışdır. Aktivlərin və kapitalın artması qarşılığında xalis mənfəətdə olan azalmalar banklarda aktivlərin və kapitalın idarə və istifadə edilməsində daha da təkmilləşdirilməyə ehtiyac olduğunu söyləməyə əsas verə bilər.

Açar sözlər: banklar, aktivlər, kapital, aktivlərin gəlirliliyi, kapitalın gəlirliliyi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda bankların rənkinqləri, Azərbaycan Banklar Asosiasiyası. URL: <https://aba.az/banklar/renkinql%c9%99r/>
2. Azərbaycan Beynəlxalq Bankının konsolidasiya edilmiş illik maliyyə hesabatları, Bakı. URL: https://abb-bank.az/storage/uploads/files/1650444767_abb-consolidated-financial-statements-ye-2021.pdf
3. Azər Türk Bankın konsolidasiya edilmiş illik maliyyə hesabatları, Bakı. URL: <https://atb.az/wp-content/uploads/2022/05/audit-report-2021-eng.pdf>
4. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. Kapital Bankın konsolidasiya edilmiş illik maliyyə hesabatları, Bakı. URL: https://www.kapitalbank.az/files/reports/2021_az_1651145513.pdf
6. Məmmədov Z.F, Bank fəaliyyətinin əsasları, 2013, s 66.
7. Yapı Kredi Bank Azərbaycanın konsolidasiya edilmiş illik maliyyə hesabatları, Bakı. URL: <https://www.yapikredi.com.az/uploads/posts/2022/05/afs-en.pdf>

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ TORPAQLARIN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN İŞLƏR

Nəzrin Kərimova

Azərbaycan Dillər Universiteti

n.karimova@dim.gov.az

XX əsrin sonlarından başlayaraq, bədnam qonşumuz olan Ermənistan təcavüzkar xarici siyasətini davam etdirərək tarixi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda olan daxili hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistan bütün hüquqi normaları pozaraq Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni tapdaq altına almış və etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirərək milyonlarla azərbaycanlıyı öz yurd-yuvalarından didərgin salmışdır. BTM Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini heçə sayan Ermənistan rəhbərliyi illər boyu Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətindən əl çəkməmişdir. 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistanın Tovuz istiqamətində Azərbaycana qarşı keçirdiyi silahlı təxribat bu problemin sülh yolu ilə həllini mümkünəşdirməmişdir [1]. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarını yenidən pozdu və Azərbaycan

Respublikasının ərazisini bir neçə istiqamətdən ağır artilleriya ilə atəşə tutdu [1]. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə əks-hücum əməliyyatına başladı. 44 gün davam edən müharibədə Azərbaycan ordusu İlham Əliyevin uzaqgörən rəhbərliyi ilə şanlı zəfər əldə etdi. Beləliklə, müzəffər Azərbaycan ordusu əzəli torpaqlarımızı işğaldan azad edərək tarixi ədaləti bərpa etmiş oldu.

Tarixi torpaqlara geri dönüş yeni imkanlar vəd edirdi, amma ilk öncə erməni vandalizminə məruz qalmış torpaqları bərpa etmək məqsədi ön plana keçdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 7 iyul 2021-ci il Fərmanı ilə iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təsdiqləndi [2]. Bu yeni iqtisadi bölgü həm işğaldan azad edilmiş torpaqların, həm də regionun inkişafını sürətləndirəcəkdi. Yeni bölgüyə əsasən, Azərbaycanda 14 iqtisadi rayon yaradıldı [2]. İşğaldan azad edilmiş torpaqlar Qarabağ iqtisadi rayonu və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu adları altında birləşdirildi. Bu Fərman işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpasını, onların gələcək inkişafının təminatını, yurd-yuvalarından qovulan vətəndaşların geri köçürülməsi kimi genişmiqyaslı proqramları özündə əks etdirirdi. Bu torpaqların təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından istifadə edərək gələcək iqtisadi inkişafı sürətləndirmək əsas müzakirə obyektinə çevrildi. Ərazilərin iqtisadi bölgüsü idarəetməni asanlaşdıracaq və səmərəli islahatların aparılmasını təmin edəcək, xüsusilə planlaşdırma işi bölgənin iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək.

Bu elmi yazıda işğaldan azad edilmiş yeni iqtisadi rayonların inkişafını təmin edən işlərdən söhbət açılır. Qarabağ iqtisadi rayonunda görülməyən ilkin işlərdən biri enerji siyasətinin həyata keçirilməsi oldu. Burada əsas məqsəd işğaldan azad olunmuş torpaqlarda enerji infrastrukturunun yaradılması və enerji təhküləsizliyini təmin etməkdir. Mühüm məqsədə isə bu torpaqları dövlətin ümumi enerji sisteminə yaxınlaşdırmaq daxildir. Bunun üçün də “Azərenerji” və “Azərişiq” tərəfindən Şuşa istiqamətinə iki elektrik enerjisi xətti qurulmuşdur [3]. “Azərişiq” eyni zamanda Qarabağ iqtisadi rayonunda dövlət əhəmiyyətli yerləri daimi enerji ilə təmin edir və bununla da “Azərişiq Qarabağda” layihəsini uğurla reallaşdırır. Suqovuşan, Cəbrayıl və Füzuli ərazilərindəki stansiya və yarımstansiyaların tikintisi və ya bərpası görülməyən işlər siyahısındadır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda şəhərsalma işlərinin genişləndirilməsi və bunun üçün də “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Buna görə də dünyanın qabaqcıl texnoloji firmaları ölkəmizə axın etməyə başlamışdır. Bu ölkələrdən biri də Böyük Britaniya dövlətidir. Onun regiondakı əsas maraq dairəsinə bərpa ediləcək enerji sənayesi, minalardan təmizlənmə, mədən sənayesi və ən nəhayət, “Ağıllı” və “Yaşıl” şəhərlərin qurulması daxildir [3]. Britaniyanın “Anglo Asian Mining” şirkəti artıq fəaliyyətini bu sahələr üzrə inkişaf etdirmək niyyətindədir. Artıq bir neçə Britaniya firmaları Füzulidə şəhərsalma, təchizatların təmin olunması və minaların aşkar edilməsi kimi işlərə cəlb edilmişlər. İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpasında maraqlı olan xarici dövlətlərdən biri də Macarıstandır. Macarıstan dövlətinin Eksim Milli Bankı yenidənqurmada iştirak etmək istəyən macar şirkətlərini təqribi 100 milyon dollar kreditlə təmin edəcəyini bildirmişdir [3]. Bu regionda maraqlı olan digər dövlətlərə misal olaraq, İsrail və Yaponiyanın adını çəkmək olar. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi və eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların bölgəyə olan marağının artırılması bu yerlərdə “yaşıl enerji” zonasının qurulmasını təmin edəcəkdir. Bu torpaqları enerji cənnətinə çevirmək mümkündür.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkə başçısı İlham Əliyev 2021-ci il mayın 3-də bu torpaqlarda “yaşıl enerji” zonasının qurulması barədə sərəncam imzaladı [3]. Artıq Yaponiyanın TEPSCO firması bu sahə üzrə Azərbaycanla saziş imzalayıb. “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması Azərbaycan üçün bərpa edilən enerjiden səmərəli istifadəni təmin etmiş olacaq. İşğaldan azad edilmiş torpaqlar “yaşıl enerji” sahəsinin qurulması üçün əlverişli mühitə malikdir. Bu bölgə günəş və külək enerjisi ilə zəngindir. Kəlbəcər və Laçın külək enerjisi, Füzuli, Zəngilan və Cəbrayıl isə günəş enerjisinin zənginliyi ilə geniş imkanlara sahibdir. Bütün bu imkanlardan istifadə edərək, Azərbaycan rəhbərliyi 2030 ilə qədər bərpa edilən enerjiden istifadəni 30%-ə qədər artırmaq niyyətindədir [3]. Qarabağ Azərbaycanın su mənbələrinin təqribi 25%-ni təşkil edir və eyni zamanda termal su və kömür ehtiyatları ilə zəngindir. Bu təbii ehtiyatların mövcudluğu Azərbaycanın “yaşıl enerjiyə” keçidini uğurla təmin etmiş olacaq. Beləliklə, bütün bu resurslar nəinki işğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi və sosial inkişafını təmin edəcək, eyni zamanda regionun paralel inkişafına zəmanət vermiş olacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, yaşıl enerji.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu, 2019. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2021. Rəhil Hüseyn: İqtisadi rayonların yeni bölgüsü Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun inkişafını sürətləndirəcək. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/ramil-huseyn-iqtisadi-rayonların-yeni-bolgusu-qarabagin-ve-serqi-zengezurun-inkisafini-suretlendirecek-183>
3. Cəfərzadə S.D., 2022. Qarabağ iqtisadi rayonunun davamlı inkişafının təmin edilməsinin prioritetləri. file:///C:/Users/nezrin.e/Downloads/elmi-ish-vol-16-06_yun-oblojka_177-184.pdf

MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASI

Nigar Kərimova

Azərbaycan Universiteti

kerimovanigar2022@gmail.com

Hər bir insan dünyaya fərd kimi göz açır, şəxsiyyət kimi formalaşır. İnsan şəxsiyyət kimi formalaşana qədər müxtəlif yaş mərhələlərindən keçir. Həmin bu mərhələlərdə müxtəlif xarakter dəyişikliyi baş verir ki, “Mən” obrazı, orqanizmin fiziki inkişafı, intellektual inkişafı formalaşır. Bu isə o deməkdir ki hər bir uşaq özü-özlüyündə bir şəxsiyyətdir. Bəli hər bir uşağın özünəməxsus aləmi, dünyası vardır. Uşaq ilk növbədə ailədə, daha sonra isə cəmiyyətdə sosiallaşır.

Sosiallaşma insanın cəmiyyət həyatına hazırlanması prosesidir. Uşağın sosiallaşması prosesi məktəbəqədər dövrdən başlayır. Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələri uşaqların kollektivə uyğunlaşmasında mühüm rol oynayır. Bu proses təhsilin sonrakı mərhələlərində

davam etdirilir. Uşağın uğurlu sosiallaşmasında tərbiyəçinin, müəllimin, pedaqoqun müstəsna rolu vardır. Uşaqların sosiallaşması yaşından, ailə vəziyyətindən, sosial şəraitdən, KİV-in inkişafından asılı olaraq bir sıra problemlər yaradır. Bu problemi aradan qaldırmaq məsələsi isə məktəbəqədər müəssisələrin üzərinə düşür. Bəs məktəbəqədər müəssisələrdəki uşaqlar necə sosiallaşır? Bu baxımdan tərbiyəçidən pedaqoji ustalıq tələb olunur.

Uşaq erkən yaş dövründən bağşaya gəlir, bağça mühitinə uyğunlaşmağa çalışır, məhz bu dövrdə tərbiyəçi müşahidə gündəliyində 1 həftə və ya ay ərzində (əgər adaptasiya ola bilmirsə) qeydlər aparır. Bununla yanaşı hər bir uşağa fərdi yanaşılmalıdır. Fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alan tərbiyəçi onların sosiallaşma prosesini həyata keçirir. Bu proses isə öz növbəsində tərbiyə, təhsil, özünütərbiyə prosesində baş verir ki, şəxsiyyətin sosial inkişafı və formalaşması prosesindən ayrılmazdır. Əgər uşağın sosial inkişafı zamanı ona təzyiq göstərilərsə, bu uşaqda sosial təcrübənin itirilməsi prosesi – desosiallaşma baş verir. Desosiallaşma ilə mübarizə üçün bu təzyiqləri aradan qaldırmaq vacibdir. Bu təzyiqlər zamanı dezadaptasiya prosesi baş verir ki, uşağın sosial mühitə uyğunlaşma imkanlarının azalmasına gətirib çıxarır. Bu zaman uşağın fiziki və psixi inkişafında ləngimə prosesi, ruh düşkünlüyü və s. kimi mənfi hallar baş verir. Bu halları aradan qaldırmaq üçün tərbiyəçi readaptasiya prosesini həyata keçirməlidir, bağça şəraitinə uyğunlaşdırması imkanlarını genişləndirməlidir. Bu işdə yenidəntərbiyə və özünütərbiyədə geniş istifadə olunmalıdır. Eyni zamanda müəyyən olunmuş çərçivədə sərbəstlik verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-cü il 12 oktyabr tarixli fərmanına əsasən “Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin Nümunəvi Nizamnaməsi” təsdiq edilmişdir. Məktəbəqədər təhsilin məzmunu dövlət təhsil standartlarına uyğun olaraq kurikulum proqramı əsasında həyata keçirilir. Kurikulum proqramı zamanı uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu proqramın tələblərinə əsasən uşaqların məşğələlərinin keçirilmə vaxtı müəyyən olunub. Bu zaman tərbiyəçi fasilitator, uşaq isə əsas aparıcı rolu oynayır.

Uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, məşğələnin növündən asılı olaraq məşğələ vaxtının həcmi müəyyən olunmuşdur. 20-35 dəqiqəlik məşğələlərdən sonra uşaqlara sərbəstlik verilməlidir, bu isə müxtəlif oyunlar (məs; didaktik oyunlar, eyni zamanda məntiqi təfəkkürü formalaşdıran pazllar) vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Bu zaman tərbiyəçi fasilitator rolunu oynamalıdır. Uşaqların sosiallaşması prosesində valideynlərin rolu var, ona görə də tərbiyəçi ilə valideyin arasında qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Tərbiyəçi öz fəaliyyətini valideyin komitəsi, valideyin yığıncaqları vasitəsilə təşkil edir. Bu zaman uşaqların fərdi xüsusiyyətlərindəki, inkişaf sahələrindəki (fiziki inkişaf, idraki inkişaf, estetik inkişaf, sosial-emosional inkişaf) yeniliklər haqqında valideynlər məlumatlandırılır

Bir sözlə məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların sosiallaşmasında sosial tərbiyənin mühüm rolu vardır ki, uşağın şəxsiyyət kimi məqsədyönlü inkişafı və formalaşması prosesində əsas rol oynayır. Bu proses isə dövlət, cəmiyyət və onun yaratdığı sosial institutlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Açar sözlər: sosiallaşma, desosiallaşma, adaptasiya, deadptasiya, readaptasiya, reabilitasiya, kurikulum, KİV.

Ədəbiyyat

1. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedagogika . Yeni kurs. Pedoqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti . Bakı: “Çaşıoğlu”, 2002.
2. Şirəliyev H., Vahidov F.B. Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması, 1987.
3. “Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsi”, Bakı, 2012.
4. «Социальная педагогика», учебник, под ред. И. А. Липского, Л. Е. Сикорской, М., 2013.
5. Маскаленко В.В. Социализация личности, Киев, 1996.
6. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи, М., 1996.
7. Кон И.С. Ребёнок и общество, учебное пособие, Москва, 2003.
8. Мудрик А.В. Социализация человека, Москва, Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2012.
9. <https://www.litres.ru/a-lukina/socialnaya-pedagogika/chitat-onlayn/>

AZƏRBAYCANDA KORPORATİV QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VƏ ONUN İNKİŞAFI

Murad Mehdiyev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

muradmehdiyev13@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarının tərkibində başlıca yer tutan korporativ qiymətli kağızlar bazarı öz fəaliyyətində qiymətli kağızların buraxılışını həyata keçirir və onun dövryyəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətlərin məcmusunu təşkil edir. Maliyyə bazarı iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə kapital və pul vəsaitlərinin cəlb olunmasını təmin edir. Maliyyə bazarı iqtisadiyyata investisiyaları aktivləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq qiymətli kağızlar bazarı vaxtında qiymətli kağızların likvid vəziyyətini yaradır, eyni zamanda bu prosesdə vasitəçi rolunu yerinə yetirir. Qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət mexanizmi bazar iqtisadiyyatının əsas və başlıca amili sayılır. Qiymətli kağızlar bazarı maliyyə resurslarına olan tələblə təklif nisbətələrini müəyyən edir [3]. Qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri maliyyə resursları ilə tam təmin olunur. Hər hansı ölkədə bazar iqtisadiyyatının yüksək inkişafını təmin edəcək başlıca şərt qiymətli kağızlar bazarının mövcud tələblər baxımından formalaşdırılması və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla təkmilləşdirilməsidir. Əks halda bazar iqtisadiyyatının mövcudluğunu və inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Korporativ qiymətli kağızlar bazarı əsasən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun pul və kapitalla olan tələbini təmin edir [5]. Ölkənin qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsinə xidmət edən korporativ qiymətli kağızlar bazarı respublika iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı iqtisadi artımını təmin edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü iqtisadi islahatlar korporativ qiymətli kağızlar bazarını inkişaf mərhələsinə yönəltmişdir [1]. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda iqtisadiyyatın əsas vəzifələrindən biri də bazar subyektlərinin yaranmış

qarışıqlıqlı borc problemlərinin həllidir. Müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında aparılması məsələsi həll olunmalıdır. Bu kimi problemin aradan qaldırılmasında və vaxtında həll olunmasında qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsi inkişaf etdirilməlidir.

Dövlət funksiyalarını maliyyə resurslarının çatışmamazlığı səbəbindən yerinə yetirə bilmir. Bu zaman büdcə vəsaitləri və digər büdcədən kənar vasitələr kifayət qədər olmur və dövlət məcburən tədavülə qısamüddətli istiqrazlar buraxır. Bununla da çatışmayan maliyyə resurslarına olan tələbi tamliqlə ödəyir. Azərbaycanın korporativ qiymətli kağızlar bazarında ölkədə fəaliyyət göstərən səhmdar cəmiyyətlərin səhmlərinin alqı-satqısı aparılır və bununla əlaqədar əməliyyatların həcmi müəyyən edir [4]. Korporativ qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların qiymətini və tələb həcmi təhlil etməklə səhmdar cəmiyyətlərin səmərəli fəaliyyət istiqamətlərini tapılır və nəticədə makro iqtisadi şəraitin qiymətləndirilməsi imkanı yaranır. Qiymətli kağızlar bazarı müxtəlif qiymətli kağızların alqı-satqısı yolu ilə vəsaitlərin bölüşdürülməsini təmin edir. Qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların likvid duruma gəlməsində, yəni lazımı anda pula çevrilməsində vasitəçi rolunu oynayır.

Ümumilikdə qiymətli kağızlar bazarını qiymətli kağızların dövryyəsi və buraxılışı ilə bağlı olan iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi xarakterizə etmək olar [6].

Qiymətli kağızlar bazarında pul bazarının tərkib hissəsi kimi bir yerdə qiymətli kağızlar, o cümlədən xəzinə öhdəlikləri, xəzinə vekselləri və habelə xüsusi borc qiymətli kağızları olan veksəl, depozit sertifikatları tədavül olunur. Pul bazarında əsasən ya dövlət tərəfindən (xəzinə vekselləri), ya da etibarlı xüsusi emitentlər tərəfindən (iri korporasiyaların vekselləri və kommersiya kağızları) buraxılan faizli qiymətli kağızlar işlənir [7].

Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarında real aktivlərdən asılı olmayaraq borc vəsaitlərinin müstəqil dövryyəsi təmin edilməlidir. Bunun səbəblərinin aşağıdakılar olması qənaətinə gəlmək olar:

- 1) qiymətli kağızlar bazarında borc əməliyyatının reallaşması prosesində mülkiyyətdə olan kapital resursu, fəaliyyətdə olan kapital resursundan ayrılır;
- 2) qiymətli kağızlar əsasən potensial pul, kapitaldan formalaşmalıdır;
- 3) tez bir vaxtda nağd pula çevrilə bilmələri üçün qiymətli kağızlar yüksək dərəcədə likvidliyə malik olmalıdırlar [2].

Açar sözlər: borc əməliyyatı, korporativ istiqrazlar, likvidlik, fond bazarı, xəzinə vekselləri, qiymətli kağızlar bazarı.

Ədəbiyyat

1. “2011-2020-ci illərdə AR-da qiymətli kağızlar dövryyəsinin inkişafı” haqqında Dövlət Proqramı
2. Ataşov B. (2016), Maliyyə Bazarları”, Bakı, 456 səh.
3. İbadov S.A. (2009), İqtisadiyyat, Bakı, BDU, 212 səh.
4. Kərimov E. (2014), Azərbaycan korporativ (şirkətlər) hüququ, Bakı, “Qanun” Nəşriyyatı, 236 səh.
5. Kərimova G.R., Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri. Büdcə, maliyyə və kredit jurnalı, Cild 29, 2020, səh. 5.

6. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. (2007), Korporativ maliyyə. Bakı, UNEC, 504 səh.
7. Stewart C.M., Richard A.B., Franklin A. Principles of Corporate Finance. McGraw Hill International Edition. 2000.

İSTEHLAK BAZASININ İDARƏÇİLİK SİSTEMİNDƏ MARKETİNQİN ROLU

Sübhi Məhərrəmli

Bakı Dövlət Universiteti

s.maharramli@xsq.az

İstənilən fəaliyyətin nəticəsi mənfəət üçün mal və xidmətlərin satışdır. İstənilən cəmiyyət mövcud ehtiyatlardan istifadə etməklə maddi nemətlərin istehsalı və onların bölüşdürülməsi üzərində qurulur [7, s.191]. Marketingin mahiyyəti məhz mal və xidmətlərin rəşional bölüşdürülməsində, yeni paylama kanallarının axtarışında və müştərilərin davranış nümunələrinin öyrənilməsindədir. Marketing müəyyən konsepsiya və ya konkret davranış modeli, yəni onun praktikada tətbiqi yolu ola bilər [6, s.134]. Marketingin sirri ondadır ki, o, bəşəriyyətin ən qədim fəaliyyətlərindən biridir [5, s.210]. Buna görə də marketing şirkətin məhsulunun dəyərini artırən və alıcı ilə satıcı arasında sərfəli mübadilə ilə nəticələnən bir prosesdir. Müasir marketing nəzəriyyəsinin verdiyi tərifi budur: əlverişli mübadilə nəticəsində alıcı mövcud tələbatı ödəyir, satıcı isə öz gəlirini maksimuma çatdırır [8, s.111].

Ümumiyyətlə, marketingin bütün tərifləri bu və ya digər şəkildə marketingin aşağıdakı mahiyyətinə təsir edir: müştəri məmnuniyyətinin artırılması, satışın dəstəklənməsi, şirkətin mənfəətinin artırılması, yeni müştərilərin tapılması və cəlb edilməsi. Marketingin mahiyyəti mal və ya xidmətlərin alıcıya çatdırılmasına yönəlmiş bütün növ əməyin həyata keçirilməsidir. Mövcud dəyərlər (mallar və xidmətlər) bu prosesə girişdir. İstehlakçının istəklərinin ödənilməsi isə son nəticə hesab olunur [3, s.19-20].

Aşağıdakı əsas marketing məqsədləri fərqləndirilə bilər ki, onların həyata keçirilməsi şirkətə bazarda lider mövqelərdən birinə tez bir zamanda nail olmağa imkan verəcəkdir:

1. Bazar hədəfləri. Bu halda marketing prosesinin məqsədi məhsullar üçün yeni perspektivli bazarları müəyyən etmək və ya mövcud bazarın əhəmiyyətli hissəsini fəth etmək, mövcud məhsulları öyrənmək və bazara daxil olmaq üçün strategiya hazırlamaqdır.

2. Marketing məqsədləri. Onlara nail olmaq üçün şirkətin əlverişli imicini yaratmaq, satış həcmi artırmaq, mənfəəti əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq, həmçinin rəqabətdə üstünlük əldə etmək problemlərini həll etmək lazımdır.

3. İdarəetmə məqsədləri. Burada təşkilatın marketing məqsədlərinə onun daxili infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi (səriştəli idarəetmə, yüksək ixtisaslı işçilər, ən son istehsal texnologiyaları və s.) daxildir.

4. Marketing şirkətlərinin məqsədlərinin təmin edilməsi. Onlara daxildir: düzgün qiymət siyasətinin formalaşdırılması, malların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, uğurlu reklam kampaniyası

vasitəsilə satışın artımının stimullaşdırılması, əhalinin konkret məhsula tələbatının müəyyən edilməsi və s. [9, s.53].

Prinsiplər sistemi bazarda şirkətin davranışını əks etdirən prinsiplərin strukturlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Prinsiplər, şirkətin struktur bölmələri arasında şirkətdaxili kommunikasiyaları əlaqələndirməyə və onları optimallaşdırmağa imkan verən birləşdirici əsas kimi çıxış edir. F.Kotler marketinqin mahiyyətini əks etdirən aşağıdakı marketinq prinsiplərini təqdim edir:

- bazar haqqında bilik, ehtiyacların hərtərəfli öyrənilməsi. Bu prinsip bazar, tələbin strukturu və dinamikası, alıcıların zövq və istəkləri haqqında etibarlı məlumat əldə etməyi nəzərdə tutur;

- bazara uyğunlaşma, bazarın tələbinə cavab verən malların buraxılması. İstehsalın bazar tələblərinə maksimum uyğunlaşmasını, bazar tələbinin strukturunu uzunmüddətli perspektivə əsaslanaraq nəzərdə tutur;

- bütün mövcud vasitələrin köməyi ilə bazara, alıcılara təsir. Təsir üçün marketinq kompleksinin bütün üsullarından (məhsul, qiymət, paylama, təşviq, kadr) istifadə olunur [11, s.342].

Marketinqin idarə edilməsinin müasir konsepsiyaları cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı nəticəsində baş verən sahibkarların bazardakı fəaliyyətlərinə və bazarın özünə baxışlarının uzun illər təkamülünün nəticəsidir. Hal-hazırda hər bir fəaliyyət sahəsində onların konsepsiyaları, diqqətlə izlənilməli və öyrənilməlidir, çünki onların istifadəsi artan mənfəət gətirəcəkdir.

“Marketinq menecmenti anlayışları” termini çox vaxt “menecment” sözünü buraxmaqla qısaldılır, ona görə də daha sonra “marketinqin idarə edilməsi anlayışları” və “marketinq anlayışları” anlayışlarını eyni anlayışlar kimi nəzərdən keçirmək lazımdır [10, s.242]. Marketinq idarəetmə konsepsiyaları bunlardır:

- müxtəlif bazarlarda istənilən satış səviyyəsinə nail olmaq üçün səylərin qurulduğu ümumi yanaşmalar [2, s.161];

- müəssisənin işinin əsasını təşkil edən, bazarda müəyyən fəaliyyət tərzinə və müəssisənin məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş məqsədlər, prinsiplər və idarəetmə üsulları sistemi [11, s.416].

“Marketinqin idarə edilməsi funksiyaları” anlayışı müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən mərhələsində həyata keçirdiyi əsas yanaşmaları əks etdirir. Hər bir funksiya öz növbəsində həlli yolları bir sıra vəzifələrlə həyata keçirilir [4, s.33]. Marketinq funksiyalarının dörd qrupunu ayırmaq olar: 1) Analitik, 2) Əmtəə istehsalı, 3) Marketinqi, 4) Təşkilati [12, s.23].

Marketinq üçün zəruri məlumatların əldə edilməsinin analitik funksiyalarına aşağıdakılar daxildir: elmi tədqiqatlar, bazar araşdırmaları, müəssisənin xarici və daxili mühitinin təhlili.

Əmtəə-istehsal funksiyaları müəssisənin məhsul təklifinin formalaşması, əmtəə və qablaşdırmanın inkişafı, çeşidin və onun müxtəlifliyinin formalaşması, rəqabət qabiliyyətini təmin edəcək məhsulun keyfiyyətinin optimal səviyyəsinin planlaşdırılması ilə bağlıdır.

Satış funksiyaları malların müştərilərə çatmasının təmin edilməsi, satışın təşkili (paylayıcı kanalların seçilməsi, onlarla işləmək üçün vasitəçilərin seçilməsi), qiymət siyasətinin aparılması, müştərilərlə marketinq kommunikasiyalarının həyata keçirilməsi, ən effektiv kommunikasiya vasitələrinin seçilməsi, reklam kampaniyalarının hazırlanmasıdır.

Təşkilati funksiyalar köməkçi marketinq sistemlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur: marketinq informasiya sistemləri, marketinqin planlaşdırılması və nəzarəti buraya daxildir. Marketinq işçiləri

marketing strategiyalarını, onların həyata keçirilməsi üsullarını hazırlamaq, marketing büdcəsini planlaşdırmaq, marketing proqramlarını formalaşdırmaq, həm də onlara nəzarət etmək funksiyalarını həyata keçirirlər [12, s.29].

Nəticədə, marketingin çoxsaylı tərifləri onlarda üç iyerarxiya səviyyəsini ayırd etməyə imkan verir:

- marketing biznes fəlsəfəsi və idarəetmə konsepsiyası kimi şərh olunur;
- marketing yüksək rəqabət şəraitində müəssisənin fəaliyyəti üçün zəruri olan effektiv müasir alətlər məcmusudur;
- marketing müəssisənin idarəetmə sisteminin mühüm hissəsidir [1, s.301].

Beləliklə, marketing bu gün idarəetmənin bazar anlayışı kimi, istehlakçıların idarə edilməsi və ya marketingin idarə edilməsi kimi şərh olunur. Marketing müəssisənin fəaliyyətinin bütün aspektlərinə həlledici təsir göstərir: iş qəbul, avadanlıq, xidmətlər, mallar, onların keyfiyyəti, onların alıcılar üçün cəlbediciliyini təmin edir. Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri həlledici dərəcədə uğurlu marketingdən asılıdır. Müasir şəraitdə marketing fəaliyyətini təşkil etmək müəssisənin mövcudluq şəraitindən, müxtəlif metodoloji yanaşmalardan istifadə olunur.

Açar sözlər: İstehlak bazası, marketing, bazar hədəfləri, menecment.

Ədəbiyyat

1. Березин И.С. Маркетинг и исследование рынков. Москва, Русская деловая литература, 2015, 416 с.
2. Гайдаенко Т.А. Маркетинговое управление. Москва, Эксмо, 2014, 512 с.
3. Глазов М.М. Маркетинг предприятия : Анализ и диагностика. Москва, АИД, 2014, 269 с.
4. Данько Т.П. Управление маркетингом. Москва, 2014.
5. Егоршин А. П. Маркетинг организации. Санкт Петербург, 2015, 350с.
6. Никитина Т.Е. Маркетинг на предприятиях и в корпорациях : теория и практика. Москва, ИНФРАМ, 2012, 166 с.
7. Парамонова Т.Н. Маркетинг торгового предприятия. Москва, Дашков и К, 2016, 284 с.
8. Реброва Н.П. Основы маркетинга. Люберцы, Юрайт, 2016, 277 с.
9. Aaker David A., Myers John G. Advertising Management. Prentice-Hall International, Inc., 1987.
10. Batey M. (2008), Brand Meaning, New York: Routledge.
11. Kotler P. Marketing Management. Analysis, Planning, Implementation and Control. Prentice Hall, 1991.
12. Peter E. (1995), Microeconomics for Business and Marketing: Lectures, Cases and Worked Essays, Aldershot, Edward Elgar Publishing.

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ DİLİMİZİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Leyla Məmmədaliyeva

Azərbaycan Universiteti

leyla.mammadaliyeva@au.edu.az

Müstəqil Azərbaycanın qurucusu, memarı olan Heydər Əliyev dünya liderlik məktəbinin şedevr simalarından biri olmaqla yanaşı, ritorika məktəbinin də qüdrətli nümayəndələrindəndir. Onun nətiqlik elminə verdiyi dəyərli töhfələrdən biri də dilimizin üslubi imkanlarından yüksək səviyyədə istifadə edə bilmək məharəti, çıxışlarının ahəngdar, məntiqli, səlis, düzgün, dəqiq, orijinal və rəbitəli olması təşkil edir. Şifahi nitqin bütün ünsürlərinə ciddi əməl olunması, sadə xalq dilinə yaxınlıq, ədəbi dil normalarının gözlənilməsi onun nitqinin prioritet istiqamətlərindəndir.

Heydər Əliyev nitqi XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli üçün dünya siyasi (diplomantik) nətiqliyinə daxil olan fənoemenlərdəndir. Bu nitqin gücünü şərtləndirən ən mühüm şərtlərdən biri böyük nitqin Azərbaycan dilinin zənginliyinə, xəlqiliyinə dərinlən bələd olmasıdır. O, bu dilin yüksək kitab leksikasına da, ümumişlək, sadə, loru leksikasına da yaxından bələd idi.

Tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Nağdəli Zamanov ulu öndərin nitqinin özəllikləri barədə yazır: “Bu nitqin digər üstünlükləri səmimiyyətə söykənməkdir, qətiyyətlə doluluğudur, nikbinliklə gələcəyə tuşlanmasıdır, öncəgörmələrlə, proqnozlarla zənginliyidir, fəlsəfələrlə cilalanmasıdır, poetik duyğularla sərbəst şeir təkisi səslənməsidir” [1, s. 5].

H.Əliyevin dilimizin inkişafı ilə bağlı verdiyi qanunlar, qərarlar, sərəncamlar, fərmanlar, ümumiyyətlə, dil və nitqimizlə bağlı gördüyü bütün işlər haqqında çoxsaylı monoqrafiyalar, kitablar, dissertasiyalar yazılmış və yazılmaqdadır. Bunlardan aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik: Nizami Xudiyev “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”, Nağdəli Zamanov “Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti”, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun hazırladığı “Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili”, “Heydər Əliyevin dil siyasəti” (dissertasiya- Salatın Əhmədova) və s. kimi kitablarda dahi rəhbərin gördüyü bütün xidmətləri təfəssilatıyla işıqlandırılmışdır.

Heç təsadüfi deyildir ki, haqqında kitab yazan ziyahılar, müsahibə götürən jurnalistlər etiraf edirlər ki, onun nitqinin heç bir əlavə redaktəyə ehtiyacı yoxdur. Yəni bütün cümlələrdə dilimizin fonetik, leksik, qrammatik normalarının qorunması, üslubi imkanları tamamilə yerində işlənmişdir. Bu hər liderə, hər oratora nəsisib olmayan qeyri-adi bir vergi idi ki, bu da ona tanrı tərəfindən bəxş edilmişdi.

Heydər Əliyevin çıxışlarının təsiredici olması həm də onunla xarakterizə olunur ki, o, həmişə cəmiyyəti narahat edən məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır, auditoriya üçün əhəmiyyətli mövzuların, mülahizələrin irəli sürülməsi, kütlə ilə fikir mübadiləsi aparmaq, polemikaya girmək məsələləri nitqində üstünlük təşkil edirdi.

Nitqini çox zaman ritorik suallar üzərində quran ulu öndər cəmiyyətə ünvanladığı bu sualların cavabını yalnız o, özü bilirdi. Bədii suallar üzərində qurulan bu çıxışlar daha emosional, təsiredici olması ilə diqqət cəkirdi. Məsələn: “Üç il bundan qabaq, 1993-cü ilin iyun-iyul aylarında Azərbaycan nə vəziyyətdə idi? Azərbaycan böyük təhlükə qarşısında idi, fəlakət burulğanında boğulurdu.

Azərbaycan artıq parçalanırdı. Azərbaycanda dövlət böhranı baş verirdi. Kim idi günahkarlar?” [2, s. 213].

Və yaxud da: “Sizin də sizin başçınız Elçibəyin də deyin görək hansı xidmətləri olub? Göstərin görək hansı ağacı əkmisiniz? Hansı arxa su çəkmisiniz? Hansı evi tikmisiniz, hansı binanı ucaltmışınız? [4, s.159]

Fonetik dil vahidlərinin üslubi imkanlarından olan bədii təkrirlər (təkrarlar) H.Əliyevin nitqinin özünəməxsus özəlliklərindəndir və eyni zamanda nitqin ekspressivliyini təmin etmiş olur. Diqqət edirik: “Azərbaycanın belə ağır vəziyyətdən, fəlakətli bir vəziyyətdən bugünkü vəziyyətə gəlib çıxması, mən hesab edirəm ki, böyük nailiyyətdir, xalqımızın nailiyyətidir, bizim müstəqil Azərbaycan Respublikasının, dövlətinin nailiyyətidir. Bu dövlət işləri ilə məşğul olan bütün şəxslərin, orqanların nailiyyətidir” [2, s. 215].

Diqqət edirik: “İndi bizim respublikanın gərgin vəziyyətdə olmasının əsas səbəblərindən biri iyunun ayının 4-də Gəncədə baş vermiş hadisələrdir. Hadisələr dəhşətlidir, qan tökülüb, cinayət edilib. Bunlar araşdırılmalıdır və bütün qanunu pozmuş adamlar, cinayətdə iştirak etmiş adamlar, cinayəti təşkil etmişlər, hansı tərəfdən asılı olmasına baxmayaraq, qanun qarşısında məsuliyyət daşılmalıdır” [2, s.167].

Yuxarıdakı cümlələrdə nailiyyət və cinayət sözünün hallanaraq dəfələrlə bədii təkrir səviyyəsində deyilməsi fonetik dil vahidi kimi nitqin üslubi imkanlarının yaranmasına xidmət edir.

Ayrı-ayrı çıxışlarında aşağıdakı ifadələri nümunə gətirmək olar: “Mən demişəm, yenə də deyirəm”, “bir daha deyirəm ki”, “bir də təkrar edirəm” və s. Başqa bir nümunədə həm morfoloji, həm leksik dil vahidlərinin, həm də, köməkçi nitq hissələrinin üslubi imkanları, ədəbi dilin qrammatik norması diqqəti cəlb edir: “Bilirsiniz, neft dövlətin, millətin, xalqın sərvətidir. Bu heç kəsin şəxsi mülkiyyəti deyil, - nə sənin, nə o birisinin, nə bu birisinin, nə də zavod direktorunun” Burada nə, nə də inkarlıq bildirən köməkçi nitq hissəsi, dövlət, millət, xalq sinonimlərinin leksik dil vahidi, o, bu, sən əvəzlilikləri morfoloji dil vahidi və s. kimi diqqət çəkir [2, s.280].

H.Əliyevin nitqləri, çıxışları fərdi üsluba malikdir, belə demək mümkünsə bu özü elə H.Əliyev üslubudur.

O, nitqində həmişə modal sözlərdən (məsələn: güman edirəm ki, yəqin ki, şübhəsiz ki, bəlkə də, ümumiyyətlə, bəlkə də) felin vacib, şərt şəkillərindən, əmr formasından daha çox istifadə edir, çıxışlarında bir amiranəlik, səsində zabitəlilik nümayiş etdirərək çıxışlarının emosional, təsirli olmasına çalışır. Məsələn: “Mən xalqıma müraciət edirəm: ayağa qalxın, öz insanlıq mənliyinizi göstərin, vətəndaşlıq mənliyinizi göstərin, namusunuzu, şərəfinizi qoruyun, Azərbaycanın bütövlüyünü qoruyun!” “Əgər xalqa Əbülfəz Elçibəy lazımdırsa, desinlər gəlsin, otursun burda!” [4, s. 173].

Əmr, təklif, təkid, xahiş, məsləhət, nəsihət ifadə edən cümlələr, bu cümlələrdə sözlərin təkrar-təkrar işlənməsi üslubi səciyyə daşıyır, nitqi qüvvətləndirir, onun təsir gücünü artırır, xalqı birliyə çağırır, səfərbərliyə motivasiya edir. Məsələn: “Gəlin bu gün səmimi olaq, gəlin bu gün açıq olaq, heç kəs heç kəsdən çəkinməsi, kimin nə sözü var desin, kimin ürəyində nə var desin, hamısını çıxaraq, ataq ortaya, danışaq” [4, s. 176].

Açar sözlər: Heydər Əliyev, nitq, üslubi imkanlar.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev nitqinin gücü onun xəlqiliyində idi. Paritet qəzeti, 2012, 4-5 sentyabr, s. 5.
2. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili, Bakı, Təhsil, 1997, 288 səh.
3. Zamanov N. Heydər Əliyev və nitq mədəniyyəti (III kitab), Bakı, Elm və təhsil, 2018, 520 səh.
4. “Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili”, Bakı, Elm, 1998, 196 səh.
5. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti (filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu-dissertasiya).

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ VERGİ NƏZARƏTİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Abdulla Məmmədli

Azərbaycan Universiteti

abdulla.mammadli@gmail.com

Məqalədə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində vergi nəzarətinin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Onların hər biri üzrə vergi nəzarətinin reallaşmasının başlıca mərhələləri və xüsusiyyətləri vurğulanır. Vergi nəzarətinin nəzəri və metodoloji əsasları, həmçinin vergi nəzarətinin normativ-hüquqi bazası araşdırılmışdır. Vergi islahatlarının gedişatının xüsusiyyətləri açıqlanmışdır.

Ölkəmizin iqtisadi həyatında bazar qanunlarının təkamülü və inkişaf həlqəsində yüyüdlən geniş konturlu islahatlar vergi nəzarətinin struktur quruluşunda müasir meyilli dəyişikliklərə çevik adaptasiya olmaya gətirib çıxarmışdır. Milli iqtisadi strategiyanın mühüm istiqaməti sabitliyə və iqtisadi yüksəlişə yiyələnmək, sosial rifahın yüksəldilməsi, iqtisadi sahədə təhlükəsizliyə nail olmaqdır. Haqqında bəhs edilən aspektlərin həyata keçirilməsi özəl sahənin inkişafı, haqsız rəqabətin qarçısının alınması, azad sahibkarlığa hüquqi təminatın yaradılması, daxili bazarın yüksəlişinə çatmaqdan ötrü çevik infrastrukturun formalaşdırılması, özəlləşdirmə proqramının sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, digər mühüm tənzimləyici tədbirlərin reallaşması ilə sıx tərzdə əlaqədardır.

Maliyyə mexanizmini formalaşdırmaqla, dövlət onun bu və yaxud başqa zamanın maliyyə siyasətinin qarşıya qoyduğu tələblərinə daha dürüst şəkildə uyğun gəlməsini təmininə cəhd edir ki, bu isə onun vəzifə və hədəflərinin bütöv şəkildə reallaşmasının təminatı hesab edilir. Bu zaman maliyyə mexanizminin və ona daxil olan fərqli elementlərin kollektiv və şəxsi maraqlarla daha bəsit bağlılığının daimiliyi saxlanar ki, bu da maliyyə mexanizminin effektivliyinin zəmanəti kimi özün göstərar.

Vergilər hökumətləri inkişafa sərmayə qoymaq üçün lazım olan vəsaitlə təmin edir, yoxsulluğun aradan qaldırılması və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi. Asılılığa kömək etmək üçün bir antidot təklif edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün lazım olan fiskal etibar və davamlılığı təmin etməklə artımı təşviq edir. Vergi sisteminin dizaynı həm də yerli və beynəlxalq sistemlərlə investisiya qərarları, o cümlədən şəffaflıq və ədalətlik baxımından sıx bağlıdır. Gücləndirilməsi daxili

resursların səfərbər edilməsi təkcə gəlirlərin artırılması məsələsi deyil, həm də bununla inklüzivliyi təşviq edən, yaxşı idarəçiliyi təbliq edən vergi sisteminin layihələndirilməsi, cəmiyyətin müvafiq gəlir və sərvət bərabərsizliyi ilə bağlı fikirlərini uyğunlaşdırır və sosial ədaləti təşviq etməklə bağlıdır.

Vergitutma dövlətin səmərəli fəaliyyətinin gücləndirilməsinin tərkib hissəsidir. Hökumətlər və vətəndaşlar dairəsində sosial müqavilə. arasında dialoqu təşviq etməklə dövlətlər və onların vətəndaşları üçün vergitutma prosesi daha effektiv və hesabatlı olmaq üçün dövlətlər mərkəzidir.

Vergi nəzarəti tədbirlərin reallaşması gedişatında tam proseslərin hüquqi və iqtisadi səmtdən ciddi reqlamentləşdirilməsi, müasirliyi özündə əks etdirən iqtisadi tələblərə rəğmən tərzdə vergi xidmət orqanlarının önündə yeni vəzifələrin qoyulduğu və bu səpkidə sair məsələlər bu xidmətin işinə yeni məzmun aşılamış və onların fəaliyyətin müəyyən dərəcədə qəlizləşdirmişdir. Respublikada vergi siyasətinin səmərəyənlü reallaşdırılmasından ötrü təşkilati məsələlərlə bağlı tədbirlərin həmahəng sisteminin yaradılması çox önəmlidir. Güman olunan ehtiyatları dövlət büdcəsinə tam məbləğdə səfərbərliyinə nail olmaq hədəfilə dövlət vergilərin toplanmasının qənaətbəxş şəkildə etibarlı mexanizminə məxsus olmaq tələbi ortaya çıxır.

Araşdırma apardığımız mexanizmləri içərisində vergi idarəçiliyi başlıca təşkilədicilərindən biri hesab edilir. Vergi idarəçiliyi dedikdə, vergi münasibətlərinin dövlət istiqamətdən idarə olunması sistemi nəzər dairəsində saxlanılır [3, s.111]. Vergi nəzarəti effektiv vergi idarəçiliyinin önəmli vasitələrindən biri desək yanlışlığa yol vermərik. Onun başlıca hədəfi vergidən yayınma hallarının qarşısına siper çəkmək və büdcə gəlirlərinin stabil daxilolmasının təminə yiyələnməkdir.

Bəllidir ki, respublikamızda vergi nəzarətini təkmilləşdirməyə tuşlanan tədbirlər öz parlaq nümunəsin ən çox mütəmadi günün tələbləri bazasında yenilənməkdə olan Vergi Məcəlləsindəki müddələrdə tapır. Burada isə hər şeydən öncə nəzarət tədbirlərini təkmilləşdirməklə, vergi ödəyicilərinə səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi məsələsi diqqət dairəsində tutulmuşdur. Xüsusilə, son zamanlar dövlətin iqtisadi durumunun ümumi inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri olaraq ölkəmizdə müstəqil sahibkarlığın davamlı inkişafından ötrü hər cür zəruri şəraitin formalaşmasının elan etdiyini nəzərdə tutsaq, bu amilin vacibliyi daha da çoxalmış görünür. Habelə, iqtisadi müstəvidə, xüsusən də qeyri-neft sektoru tərəfdə möhtəşəm perspektivli infrastruktur layihələrinin gerçəkləşməsi hədəfilə maliyyə mənbəyi hesab edilən dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergi daxilolmalarının əsas yerlərdə durmasını vurgulamaqla vergi nəzarəti işinin dürüst və effektiv təşkili düşündüyümüzəndə də gərəkli məsələdir [4, s.115].

Vurgulamağa lüzum var ki ki, inzibatçılığın təkmilləşdirilməsi hədəfilə ölkəmizdə 01.01. 2020-dən barkod oxuyuculu onlayn kassa sistemindən istifadə mexanizminin hazırlanması, vahid ödəniş kartları (nəqliyyat sistemində tətbiq olunan kartlar kimi) ilə əməliyyat aparılan fəaliyyət sahələri üzrə məlumatların vergi orqanına avtomatik ötürülməsilə əlaqədar işlərin görülməsi nəzərdə tutulan məsələlər müstəvisindədir. Dünya təcrübəsində vergi bəyannamələri və onlarla birlikdə təqdimi reallaşan təsdiqedici sənədlərin sadələşdirilməsi məsələsi vergi orqanları qarşısında duran ən önəmli problemlər sırasındadır. Bu problemlər bir səmtdən vergi ödəyicilərindən ötrü əmələtmə məsrəflərini azaltmağı hədəfləyirsə, fərqli rəkusdan nisbətən az savadlı əhali kütləsindən bəyannamələrin işlənməsi və təqdim edilməsini sadələşdirməyi hədəfə alır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vergi mühasibatlıq prosedur qaydalarının sadələşdirməkdən ötrü dövlətlər fərqli üsul və vasitələrin xidmətindən

faydalanır. Bura inventarizasiyanın hesablanması qaydası, öhdəlik və uzun zamanlı müqavilələrin sadələşdirilməsi yolları, vergi məqsədlərindən ötrü maliyyə informasiya sənədlərinin məlumatlarının saxlanılmasının asanlaşdırılması və bütövlükdə hesabatlıq rejimlərinin sadələşdirilməsinə yiyələnməsi aiddir.

Açar sözlər: maliyyə mexanizmini, vergi nəzarəti, vergi idarəçiliyi, vergi sistemi.

Ədəbiyyat

1. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, «Təfəkkür», 2002. 324 s.
2. Rzayev Z.H. Vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, Bakı, 2011.
3. Rzayev Z.H., Xəlilov Ş.İ., İqtisadi tərəqqi və vergi siyasəti. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2008, 272 s.
4. Rzayev P.Q. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri. Bakı. “İqtisad Universiteti”, 2013, 392 s.
5. Бельский К.С., (2006), Налоговая система: основные принципы, элементы, №9, с. 56.
6. Хуаныш Л., (2018), Совершенствование системы контроля на предприятие , М.: КНОРУС.

BULLİNG ANLAYIŞI, YARANMA SƏBƏBLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Zəhra Məmmədli

Azərbaycan Universiteti

zehramammedli2798@gmail.com

Bullinq insanların bir-birinə qarşı aqressiv davranışlarını özündə əks etdirən anlayışdır. İngilis dilindən tərcümədə kimisə qorxutma, nəyəsə məcbur etmə, kiməsə zərər yetirməyə meyilli olma kimi mənalarda işlədilir. Bullinq ibtidai siniflərdən başlayaraq daha sonra yuxarı siniflərdə, iş yerlərində, universitetlərdə və digər toplu şəkildə yaşayışın mövcud olduğu icmalarda da baş verə bilər.[4]

Bullinq başqalarına ləqəb qoşmaq, alçaldıcı sözlərdən istifadə etmək, başqalarına fiziki, psixoloji şiddət göstərmək, yaxınlara zərər yetirəcəyi ilə qorxutmaq və bu kimi formalarda törədilə bilər.

D.Olveys zorakılığı bir insanın müəyyən müddət ərzində başqa bir şəxs və ya bir qrup insan tərəfindən qəsdən zərər və ya narahatlıqla üzləşdiyi bir qrupda qarşılıqlı əlaqənin stereotipi kimi müəyyən edilir [3].

Kona zorakılığı psixoloji təzyiq məqsədilə qorxutmaq, məhv etmək, təcavüz, fiziki və ya ruhi terror adlandırmışdır. Onun köməyi ilə onu özünə tabe etmək mümkün olacaqdır [5].

Dünya üzrə statistikaya nəzər salsaq 12-18 yaş arası uşaqlar arasında aparılmış sorğular nəticəsində onlardan 20%-nin bullinqlə üzləşdiyi məlum olmuşdur. 30% uşaq isə bu və ya digər formada bullinq törətdiyini etiraf etmişdir. Bullinqin baş verdiyi an 85% hallarda ətrafda olan digər uşaqlar da buna şahid olurlar [4].

Ölkəmizdə də uşaqlar bu və ya digər şəkildə az və ya çox bullinqə yəni zorakılığa məruz qalır. Buna baxmayaraq ölkəmizdə bullinq geniş şəkildə sosial və psixoloji cəhətdən geniş təhlil edilərək araşdırılmamış bir mövzu olaraq qalır.

Bullinqin bir sıra səbəbləri var: sadizmə meyl, diqqət mərkəzində olmaq istəyi, özünü təsdiq etmək istəyi, düşmənçilik, paxıllıq və.s

Bullinqə məruz qalan uşaqlar üçün ümumi nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, zorakılığa məruz qalan uşaqlarda formalaşmış aşağılıq kompleksləri, natamamlıq hissi, somatik pozğunluqlar, idrak pozğunluqları, affektiv pozğunluqlarla xarakterizə olunur.

Sonrakı dövrlərdə yəni yetkinlik dövründə ortaya çıxan biləcək əlamətlərə aşağıdakılar daxildir: aşağı özünə hörmət, iş imkanlarının azalması, düşmənçilik, başqalarına inamsızlıq, yeni sosial qruplara qoşulmaqdan çəkinmə və ya qorxu, təcrid, alkoqolizm və narkomaniya, məişət zorakılığı, hüquqi cəhətdən özünü müdafiə edə bilməmə [1].

Bullinqin bir sıra növlərinə rast gəlinir ki, onlardan ən geniş yayılmışlarına aşağıdakılar daxildir: fiziki, psixoloji, sosial, şifahi, kiber bullinq.

Fiziki bullinq bu müasir dövrün ən ciddi problemlərindən biridir. Fiziki bullinq dedikdə qarşı tərəfə qəsdən vurmaq, itələmək, ona bilərəkdən və istiyərəkdən ziyan vurmaq daxildir. Burada əsas məqsəd qarşıdakı insandan fiziki cəhətdən daha üstün olduğunu göstərmək, istədiyini ona məcburi şəkildə elətdirmək, qarşı tərəfi cəzalandırmaq istəyidir.

Psixoloji bullinq uşaqlara başqalarının yanında alçaltmaq, təhqir etmək, uşağa qarşı yerli yersiz ittihamlar irəli sürmək, diqqətsizlik və.s daxildir. Məktəblərdə olan pedaqoji zorakılıq uşaqlarda qorxu və nevroitik vəziyyətlərə gətirib çıxarır həmçinin daha sonralar həmin uşağın akademik fəaliyyətinə neqativ təsir edir onda olan aqressiv davranışları stimullaşdırır ən əsası isə psixoloji travma və depressiyaya gətirib çıxarır.

Sosial bullinq dedikdə bir insanı sosial cəhətdən alçaltmaq, şəxsiyyətini təhqir etmək və.s nəzərdə tutulur. Sosial zorakılıq insanda fiziki narahatlıq, depressiya təklyə meyillik, yemək və yuxu pozğunluğu, emosiyaları düzgün ifadə edə bilməmək kimi narahatlıqlara səbəb olur.

Şifahi bullinq məktəbdə bu hallara daha tez-tez rast gəlinir ki, uşaqlar bir-birinə ləqəb qoyurlar, yaxud hansısa xüsusiyyətinə görə lağ edirlər. Şifahi zorakılıq bəzən kiçik sataşma və ya təhqir kimi başlasa da çox qısa bir vaxtda qarşıdakı şəxsə çox ciddi şəkildə ziyan vuran hala çevrilir. Zamanla şifahi zorakılığa məruz qalan uşaqlarda özünü qiymətləndirmə, özünə güvən aşağı düşməyə başlayır.

Kiber bullinqə son dövrlərdə daha çox rast gəlinir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində tədris ili müddətində məktəbdə zorakılığa məruz qaldıqlarını bildirən 12-18 yaşlı şagirdlərin 15%-i onlayn və ya mətn vasitəsilə zorakılığa məruz qalıb [2].

Kiber zorakılığa oyun platformalarında, sosial şəbəkələrdə mesajlaşma zamanı rast gəlmək mümkündür. Sosial mediada ən çox istifadə olunan kiber zorakılığa şəxsi video və şəkilləri həmçinin başqası haqqında yalan məlumatları yaymaq və.s daxildir.

Bullinq insanın özünə inamını azaldır, həmçinin zamanla baş verən zorakılıqlar sosial, psixoloji təzyiqlər onun mənliliyini zədələyir, özünü faydasız hiss etdirir.

Açar sözlər: bullinq, yaranma səbəbləri, növləri, zorakılıq.

Ədəbiyyat

1. Berinskaya I.V. Sosial-psixoloji təlim yeniyetmələr arasında məktəb zorakılığının qarşısının alınması vasitəsi kimi, KPZh 2019.
2. Glazman O.L Zorbalıq iştirakçılarının psixoloji xüsusiyyətləri. Herzen adına universitet, 2009.
3. <https://bakuresearchinstitute.org/a-comprehensive-approach-to-bullying-prevention-in-azerbaijani-schools-2/>
4. Təhsilin praktik psixologiyası, ed. Dubrovin M. Akademiya 2000.

MÜASİR REGIONAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İMİCİ

Zaur Məmmədov

AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

zaur.mammadov@dia.edu.az

Məlum olduğu kimi hazırda regionda və onun ətrafında qlobal və bölgə gücləri arasında geosiyasi ziddiyyətlərin açıq müstəviyə keçməsinin şahidi olmaqdayıq. Bu kontekstdə xüsusilə Avrasiyanın orta xəttində yerləşən dövlətlərin suverenliklərinə və müstəqilliklərinə təhdidlər məsələsi aktual xarakter alır. Təsadüfi deyil ki, son vaxtlar Azərbaycan bəzi qonşu və regiondan uzaq olan dövlətlər tərəfindən yeni qərəz dalğası ilə üzləşməkdədir. Bütün bu proseslər fonunda cənab Prezidentin rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın əsas açar dövləti rolunu oynamaqdadır. Eyni zamanda, ölkəmiz Avrasiyanın geoiqtisadi və nəqliyyat – kommunikasiya coğrafiyasının dəyişikliyə məruz qaldığı bir zamanda ticarət və enerji resurslarının mənbəyi və ötürücüsü qismində olduqca vacib status almaqdadır. Sözsüz ki, yeni geosiyasi reallıqlarda suveren siyasət aparmağın yolu milli maraqların düzgün şəkildə reallaşdırılmasına nail olmaq üçün sistemli dövlət siyasətindən keçir.

Qonşuluqda yerləşən bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq Azərbaycan, ölkə daxilində siyasi, dini və milli oriyentirlərlə bağlı sistemli fəaliyyət quraraq vahid xətti formalaşdırmağı, möhkəmləndirməyi bacardı. Nəticədə, Azərbaycanda dini və milli-etnik məsələləri qaldırmaq niyyətində olan və bu kartlardan zaman-zaman ölkəmizə təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək istəyən Ermənistanla yanaşı, bizimlə ümumi sərhədlərə malik olduğumuz digər qonşularımızın xəyalları puça çıxmış oldu. Hazırda da, bəzi xarici aktorların Azərbaycan daxilində şişçilik adı altında əlaltıları vasitəsilə vəziyyəti qarışdırmaq cəhdləri, sərhədyanı ərazilərdə yaşayan etnik qruplar arasında guya hansısa oyanış yaratmaq istəyənlərin əsas məqsədləri cəmiyyətimizin parçalanması, vəhdətə zərbə endirməkdir [2]. Lakin, Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasət Xalq-Prezident birliyinin tam gücü ilə istənilən təxribata cavab verəcəyini göstərmiş oldu.

2003-cü ildə dövlət büdcəsi cəmi 1.3 milyard manat olan Azərbaycanın, 2023-cü ildə büdcəsinin 30 milyard manatdan çox nəzərdə tutulması, strateji valyuta ehtiyatlarımızın 56 milyard dolları ötməsi də nəzərə alınacaq mühüm məqamlardandır [3]. Əlbəttə ki, müasir geosiyasi

proseslərdə Azərbaycanın çəkisini artıran mühüm məqam onun enerji resursları və hazırda Avropa bazarında Rusiya qazından asılılığın azaldılması ilə bağlı qəbul edilən tədbirlər planı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, cari ilin iyulun 18-də Avropa Komissiyasının prezidenti Ursula Fon der Leyenin Bakıya səfəri çərçivəsində Azərbaycan və Avropa İttifaqı (Aİ) arasında enerji sahəsində *Strateji Tərəfdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu* imzalanıb [1]. Onun sözlərinə görə, memorandumda Azərbaycandan Aİ-yə təchiz edilən qazın həcmnin ikiqat artırılması qeyd olunub. Bu məqsədlə tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin genişləndirilməsi ilə bağlı öhdəlik götürüblər. Dövlət statistikasına əsasən, by ilin yanvar-oktyabr aylarında ölkədən 18 milyard 379,8 milyon kubmetr təbii qaz ixrac edilib ki, bu da ötən ilin eyni aylarının statistikasına 4 milyard kubmetr fərq deməkdir [4].

Böyük dövlətlərin maraqları və Azərbaycanın Qafqaz – Xəzər regionundakı rolu haqqında təhlil apararkən, sözsüz ki, respublikamızın liderinin ölkəmizdə təşkil etdiyi müxtəlif qlobal miqyaslı tədbirləri qeyd etməmək olmaz. Azərbaycan son illər ərzində qlobal çağırışların müzakirə olunduğu məkana çevrildi. Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu, BMT Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumu, Dünya dini liderlərinin Zirvə görüşləri və digər mötəbər tədbirlər, eləcə də BMT tərəfindən dəstəklənən qlobal toplantıların Bakıda keçirilməsi artıq ənənə halını alıb. Bakı bu gün beynəlxalq müzakirələrin həyata keçirildiyi nüfuzlu platforma rolunu oynayır. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə yürütdüyü məqsədyönlü siyasət 44 günlük müharibənin gedişində ölkəmizin beynəlxalq dəstək əldə etməsində mühüm rol oynamış oldu. Sadalanan tədbirlər, eləcə də Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi, ayrı-ayrı ölkələrə, o cümlədən QH sədri kimi təşkilata üzv olan ölkələrə göstərdiyi humanitar yardımlar Vətən müharibəsinin gedişində və ötən iki il ərzində beynəlxalq platformalarda ölkəmiz əleyhinə addımların əngəllənməsinə imkan verdi.

Beləliklə, böyük dövlətlərin Cənubi Qafqaza artan marağı və bəzi regional, beynəlxalq aktorların Ermənistanı himayə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası xarici və daxili siyasətdə ortaya qoyduğu konseptual strateji baxış bucağı, ölkəmizin bölgədəki yerinin və rolunun daha da möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutan sistemli yanaşma əsasında öz məqsədlərinə bir – bir çatmaqda davam edərək bütöv Qafqaz evinin nüvəsinə çevrilməyi bacarmış oldu. Bu gün hər kəsə məlum olan əsas məqam ondan ibarətdir ki, bundan sonra Cənubi Qafqaz bölgəsinə yuxarıdan aşağı baxmaq olmaz, regionda Azərbaycan ilə hesablaşmaq, Azərbaycanın maraqlarını nəzərə almaq lazımdır.

Açar sözlər: qlobal güclər, beynəlxalq status, Azərbaycan Respublikası, Qarabağ.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin saytı. <https://president.az/az/articles/view/56689>
2. Məmmədov Z. Zəfər diplomatiyası – [Elektron resurs] <https://apa.az/az/siyasi/zefer-diplomatiyasi-tehlil-731520>
3. Növbəti ilin dövlət büdcəsi nələri vəd edir? Respublika qəzeti. [Elektron resurs] <https://respublika-news.az/news/novbeti-ilin-dovlet-budcesi-neler-ved-edir>.
4. Təbii qaz ixracı artıb. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. [Elektron resurs] https://azertag.az/xeber/Tebii_qaz_ixraci_artib-2379615

HƏYAT TƏRZİNİN DİLDƏ ƏKSI

Arifə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

arifammmdova2000@gmail.com

Hər bir dil onu danışan xalqın həyat tərzini, maddi və mənəvi aləmini əks etdirir. Bir xalqın həyat tərzini digər bir xalqınkı ilə tam uyğun deyil. Buna görə də bir dilin sözləri də öz semantik məzmununa görə digər bir dilin sözləri ilə üst – üstə düşməyə bilər. Bu səbəbdən də xarici dilin milli çalarlıqlı leksikasını ətraflı öyrənmək lazım gəlir. Buna görə də bir dilə aid milli çalarlıqlı ifadələrin yaranması spesifik tarixi, həyat tərzini və digər amillərin təsiri altında yaranmışdır.

Dil və mədəniyyətin öyrənilməsi, həmçinin onlar arasındakı əlaqə dünyada insan ünsiyyətinin vacibliyinə görə həlledici məsələlərdir. Dilə müxtəlif xalqların müxtəlif mədəniyyətlərini birləşdirən əsas amil və insanların çatdırmağa çalışdıqları düşüncələri və fikirləri ifadə etmək üsulu kimi baxılır. Beləliklə, görünür ki, dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dil müəyyən bir cəmiyyətin mədəniyyətinin bir hissəsi və həmçinin cəmiyyətin üzvlərinin bir-biri ilə ünsiyyət qurmasının əsas yolu hesab olunur. Fərqli mədəniyyətlərə malik olan dillərin müxtəlifliyi və insan həyatında ünsiyyət zərurəti, mədəniyyətlərin və biliklərin mübadiləsində çox təsirli bir amil olmasına səbəb olmuşdur.

İngilis dilinin milli çalarlıqlı ifadələri və metaforaları lazımlı məlumatla malik olmaq həm normal ünsiyyət, həm də dildən normalara uyğun şəkildə tərcüməni şərtləndirir. Araşdırmamızın aktuallığını məhz bu realıq müəyyən edir.

Dilçiliyin ayrı bir qolu olub, bilavasitə milli mədəniyyətlə bağlı olan linqvokulturologiya dil ilə mədəniyyətin əlaqəsini öyrənir. Dil ilə mədəniyyətin əlaqəli tədqiqi dildə milli mədəniyyətin təsiri altında meydana çıxmış milli çalarlıqlı leksik təbəqəni əhatə edir [1, s.45]. Dilin mədəniyyət kontekstində öyrənilməsi aktual bir elm sahəsi olub, bir çox mənbələrə dayanaraq, kompleks araşdırma metodlarına sahibdir [3, s.315].

Dilçiliyin bu sahəsinin məqsədi mədəni gerçəkliyin dil fonunda tədqiqi və təsviri ilə səciyyələndirir. Dil faktlarının köməyi ilə mədəniyyətin dildə əks olunması öyrənilir. Onun vəzifəsi mədəniyyətin dildə əks olunma faktlarını öyrənməkdir. Bu yanaşma dilin milli mədəniyyətin məsulu olduğunu göstərir. Bir sözlə deyə bilərik ki, dil mədəniyyətin mövcudluğunun və onun funksiyasının fundamental əsası kimi çıxış edir.

Milli-mədəni çalarlıqlı leksik təbəqənin meydana gəlməsi, dilçilərin nəzərinə, aşağıdakı dil təbəqələrində öz əksini tapır:

1. Gündəlik ünsiyyət normaları;
2. Milli təfəkkür tərzini;
3. Məişətlə bağlı adətlər;
4. Millətin mədəniyyətlə bağlı adətlərini əks etdirən bədii ədəbiyyat;
5. Sosial-siyasi həyat gerçəkliyi;
6. Texniki və texnoloji gerçəklik [2, s.20]

Bu xüsusiyyətlərin hər biri dildə sistem şəklində öz əksini tapır.

Dil realiləri dil ilə onu danışan xalqın mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin göstəricisi sayılmaqdadır. Bu problemin aktuallığı ondadır ki, xarici dil daşıyıcıları ilə əlaqə prosesində rast gəldiyimiz bir çox söz və ifadələr vardır. Burda öz əksini tapmış ifadələr konkret bir millətə məxsus həyatı gerçəkliyi əks etdirdiyindən, onların mənaları insanlar tərəfindən dərhal başa düşülmür və xüsusi izahat lazım gəlir. Bu cür sözlərə aid olan semantik sahə həmin dildə danışan xalqın uzun vaxtlar ərzində onların keçirdikləri həyat tərzini, tarixi hadisələri və onların dünya görüşlərini əks etdirir.

Milli çalarlıqlı söz və ifadələr hər hansı bir xalqın mədəniyyəti ilə bağlı olduğundan onların başqa dillərdə sözbəsöz tərcümələri qeyri-mümkündür. Tərcüməçilər realiləri tərcümə edərkən, onların mənalarını ifadə edən zaman ya geniş izahatlar verməli olurlar, ya da özləri neologizmlər, yəni yeni sözlər yaratmalı olurlar.

Burdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, xarici dil öyrənmək üçün yalnız onun qrammatik quruluşunu və ümumi lüğət tərkibini öyrənmək o qədər də kifayət etmir. Bunun üçün xarici dilin milli mədəniyyəti ilə bağlı olan denotativ və metaforik leksikası ilə tanış olmaq lazımdır.

Dilçiliyin bu sahəsini öyrənən linqvokulturologiya, etnolinqvistika, sosiolinqvistika adlanan dilçilik sahələrinin hər birində milli koloritli leksik təbəqə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tədqiq olunur.

Dilin bu sahəsi üzrə araşdırma aparan tədqiqatçılar aşkara çıxarmışlar ki, dilin arxa planında onu danışan xalqın maddi və mənəvi gerçəkliyi dayanır. Həmin gerçəkliyin əks olunduğu sözləri başqa dil daşıyıcılarının başa düşməsi həmin millətin real həyatı haqqında güclü məlumata malik olmaqdan çox aslıdır.

Həmin dil təbəqəsinin, yəni dil realilərinin başa düşülməsi həmin xalqın mədəni, ictimai həyatı, adət-ənənələri, məişəti, psixologiyası ilə tanışlıqdan son dərəcə aslıdır. Yalnız bu halda dili öyrənilən xalqın milli koloritli sözlərini anlamaq, eləcə də həmin xalqın dilində normal əlaqə qurmaq mümkündür. Xarici dilin milli koloritli leksikasını bilmək üçün onun bədii ədəbiyyatını, sözlüklərini, ümumiyyətlə həmin dilin arxa planını əhatə edən bütün məlumatları bilmək vacibdir.

Açar sözlər: həyat təzi, milli kolorit, dilxarici faktor, metafor, tərcümə.

Ədəbiyyat

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика . 2-е изд., М. Эдиториал УРСС, 2002.
2. Иванова С.В. Лингвокультурология и лингвокогнитология: сопряжение парадигм. Уфа: РИО БашГУ, 2004.
3. Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин Русская словесность. М. Academia, 1997.

XVIII ƏSRİN 90-cı İLLƏRİ XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ XANLIĞI VƏ RUSİYA MÜNASİBƏTİ

Ceyran Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

mammedovaceyrann@gmail.com

XVIII əsrin sonundan başlayaraq Rusiyanın əsas məqsədi Cənubi Qafqazı öz tərkibinə birləşdirmək olmuşdur və Cənubi Qafqaza Rusiya gəlir mənbəyi kimi baxırdı. Rusiyanın əsas rəqiblərindən biri İran olmuşdur. XIX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq İran o dövrlərdə bir çox xanlıqlara məktub göndərmiş və xanlıqlardan ona tabe olmaqlarını bildirmişdi, lakin Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan müqavimət göstərməyi seçdi. Bəzi xanlıqlar Rusiya çarı II Yekaterinadan kömək istədilər. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xanın qoşunu üç istiqamətdə yürüşə başladılar və bu cəhdlər uğursuz oldu.

1796-cı ildə Qafqaza yürüş edən rus qoşununun başçısı genaral-mayor V.A. Zubov Azərbaycana daxil oldu. Zubovun əsas vəzifəsi Qarabağda erməni dövləti yaratmaq idi. Bu açıq-aydın Rusiya hökumətinin Zubova göndərdiyi təlimatda var idi. Rusiya hökumət başçıları Qarabağ xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaqla gələcək işğalları üçün şərait yaratmağı planlaşdırırdılar [6]. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın digər şimal xanlıqları ilə birləşib Zubovu öldürmə planı hazırlayırdı. Plan uğursuz oldu. Ancaq ruslar Qarabağda erməni dövləti də yarata bilmədilər. 1796-cı ildə II Yekaterinanın ölümü ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi. I Pavel taxta çıxan kimi rus qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsini əmr etdi. Sonra yenidən Qafqazda görünməyə başlayanda, İbrahimxəlil xan qraf Qudoviçə də, mülki müşavir Kovalenskiyə də təbəçiliyini bildirdi [2].

Gəncəni işğal edən kimi P. Sisianov Azərbaycanın şimal xanlarına, o cümlədən Qarabağ xanına hədələyici məktublar göndərüb Rusiya hakimiyyətini qəbul etmələrini tələb etdi. Çünki Şuşa qalasını, o cümlədən Qarabağ xanlığını böyük əhəmiyyət hesab edirdi. Qarabağ xanlığını ələ keçirmək məhz digər xanlıqlara yol açırdı.

İbrahimxəlil xana göndərilən 8 yanvar 1804-cü il tarixli məktubda rus komandanı onu qazandığı qələbə münasibətilə təbrik etmədiyinə görə xanı təhqiramiz şəkildə qınayır «zəifin güclüyə tabe olması» kimi ümumi prinsipə riayət edərək öz etibarlı nümayəndəsini, yaxud oğlanlarından birini Rusiya himayəsinə qəbul şərtlərini razılaşdırmaq üçün göndərəcəyinə ümid etdiyini bildirirdi. Sisianov bildirirdi ki, əgər İbrahimxəlilxəlil xan xoşluqla Rusiya təbəçiliyini qəbul etməsə Cavad xanın aqibətinə tuş gələ bilər. İbrahimxəlilxəlil xan öz nümayəndəsini Sisianovun yanına göndərsə də nümayəndəyə hər hansı sənədə imza atmaq və möhür basmaq səlahiyyəti vermədi [7].

Bundan narazı qalan komandan 1805-cildə artıq Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Rusiya tabeliyinə keçməyə hazırlaşdı və sülh şərtləri ilə tanış oldu və 1805-ci ildə Rusiya və Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə 11 maddədən ibarət idi. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Kürəkçay müqaviləsinin maddələrinin heç birində ermənilərə aid bir cümlə belə yoxdur. Rusiya hökuməti xanlığın ərazi bütövlüyünü qoruyacağını sözünü verdi.

İstər rusların elədiyi üsyanlar, istərsə də Qacarların Qarabağ xanlığına yürüşləri əhalinin vəziyyətini çətinləşdirirdi. 1806-cı ildə İbrahimxəlil xan və ailəsi qətlə yetirildi. İbrahimxəlil xan və ailəsinin ölüm səbələri haqqında çox mülahizələr var. Tarixşünaslıqda çoxları bu faciəni yalnız Lisaneviçin düşünülməmiş, cinayətkar hərəkətinin nəticəsi sayırlar. Qarabağ xanlığını sonra Mehdiqulu xan idarə etdi.

F. Abasovun digər bir mülahizəsi bundan ibarətdir ki, 1806-cı ilin fevralında Sisianovun Bakının qapıları önündə öldürülməsi də İbrahimxəlilxəlil xamn qətlinə stimül yarada bilərdi. Rus komandanlığı Azərbaycan xanlarından birini öldürməklə digərlərinə dərs vermək istəyirdi [7,198].

1804-1813-cü il rus-qacar müharibəsi Gülistan müqaviləsi ilə başa çatdı. Gülistan müqaviləsi ilə Azərbaycanın şimal xanlıqları, o cümlədən Qarabağ Rusiyanın tərkibinə qatıldı.

Müharibədən bir qədər sonra rus hökuməti xanlıqları ləğv edib rus zabitləri tərəfindən idarə olunan əyalətlərə çevirməyə başladı. 1817-ci ildə Qarabağa gələn, mənşəcə Qarabağ xristianı olan general Mədətov faktiki olaraq idarəçiliyini öz əlinə keçirdi. 1822-ci Cəfərqulu ağanı yaralayırırlar və məlum olduğu kimi Mehdiqulu xanla, qardaşı oğlu Cəfərqulu ağa arasında gizli ədavət vardı. Bu işdə Mehdiqulu xan günahlandırıldı və bir neçə yaxın adamı həbs olundu. Mədətov dərhal elan edir ki, bu Mehdiqulu xanın işidir. 1822-ci ildə Mehdiqulu xan İrana qaçmağa vadar edildi və Qarabağ xanlığı ləğv olundu. A. Yermolov bəyannamə yaydı. Bəyannamədə xanın qaçışı "*xəyanət*" kimi qiymətləndirilir [5]. 1828-ci ildə «Türkmənçay» müqaviləsi imzalandı. Bu illərdən etibarən Qarabağ əhalisinin etnik tərkibi rusların Cənubi Qafqazı xristianlaşdırma siyasətinə görə ermənilərin xeyrinə kəskin şəkildə dəyişməyə başladı. Bundan sonra İran və Türkiyədən ermənilərin Qarabağ ərazisinə köçürülməsi prosesi gücləndi.

Açar sözlər: Rusiya, xanlıq, İbrahimxəlil xan, Şuşa, müqavilə, İran, yürüş, Sisianov.

Ədəbiyyat

1. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri. Fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı, 2002.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. Elm, 2007, 592 səh.
3. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1748-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr, I kitab, Bakı, 1989.
4. Əmrahov M., Çingizov Ə., Həsənov H. Qarabağ xanlığı. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2008. 208 s.
5. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr. Bakı, 1989.
6. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq cəhdləri. Bakı, 2007.
7. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı, Bakı, «Sabah», 2009, səh.333.

ELÇİN DRAMATURGİYASINDA ABSURD DRAMLAR

İlkiyyə Məmmədova

Xəzər Universiteti

ilkiyyememmedova@gmail.com

İkinci Dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxan, insanın içindəki boşluq, çarəsizlik, narahatlıq, qorxu, inamsızlıq, tərəddüd, boşuna gözlənti, ümitsizlik və s. hissləri özündə ehtiva edən absurd əsərlərin dünya ədəbiyyatında yaradıcıları, əsasən, S.Bekket, E.İonesko hesab edilir.

Absurd dramların mövzusu, əsasən, insan varlığının mənasızlığı, insanın ölümlü, həyatın müvəqqəti olması, biganəlik, inamsızlıq, güvənsizlik, qorxu və qayğı yüklü, xaosla dolu olan dünya, yaşamın, həyatın mənasızlığı və s.məsələlərdir.

“Dünya Müharibələrindən sonra ortaya çıxan pessimizm ilə Mövcudluq (Ekzistensializm) və Heçlik (Nihilizm) cərəyanlarının təsiri altında formalaşan Absurd (tr. Uyumsuz) teatrın əsasında dünya-insan anlaşılmazlığı durur; insanın istək və arzuları, dünyanın buna cavabsız qalması və məntiqsiz duruşu, insan istəyir, dünya isə bu istəklərə qarşı kəddir ” [1] fikri müharibədən sonrakı insanın özünə qayıdışı, özünə gəlmə istəyini, lakin buna nail ola bilməməsi, yaxud çox çətin nail olması, düşdüüyü tərəddüdlər burulğanında çapalaması fikrini təsdiqləyir.

Əksər yeniliklər kimi absurd əsərlərə də yanaşma birmənalı olmamışdır, lakin Seyfəddin Eyvazov 2008-ci ildə “Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası” monoqrafiyasında yazır: “Absurd pyeslər”, “absurd teatr”, “absurd hekayə” ifadələri artıq ədəbiyyatşünaslıq və tənqidin qəbul etdiyi terminlərdir” [3, 164].

Çağdaş dövr Azərbaycan dramaturgiyasında Elçinin Qərb ədəbiyyatı dramaturqlarının yaradıcılığını dərinlən öyrənməsi və təhlilə cəlb etməsi, fikrimizcə, onu absurd dramaturji mətnlər yazmağa təşviq edən amillərdən olmuşdur.

90-cı illərdən, sosrealizmin artıq mövcud olmadığı bir zamandan başlayaraq Elçin yaradıcılığında absurd mətnlərə geniş yer verərək "Qisas", "Su", "Mehmanxana nömrəsində görüş", "Hövsan soğanı", "Xüsusi sifariş" kimi absurd pyeslərini yazmışdır.

Professor Bədirxan Əhmədov Elçin dramaturgiyasından söhbət açarkən doğru qeyd edir: “ Klassik dramaturji mətn və strukturdan imtina dramaturqun yeni mətn və dramaturji situasiyalar, eləcə də yeni gələnek yaratmasına nədən olmuşdur. Bu absurd əsərlərin tamaşaya qoyulması ilə bağlı bir bilgimiz olmasa da, janrın milli teatrın inkişafında oynayacağı gərəklı rolu indidən görürük” [4].

Elçinin absurd dramaturji mətnlərində absurd teatrın əsas əlamətləri əlaqəsizlik, yadlaşma, insansızlaşma, həqiqəti yerindən oynatmaq, hər şeyə qarşı olan qəhrəman yaratmaq, uyğunsuzluq və s. başlıca yer tutur. Onun "Hövsan soğanı" adlı absurd pyesi də məhz bu xüsusiyyətlərə malikdir. Dramaturq burada hər şeyi bəlli bir sırayla, nizamlı düzməsə də, bu nizamsızlığı birləşdirən ümumi bir cəhət vardır. Burada hadisələr arasında əlaqə yoxdur, bu əlaqəni yaratmağa ehtiyac da duyulmur, lakin bir-birilə əlaqəsiz gözə çarpan hadisələr diqqəti cəlb edir:

"Uzaqdan gələn səs (tələsik). Nökər gəlmişdi Kislovodskə, görmüşdü ki, babam köçüb gedib Bakıya. O bir kisə Hövsan soğanı ki varıydı, onu götürüb təzədən dönmüşdü geri.

Kişi. (tələsik) Qayıtdı mənim lotereyamı?

Arvad. Bilmirəm.

Kişi. Qoy bir baxım...

Uzaqdan gələn səs (tələsik). Nökər Bakıda baxıb görmüşdü ki, həmin bir kisə Hövsan soğanı xarab olub!.. Çürüyüb!..

Nadejda Krupskaya. Mən İliçi sevirdim!..

Üçüncü sənişin (tələsik). Çolpanın biri bazarda iki manatıydı! İkisini üç manata da almışam! Əlinin qılınıcı belimi vursun, yalan deyirəmsə! İndi biri iyirmi manatadı! Köhnə pulla iki yüz manata! Altı, o da sıfır. Mən maaşıma altı dənə çolpa ala bilərəm! Vəssalam! Day gərək çörək də yeməyim, su da içməyim! [2, 872].

Absurd mətndə kompozisiyanın olması lazım gəlmir, başlanğıc və son da o qədər önəmli hesab olunmur. Absurd teatr üçün yazılan dramaturji mətnlərdə aydın və dəqiq bir mövzu, problem olmadığı kimi, bir xarakter də yoxdur, bunun əvəzində epizodik obrazlar, ştrixlər, mexaniki kuklalara bənzəyən tiplər vardır.

Ümumiyyətlə, çağdaş dövr Azərbaycan dramaturgiyasına Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə gələn, postmodernizmin əsas göstəricilərindən sayılan absurd teatra müraciət təkcə Elçin yaradıcılığında deyil, digər yeni nəsil dramaturqlarının (Firuz Mustafa, Kamal Abdulla, Afaq Məsud və s.) yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, ədəbiyyatımızda Elçinin absurdları ilk absurd teatr nümunələri kimi daha çox tanınır.

Açar sözlər: absurd, dramaturgiya, teatr, postmodernizm.

Ədəbiyyat

1. "Absurd Teatr"- İnsan ilə dünya bir-birinə yaddır. [Elektron mənbə]. URL:<https://www.publisist.az/mezmun/absurd-teatr-insan-ile-dunya-bir-birine-yaddir/29>
2. Elçin, Pyeslər, Bakı: "Çaşıoğlu", 2012, 944 s.
3. Eyvazov S., Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası, Bakı, 2008, 208 s.
4. Əhmədov B., Milli dramaturgiyanın Elçin mərhələsi, 525-ci qəzet. [Elektron mənbə]. URL:<https://525.az/news/10131-milli-dramaturgiyanin-elcin-merhelesi>

SÜLHMƏRAMLI MISSİYASI ZAMANI İNSAN HÜQUQLARININ POZULMASI VƏ BUNUN QARŞISININ ALINMASI ÜÇÜN TƏKLİFLƏR

Leyla Məmmədova

Xəzər Universiteti

ali.leyla1996@gmail.com

Məlumdur ki, insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas məqsədlərindən biridir. Yarandığı gündən beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasına öz töhfəsini verir və silahlı münaqişələrdən zərər çəkmiş milyonlarla mülki şəxsin həyatını xilas etmişdir. Sülhməramlı missiyanın münaqişə və postmünaqişələrdə iştirakı ilk baxışdan ölkələr arasında münaqişənin həllinə kömək etmək üçün effektiv üsul kimi görünür. Çünki istənilən münaqişədə, ələlxüsus silahlı münaqişədə üçüncü tərəfin xidmətlərinə ehtiyac hiss edilir. Beləcə, sülhməramlı institutu münaqişə edən tərəflərin razılığı ilə, demokratiya, insan haqları və yaxşı idarəçiliyi bərqərar edə bilən davamlı sülh atmosferi yarada bilər [1, s.5]. Bu, həmçinin münaqişə nəticəsində fəaliyyəti pozulmuş və pisləşmiş ictimai və siyasi institutların bərpası üçün humanitar fəaliyyətə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq İkinci Dünya Müharibəsindən sonra kütləvi şəkildə siyasi proseslərə buraxılan və sülhün təmin edilməsinə cavabdehlik daşıyan sülhməramlılar tarixi praktikadan göründüyü kimi bir çox hallarda beynəlxalq hüquqlara zidd əməllərdən çəkinmirlər [2, s.462-476].

Sülhməramlılar missiyaları zamanı idealda insan hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olmalı olsalar da, bir çox hallarda insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Burada xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, əməliyyatlar zamanı sülhün qorunması və insan hüquqlarının müdafiəsi tələb olunur, lakin günahsız insanları, xüsusən də qadınlar, uşaqlar və mülki şəxsləri üçüncü tərəflərin hüquq pozuntularından qorumaq üçün məsuliyyət daşıyan sülhməramlılar tərəfindən bu hüquqlar pozulduqda nəticələr böyük olur. Bu əməliyyatlar zamanı sülhməramlılar uzun müddət başqa ölkədə işləyir və yaşayırlar və onlar missiyaların fəal iştirakçıları olduqlarına və ölkənin gündəlik həyatına töhfə verdikləri üçün həmin ölkədə real aktora çevrilirlər [3, s.39-41]. Buna baxmayaraq, BMT-nin sülhməramlı əməliyyatları zamanı bir çox mülki şəxsin öldürüldüyü bildirilir. Hətta, sülhməramlı əməliyyatları zamanı şəxsi heyətin mülki şəxslərə qarşı zorakı davranması, qadınların və uşaqların cinsi istismarı və eksploatasiyası, insan alveri ilə məşğul olmaları haqqında bir çox tədqiqatçılar qeydlər etməkdədirlər. BMT sülhməramlı missiyalar zamanı cinsi zorakılıq və hər hansı digər sui-istifadə hallarında sıfır tolerantlıq siyasətini elan etdi. Lakin, təəssüf ki, müvafiq intizam tədbirləri hələ də qeyri-adekvat olaraq qalır və bu cinayətləri törədənər nadir hallarda cəzalandırılır [5].

Mülki əhalinin sülhməramlı missiyalar tərəfindən müdafiəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fəaliyyətinin etibarlılığını və qanuniliyini təsdiq edən əsas istiqamətlərindəndir. BMT və sülhə dəstək əməliyyatlarına cavabdeh olan digər regional təşkilatlar beynəlxalq insan hüquqları sazişlərini öz

gündəliyinə daxil etməlidirlər ki, onların kontingentləri belə insan hüquqlarının pozulmasının beynəlxalq hüquq çərçivəsində sanksiyalara səbəb olacağından xəbərdar olsunlar. Əlavə olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sülhməramlı əməliyyatlarının üzvləri müharibə qurbanları ilə rəftarla bağlı Dörd Cenevrə Konvensiyasının tələbləri barədə tam məlumatlı olmalıdırlar.

Beynəlxalq humanitar qanunları pozan Sülhməramlı Missiyanın üzvləri də digər sülhməramlılar üçün çəkindirici vasitə kimi xidmət etmək üçün Beynəlxalq Cinayət Tribunalına məruz qalmalıdırlar. Beynəlxalq cinayət məhkəməsi gələcəkdə bu cür cinayətlərin təkrarlanmaması üçün mütləq şəkildə tribunal təşkil etməlidir ki, həmin sülhməramlıların aqibəti digərləri üçün də dərs olsun. Məhkəmə ilboyu fəaliyyət göstərdiyinə və milliyyətindən asılı olmayaraq fərdi və ya qrup ittihamlarına baxdığı üçün potensial cinayətkarlar üçün təhlükə yarada bilər. Bundan başqa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qadınların hər hansı formada sülhməramlılar tərəfindən insan hüquqlarının pozulmasının qurbanı olmamasını təmin etmək üçün öz sülhməramlı əməliyyatlarında gender perspektivlərini tətbiq etməlidir. Bu, həmçinin onların təlim kitabçalarının bir hissəsi kimi onların sülh paktlarına daxil edilməlidir.

Sülhməramlıların işə götürülməsi prosesi elə olmalıdır ki, yüksək intizam və peşəkarlıq təcrübəsi nümayiş etdirmiş ən yaxşı kadrlar milli kontingentləri təşkil etmək üçün seçilərlərsə, sözsüz ki, sülhməramlı qüvvələrin üzvləri tərəfindən insan hüquqlarının pozulması hallarının azaldılmasına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, humanitar proqramlar və sülhməramlı əməliyyatlar da daxil olmaqla, BMT əməliyyatları üzərində nəzarətçi kimi fəaliyyət göstərmək üçün özündən tamamilə asılı olmayan və Millət Təşkilatına aid olmayan rəsmi şəxslərdən ibarət kənar nəzarət orqanı yaradılmalıdır [4, s.5].

Fərdi və kollektiv məsuliyyətin müəyyən edilməsi və qurbanlara, onların yaxınlarına və ümumilikdə cəmiyyətə həqiqətin tam şəkildə çatdırılması üçün keçmiş pozuntuların araşdırılması üçün müddəalar təmin edilməlidir. Araşdırmalar müstəqil qurumlar tərəfindən aparılmalıdır. Pozuntuların araşdırılmasına beynəlxalq iştirak da daxil edilməlidir. Araşdırmanın nəticələri ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Bu nəticələr əsasında missiyalar daxilində insan hüquqlarını pozan şəxslər məsuliyyətə cəlb olunacaqlar. Sülhməramlı əməliyyatlara dair sazişlərdə insan hüquqlarının pozulması hallarının araşdırılması ilə bağlı müddəaları nəzərə almalıdır. Belə araşdırmalar əsasında günahkarlar məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Bütün araşdırmalar qərəzsiz və müstəqil olmalıdır. Bu baxımdan, şübhəsiz ki, istintaq komissiyasının yaradılması vacib olacaqdır. Komissiya neytral araşdırmalara zəmanət vermək üçün beynəlxalq iştirakçılığı da təmin etməlidir. Araşdırmaların hamı tərəfindən qəbul edilməsinə gəlincə, bu araşdırmaların nəticələri də dərc edilməli və ictimaiyyətə açıqlanmalıdır.

Beləliklə, hazırda bir çox dövlətlərin daxilində qeyri – sabitliyin və vətəndaş müharibələrinin davam etdiyi, eyni zamanda ayrı – ayrı ölkələr arasında müharibələrin tüğyan etdiyi, milyonlarla qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurd – yuvalarını tərk etdikləri bir dövrdə, sözsüz ki, insan hüquqları mövzusu olduqca aktual amilə çevrilir. Təəssüflər olsun ki, daxili və xarici münaqişələr zamanı insan hüquqlarının qorunmasına cavabdeh olmalı olan sülhməramlı institut çox vaxt öz funksiyalarının öhdəsindən nəinki lazımi səviyyədə gəlmir, hətta bir çox hallarda ziddiyyətlərin dərinləşməsinin əsas baiskarı rolunu oynayır. Bütün bunları nəzərə alaraq hazırda beynəlxalq

münasibətlər sisteminin qarşısında dayanan ən vacib çağırışlardan biri sülhməramlı institutu ilə bağlı islahatlara başlamaqdır.

Açar sözlər: Birləşmiş Millətlər - Sülhməramlı Əməliyyatlar - Sülhməramlılar - İnsan Hüquqları - Cəzasızlıq.

Ədəbiyyat

1. Eckert E. (1996), United Nations peacekeeping in collapsed states. Journal of International Law and Practice.
2. Howland T. (2006), Peacekeeping and Conformity with Human Rights Law: How Minustah Falls Short in Haiti, In: International Peacekeeping, Vol. 13, No. 4.
3. Ziegler K., Challenges of Peace Operations: Into the 21st Century, Report on the VIII Seminar of the Challenges Series Human Rights and Gender Issues in Peacekeeping, Pearson Peacekeeping Centre Cornwallis, Nova Scotia, Canada 28 May to 1 June 2001.
4. Gardiner N., The U.N. Peacekeeping Scandal in the Congo: How Congress Should Respond, Heritage Lectures No. 868 Delivered March 1, 2005.
5. UN team looking into alleged misconduct by blue helmets in Democratic Republic Congo, <http://www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=3i574&Cr=monuc&Cn=#>.

ANTROPOSENTRİZM İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN SEMANTİK ƏSASI KİMİ

Leyla Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti

leyla.sadixova.92@mail.ru

Dilşünaslıq son zamanlar dilçilik elmində yeni istiqamətlərdə aparılır. Müasir elmin antroposentrik istiqamətini nəzərə alsaq obyektin dilin sistemli təşkili olan, dilin təbiətini insanla sıx bağlı hesab edən antroposentrik tədqiqatlar struktur dilçilikdə daha çox populyarlıq qazanmışdır. Antroposentrizm yunan sözü olub, “antropos”-insan, “sentrum”-mərkəz sözlərinin birləşmələrindən ibarət olub, insanı kainatın mərkəzi hesab edir. Antroposentrik elmi tədqiqatlarda əsasən insan və ona aid olan məfhumlar (cəmiyyət, təbiət, mədəniyyət, idrak və s.) bir-biri ilə sıx və əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Müasir dövrümüzdə bir çox elmlər, o cümlədən də dilçilik elmi insanı öz tədqiqat obyektinə bağlı tədqiq edir. Təbiidir ki, dil olmadan insan fəaliyyətinin çoxşaxəliliyini, müxtəlifliyini və mahiyyətini, onların idrak mexanizmlərini dərk etmək mümkün deyil. Elə bu səbəbdən də, “dil” bütün insan fəaliyyətlərinin, insanın daxili aləminin təzahürünün əsasını təşkil edir. İnsanı digər canlılardan fərqləndirən ən mühüm güc hesab edilir.

Dilçilikdə antroposentrik istiqamətin əsas məqsədi insanın mahiyyətini dillə birbaşa bağlı hesab edir. Dilçilik elmində dilin insan təbiəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi dil fəlsəfəsinin banisi, böyük dilçi alman

alimi, filosofu Vilhelm Humboldtun ideyaları ilə başlamışdır. Humboldta görə, dil insanın kainata mənəvi münasibətini müəyyən edən daimi və davam edən mənəvi yaradıcılıq işləri prosesidir.

Humboldt dilin insanın özünü və ətraf aləmi dərk etməsindəki rolunu nəzərə alaraq, insanın mənəvi-yaradıcı fərdiliyi, öz müqəddəratını təyin edən və özünü daxilən inkişaf etdirən amillərdən biri hesab edir. 20-ci əsrin sonu-21-ci əsrin əvvəllərində dilçilik elmində dilin idrak mexanizmləri ilə bağlı olan, dil hadisələrinin tədqiqini antroposentrik istiqamətdə araşdıran dilçilik sahəsinin tədqiqinə maraq getdikcə genişlənməkdə davam edir. Dilçilikdə insan problemi dilçiliyin yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə və tədqiqat obyektinin daha da genişlənməsinə öz təsirini göstərmişdir. Müasir dilçiliyin antroposentrik prinsiplərə əsaslanan paradigmasında antroposentrik prinsiplər sistemli-struktur tədqiqat işləri ilə müqayisədə böyük aktuallıq qazanmış və geniş yayılmışdır.

Müasir dövrümüzdəki dilçiliyin antroposentrik prinsiplərə əsaslanan paradigmasında antroposentrik prinsiplər sistemli-struktur tədqiqat işlərinə nisbətən böyük aktuallıq qazanmış və daha geniş vüsət almışdır.

Antroposentrik tədqiqatlarda xalqın dəyərləri, onun dünyagörüşü və dünyanı qavrayışının, düşüncə və hərəkət aləminin, həmçinin psixologiyasının təsvirində yeni tendensiyalar və yeni yanaşmalar linqvistik tədqiqata cəlb edilir.

Qloballaşma prosesi başqa elmlər kimi dilçilik elminə də öz təsirini göstərir və dilin idrak, şüur, intellekt, yaddaş və psixi vəziyyəti ilə bağlı elmi problemlərin həllində müəyyən tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, dilçilik elmi antroposentrik yanaşmada insanın bütün çoxşaxəli fəaliyyətinin dəstəkləyici qüvvəsi kimi dilin və onun vasitələrinin öyrənilməsinin zəruriliyini araşdırır.

V.Humboldt dilin insanın tam təcrid olunması şəraitində belə təfəkkürün məcburi şərti olduğunu ifadə etmişdir. Dil adətən cəmiyyətdə inkişaf edir, insanın fikirləri, nitqi başqaları üçün dərk edilən olduğu təqdirdə insan özünü dərk edir.

Hər iki dildə insanı təsvir edən, onun insani keyfiyyətlərini vurğulayan, hərəkət və əməllərini izah edən, sosial və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrini modelləşdirən frazeoloji birləşmələr vardır. Bunların bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Scapegoat-günah keçisi

bookworm-kitabqurdu

a reticent/ two faced person/ a double-faced man, a whited sepulchre- ikiüzlü adam

to sail under false colors- ikiüzlülük etmək

the bee's knees- insan adam

A man can die but ones – insan bir dəfə ölür

he has a heart of flint- daş qəlbli insan (heç kəsin halına yanmayan, insanların acısını duya bilməyən insanlar haqqında deyilmiş deyimdir)

to come all to pieces- insan simasını itirmək, insanlıqdan çıxmaq

neither fish nor flesh- nə ətdi, nə də balıq(bu ifadə əsasən hansısa sosial qrupa aid olmayan, xarakterini bəlli etməyən adamları ifadə edir)

white collar worker- ağ adam (rahat işi olan, heç bir fiziki işlə məşğul olmayan adam)

blue collar worker- ağır əziyyətli işi olan adam(qara adam)

21-ci əsrin əvvəllərində frazeologiya öz tədqiqat və inkişafını yeni istiqamətdə davam etdirdi. Bu da öz növbəsində antroposentrik frazeologiyanın yaranmasını vacib etdi. Tədqiqatçılar dildə antroposentrizmə yəni, dildə insanla maraqlandıqlarına görə bu istiqamətdə tədqiqatların davam edəcəyi güman edilir.

Açar sözlər: antroposentrizm, paradigm, ünsiyyət, nitq strategiyası, struktur-semantik.

Ədəbiyyat

1. Alpatov V.M. Wilhelm Humboldt. In Book: History of linguistic studies.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. М: ACADEMIA, 2001, 206 с.
3. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə idiomatic lüğət. Bakı: Mütərcim, 2017.
4. Orucov Ə.Ə. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1976, 248 s.5.
5. Tschesnokova N.V. Anthropocentric conception of works, 2003, 368 p.

SEMANTİKANIN ƏSASININ QOYULUŞU

Minayə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

minayajafarova85@gmail.com

Mənanın inkişafında qrammatik vasitələrin zənginliyinə baxmayaraq onlar əsasən köməkçi rol oynayır, çünki qrammatik semantika hələ mətnin əsas semantik oppozisiyasının yaranmasında müstəqil iştirak edə bilən mənanın yaranması üçün kifayət deyil. Bunun üçün onlar leksik vasitələrin köməyi ilə konkretləşdirilməyə möhtacdır. Leksik elementlər mətndə həlledici rol oynayır.

Leksik vasitələrə aşağıdakılar daxildir:

1. antonimlər
2. sinonimlər
3. qiponimlər-qiperonimlər
4. omonimlər

1) Mətn düzəltmə gücü ilə seçilir. Antonimlərin memarlıq yükü daha tutumlu üslubu fiqur olan anititeza tərəfindən ehtiva olunduğundan onu ayrıca nəzərdən keçirəcəyik.

2) Mətn komponentinə çevrilərkən sinonimlərin funksiyası ilə yanaşı tutum dairəsi də dəyişir.

Kontekst əhatəsində sinonim sözlər onlar üçün müəyyən olunmuş leksik-semantik normanın, funksional işlənmə imkanlarının hüdudlarını aşır. Subyektiv amillərdən asılı olaraq sözlər hər hansı bir məqsədlə məcazi və obrazlı mənalarda istifadə olunaraq məzmunca bir-birinə yaxınlaşır, eyni məzmunu ifadə edən ən müxtəlif vasitələr sinonimik vasitə hesab olunur. Sinonimlər kontekstdə əsaslı semantik fərq yaratmadan bir-birini əvəz etmə qabiliyyətinə malikdirlər. Bu, müəllifə təkrardan qaçma yolu ilə eyni fikrə dönə-dönə qayıtmağa imkan verir.

3) Nitq prosesində təkrardan qaçmaq, eyni mövzuya dəfələrlə müraciət etməyə təmin yaradan vasitələrdən biri də qiponim-qiperonimlərdir. Bu adlar altında növ və cins münasibəti bildirən sözlər başa düşülür.

4) Sinonimlərin arxitektonik funksiyasından danışarkən geniş mənada omonimlik nəzərdə tutulur ki, buraya həm ümumişlək və kontekstual omonimlər, həm də omoqraf, omofon, omoform kimi omonimlik hadisələri daxildir. Omonimlərin arxitektonik funksiyasından yalnız o zaman danışmaq olar ki, onlar qoşa işlənmiş olsun. Bədii memar kimi omonimlər iki mühüm funksiya icra edir, söz oyunu və kalambir yaradan qüvvətli vasitə kimi çıxış edir.

Lap qədim zamanlardan aşiq poeziyasının təcnis, gəraylı, dodaqdəyməz və s. kimi növlərində omonimlik qarşılaşdırmalardan cinas yaratmaq üçün bol-bol istifadə olunmuşdur. Eyni fonetik tərkibli sözlər həm qafiyə olmaya bilməz. Qafiyələnmə isə heca vəzninin ayrılmaz komponenti olduğundan bu vəznə mənsub şeirlərin omonimlər əsasında inşası təəccüb doğurmamalıdır. Ümumiyyətlə, omonimlik hadisəsindən bacarıqlı istifadə əsərin dilinə xüsusi ahəngdarlıq verir, öz orijinallığı ilə oxucunun diqqətini çəkir, onun hiss və duyğularına güclü təsir edir.

Mətn elementlərinin əlaqəsini təmin etmək üçün geniş yol yalnız dil arsenalından lazım olan vahidləri seçib götürmək deyil, həm də onları təşkil etmək lazımdır. Bu vəzifə isə çox zaman kompozisiya vasitələrinin üzərinə düşür. Kompozisiya vasitələrinin mətndüzəldici funksiyasını leksik, qrammatik vasitələrdən fərqləndirən bir də onun ərazi hüdudsuzluğudur. Bu vasitələr makromətn səviyyəsində çıxış edərək əvvəllə sonu, adı ilə özü arasında körpüyə çevrilir, onları birləşdirir, yaxud qarşılaşdırır.

Makromətn çərçivəsində kompozisiya vasitələri mətnin xarici üzvlənməsinə (zahiri, həcm əlamətlərinə görə), mikromətdə isə daxili üzvlənməyə əsaslanır.

Semantik sahə bir dilin fərqli sözlərinin şüurda düzəldildiyi şəkildə mövcudluq əhatəsinə sahibdir. Semantik sahədəki sözlər çox sayda mənaya görə düzülmüşdür. Bunlara rəng, ləzzət, heyvanlar, kostyumlar, hadisələr daxildir. Eyni zamanda bir söz birdən çox semantik sahəyə aid ola bilər.

Semantikanın məqsədi mənəni və ya semantik xüsusiyyətlər adlanan kiçik vahidlərə ayırmaq, sözlərin mənasını parçalamağa imkan verir. Eyni zamanda oxşar mənəli və əks mənəli sözləri fərqləndirir. Dil semantikasi sözlərin təyini və mənasını öyrənməkdə məsuldur. Mesaj obyektiv ifadə edildikdə, mənasının denotativ olduğu, bəzi fərdi qiymətləndimələrin jestlər və ya intonasiya ilə obyektiv ünsiyyətə əlavə edildiyi zaman konnotativdir. Sözlərin öyrənilməsi aşağıdakı kimi bölünə bilər:

- Sinonimlik, eyni işarəni bir neçə işarə ilə ifadə etmək mümkün olduqda meydana gəlir, məsələn: dağılma, düşmə, çökmə və s.
- Antonimiya xarakterikdir, çünki işarənin başqasının mənasına əks mənası var, məsələn: soyuq isti.
- Polisemiya, işarənin bir neçə mənaya uyğun gəldiyi zaman meydana gəlir, ayaq sözündə həm heyvana, həm də mebel ayağına uyğundur.
- Omonimiya, mənaların oxşarlığıdır. Omonim sözlər yazılı şəkildə dəyişkənlik göstərir, məsələn: had (have feli) və tube (silindrik obyekt).

Semantik sahə, işarə və ya dil kökü adlanan ortaq bir işlək əsas vahidə malik olduqları üçün oxşar məna kəsb edən sözlər və ifadələr toplusudur. Semantik sahə bir dilin lüğət və ya leksikonunu təşkil edən qarşılıqlı əlaqəli şəbəkələr sisteminə aiddir. Hər bir söz, digər terminlərlə əlaqəli birləşmə şəbəkəsilə əhatə edilmişdir. Eyni zamanda bir-birilə əlaqəli olanlar eyni semantik sahəyə aid ola bilər, məsələn: ev, dam, döşəmə, divar və s. Bir sıra hallarda semantik sahələr arasında üst-üstə düşmə müşahidə edilə bilər. Məsələn: tavan, divar sahəsi rəngləmə və ya təmir ilə əlaqədar olaraq üst-üstə düşə bilər. Bu şəkildə bir semantik sahə fikir və ya mənaya əsaslanan fərqli sözləri qruplaşdırır.

Dil insan fəaliyyətinin əksidir. Buna görə də inkişaflarının getdikcə bir-birinə daha çox bağlı olan söz şəbəkələrini tərcümə etməsi normaldır. Bu, fərqli dilləri təmasa gətirən qloballaşma fenomeni ilə artır. Digərləri arasında, mədəniyyətlər arasındakı əməkdaşlıq ortaq fikirlər üçün yeni sözlərlə nəticələnir.

Açar sözlər: Semantika, əlaqə, linqvistik, struktur, dil, inkişaf, mətn.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, Məna və Anlam, Bakı, 1999.
2. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu, Bakı, 2013.
3. Layonz C. Linqvistik semantika: Giriş, Bakı, 2014.
4. Palmer F.R. Semantic. Melbourne Cambridge University Press, 1981.
5. Spark J. Synonymy and semantic classification, Cambridge, 1964.
6. Кухаренко В.А. Интерпретация текста, Ленинград, 1979.

COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ İNSAN RESURSILARININ İDARƏ EDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİ

Nəzrin Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

nezrin.memmedova099@gmail.com

2019-cu ilin dekabrında Çinin Yuhan şəhərində bütün dünyanı cənginə almış Covid-19 pandemiyası baş qaldırdı ki, bu virus tezliklə global bir bəlaya çevrildi. Pandemiya rəsmi şəkildə 2019-cu ilin mart ayında Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən elan edildi. Sürətli şəkildə bütün dünya dövlətləri virusun öldürücülüynü nəzərə alaraq qapanmalara getdi və karantin rejimi tətbiq etdilər. Dünya dövlətləri ÜST-ün tətbiq etdiyi qayda və normalar əsasında karantin rejimini tətbiq etməyə məcbur oldular.

Yaranmış bu çətin şəraitdə əksər qurumlar evdən işləmə, sosial məsafə saxlama, onlayn iş rejimini tətbiq etmək kimi yeni qaydaları tətbiq etməli oldular. Beləliklə, bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda vaksinasianın geniş vüsət aldığı bir zamanda hibrid iş metodlarından geniş istifadə olunmağa başlandı. Bir sıra işçilər evdən çalışdığı halda, digərləri ofisə gələrək öz işlərini davam etməli oldular [1].

Tədqiqatçılar, pandemiyanın yaratdığı ən böyük çətinlik kimi insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində uzaqdan iş mühitləri və insanlarla əlaqəni məhdudlaşdıran yeni iş yeri siyasətləri və prosedurları kimi dəyişən iş mühitlərinə uyğunlaşmaq olduğunu qeyd edirlər. Bu sosial təcrid, eləcə də məşğulluq, sağlamlıq və gələcəklə bağlı qeyri-müəyyənlik işçilərin psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, məhdudiyyətlər onlayn ünsiyyətə keçidə səbəb olduğu üçün böhran insanların qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət tərzinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. İşəgötürənlər arasında aparılan qlobal sorğunun nəticələri göstərir ki, sorğuda iştirak edən işəgötürənlərin 65%-i işçilərin əxlaqi ilə bağlı problemlərin, digər qismi isə işçilərin məhsuldarlığı ilə bağlı problemlərin yarandığını bildirmişlər [2].

Hökumətin xidmət göstərmək qabiliyyətinə təsir edən hər hansı problem və ya narahatlıq əlavə araşdırmaya səbəb olur. COVID-19 pandemiyası dövlət işəgötürənlərini işçilərin sağlamlığını və təhlükəsizliyini qorumaq və dövlət xidmətlərini göstərmək üçün görünməmiş bir sıra çətinliklərlə üzləşdirdi. Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi normal vaxtlarda kritik olsa da, fəvqəladə hallar zamanı xüsusilə çətinləşir. Bir neçə alim fəvqəladə hallar zamanı dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi üzrə mütəxəssislərin rolunu və təbii fəlakətin törətdiyi fəaliyyət növlərini araşdırıb. Bu tədqiqatlar informativ olsa da, davamlı, coğrafi sərhədlər və ya bitmə tarixi olmayan pandemiya zamanı yaranan insan resurslarının idarə edilməsi məsələlərini araşdırmışdır. Bu tədqiqatlar göstərir ki, evdən işləmək iş və ailə arasındakı sərhədləri bulandırır və iş gözləntiləri ilə bağlı narahatlıq yaradır, xüsusən də bu çətinlik insan resurslarını uzaqdan idarə etməyə çalışan rəhbərlər üçün daha çox problemlər yaratmışdır. Tədqiqatlarda bildirilir ki, COVID-19 pandemiyasının sosial izolyasiyaya səbəb olması, psixi sağlamlıq problemlərinə, eləcə də mənəvi problemlərə gətirib çıxarmışdır. Pandemiya işəgötürənlərdən işçilərin sağlamlığını və təhlükəsizliyini əvvəllər heç görülməmiş dərəcədə qorumaq üçün strategiyalar həyata keçirməyi tələb etdi, o cümlədən bir sıra yeni məzuniyyət qanunlarına və təminatlarına əməl edilməli idi. Bununla belə, dövlət sektoru işəgötürənlərinin COVID-19 pandemiyası ilə bağlı qarşılaşdıqları xüsusi təcrübə və çətinliklərlə bağlı təfərrüatların olmaması səbəbindən bu misli görünməmiş dövrlərdə insan resurslarının idarə edilməsinin keyfiyyətini tam qiymətləndirmək çətinidir [3].

Pfizer Inc beynəlxalq şirkətinin baş direktoru Albert Bourla bu haqda deyir: “İR mütəxəssisinin əhəmiyyətini qiymətləndirmək üçün COVID-ə ehtiyacımız yox idi. İR-nın idarə edilməsi korporasiyada ən vacib funksiyalardan biridir və mən həmişə buna inanmışam. Bu, mənim şəxsən iştirak etdiyim bir funksiyadır. İR həmişə vacib olub, lakin bu təlatümlü epidemiya dövründə qarşımızda bir böyük çətinlik var ki, burada peşəkar olaraq İR mütəxəssisləri yeni bacarıqlar müəyyənləşdirməli və inkişaf etdirməlidirlər. Onlardan gözlənilənləri optimallaşdırmaq üçün İR mütəxəssisləri korporasiyanın insan kapitalı ilə ciddi şəkildə məşğul olmalı, işçiləri ilhamlandırmalı və onlara inandıqlarından əmin olmalıdırlar. Bu çətin karantin şəraitində işçilərin sevinc hiss etmək məhsuldarlığı artırır. Bunun baş verdiyinə əmin olmaq üçün yollar tapmalıyıq”.

Covid-19 dövründə təşkilatların insan resurslarının idarə edilməsi üzrə bölmələrinin qarşısında duran bir sıra məqsəd və vəzifələr var idi. Onlar öz peşəkar təcrübələrindən istifadə edərək işçilərin uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılması, təşkilatın rifahına uyğun gələn bir kadr siyasəti strategiyası hazırlamalı idilər. Xüsusilə, bu şəraitdə yeni kadrları kəşf etmək, qiymətləndirmək və

diqqət mərkəzində saxlamaq olduqca çətin idi. Covid-19 pandemiyasının işçilərə əhəmiyyətli sosial, psixoloji, fiziki və texniki təsirləri olduqca böyük idi [4].

Açar sözlər: insan resursları, pandemiya, Covid-19.

Ədəbiyyat

1. Goggin G., Ellis, K. (2020). Disability, communication, and life itself in the COVID-19 pandemic. *Health sociology review*, 29(2), 168-176.
2. Besenyő J., Kármán M. (2020). Effects of COVID-19 pandemy on African health, political and economic strategy. *Insights into Regional Development*, 2(3), 630-644.

TERMINOLOGY PROBLEMS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Könül Məmmədzaadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

konul.kesa@yahoo.com

The terminological layer differs from the word groups included in the general vocabulary according to its special position, function, essence and role, according to its essence, areas of development and characteristics. These different features connect the terms of logic, psychology, linguistics and other fields of knowledge. However, terms are mainly based on two aspects, the concept and its linguistic sign and form. They have special content and structure as lexical language elements. This special layer of the lexicon differs significantly from the general lexicon with its unique semantics, structure and laws in many aspects. The forms of unification and standardization of terminology is one of the actual problems of linguistics and terminologies of languages have been theoretically studied. Therefore, terminology, its theoretical and practical problems are closely related to the pace of development of society. The development of terminology as a whole is closely related to the development of society, as a result of it, the development of the terminological layer of the language is directly related to this development and progress [4].

Terms as the units of scientific language are studied as the main object of terminology. The development of terminology in the modern Azerbaijani language, the actual problems of terminology, the role of borrowings in the enrichment of the Azerbaijani language were extensively analyzed. The specific features of the terms are: "a term related to that field cannot be created outside the field; field terms begin to emerge in the process of defining its basic concepts and increase with further development of the field; since one concept of the field is defined based on others, other units of that terminological field are also involved in the definition of the term related to the field; in the process of clarifying concepts related to the field, the term may change and new variants of the term may appear." In connection with the development of society, the vocabulary of the language is constantly changing, updating and enriching. Terminology of the Azerbaijani language has been sufficiently formed in various fields of technology. The problem of standardization of terminology is one of the

most urgent problems. Innovations in scientific-technical, socio-economic and cultural life are more prominently observed in the constantly updated and enriched terminology. The most convenient way to create and enrich terminology in the Azerbaijani language is to create terms, term-word combinations based on the internal capabilities of the language. The process of creating terms in Azerbaijani language, goes mainly in two directions. One of them is to use the vocabulary of the language, and the second is to acquire scientific terms. At the same time, it is justified by rich facts that the terminological base of various fields of science in the Azerbaijani language was formed on the basis of international terms taken from Russian, European, Turkish languages, in addition to the language's own internal capabilities. Thus, the terms of each of the assigned languages should be selected for different fields [1].

In Azerbaijani language creation of terms based on the internal capabilities of the language. For this purpose, the Azerbaijani language has wide functional possibilities. The study shows that today the terms created on the basis of the internal capabilities of the language constitute the main part of the terminological base. In Azerbaijani language the creation of the national term is based on the common literary language. These terms have a positive effect on easy understanding, pronunciation, quick memorization, term creation process. Termination process is grouped as transfer of meaning, expansion of meaning, clarification of meaning. Terminological layer is the main part of the vocabulary of language, is enriched not by borrowed words, but by the creation of national terms [2].

Doublets and lexical parallels are main aspects in the terminology. Every doublet has two aspects - the first aspect is the general nature of the doublet, which puts it in a parallel order with other words. They are called "lexical parallelism" or "lexical parallels". Parallels are special types of expression of the same concept in different words. Parallelism in terminology actually appears a positive event.

Unification and standardization of terminology define concepts and bringing them into a certain system in the Azerbaijani language. Systematicity in terminology should be organized according to both extra linguistic and linguistic features. In linguistics, the lexical-semantic and grammatical requirements for terms, their genealogical composition, structural-semantic, lexical-grammatical features, extensive analysis facilitate the work of arranging terminology. Standardization of terminology consists of three stages - inventory of terminology, arrangement of terminology, unification of terminology [3].

Terminological dictionaries serve to organize terms. Terminological dictionaries are mainly divided into two groups, monolingual and multilingual. Monolingual terminological dictionaries are more explanatory dictionaries, in which terms related to a specific field and their explanation are given. The terminological dictionaries are divided into three groups due to the purpose: bilingual terminological dictionaries, multilingual terminological dictionaries, explanatory terminological dictionaries.

In the era of globalization, terminology is experiencing a period of rapid development. Of course, the increase in the number of fields is related to scientific and technical progress. Because language is a social event related to society.

Keywords: Linguistics, scientific and technical progress, terminology, international terms, development of international relations.

References

1. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları, Bakı, 2015, Elm, 484 səh.
2. <http://www.termnet.org/>
3. <http://www.thefreedictionary.com/explanation>
4. <http://www.eurosai.org>

Xülasə

Terminoloji qat öz xüsusi mövqeyinə, funksiyasına, mahiyyətinə və roluna, inkişaf sahələrinə və xüsusiyyətlərinə görə ümumi lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarından fərqlənir. O müxtəlif xüsusiyyətləri ilə məntiq, psixologiya, dilçilik və digər bilik sahələrinin terminlərini birləşdirir. Terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması formaları dilçiliyin aktual problemlərindən biridir və dillərin terminologiyası nəzəri cəhətdən tədqiq edilmişdir. Buna görə də terminologiya, onun nəzəri və praktiki problemləri cəmiyyətin inkişaf tempi ilə sıx bağlıdır.

SOVET AZƏRBAYCANINDA KOMMUNİST PARTİYA OMENKLATURASININ YARANMASI VƏ TƏŞKİLİ

Ürfan Məmmədzadə

Azərbaycan Universiteti

urfanmemmedzade@gmail.com

İnzibati-amirlik sisteminin başlıca elementlərindən biri olan Azərbaycan SSR partiya nomenklaturası 1920-ci ilin Aprel çevrilişindən dərhal sonra təşəkkül tapmağa başladı. Sovet siyasi sistemində əsas mövqeləri tutan və cəmiyyətin ən yüksək təbəqəsini təşkil edənlər məhz partiya nomenklaturası adlanırdı. Xüsusi statusa, səlahiyyətlərə, güzəşt və imtiyazlara malik olan nomenklatura istənilən sahədə həlledici və əsas söz sahibi hesab edilirdi. Yazılmamış qanunlardan biri sovet nomenklaturasının bütün üzvlərinin faktiki olaraq kommunist partiyasının üzvləri olmasında idi. Qeyd edək ki, latın sözü olan «nomenklatura» - adların siyahısı, məcmusu mənasını verir.

Sovet Azərbaycanında mahiyyətə komprador xarakter daşıyan bu yeni siyasi üstqurum vahid SSRİ nomenklaturasının tərkib hissəsi kimi, faktiki olaraq, orta əsr feodal nərdivanı üçün səciyyəvi olan «Vassalının vassalı mənim də vassalımdır» prinsipi əsasında yaranmaqda və fəaliyyət göstərməkdə idi. Bu səbəbdən də, sovet-partiya nomenklaturasına məxsus olan bütün xüsusiyyətlər Azərbaycan SSR-in kommunist nomenklaturası və onun ali təbəqəsi (elita) üçün də xarakterik hesab edilə bilər.

Azərbaycan SSR-də formalaşan sovet nomenklaturası dedikdə, Kommunist Partiyası, Mərkəzi Komitə, Bakı Komitəsi, rayon, vilayət və qəzaların partiya komitələri tərəfindən namizədləri əvvəlcədən baxılan, təklif edilən, təsdiq olunan və geri çağırılan ən mühüm vəzifələrin siyahısı nəzərdə tutulur [1, s. 300].

Sovet Azərbaycanında 1921-ci ilin 6 may tarixində baş tutmuş Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı nəticəsində qəbul edilən Azərbaycan SSR konstitusiyası respublikada ali dövlət hakimiyyətinin iyerarxik sistemini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirdi [2, s. 84].

1) Azərbaycan SSR Sovetlər qurultayı
2) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi
3) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti
4) Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qarşısında məsul olan Xalq Komissarları.

İstənilən dövlət idarəetmə aparatında formalaşmış nomenklatura bir-birilə sıx bağlantılı olan iki əsas üzvi hissədən ibarət olur: 1) Partiya elitası; 2) Aşağı aparat. Bu baxımdan Sovet Azərbaycanında partiya rəhbərliyi də labüd qanunauyğunluğa uyğun şəkildə formalaşaraq inkişaf etmişdir. Mövcud arxiv sənədlərinin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, keçən əsrin 20-30-cu illərində ümumi sayı 25-30 min nəfərə çatan Azərbaycan SSR nomenklatura elitasına 700-750 nəfərlik elita tərəfindən rəhbərlik edilmişdir. Həm respublika nomenklaturası, həm də onun elitar hissəsi isə 80-90 nəfərlik “super elita” tərəfindən idarə edilmişdir.

Azərbaycandakı inqilabi hərəkətin nəticəsində formalaşan siyasi elita situativ xarakter daşımış, rəhbər vəzifələrin bir çoxuna 1920-ci ilin Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasında mühüm rol oynamış görkəmli inqilabçılar yiyələnmişdir.

SSRİ, o cümlədən sovet Zaqafqaziyasının partiya və dövlət qurumlarında işləmək üçün kadrların seçilməsi və təyin edilməsi prinsiplərinin standartlaşdırılması və nizama salınması Leninin həyatının son aylarında, xəstəliyə görə hökumətdən istefaya getməli olduğu vaxtlarda başladı. Azərbaycanda isə bu dövrdə vəzifələrin tutulması əsasən iki yolla reallaşırdı:

- 1) Birbaşa təyinat
- 2) Seçki əsasında təyinat

Sovet nomenklaturasının birbaşa təyinat yolu ilə yaradılan hissəsi, müxtəlif partiya komitələri tərəfindən və ya onların razılığı əsasında, müəssisə və təşkilatların mövcud ştat cədvəllərində yer alan mühüm vəzifələrə təyin edilirdilər.

Respublikanın partiya komitələrinin (AK(b)P MK, BK, vilayət, qəza, rayon partiya komitələrinin) bütün məsul aparat işçiləri, dövlət idarəetmə orqanlarının rəhbər işçiləri və s. məhz birbaşa təyinat yolu ilə vəzifələri əldə edirdilər.

Seçki-təyinat yolu ilə yaranan nomenklaturaya isə müxtəlif səviyyəli partiya komitələri və digər orqanlar tərəfindən seçkilə postlara təsdiq və ya tövsiyə edilən şəxsləri aid edə bilərik. Bu qrupun tərkibinə isə AK(b)P MK, BK, vilayət, qəza və rayon partiya komitələrinin üzvləri, həmin partiya komitələrinin katibləri, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvləri, respublika Ali Sovetinin deputatları, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin, rayon icraiyyə komitələrinin üzvləri və s. şamil

edilə bilər. Seçkili nomenklaturaya aid olan bütün məsul işçilər AK(b)P MK nəzdində yaradılmış xüsusi komissiyalar tərəfindən tərtib edilən siyahılar əsasında bu və ya başqa seçkili orqana üzv “seçilirdilər”.

1923-cü ilin payız aylarında Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibliyi bütün xalq komissarlarına və dövlət qurumlarının rəhbərlərinə təyinatları müstəsna olaraq Mərkəzi Komitənin fərmanı ilə həyata keçirilən vəzifələrin siyahısını göndərdi [3, 1]. Digər müttəfiq respublikalarda isə bu siyahıların hazırlanması respublika Mərkəzi Komitəsinə həvalə edilmişdi. Rəhbər kadrların seçilməsi mexanizmi daim formalaşdırılır və təkmilləşdirilirdi. Dövlət və partiya aparatında vəzifələr adlanan nomenklatura təqdim edildi, namizədlər müvafiq səviyyəli partiya komitələri tərəfindən təsdiq edilməli idi. 1925-ci ildə nomenklatura siyahıları yenidən işlənmiş və 6000 bəndədək genişləndirilmiş, sonra isə hər il yenidən təkmilləşdirilmişdir [4]. 1925-ci il ərzində ölkədə ən yüksək dövlət vəzifələrinə 5723 təyinat birbaşa olaraq Ümumittifaq Bolşevik Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən həyata keçirilmişdi.

Tədqiqatın mövzusu olan tarixi mərhələdə sovet Azərbaycanında dövlət hakimiyyəti bir qayda olaraq Azərbaycan KP MK, hökumət Xalq Komissarları Soveti, (daha sonradan Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti), ali qanunverici orqan isə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin əlində cəmləşmişdi. (1937-ci ildə ləğv edilərək, yerində Ali Sovet yaradılıb.) Bu hakimiyyət triumviratında aparıcı rol, təbii ki, Azərbaycan KP MK aparatına məxsus idi. Təşkilat daxilində, dövlətdə və cəmiyyət aparıcı sahələrində bütün hakimiyyət bir partiyanın aparatının əlində cəmləşmişdi və qanunvericilik hakimiyyəti icra hakimiyyətindən ayrı fəaliyyət göstərə bilməzdi.

XX əsrin 20-30-cu illərində SSRİ-də partiya və dövlət arasında bir növ qarşılıqlı simbioz formalaşmışdı. Bu strukturun səciyyəvi xüsusiyyətləri hüquqi olaraq paralel, lakin faktiki olaraq partiya orqanlarının aşkar və şübhəsiz prioriteti ilə iç-içə olan dövlət və partiya hakimiyyət qollarının birgə yaşaması, habelə nümayəndəlik orqanlarından daha çox icra hakimiyyətinin avanqard struktur rolunu daşıması idi.

Bütün bunlar isə təkpartiyalı sistemin mövcudluğu və real demokratik əks tarazlığın olmaması şəraitində hakimiyyətin kütlədən uzaqlaşmasına səbəb olurdu. Beləliklə, 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən tədricən demokratik fəaliyyət prinsiplərinin əməli olaraq komanda-inzibati idarəetmə üsulları ilə əvəzlənməsi baş verirdi.

Açar sözlər: Sovet Azərbaycanı, kommunist partiyası, partiya nomenklaturası, mərkəzi Komitə, Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi, siyasi elita.

Ədəbiyyat

1. Партийное строительство. Учебное пособие. Издание 6-ое, дополнительное. М.: Политиздат, 1981, 511 с.
2. Мəmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1928). Bakı, 2012.
3. Дорошко М. Проблема формування та функціонування компартійно-державної номенклатури у ссрр в 20-30-ті рр. Хх ст. У вітчизняній та зарубіжній історіографії.

4. Номенклатура партийно-государственная. Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. М. : Большая российская энциклопедия, 2004-2017.
5. Xəlilov A.X. Azərbaycan SSR 1920-1930-cu illərdə: hakimiyyətdaxili qərarşındurmalar. Bakı, 2015.

BAŞLANGIC FUNKSIYANIN KÖMƏYİ İLƏ İDARƏOLUNAN DİSKRET PROSESLƏRDƏ OPTİMALLIQ ŞƏRTİ VƏ ONUN MATHLAB VASİTƏSİLƏ REALİZASIYASI

Rəşad Məstəliyev, Mövsüm Qubadov

Azərbaycan Universiteti

rashad.mastaliyev@au.edu.az

Məlumdur ki, sənayedə, iqtisadiyyatda və s. bir çox praktik sahələrdə yaranan proseslər başlanğıc funksiyanın köməyi ilə idarəolunan gecikən arqumentli riyazi modellərlə təsvir olunur [1]. Ona görə də belə sistemlərlə təsvir olunmuş optimal idarəetmə məsələlərinin tədqiq olunması aktualdır.

Təqdim olunan işdə başlanğıc funksiyanın köməyi ilə idarəolunan gecikən arqumentli diskret optimal idarəetmə məsələsinə baxılmış və optimallıq üçün Pontryaginın maksimum prinsipi tipli zəruri şərt tapılmışdır [2]. Qurulan optimallıq şərti konkret misal üzərində Matlab-da realizasiya olunur.

Fərz edək ki, idarəolunan proses aşağıdakı kimi riyazi modelləşdirilmişdir:

$$\begin{aligned}x(t+1) &= A(t)x(t) + B(t)x(t-h), t \in T = \{t_0, t_0+1, \dots, t_1-1\}, \\x(t) &= g(u(t)), t \in E_{t_0} = \{t_0-h, t_0-h-1, \dots, t_0-1\}.\end{aligned}\quad (1)$$

Burada $A(t), B(t) - (n \times n)$ diskret matris funksiyalar, h – natural ədəd, $t_0, t_1 - t_1 - t_0$ fərqi natural ədəd olan verilmiş ədədlərdir, $g(u) - n$ – ölçülü kəsilməz başlanğıc vektor funksiyadır, $u(t) - r$ – ölçülü idarəedicilə vektor funksiya olub öz qiymətlərinin boş olmayan məhdud U çoxluğundan alır, başqa sözlə desək,

$$u(t) \in U \subset R^r, t \in E_{t_0}.\quad (2)$$

(1) sisteminin (2) mümkün idarəedicilərə uyğun həlləri üzərində

$$S(u) = \varphi(x(t_1))\quad (3)$$

funksionalını təyin edək. Burada $\varphi(x(t_1))$ – kəsilməz diferensiallanan skalyar funksiyadır.

Məqsədimiz $S(u^*) = \min_{u \in U} \varphi(x(t_1))$ şərtini ödəyən u^* optimal idarəedicilər üçün Pontryaginın maksimum prinsipi tipli zəruri şərt tapmaqdır.

Baxılan məsələdə artım üsulunun köməyi ilə optimallıq üçün birinci tərtib zəruri şərt tapılmış və nəticə Matlab vasitəsi ilə realizə olunaraq təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: diskret dinamik sistem, başlanğıc funksiyanın köməyi ilə idarəolunma, optimallıq şərti, maksimum prinsipi.

Ədəbiyyat

1. Волгин Л. Н. Оптимальное дискретное управление. М. Наука, 1986, 210 с.
2. Мансимов К.Б., Масталиев Р.О. Оптимизация процессов, описываемых разностными уравнениями Вольтерра. Монография, Lambert Academic Publishing, 2017, 263 с.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARIN NAĞIL FORMULLARININ TƏHKİYƏ STRUKTURLAŞDIRICI MİSSİYASI HAQQINDA

Sevinc Mirzəyeva

Bakı Slavyan Universiteti

eminsevinc1@mail.ru

Azərbaycan və ingilis xalq nağıl mətnlərinin linqvistik xüsusiyyətlərinin müqayisəli əsasda təhlili bir sıra maraqlı məqamlarla yanaşı, bu mətnlərin daxili nizamında strukturlaşdırıcı mahiyyət kəsb etməklə, ümumi təhkiyə axarının dinamikasını tənzimləmək missiyasını icra edən nağıl formullarının yetərinə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçildiyini təsbit etmək imkanı vermişdir. Xatırladaq ki, əslində nağıl formullarının mövcudluğu, əslində, müəyyən mənada universallıq səciyyəsi daşıyan mətn strukturlaşdırıcı element kimi bir çox dünya dillərində təsadüf edilir [8, s.670-972]. Bu formulların nağıl mətninin formalaşdırılmasındakı müstəsna mətn formalaşdırıcı potensialı ilə bağlı təhlillər aparmış O.A.Yeqorovanın da qeyd etdiyi kimi, heç şübhəsiz ki, nağıl qiraətində müəllif impovizasiyaları qaçınılmazdır. Lakin nağıl danışan şəxs mövcud qəlibləri, xüsusilə də nağıl formullarını tam ignor etdiyi halda, artıq xalq nağıl mətnin strukturunun “dağılması” mümkün olur: individual olan – kollektiv olan üzərində “qələbə çalır” [7, s.74]. Başqa sözlə desək, nağıl danışanın impovizasiyası müəyyən süjet elementlərinə müdaxilədə, nağıl personajlarının adlarının “yenilənməsində” özünü ciddi şəkildə biruzə vermir, daha dəqiq desək, belə qəbildən müdaxilələrlə nağıl öz ilkin mətni ilə əlaqəsindən kənarlaşmır. Lakin nağıl formullarından tamamilə imtina əsnasında isə artıq mətnin nağıl strukturlaşmasından imtina əsasında struktur deformasiya və ya J.Derridanın terminologiyası ilə desək [6], tam dekonstruksiya gerçəkləşir ki, biz, bu zaman tam yeni mətnlə qarşıırıq və bu mətn xalq nağıl ədəbiyyatı inventarı deyil, müəllif ədəbiyyatı nümunəsidir. Göründüyü kimi, bir növ “nağılı – nağıl edən” əsas cəhətlərdən biri də onun standart, qəlibləşmiş və ən əsası xalqın linvokulturoloji şərtlənməli semantik paradigmalarda qəlibləşmiş formullara malik olmasıdır. “Azərbaycan nağıllarında dəyişməyən və çıxarılmayan təkcə onun “biri varmış, biri yoxmuş”la başlayıb, “göydən üç alma düşdü” ilə bitməsidir” [2, s.11]. Bu korrelyasiya, yəni nağılda nağıl formulunun olması standartı (mütləq səciyyə daşımasa da) o qədər dominantdır ki, hətta müəllif ədəbiyyatında mətnə nağıl formatını “qazandırmaq” məqsədilə oxucu ilə müəyyən “dil oyununa” girilərək müvafiq formulların tətbiqi ilə süjetin irreallığı, sehliliyi, imitasiya mahiyyəti (yəni ətraf gerçəklikdə baş verənlərin nağıllar aləmi “linzası” aspektindən təsviti imitasiyası) “yaradılır”. *Once Upon a Time is an American fantasy drama television series created by Lost and Tron.* [4]; *Biri vardı, biri yoxdur, bir Gülzar Nənə* (tanınmış uşaq yazıçısı Gülzar İbrahimova – S.M.) *vardı. Onun alində sehirli bir qələm doğulmuşdu*[3, s.7].

Azərbaycan və ingilis xalq nağıl mətnlərində yer alan nağıl formulları bir çox ortaq cəhətlərə malikdir. Bu sırada ilk olaraq, onların pozisiyon qradasiyasında giriş, medial, final fərqləndirmənin müşahidə olunmasını qeyd edə bilərik. Belə ki, hər iki dildə bu bölgü özünün göstərməkdədir. Eynilə Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də giriş formulları özünün geniş çeşidliliyi ilə seçilir. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilində nağıl formullarının həm nəsr, həm də nəzm formatında təqdim olunan giriş formarı ilə seçildiyini və bu seçimin (ingilis dili ilə müqayisədə) daha zəngin olduğunu da qeyd edə bilərik. Əslində giriş nağıl formulunun tərkib hissəsi sayılan qaravəllilər nağıl mətninin süjet xətti ilə uyuşmadan, sadəcə olaraq, nağıla başlanğıc mahiyyətli, yəni auditoriya “səsləniş”, diqqət cəlbəedici funksiya icra edir. Məsələn, nağılların girişində yer alan nəzm formatında qərarlaşan həmin kiçik həcmli və avtonim mahiyyətli müqəddimələrdən birinə diqqət edək:

*Hamam, hamam içində,
Xəlbir saman içində.
Dəvə dəlləklik eylər
Köhnə hamam içində.
Qarışqa şillaq atdı,
Dəvənin budu batdı.
Xanın yarıtmar oğlu
Elin varını satdı.
Puluna doşab aldı,
İçdi yıxıldı-yatdı... [5].*

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində yüksək işlənmə tezliyi ilə, eləcə də variant çeşidliliyi ilə seçilən formullar sırasında final formulları qeyd etmək olar. Eynilə giriş formullarında olduğu kimi, final formullarının da geniş toplumda “tanınma əmsalı” yüksək olduğundan, onlardan da müəllif mətnlərinə “nağıl haləsinin” qazandırılması üçün istifadə edilir. *Hər dəfə bu gözəl almalar süfrəyə düzüləndə nağılçıları xatırlayıram. Göydən üç alma düşdü... Bu almalar o qədər zərifdir ki, onların ağacda bitdiyinə inanmırsan. Bəlkə nağılçılar doğru deyirlər, Quba almaları günəşin özündən qopub düşür?! [1].* Göründüyü kimi, Quba almalarının geniş çeşidliliyini, gözəl dadının, zərif ətrini vəsf edən mətn iqtibasında nağıl elementinə yer verilməklə, daha dəqiq desək, nağıllarımızdakı final formulu xatırladılmaqla onların (Quba almalarının) əsrarəngizliyinin qeyri-reallıq səviyyəsində, yəni az qala nağıllardakı kimi olması təəssüratının taradılmasına xidmət edən subliminal mesaj verilir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, xalq nağılları, nağıl formulları, təhkiyə mətninin strukturlaşması.

Ədəbiyyat

1. Göydən düşən almalar <https://portal.azertag.az/az/node/26006>
2. Nadir Z. Göydən iki alma düşdü. Olaylar, 2019, 15 yanvar, s.11.
<http://www.anl.az/down/meqale/olaylar/2019/yanvar/628252.htm>
3. Nəcəfzadə Q. Gülzar Nənənin ad günü haqqında nağıl, 525-ci qəzet 2018, 12 dekabr, s.7.
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/dekabr/622635.htm>
4. Once Upon a Time https://disney.fandom.com/wiki/Once_Upon_a_Time

5. Qaravəllilər https://www.azerbaijans.com/content_126_az.html
6. Гурко Е. Тексты деконструкции
https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gurko/01.php
7. Егорова О.А. Традиционные формулы как явление народной культуры (на материале русской и английской фольклорной сказки) : диссер ... канд. Культур, Москва, 2002, 259 с.
8. Островская К.З. Инициальные и финальные формулы как средство репрезентации фантастического хронотопа: на материале русских, немецких и английских народных сказок. Мир науки, культуры и образования, Горно-Алтайск, 2019, № 6 (79), с. 670–672.

NEQATIV UŞAQLIQ TƏCRÜBƏLƏRİ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ

Ülviyyə Mirzəyeva

Azərbaycan Universiteti

ulviyyauafa@hotmail.com

NUT-lar uşaqıq dövründə (0-18 yaş arası) baş verən potensial travmatik hadisələrdir. Uşaqıqda baş verən belə travmatik hadisələr emosional olaraq ağır olmaqla yanaşı illər boyu davam edən təsirlərə malik ola bilər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatlarına əsasən, Neqativ Uşaqıq Təcrübələri (NUT) uşaqların erkən yaşlarda məruz qala biləcəyi ən intensiv və tez-tez baş verən stres mənbələrindən biridir.

Müxtəlif növ zorakılıqlar (Partnyorlara arası zorakılıq, uşağa qarşı zorakılıq, etinasızlıq və s), narkotik maddələrdən istifadə, evdə psixi xəstələrin olması, valideynlərin ayrılması/boşanması, həbsdə olan ailə üzvünün olması, yoxsulluq, müəssisəyə yerləşdirmə, təbii fəlakət, yaşlılar arasında, icmada və ya kollektivdə olan zorakılıq, həmçinin müharibə dövrünü yaşamaq Neqativ Uşaqıq təcrübələrinə aid edilir.

Azərbaycan kontekstindən yanaşdıqda NUT-nə aid edilə bilər:

1. 1-ci Qarabag müharibəsinin təsirləri nəticəsində baş verən NUT: Qaçqınlıq və məcburi köçkünlük yaşamaq, valideynlərin itirilməsi, əsirlik və s.
2. Yoxsulluq müxtəlif nəticələrə səbəb olan əsas NUT-lardan biridir . Bu səbəbdən körpələrin azçəkili doğulması, onların həyatlarında qarşılaşdıqları ilk NUT hesab oluna bilər (Yoxsulluq vəziyyətində doğulan körpələrin 10%-nin çəkisi az olur)
3. Uşaqların internatlara atılması. UAFA təşkilatı tərəfindən 2000-ci illərin əvvəlində aparılan araşdırmalara əsasən Uşaqların internatlara atılmasının əsas səbəbi kasıblıq, ailələrin dağılması və əlillik idi.
4. Uşaqların təhsildən kənarda qalması. Xüsusən erkən uşaqıq təhsili xüsusi diqqət mərkəzindədir. UNİCEF-in məlumatına əsasən 1-5 yaş arasında olan uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alma göstəricisi onların hər 4 nəfərindən yalnız 1-ni əhatə etməklə aşağı səviyyədə olaraq qalır. Şəhərdə yaşayan uşaqların 23%-inin, kənddə yaşayan uşaqların isə 8.9%-inin məktəbəqədər təhsilə çıxış imkanları vardır [1].

5. Erkən evliliklər. 2011-ci ilin statistikasına görə Azərbaycanda evliliyə daxil olan 88145 qadından 5138-i 18 yaşına çatmamış qızlar olmuşdur 2020-ci ildə 18 yaşadək analar tərəfindən doğulan uşaqların sayı 1917 nəfər təşkil edib. 2019-cu ildə isə bu rəqəm 2320 olub [2].

6. Məişət zorakılığı . Baxmayaraq ki, məişət zorakılığına qarşı qanun vardır, amma zorakılıq barədə məlumatsızlıq bəzən zorakılığın milli və ya mədəni dəyər adı altında pərdələnməsi ucbatından bu qanunların istifadə olunmaması mühüm bir aspektdir. Həmçinin zorakılıq qurbanlarına kömək və digər yardım xidmətləri qeyri-adekvat olduğundan belə halların qurbanı olan uşaqlar demək olar ki, heç bir çıxış yolu olmadan bu cür yaşamağa davam etməli olurlar.

Ümumiyyətlə araşdırmalar göstərir ki, insanların böyük əksəriyyəti uşaqlıqda bu və ya digər təzahür formasında və müxtəlif sayda müxtəlif sayda NUT -nə məruz qalır.

Amerikada 23 ştatda aparılan sorğuda iştirak edən böyüklərin təxminən 62%-i uşaqlıq dövründə bir NUT keçirdiklərini bildirmişlər və təxminən dördə biri üç və ya daha çox NUT keçirdiyi barədə məlumat vermişdir. Ümumiyyətlə statistik olaraq, hər bir ölkədə 3 uşaqlıqdan 2-si ən azı bir neqativ uşaqlıq təcrübəsi, hər 5 uşaqlıqdan 1-i isə üç (3) belə təcrübə yaşayıb.

NUT nə üçün önəmli və diqqət mərkəzindədir?

Çünki NUT-la bağlı olan uzunmüddətli sağlamlıq və sosial risklər mövcudluğu danılmazdır. Uzun illər aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki: “Bir şəxs nə qədər çox neqativ uşaqlıq təcrübəsi barədə məlumat verirsə, həmin şəxsin yetkin insan olaraq ciddi psixi xəstəliyə malik olmaq ehtimalı da bir o qədər çox olur”.

Nigeriyada 2010-cu ildə Bibilola D Oladeji 1, Victor A Mekanjuola, Oye Gureje tərəfindən aparılan “Ailə ilə əlaqəli neqativ uşaqlıq təcrübələri psixiatrik pozğunluqlar üçün risk faktorları kimi” araşdırmasının nəticəsinə görə uşaqlıq dövründəki mənfi təcrübələrin həmin uşaqlarda yetkinlik dövründə psixi sağlamlıq problemlərinə səbəb olma ehtimalı daha yüksəkdir. Respondentlərin demək olar ki, yarısı 16 yaşından əvvəl ailə kontekstində mənfi uşaqlıq təcrübəsi yaşamışdılar [3].

NUT-si bu təcrübələri yaşamış insanın həyatı ərzində narkotik maddələrdən istifadə də daxil olmaqla çox müxtəlif sağlamlıq problemlərinin yaranması və yayılması ilə sıx bağlıdır. Həmçinin bu məruz qalmalar özləri də zədə, cinsi yolla keçən infeksiyalara, psixi sağlamlıq problemləri, yeniyetmə hamiləliyi, erkən cinsi əlaqələr , insan alveri, geniş spektrli xroniki xəstəliklər, intihar kimi müxtəlif yönümlü problemlərə gətirib çıxara bilər [4].

NUT-lar təhsil, məşğulluq və qazanc potensialına da mənfi təsir göstərərək cəmiyyətdə sosial rifaha da təsir edən bir amildir.

Açar sözlər: Neqativ uşaqlıq təcrübəsi, NUT, zorakılıq ,mənfi uşaqlıq təcrübələri, risk faktorları.

Ədəbiyyat

1. <https://www.unicef.org/azerbaijan>
2. [http://scfwca.gov.az/store/media/Erk%C9%99n%20nikahlar%20\(t%C9%99hlil\)..pdf](http://scfwca.gov.az/store/media/Erk%C9%99n%20nikahlar%20(t%C9%99hlil)..pdf)
3. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/20194539/>
4. <https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/preventingACES.pdf>

SOCIAL WORK PRACTICE IN FRANCE

Aygun Muradli

Azerbaijan University

aygun.muradly@au.edu.az

A broad range of professionals involved in social action and social health are collectively referred to as social workers. He finds himself in a position where he must first comprehend, direct, assist, and meet the needs of his users.

The social worker must adhere to a set of duties established by the organization that employs him, either with the goal of assisting the person in day-to-day activities or with the goal of easing the accompanying person's integration. He must also uphold his rights, such as the freedom to develop his personality and the freedom to choose his profession guaranteed by the Universal Declaration of Human Rights (art. 22 and art. 23). The role of the social worker defines the field of social work, whose overarching goal is to safeguard those who are vulnerable (economic poverty, disability, social isolation, delinquency, young or advanced age, exploitation, violence, etc.). The bulk of social employees are employed by governmental and institutional organizations (social services).

The need to safeguard children and women at work during the 19th century gave rise to social work. The creation of social work and the creation of the school of supervisors in 1919 is used as a benchmark for France [1].

Even though the present Euro financial crisis is eroding this model, it is still much more advanced than in the Anglo-Saxon world. France and Germany have established a "Rhineland" social model in which solidarity is articulated through the welfare state [3].

Europe is a key contributor to European harmonization through the European Social Fund and European Law. Even after decentralization, France has a history of centralization, with strong governmental intervention organizing all social action and social service. Social work is a public service intervention, even if it is delivered by an association, which frequently delegated public service by consent, approval, or permission. In nations where local power is more significant, this is less common.

The term "social worker" is a broad one that refers to a variety of helping or supporting professions. The majority of professionals receive their education in institutions approved by the State Secretariat for Youth or the Ministry of Solidarity.

In this area of social work, three occupations predominate: social service assistant, educator (including specialist educators and socio-cultural animators), and adviser in Social Family Economy. Help still takes place in institutions for persons with disabilities, young children, young criminals, or an age-related disability, and it conforms to a traditional vision of social work. This includes the medical and social sectors as well as specific social services (such as a youth hostel) [2].

Keywords: Social work, history of social work in France, social work system in France.

References

1. Le Figaro, September 15, 2015 (accessed August 18, 2016).
2. "Union Nationale pour l'Habitat des Jeunes", on Union Nationale pour l'Habitat des Jeunes (consulted on November 11, 2021).
3. <http://www.franceculture.com/oeuvre-la-loi-du-ghetto-enqu%C3%AAté-dans-les-banlieues-fran%C3%A7aises-de-luc-bronner.html>
4. Luc Bronner Calmann-Levy Edition, 2010).

Xülasə

Fransanın mərkəzləşdirmə ənənəsi var, dövlətin əhəmiyyətli müdaxiləsi, hətta mərkəzdən kənarlaşdırıldıqdan sonra da bütün sosial fəaliyyətləri və sosial işləri təşkil edir. Sosial iş bir ictimai xidmət müdaxiləsidir, hətta bu xidmət bir dərnək tərəfindən göstərildiyi halda, bu birlik çox vaxt müqavilə, icazə, təsdiqlə dövlət xidmətinin nümayəndə heyətinə malikdir.

Fransada sosial iş xidmət zamanı bir çox peşələri koordinasiya edən ümumi termindir, əksər mütəxəssislər Həmrəylik Nazirliyi və/və ya Gənclər üzrə Dövlət Katibliyi tərəfindən tanınan təlim mərkəzlərində hazırlanır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ramin Müsazadə

Azərbaycan Universiteti

ramin2000_00@mail.ru

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olması və dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya prosesinin gücləndiyi, habelə maliyyə-vergi nəzarətinin möhkəmləndirilməsi aparıcı yer aldığı dövlət siyasətində müasir mərhələdə idarəetmənin başlıca elementi hesab edilən bu nəzarət növünün rolu getdikcə önəmli yer tutur. Təsədüfi vəziyyət deyil ki, mövcud durumda maliyyə şəffaflığının təmini, mövcud olan nəzarət vasitələrinin təkmillinə və ümumi şəkildə maliyyə intizamının gücləndirilməsinə böyük töhvə verilir, sınaqdan uğurla çıxmış beynəlxalq praktikadan istifadə etməklə iqtisadi yüksəlişə maneə yaradan, qanunları pozan və nəticədə sosial ədalətsizlik yaradan korrupsiyaya əleyhinə mübarizə tədbirləri son dövrlərdə Ölkə Prezidentinin imzaladığı sərəncamlarda da öz parlaq nümunəsini tapmış olur.

Pandemiya ilə əlaqədar Dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı qeyri-sabitliyi nəticəsində bir çox şirkətlər müflisləşərək ağır böhran durumuna düşmüşlər ki, bu durum özlüyündə aktivlərin və kapitalın strukturunun optimallaşdırılmasını bilavasitə zəruriyyətə çevirmişdir. Təsərrüfat subyektlərində investisiyaların maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə bazarlarında əməliyyatların uğurla tamamlanması, iqtisadi resurslardan daha məqsədli yararlanma və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi önəmli məsələyə gəlib yetişmişdir. İstənilən hər hansı ölkənin iqtisadiyyatının davamlı stabilliyi, iqtisadi inkişafın səmərəyə quruluşu və iqtisadiyyatın

idarəedilməsində səmərəli vergi sisteminin formalaşdırılmasını strateji mənə səngiləyən məsələ şəklində zərurətə çevirir.

Vergi nəzarəti dövlətin səlahiyyət daşıyan orqanlarının tam və hədəfönlü işini özündə ehtiva edən vergitutma sahəsində mövcud qanunvericiliyin tələblərinə söykənir və rezidentlərin vergi öhdəliklərinə dair tələblərin icrası ilə əlaqədar məlumatların yığılması və analizinə istiqamətlənib. Bu tip nəzarətin ali məqsədi vergi qanunvericiliyində yol verilmiş pozultuların çevik aşkarlanması, onların qarşısına qətiyyətlə cədd çəkilməsi və bunun yekununda bütöv biznes subyektlərindən ötrü bərabərliyi və ədaləti özündə təcəssüm edən münasib vergi mühitinin formalaşdırılmaqdır.

Belskinin düşüncə tərzinə görə, vergi sistemi vergitutma sahəsində müəyyən prinsiplərə, iş adamlarının vergiləri ödəmək imkanlarına, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergi və ödənişlər sisteminə, tətbiq olunan vergi inzibətçiliyinə və vergitutma üsullarına əsaslanan bir-biri ilə əlaqəli elementlərin (hissələrin) məcmusudur [3, səh. 155].

M.V.Karaseva tədqiqatlarında isə digər fərqli yanaşma ilə vergi strukturuna dövlətin vergitutma sferasında iqtisadi, siyasi, təşkilati və konstitusiya xarakterli bütün cari ictimai əlaqələrin toplusu qaydasında aydınlıq gətirilir. Dövlətin vergitutma sahəsində formalaşan və siyasi, iqtisadi, təşkilati və hüquqi xarakterli bütün mövcud sosial münasibətlərin məcmusudur [4, s.324]

D.Q.Çernik fikrincə vergi sistemi dövlət səmtdən tutulan vergilərin, onlara aydınlıq gətirilməsi, dəyişməsi və ləğvinin prinsipləri, forma və metodları, hesablanması və tutulması metodlarının, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin toplusudur [5, s.34].

E.Kirova görə, vergi yükünü hesablanmaqdan ötrü mikro səviyyə əsas kimi satış gəlirlərini götürməyi düzgün hesab etmir. O, "mütləq və nisbi yükü" fərqləndirir. Mütləq vergi yükü, büdcə və büdcədənkanar fondlar (şəxsi fondlar istisna olmaqla) köçürüləcək vergilərdir. Nisbi vergi yükü yeni yaradılmış dəyərə hesablanmış nisbətdir. Vergi yükünü regional səviyyədə diqqət dairəsinə alsaq, onda biz bəzi özəl üsulları da vurğulaya bilərik. P.Mitropolskiy əsas vergi yükü əsasında regionun vergi yükü subyektin iqtisadiyyatındakı payına mütənasib olaraq sənaye sahələri üzrə hesablama metodunu təklif edir [6, s.84].

Vergilər hökumətləri inkişafa sərmayə qoymaq üçün lazım olan vəsaitlə təmin edir, yoxsulluğun aradan qaldırılması və dövlət xidmətlərinin göstərilməsinə yardımçı olur. Vergi sisteminin dizaynı investisiya qərarları, o cümlədən şəffaflıq və ədalətlik baxımından həm də yerli və beynəlxalq sistemlərlə sıx bağlıdır. Gücləndirilməsi daxili resursların səfərbər edilməsi təkcə gəlirlərin artırılması məsələsi deyil, həm də bununla bağlıdır inklüzivliyi təşviq edən, yaxşı idarəçiliyi təşviq edən vergi sisteminin layihələndirilməsi, cəmiyyətin müvafiq gəlir və sərvət bərabərsizliyi ilə bağlı fikirlərini uyğunlaşdırır və təşviq edir.

Biznes mühitinin əlverişliliyinə aydınlıq gətirən ən vacib göstəricilərdən biri də vergi dərəcəsi ilə bağlıdır. Vergi yükünün yüksək olmasının biznes mühitinə mənfi təsiri digər amillərin təsir şkalasından daha qabarıq görünür. Doing Business səmtdən hazırlanan metodologiyada təsərrüfat subyektləri istiqamətdən ödənilən bütün tam vergilər, o cümlədən gəlir, əlavə dəyər və ya da mənfəət vergisi və s. nəzərə alınır. Vergi yükünün qiymətləndirilməsi üç göstərici əsasında aparılır:

- vergilərin ümumi sayı;
- vergi prosedurlarına sərf olunan müddət;

- şirkətin ödədiyi vergilərin ümumi həcmi.

Vergilər iqtisadiyyatda anti-tsikliyə səbəb olan mühüm alət və investisiyanın tənzimləyicisi olmalıdır. Vergi tənzimlənməsinin köməyiylə dövlət elmi-texniki tərəqqi və innovativ inkişaf nöqtəyindən perspektivdə kapitalqığımını sürətləndirmək üçün zəruri şərait yaradır. Vergilər ödəniş subyektləri və ödəniş obyektlərinə görə qruplaşdırıla bilər. Vergilərin təsnifləşdirilməsinin ənmühüm əlamətlərindən biri vergilərin ödəniş mənbələridir; əmək haqqı, gəlir, yaxud mənfəət, maya dəyəri. Vergilər və yığımlar sistemi şirkətin maliyyə fəaliyyətinə önəmli səviyyədə təsirin nümayiş etdirir . Real təcrübədə bu təsirin dərəcəsi vergi yükündə öz əksini tapır . Şirkətin vergi siyasətində aşağıdakı əsas istiqamətləri ayırmaq zəruridir:

- vergi uçotu sxeminin seçilməsi;
- vergitutmanın optimallaşdırılması üsullarının seçilməsi;
- vergi planlaşdırılması.

Bu təkcə büdcəyə mədaxil hesabına xərclərə mümkün qədər cavab deyil, xüsusilə də şirkətin ümum təhlükəsizliyi ilə əlaqədardır. Vergi planlaşdırılmasının zəruriliyi vergi ödəyicisinin statusundan, onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətləri və nəticələrindən, müəssisəsinin yerləşdiyi yerdən və təşkilati strukturundan asılı olaraq müxtəli vergi rejimi nəzərdə tutan müasir vergi qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir. Vergi planlaşdırılması şirkətin maliyyə-təsərrüfat işinin strateji planlaşdırılması metodlarının tətbiqi nəticəsində vergi ayırmalarının azaldılmasının müxtəlif qanuni sxeminin işlənilməsi və tətbiqindən ibarətdir.

Bu gün maliyyə-vergi nəzarətinin səmərəliliyini artırmaqdan ötrü araşdırma apardığımız sahədə təkcə müasir texniki avadanlıqlara yox , habelə bu sferada fəaliyyətin gerçəkləşdirən mütəxəssis kadrların xüsusi hazırlıq səviyyəsinə böyük lüzum hiss olunur. Bir məqamına vurdulamaya ehtiyac var ki, mövcud mülki qanunvericiliyi təkmilləşdirmədən strateji sahələr içərisində önəmli yerlərdə qərarlaşan maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına yiyələnmək real görünür.

Dövlətin işlək mövcud qanunvericiliyinin tələblərinə adekvat cavab səygiləmək, büdcəyə çatması olan vəsaitlərinin məqamında ödənilməsi və büdcədənkənar ödənişlərin respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf tempinin müasir etapında dövlət səmtdən həlledilməsi güman edilən tale yüklü problemlərdir. Sadaladığımız vəzifələrin uğurla həllin tapmasında təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat iş gedişatına dürüst nəzarət tədbirlərin gerçəkləşdirmək müstəsna məna daşıyır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlarla paralel, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafı vergi nəzarətinin effektiv təşkili və formalaşdırılmasına dair elmi-konseptual əsasların mükəmməl tədqiqindən əhəmiyyətli tərzdə asılıdır. Biz vergi nəzarətinə dövlət maliyyə nəzarəti mexanizminin vacid əsas həlqəsi şəklində qiymət veririk, beləki vergi ödənişləri AR büdcə sisteminin fərqli səviyyələrində büdcəyə vəsaitlərin daxilinin başlıca mənbəyi olaraq özünü göstərir.

Açar sözlər: vergi sistemi , maliyyə- vergi nəzarəti , maliyyə siyasəti , vergi yükü.

Ədəbiyyat

1. Abasov A.B., Abbasov S.A. (2021). KOS idarə edilməsi . Dərslük-monoqrafiya. Bakı, s.384.
2. Kəlbəyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı, "İqtisadiyyat Universiteti" Nəşriyyatı. 2012, 488 s.

3. Бельский К.С. Налоговая система: генезис, основные элементы, принципы, Государство и право, 2006, №9, с. 55.
4. Финансовое право Российской Федерации: Учебник отв. ред. М.В. Карасева, М.: Юрист, 2006, с. 324.
5. Налоговые системы зарубежных стран: Учебник для ВУЗов. Под ред. проф. Князева В. Г., проф. Д.Г.Черника - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997.
6. Хуаныш Л., (2018), Совершенствование системы контроля на предприятие , М.: КНОРУС.

FON BİLİKLƏRİNİN PERSUAZİVLİK ƏMSALI HAQQINDA

Samirə Musəvi

Azərbaycan Dillər Universiteti

musavi.samira@mail.ru

Fon bilikləri toplum daxili kommunikasiyanın müvəffəqiyyətlik əmsalını tənzimləyən aparıcı vasitə və göstəricilərdən olmaqla yanaşı, topluma ünvanlanan sosial mesajların, siyasi-ideoloji əsaslı müraciətlərin persuazivlik əmsalını artıran, emotiv təsir imkanlarını gücləndirən həlledici “diskurs alətlərindən” sayıla bilər. Əgər istənilən diskursun 1) verbal, 2) qeyri-verbal və 3) transverbal alət, vasitə və mexanizmlərlə reallaşdığını nəzərə alsaq, fon bilikləri hər üç reallaşma formatında istifadə edilə bilən potensiala malik güclü elementlər məcmusu kimi dəyərləndirilə bilər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, siyasi liderlər öz çıxışlarının emosional təsir gücünün artırılması namınə, habelə inandırıcılıq əmsalının yüksəldilməsi məramı ilə bu növ biliklərə aktiv şəkildə müraciət edirlər.

ABŞ-ın 35-ci prezidenti Con Fitsçerl Kennedinin andiçmə mərasimindəki çıxışı da həm fon biliyi mahiyyəti daşıyan presedent mətnlərə istinad baxımından, həmçinin də özünün növbəti nəsillər üçün yüksək presedentlik əmsalı kəsb etməsi baxımından xüsusi maraq doğurur. Belə ki, bu çıxışda günümüzədək, yəni XXI əsrin əvvəllərində də dini dəyərlərə bağlılıq baxımından (Avropa ilə müqayisədə) daha yüksək aludəliliyi ilə seçilən amerikan toplumunun [6, s.112-114] inanclarına xitab edən intertekstlər yer alır ki, bu da presedent fenomen kimi “İncil”in ABŞ diskursundakı mühüm rolunu, əlahiddə mövqeyini əyani şəkildə gözlər önünə sərgiləyir. *Now the trumpet summons us again--not as a call to bear arms, though arms we need; not as a call to battle, though embattled we are--but a call to bear the burden of a long twilight struggle, year in and year out, "rejoicing in hope, patient in tribulation"--a struggle against the common enemies of man: tyranny, poverty, disease, and war itself* [1].

Biz, bu iqtibas hissəsində müvafiq “İncil” sitatına yer verildiyini (“*rejoicing in hope, patient in tribulation, continuing steadfastly in prayer*” [2] və həmin sitatın yeni konsitusiyaya (kontekstual situasiyaya) tətbiq edilməklə, bir növ, təkrar nominasiya mahiyyətli məna törədiçiliyini ortaya qoyduğunu müşahidə edirik. Belə ki, andiçmə mərasimindəki çıxışda “İncil” mətnində təsvir olunan anlamın semantik nüvəsi mühafizə edilmiş olsa da, tamamilə fərqli kontekstdə təkrar “mənalandırma”, yəni mətn permutasiyası icra edilmiş və “*ümidlə sevincli, kədərdə, ağrı-acıda isə dözümlü, dayanatlı*” olmaq çağırışı artıq Kennedinin müasirlərinin üzləşdiyi problem və həyat sınaqları ilə bağlı

istifadə olunmuşdur. Xatırladaq ki, presedent fenomenləri (isətnilən növ sıradan, “adi”, yəni presedentləşməmiş mətnlərdən, iqtibaslardan) fərqləndirən göstəricilər sırasında onların tez-tez təkrarlana bilməsi, pragmatik mahiyyət kəsb etməsi, persuzivlik imkanlarına malik olması, metaforikləşməsi, fərqli işarənənə tətbiq edilmə potensialına malik olması, implisit təbiətə malik olması, klişeləşdirilməsi və s. qeyd olunur [5, s.296-300].

Yeni ingilis puritanizminin (New England Puritanism) bazası üzərində nəşət tapmış “amaerikan müstəsnalığı” (American exceptionalism) amerikan identikliyinə nüvəsində dini inanclara bağlılığı kodlaşdırdığından [4] ABŞ qlobal diskursunun ən fərqli subdiskusrlarında (siyasi diskursda, media diskursunda, biznes diskursunda və s.) məhz, dini doqmalara səsleşən fon biliklərinin zəngin paradigma törədiciyi tam məntimüvafiq və gəzlənilən idi. Məhz, bu səbəbdən də tək cə C.F.Kennedinin deyil, əksər ABŞ prezidentlərinin andiçmə çıxışlarının mətnlərində “İncil” mətninə allyuziya, remininsensiya mahiyyətli eyham yer alır və ya birbaşa şəkildə sitat və ya kvazisitatlara müraciət edilir. Məhz, bu amil puritan amerikan cəmiyyətinin fon biliklərinə xitab etməklə, toplumun təməl dəyərləri ilə səsleşən fikir və ideyaların persuzivlik əmsalını artırmış olur. Belə ki, əhalisinin 87 % Allahı inandığını etiraf edən bir toplumda arqumentasiya faktoru kimi, persuativlik aləti kimi, məhz, “Tanrı kəlamlarından” istifadə edilməsi tamamilə gözləniləndir [7].

Başqa sözlə desək, siyasi liderlər toplumun mental nüvəsini, istinad etdiyi ideoloji köklərini əks etdirən anlayışlara, dəyərlərə, presedent fenomenlərə müraciət etməklə, bir verbal manipulyasiya aktını gerçəkləşdirirlər. Belə ki, mental paradigmlər sistemində mövcud hazır etnokulturoloji səciyyəli kodları “alət edən” siyasi lider öz çıxış və müraciətlərinin persuzivlik əmsalını artırmaqla yanaşı, emotivlik göstəricilərinə də əlavə dəyər qazandırmış olur. Toplumun “sarı siminin” dinləndirilməsi həmin toplumun ideoloji zəmində yönləndirilməsini, emosiyalarının lazımı istiqamətdə (siyasi lider üçün əlverişli olan yöndə) səfərbər edilməsini mümkün edir.

Onu da qeyd edək ki, siyasi diskursda və siyasi məzmunlu mətnlərdə emotivlik kateqoriyasının reallaşma imkanlarını araşdırmış Y.V.Biryukovanın da qeyd etdiyi kimi, ABŞ prezidentlərinin XIX-XX əsrlər ərzindəki inaqurasiya çıxışlarının müqayisəli təhlili onu ortaya qoymuşdur ki, hər iki yüzillikdə Amerika prezidentləri özlərinin proqram mahiyyətli andiçmə çıxışlarında “İncil” iqtibaslarına, allyuziyalarına geniş yer vermiş və bunu bilavasitə topluma emosional təsir vasitəsi kimi tətbiq etmişdir [2, s.5, 15]. Məruzə əsnasında təqdim olunan faktlar onu deməyə əsas verir ki, fon bilikləri siyasi diskursda verbal manipulyasiya vasitəsi kimi, mətnin persuzivlik əmsalını artıran komponentlər olaraq istifadə edilə bilərlər.

Açar sözlər: fon bilikləri, presedentlik, persuzivlik kateqoriyası, “İncil”, allyuziyar, siyasi diskurs.

Ədəbiyyat

1. Inaugural Address of John F. Kennedy, January 20, 1961.
https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kennedy.asp
2. Romans 12:12 <https://biblia.com/bible/esv/romans/12/12>
3. Бирюкова Е.В., Реализация категории эмотивности в политическом тексте : на материале речей американских президентов : автореферат диссер.... канд.филол. наук, - Санкт-Петербург, 2009, 23 с.

4. Галкина Е.В. Политические и религиозные основы «Американской исключительности». Общество: политика, экономика, право, 2016, №12, с.19-22.
5. Латышева В.Л. Признаки и функции прецедентных феноменов. Вестник ИргТУ, №1(48), 2011, с.296-300.
6. Степанова Е.А., Религия в США и Западной Европе: исключение или правило? Антиномии 2012, Выпуск 2, с. 110-122.
7. Ходыкин М. Родион Белькович, американист: «Религиозность в США близка религиозности в буддийских странах», Газета «Культура», 27.07.2021 <https://portal-kultura.ru/>

İNFLYASIYANIN MÜƏSSISƏNİN İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ

Əfqan Müslümov

Azərbaycan Universiteti

afgan.muslumov@mail.ru

İqtisadi arenada baş verən planlaşdırılmayan mənfi proseslər öz özünə tənzimlənmədiyindən, cəmiyyətdəki reallıqları ehtiva edən iqtisadi – sosial həyat tərzində xoşagəlməz problemlər ortaya çıxır və belə olan vəziyyətdə dövlət səmtdən görülən önləyici iqtisadi nizamlama mexanizminin reallaşması qəlizləşir. Bununla paralel hesab edilən məsələləri, müasir cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisinə maneçilik törədən arzuolunmaz halları məqamında çözmə bilmək bacarığına məxsus vergi nəzarətin formalaşması zərurəti meydana çıxır.

İstənilən vergi islahatı proqramının son məqsədi sadəcə gəlirlərdə qısamüddətli artımlar nail olmaq deyil. Bu, həm də davamlı gəlir əldə etməkdir. Ədalətli şəkildə toplanan artımlar vətəndaşlar üçün faydalara çevrilir. Bu geniş şəkildə başa düşülür. Bununla belə, praktikada bu daha geniş məqsədlər islahat proqramlarının tərtibində daha az ardıcıl şəkildə əks olunur, burada həm daha yaxşı verginin niyə bu qədər vacib olduğunu, həm də islahatların necə aparıla biləcəyini vurğulayır. İslahatların davamlılığı onların davamlı siyasətə əsaslanmasını tələb edir.

Həm maliyyə, eləcə də pul prizmasından inflyasiya ilkin istehsal prosesilə əlaqədardır, belə ki o, özlüyündə istər milli gəlirin təzədən bölgüsü mərhələsində maliyyə, istərsə də əhatəli məhfum və təkrar istehsalın cəmi faza, etaplarında proses hesab edilən pulla şərtləşir. Amma ən geniş diapozonda inflyasiya, onun səviyyə göstərici istehsal həm çoxalma, həm də enmə mənasında, qiymət amili, istehsal məsrəfləri, bəsit maliyyə və pul münasibətləri, onların neqativ və pozitiv tərzdə assimulyasiya olunması ilə bağlıdır.

Yəni iqtisadi sferadakı yüksəlişdə qeyri-müəyyənlik, enerji idxalı, struktur, istehsal istehlaki kimi problem məsələlərinin xassələri dövlət büdcəsi gəlirlərinə, budcə kəsirinə, dövlət və özəl sferanın maliyyə durumuna, o cümlədən dövlət borcunun həcminə və bunlara rəğmən sırf bu kimi səpkidə olanlara birbaşa təsir gücünü göstərmiş olur. Barəsində bəhs etdiyimiz bu vəziyyət pul tədavülü

darəsində cərəyan edən inflyasiya dərəcəsində özünü bəyan edir, bir proses, diapozonda baş verən böhranlı durum və əksinə dayanıqlı hal digərinə təsir göstərir.

İnflyasiya durumunda firmanın stabil funksiya göstərməsindən ötrü lazımi kapitalın miqdarı mütəmadi çoxalır. Bu isə sərf olunan xammal qiymətinin və əmək ödənişilə bağlı məsrəflərin yüksəlməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Ümumiyyətlə, hətta mürəkkəb olmayan təkrar istehsalı prosesi, yəni kompaniyanın iqtisadi sahədə potensialını mövcud qaydada stabil saxlaması əlavə maliyyə vasitələri istəyir. Bu situasiya firmanın maliyyə məsələləri ilə əlaqədar iş fəaliyyətinin gələcəkdə planlaşdırılmasında diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İnflyasiya mühitində sahibkarlar öz kapital yatırımlarının təhlükəsizlik məsələsinə nail olunmasına ciddi iradə nümayiş etdirirlər. Bu an faktiki şəkildə 2 cür düzəliş cərəyan edir: inflyasiya surətinə əlavə edilməklə nominal qaydada stavka və inflyasiya surətinə əlavə edilməməklə həqiqi stavka. Maliyyə müqavilələri imzalanarkən nominal qaydada stavkadan faydalanır. İnflyasiya dövründə daxili və kənar mənbələrdən formalaşan kapitalın maliyyə mənbələrinin dəyəri çoxalır. Elə bu meyli maliyyə meneceri əldə ediləcək vəsait ehtiyatlarını planlaşdırma apararkən hökmən diqqət dərəcəsində saxlamalıdır.

İnflyasiyanın maliyyə amillərinə toxunduqda adətən aşağıda sadaladığımız səmt və amillər boyunca cərəyan etməsinin şahidi oluruq.

1. Dövlət xərclərinin çoxalması yardımı ilə. Məsrəflərin artımında baş verən dəyişikliklər isə qiymətəmələgəlməyə, spesifik tədiyyə qabiliyyətinə bilavasitə öz təsirini göstərir. Xərclər qeyri-məhsuldar istifadə edildikdə, hazır məhsul sifariş verən rolunda dövlət həmçinin alıcı timsalında qiymət yüksəlişinə gətirib çıxalır.

2. Büdcədən ehtiyac duyulan zaman əvəzsiz subsidiyalar və güzəşt şərtləri əsasında kreditlərin verilməsi.

3. Büdcə hesabına xarici kredit ekspansiyasının reallaşması.

4. Vergiyə cəlb etmənin əhatə dairəsinin genişlənməsi. Vergilər bilavasitə qiymətəmələgəlmə amilinə çönür. İstisna hallarda isə mənfəəti azaltmaqdan ötrü biznesmenlər vergini istehsal məsrəflərinə, sonradan isə hazır məhsul və xidmətin xərclər smetasına qəbul edirlər.

5. Sürətli amortizasiya konsepsiyası. Böyük amortizasiya ayırmaları istehsal məsrəflərini yüksəldir ki, bu proses əmtəə qiymətinə, dəyərinə təsir edir.

6. Firmalar bir sıra zamanlarda sosial ayırmaların istehsal məsrəflərinə aidiyyatı kimi özünü göstərir, bu da son məqamda istehsalçının hesabına ödənilir. Ümumi şəkildə götürdükdə, müəssisələr, kompaniya, region və bəzən hətta bir sıra satdığı məhsul üzrə tədqiqatlar edilsəydi, bu vaxt biz alıcılar tərəfdən vergilərin səbəbsiz istehsal məsrəflərinin əhəmiyyətli hissəsinin təkcə istehlakçı qurupları səmtdən kompensasiya edildiyini, ödənilmədiyini şahidinə çevrilmiş olarıq. Buradakı fəaliyyət göstərən qiymət mexanizmlərinin qeyri-mustəqim vergilərlə lap artıq birlik nümayiş edir.

7. Dövlət büdcəsinin faydasız, qeyri-səmərəsiz məsrəflər şəraitində meydana çıxan kəsiri. Bundan ötrü dövlətin kredit təşkilatlarının banknotlarından, kredit tədqim edən sistemdən, pul emissiyasından yararlanması, habelə kommersiya banklarına aid çeklərdən faydalanmaq. Sadaladığımızdan əlavə, qisazamanlı xəzinə vekselinin emissiyası gedişatında ödəniş rolunda çıxış etməsi başa düşüləndir. Bunların adətən əmtəə zəmanəti yoxdur. Bu mənzərədən bəlli olur ki,

inflyasiya həmçinin dövlət xərclərinin artırılmasını tələb edərək onu həvəsləndirir. İnflyasiya son yekunda maliyyə ehtiyatlarının dəyərdən enməsinə gətirib çıxarır, budcəyə çatası gəlirlərin, pul resurslarının həqiqi, zəruri dəyəri enmiş olur. Beləliklə, qiymət artdıqca müəssisələrin cəmi dövriyyəsi də çoxalma müşahidə olunur, vergilər də istər müstəqim, istərsə də gəlir vergisi yüksəlir.

Açar sözlər: İnflyasiyanın maliyyə amilləri, vergi nəzarət, dövlət büdcəsi, vergi islahatı.

Ədəbiyyat

1. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2005 il, 352 s.
2. Abbasov A., Sahibkarlıq fəaliyyətinin növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı. "UNEC", 1998, 212 s.
3. Məmmədov S., İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı, 1998, 203 s.
4. Quliyev T., İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı, 2006, 276s.
5. Ataşov B., İbrahimov E., Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərs. Bakı, «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2014, 648 s.
6. Романовски М.В., Финансы предприятие: Учебн.Спб: «Издатель. дом бизнес – пресс», 2000, 526 с.

THE ROLE OF TAX SYSTEM AND FISCAL TRANSFERENCE IN AZERBAIJAN

Lamiya Mustafayeva

Azerbaijan University

mustafayeva.lamiye@yahoo.com

Municipal councils in Azerbaijan face financial constraints such as: Sources of funding are limited to two areas: automatic government subsidies calculated on a per capita basis, and tax and non-tax revenues. In the first case, subsidies have been reduced repeatedly since 2001 and are now at ¼ of their original level. In addition, as is the main concern of local governments, the types of taxes envisaged in the law do not allow the creation of a budget from the minimum requirement revenues in order to ensure the independence of local budgets.

Before we begin to introduce the concept of tax sharing to Azerbaijan and consider why it is important, this section will formally review some components of fiscal decentralization that are closely related to tax sharing. Fiscal decentralization encompasses two closely related issues. The first is the expenditure responsibilities and sources of income allocated between levels of government. The second is the amount of discretion subnational governments have in determining their expenditures and revenues.

The reasons for which fiscal decentralization can be put forward can be classified as follows:

According to Oates, decentralization leads to increased economic efficiency by providing a set of outputs of certain public goods that are closer to the different tastes of consumer groups. This is often referred to as Oates' localization theorem. The decentralization theorem proposed by Oates states that "every public service should be delivered by the jurisdiction that has control over the minimum geographical area that internalizes the benefits and costs of the service"[1, 5]. It is also

concerned with other consequences of fiscal decentralization, such as greater experience and innovation in the production of public goods, effective levels of public output due to the close link between spending decisions and real resource costs.

The OECD identifies three main sources of local revenues: tax revenues, non-tax revenues and intergovernmental grants. In the first case, tax rates and bases are determined by local units. The other, namely tax sharing, relates to the portion of revenue over which local governments have no significant control in terms of tax rate or base determination [2, 4].

One of the reasons for the increase in financial difficulties in municipalities is the symbolic financial aid of the state. The budget law states that if local self-government bodies are unable to fulfill their duties due to their financial capacity, they must receive financial assistance from the state. According to the budget law, these transfers are divided into subsidies and subsidies. Subsidies and the amount of subsidies do not contribute significantly to the overall financial capacity of municipalities and will continue to do so in the future [3, 1].

The implementation of tax sharing would primarily remove the central government's basic deterrent to tax collection. There should be some incentives for both central and local governments in the administration and collection of some of the taxes. However, the tax-sharing initiative will improve the situation to some extent by increasing the material interests of both central and local governments.

One of the main elements of internal financing that most transit countries benefit from is tax sharing. Taxes are collected by the central government and distributed among local governments.

Despite the great importance of this method, the legislation of Azerbaijan does not prescribe any means of tax distribution for the financing of municipalities. The arguments for the transfer of tax shares are analyzed against this conceptual background. In addition to the lack of necessary sources of income, there are a number of other important factors that do not allow for a stable income stream. It was stated that these critical problems undermine the effectiveness of fiscal decentralization in Azerbaijan. Additional taxes give local government higher revenue autonomy. In conclusion, it should be noted that the issue of intergovernmental transfers has surfaced during the ongoing process of fiscal decentralization.

Keywords: Fiscal decentralization, tax sharing, local taxes, judicial bodies.

References

1. Davey, Kenneth: Introduction: available from URL: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN017650.pdf>
2. Hüseynov M. Bələdiyyələrin maliyyə əsasları. The financial resource of Municipalities (Translation) URL: <http://www.belediyye.org/index.php?type=h&con=meqale3>
3. Khuduoglu Sh. (2005). Belediyyeler Haqqinda Senedler Toplusu. (Translation) The Volume of Laws on Municipalities. Qanun Publishing House, Baku.
4. OECD (1999). Survey on Fiscal Design across Levels of Government.
5. OECD.(2001). Fiscal Design Across Levels of Government. Year 2000 surveys (Country Report: Estonia) Paris: Organization for Economic Cooperation & Development.

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanda bələdiyyələrin maliyyələşmə mənbəyi kimi paylanmış vergi növünün rolu qiymətləndirilir. Xüsusilə, vergilərin bölüşdürülməsinin yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə imkanlarını yaxşılaşdıracağı və beləliklə, onların yerli muxtariyyətini təşviq edəcəyi iddia edilir. Bu, qeyri-mərkəzləşdirilmiş yurisdiksiyaları ümumi vergi gəlirləri ilə təmin etmək üçün vergi bölgüsündən istifadə edildikdə yarana biləcək bir sıra təsirlərin tətbiqi ilə həyata keçirilir.

TURİZMİN AZƏRBAYCANDA MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İQTİSADİYYATDA ROLU

Sevinc Muxtarova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

seva_mukhtarova@mail.ru

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatın bütün sahələrində yeni inkişaf və münasibətlər formalaşmağa başladığı kimi, eləcə də turizm sahəsinə də xüsusi diqqət ayrılmışdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda turizm yaranmışdır. Turizmi inkişaf etdirmək məqsədi ilə 1928-ci ildə Azərbaycanda Turizm bürosu yaradılmışdır.

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 2002-ci ildə Bakı şəhərində xarici ölkələrin turizm şirkətlərinin iştirakı ilə Beynəlxalq Turizm Sərgisi təşkil olundu və həmin ildən indiyə kimi hər il Bakıda Azərbaycan Beynəlxalq Turizm Sərgisi keçirilir. Turizm sahəsi əhəmiyyətli sahə olduğu üçün ölkəmizdə “Turizm haqqında” Qanun (1999) qəbul edilmişdir. Bu əlbətdəki ölkəmizdə turizmin inkişafına çox böyük təsir göstərdi. Günü-gündən turizmin inkişafı artır, ona görə də 2011-ci il “Turizm ili” elan edilmişdir. Dünya Turizm təşkilatının açıqlamalarına görə 100 milyondan çox insanı əhatə etməklə, dünyada ən çox işçinin çalışdığı sektor turizm sahəsidir. Turizm sadəcə səyahət və yaxud da istirahət kimi qəbul edilmir, Turizm geniş mənə kəsb edən bir sahədir.

Turizm həyat üçün birinci dərəcəli tələbat olmayıb, insanın yaşayış səviyyəsinə uyğun olaraq inkişaf edir. Müasir dövrdə turizm dünyada geniş yayılmışdır, milyonlarla insan dincəlmək, yeni təcrübə toplamaq və yeni təəssüratlar məqsədilə il boyu müxtəlif ölkələrə səyahət edir. Son dövrlərdə turizm ölkə iqtisadiyyatına mənfəət gətirən kifayət qədər gəlirli biznes olmuşdur [5, s.22]. Turizmin inkişafı ölkəyə həm iqtisadi cəhətdən, həm də sosial cəhətdən müsbət təsir göstərir. İqtisadi cəhətdən müsbət təsiri onun gəlirli sahə olması və ölkəyə əlavə gəlirin cəlb olunmasında böyük rol oynamasıdır [1]. Sosial cəhətdən isə yeni iş yerlərinin açılmasına təkan verərək işsizliyi azaldır, yeni təşkilatların yaranmasına gətirib çıxarır, sahibkarlığın inkişafına imkan yaradır, turizm regionlarındakı ev təsərrüfatlarının və əhalinin ehtiyaclarına uyğun xidmət sferasının yaranmasını təmin edir. Səyahət və turizm sektoru fərdi şəxslərə, yerli hakimiyyət, şirkətlər, könüllü təşkilatlar və dövlətə milyonlarla gəlir gətirir. Beynəlxalq səviyyədə turistlərin ölkə ərazisində xərclədiyi pullar onun tədiyyə balansını yaxşılaşdırır bilər [3]. Turizmin inkişafından əldə olunan gəlirlər regionun iqtisadi rifahı və

multiplikativ effektin yüksəldilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, regionu səyahət edən turistlər tərəfindən xərclənən pullar, təkrarən yerli iqtisadiyyatda sərf olunur.

Dövlətin turizmin inkişafını stimullaşdırmasının əsas səbəblərindən biri iş yerlərinin yaranmasıdır: hotel, nəqliyyat operatorları, turist agentlikləri, bələdçi, turoperatorlar kimi sahələrdə birbaşa məşğulluq yaranır. Turizmin inkişafı turizmlə birbaşa bağlı olmayan tikinti, bankçılıq, nəqliyyat sahələrində də məşğulluq yaradır.

Azərbaycanda turizmin inkişafı iqtisadiyyatın inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Turizm mühiti iqtisadi inkişafı ilə birlikdə formalaşır və böyüyür. Azərbaycanın malik olduğu zəngin tarixi, mədəni və təbii resursların zənginliyi turistləri ölkəyə cəlb edir. Malik olduğu təbii zənginliklər (mineral sular, müalicəvi neft, müalicəvi duz, 11 iqlim qurşağından 9-da yerləşmə və.s), zəngin milli mətbəx, mədəniyyət nümunələri və.s ölkədə turizmin bir çox növünün inkişafı üçün şərait yaradır: idman, işgüzar, gastronomik, çimərlik, müalicəvi, mədəni və.s. Turizmin iqtisadiyyatda rolu iqtisadi siyasətdə və ölkənin beynəlxalq əlaqələrində xüsusi çəkisi ilə müəyyənləşir. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda iqtisadi potensialına görə turizm ilk yerlərdədir, amma onun inkişafı hələ də aşağı səviyyədədir. Turizmin inkişafdakı rolu istehsal və istehlak istiqamətində inkişaf edir. Turizmin gəlirləri dövlət gəlirlərinin, əhali və sahibkarların gəlirlərinin tərkib hissəsidir. Bu səbəblərdən də ölkədəki turizm onun iqtisadi və sosial potensialının inkişafına və idarə olunmasına təsir edir. Ölkədə turizmin inkişafı və iqtisadiyyatdakı payını artırmaq məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif siyasət və proqramlar həyata keçirilir.

Azərbaycanın turizm dinamikasına təsir göstərən əsas amillərdən biri turizm təsərrüfatının hərtərəfli və sürətli inkişafıdır. Məlumdur ki, turizm iqtisadiyyata təsir göstərməklə yanaşı eyni zamanda Dövlət büdcəsinin formalaşmasına da müəyyən dərəcədə öz müsbət təsirini göstərir. Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyi Azərbaycanda turizm bazarının öyrənilməsi üçün xüsusi istiqamətlər üzrə işlər aparır məsələn, EkoAqroturizmin, kənd turizminin inkişafı üçün proqramlar və tədbirlər planı hazırlayır. Turizm bazarının inkişafı üçün turist tələbi vacib şərtlərdən biridir [4,s.80]. Azərbaycanda turizm bazarının inkişafında Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatların, Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi müxtəlif Beynəlxalq idman yarışları, mahnı festivalları, turizm sərgiləri və başqa tədbirlər gələn qonaqlarda ölkəmiz haqqında xoş təəssüratlar yaradır. Digər tərəfdən bu tədbirlərin təşkil olunması və keçirilməsi üçün Bakı şəhərində və regionlarımızda istifadəyə verilən Olimpiya komplekslərinin, mədəniyyət saraylarının, Milli parkların, yüksək xidmət göstərən qidalanma (restoran, kafe, kafeteriyalar və s.) və yerləşmə müəssisələrinin çox böyük təsiri vardır [2, s.47].

Azərbaycanda turizm sahəsində aparılan iqtisadi təhlillər bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın turizm bazarının inkişafında turizm ifrastrukturunun rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda turizm inkişaf etməkdə olan bir kompleksdir. Buna görə də biz bazarda yeni iş növlərini və bu sahədə yaranan problemləri həll etmək yollarını daim axtarıq.

Açar sözlər: Azərbaycan, turizm bazarı, turizm, iqtisadiyyat, inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, 2011, 494 s.
2. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı 2010, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 522 səh.
3. Quba-Xaçmaz İqtisadi Rayonun uğurlu regional siyasətin nəticələri jurnalı – Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi. 2013. (səh-12)
4. Rəhimov S.H. Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı, Mütərcim, 2004, 312 səh.
5. Rogers T. (2008). Conferences and Conventions: A global industry (2nd Edition). Burlington, MA: Elsevier Ltd.

DİNİ MÜXTƏLİFLİK ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ: AZƏRBAYCANDA DİNİ MÜXTƏLİFLİYİN TARİXİ İNKİŞAF PROSESİ

Afiq Nadirov

Azərbaycan Universiteti

afiq.nadirov@au.edu.az

Çoxmədəniyyətliliyin tərkib hissələrindən biri dini müxtəliflikdir. “Dini müxtəliflik” ifadəsi müxtəlif dinlərin eyni coğrafi sərhədlər daxilində birgə mövcud olması kimi izah edilə bilər. Dini müxtəlifliyin geniş yayıldığı cəmiyyətlərdə fərqli dinlərin birgə mövcud olması orada zaman-zaman xaotik münaqişələrə, toqquşmaların yaranmasına səbəb ola bilər. Tarixin bütün dövrlərində dövlətlər öz ərazisində dini müxtəliflik, dini icmalar və din-dövlət münasibətlərini xüsusi diqqət mərkəzində saxlamışlar. Bu baxımdan da, Azərbaycan tarixində dini müxtəlifliyin və onun tarixinin araşdırılması qloballaşan dünyada dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində olduqca vacib və aktual məsələdir.

Azərbaycan çoxmədəniyyətli bir ölkədir. Çoxmədəniyyətliliyin tarixi kökləri ən qədim zamanlara qədər uzanır. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, tarixi inkişafının xüsusiyyətləri və burada yaşayan xalqların etnik tərkibi tarixən bu ərazilərdə fərqli dinlərin yayılmasına münbit şərait yaratmışdır. Azərbaycanda dini müxtəliflikdən danışarkən əvvəlcə onun tarixi xronologiyasını formalaşdırmaq lazımdır. Belə ki, Azərbaycanda dini müxtəlifliyin tarixini bir neçə mərhələdə səciyyələndirmək olar [11]:

I mərhələ. Azərbaycan ərazisində ən qədim dini inancların mövcud olduğu dövr;

II mərhələ. “Tanrıçılıq” və ya “tenqriçilik” dini inanclarının hakim olduğu dövr;

III mərhələ. Zərdüştilik dininin yayıldığı dövr

IV mərhələ. Qafqaz Albaniyasında Xristianlıq dininin yayıldığı dövr;

V mərhələ. İslam dininin hakim mövqedə olduğu dövr

VI mərhələ. Müasir dövrdə din-dövlət münasibətlərinə yeni yanaşma dövrü [6].

Azərbaycan xalqının ən qədim dini dünyagörüşləri şamanizm, animizm, totemizm, fətişizm və büt-pərəstlik kimi inanclardan ibarət olmuşdur. Bu dövrə aid heç bir yazılı mənbələr olmadığı üçün

bu inancların Azərbaycanın ən qədim çağlarında dini müxtəlifliyinə aid təsəvvür yaratmaq, bu ərazilərdə dini mənzərəni təsvir etmək mümkün deyil. Yalnız arxeoloji qazıntılar nəticəsində İsmayilli rayonunda tapılmış antropomorf fiqurlar, Mingəçevir rayonundan tapılan gil heykəllər, Xınıslı, Dağ Kolanı, Çıraqlı kəndlərində daşdan hazırlanmış bütələrin tapılması qədim dövr dini inancları haqqında müəyyən məlumatların qənaətinə gələ bilərik.

Qədim türk xalqlarının yaratdığı tenqriçilik dini inancları Azərbaycan ərazisinə də tarixən geniş şəkildə yayılmışdır. Tenqriçilik dini haqqında yazılı mənbələr olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qədim tanrıçılıq və ya tenqriçilik dini ilə bağlı nümunələrə rast gəlmək mümkündür [7].

Qədim Yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon Qafqaz Albaniyasında yaşayan xalqların göyə, günəşə və aya sitayiş etdikləri barədə məlumatlar verir [9]. Bu fakt qədim Azərbaycan torpaqlarında müxtəlif səma cisimlərinə inancın olduğunu, çoxallahlılığın, tenqriçilik dininin müəyyən izlərinin olmasının sübutudur.

Atəşpərəstlik dini qədim Azərbaycan torpaqlarında hələ Zərdüştilik dinindən daha əvvəllər ortaya çıxmışdır. Bakı, Şamaxı, Salyan, Lənkəran kimi şəhərlərdə bu dinin müqəddəs məkanları – atəşgədələr mövcud olmuşdur. Suraxanı rayonunda yerləşən Atəşgah isə daha sonralar – XVIII əsrdə, Hindistandan gələn atəşpərəstlər üçün inşa edilmişdir.

Qafqaz Albaniyası dövründə xristianlıq dövlət dininə çevrildikdən sonra atəşpərəstlik dininin nümayəndələri təqibə məruz qaldı və bu torpaqlardan sıxışdırılmağa və VII əsrdə islam dininin gəlişi ilə tədricən sıradan çıxdı.

Azərbaycan dini müxtəlifliyinin ən qədim tarixi dövrlərindən biri Zərdüştilik dininin geniş yayıldığı bir dövrdür. Zərdüştilik dini atəşpərəstlik dini ilə bəzən eyniləşdirilsə də, atəşpərəstliyin içindən çıxmış müstəqil bir din hesab olunur.

Dəqiq tarixi bilinməsə də, e.ə VII əsrin sonu-VI əsrin əvvəllərində yarandığı qeyd olunur. Zərdüştilik dininin geniş şəkildə yayılmasının əsas səbəbi eyni tarixi dövrdə mövcud olmuş Sasani imperiyasının dövlət dini səviyyəsində qəbul edilməsi – dövlət dəstəyinin olması idi. Odur ki, Sasanilər imperiyasının tərkibində olan bütün ərazilərdə sürətlə yayılmağa başlamışdır. Atropatena dövləti də eyni zamanda Zərdüştilik dinini qəbul etmişdi.

Azərbaycan dini müxtəliflik tarixində Xürrəmilər hərəkatı, Məzdəkilər və Hürufilik kimi dini cərəyanlar məhz tarixi köklərini Zərdüştilik dinindən almışdır.

Zərdüştilik dini tarixi Azərbaycan torpaqlarının cənub hissəsində geniş yayılsa da, şimal torpaqlarında eramızdan əvvəl I əsrdən etibarən Zərdüştiliklə yanaşı Yəhudilik dininin də ortaya çıxdığını görürük. Yəhudilik dini etnik yəhudilər vasitəsilə Qafqaza, eləcə də Azərbaycana gəlmiş və əsasən indiki şimal bölgələrində məskunlaşmağa başlamışlar.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə onlar daha müasir dövrdə - VI əsrdə Sasani hökmdarı Xosrov I Ənuşiravanın dövründə sərhədlərdə təhlükəsizliyi qorumaq məqsədi ilə köçürülüblər. Hər iki halda Yəhudilik dininin nümayəndələri İslam dini bu torpaqlara gələndə qədər artıq oturaq mədəniyyətə sahib idilər və yerli xalqlardan olan tatların dilini də mənimsəmişdilər. Yəhudi etnik qrupu qonşu etnik qruplarla sıx təmasda olmuş, lakin öz dinlərini və adət-ənənələrini güclü şəkildə qoruyub saxlaya bilmişdir.

Yəhudi subetnik qrupu XVIII əsrdə Quba xanlığı dövründə salınmış və “Qafqazın Yerusəlimi” adlanan “Qırmızı Qəsəbə”də kompakt halda yaşayırlar. Hazırda ölkəmizdə mövcud olan yəhudi icmaları Azərbaycan dövlətinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bunun bariz nümunəsi dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi sayəsində Bakı şəhəri Dağ Yəhudiləri dini icması üçün yeni sinaqoqun tikilməsidir. 2010-cu ildə təməli qoyulan həmin sinaqoq 2011-ci ilin aprel ayında dindarların istifadəsinə verilmişdir [12].

Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytında verilən məlumata əsasən, respublika ərazisində-Bakı şəhərində “Avropa və Gürcüstan yəhudiləri”nin və “Dağ yəhudilər”nin sinaqoqları, Quba rayonunda yerləşən “Qırmızı qəsəbə”də “Altı günbəz” və “Giləki” sinaqoqları, Oğuz şəhərində “Aşağı məhəllə” və “Yuxarı məhəllə” sinaqoqları və bundan əlavə səkkiz yəhudi dini icması fəaliyyət göstərir.

Eramızın IV əsrindən etibarən Azərbaycan tarixində xristianlığın izlərini görməyə başlayırıq. Xristianlıq dininin Azərbaycanda yayılması Qafqaz Albaniyasına apostollar Faddey və Varfolomeyin, eləcə də, onların şagirdləri – Mar və Yeliseyin vasitəsilə baş tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Qafqazın ilk xristian kilsəsi də onların fəaliyyəti nəticəsində Şəki rayonunun Kiş kəndi ərazisində tikilmişdir. Bu kilsə şərq kilsələri qrupuna daxildir və “Şərq kilsələrinin anası” titulu almışdır. İsa Məsihin həvariləri tərəfindən ərsəyə gətirildiyi üçün də daha sonradan həvari mənşəli kilsə, Alban Həvari Kilsəsi kimi adlandırılmağa başlanmışdır.

Qafqaz Albaniyasında xristianlıq dininin dövlət səviyyəsində qəbul edilməsi eramızın 313-cü ilinə təsadüf edir. Belə ki, alban hökmdarı Urnayr xristianlıq dinini dövlət dini elan etməklə Alban Həvari Kilsəsini rəsmi kilsə statusuna qaldırmışdır. Xristianlıq dini Qafqaz Albaniyasında təxminən 5 əsr mövcud olaraq dövlət dini kimi statusunu qorumuşdur. Lakin 705-ci ildə Qafqaz Albaniyasının süquta uğraması xristianlıq dini üçün də tənəzzül dövrünə keçməsinə səbəb oldu. Belə ki, Ərəb imperiyasının da bu ərazilərə gəlməsi eyni zamanda özü ilə birlikdə yeni dini ideyalarını gətirdi.

Qafqaz Albaniyasının süqutu ilə bölgədə əsas dövlət dayağını itirən xristian dini və xristian əhali mürəkkəb bir tarixi prosesdə həm yeni bir dövlətin işğalı ilə, həm də yeni bir dini ideologiya ilə qarşı-qarşıya qaldı. Ərəb imperiyasının bölgəyə daxil olması ilə yeni din – İslam dini də xalqın ictimai həyatına daxil oldu və bu dini könüllü olaraq qəbul edənlərə dövlət səviyyəsində bir sıra güzəştlərin olunması və bu kimi digər hallar yerli xalqların islamı qəbul etməsinə səbəb oldu. Bununla yanaşı, xristianlıq dininin azlıqda qalan nümayəndələri yavaş-yavaş ərəb ordularının qalxa bilmədiyi dağlıq bölgələrə çəkilməyə başladılar.

Qeyd edildiyi kimi, İslam dini tarixi Azərbaycan torpaqlarında yayılmağa başlayanda indiki coğrafiya ilə götürsək, Cənubi Azərbaycanda Zərdüştilik dini, Şimali Azərbaycanda isə Xristianlıq dini hakim din mövqeyində idi.

İslam dininin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yayılma arealına baxsaq, o, əvvəlcə Cənubi Azərbaycanda geniş yayılmağa başlayır və Şimali Azərbaycan torpaqlarının nisbətən daha düzənlik bölgələrinə qədər uzanırdı.

Xristianlıq dininin ölkəmizin dağlıq və dağətəyi bölgələrində öz mövcudluğunu qoruya bilməsi tarixçilər tərəfindən ərəblərin onların dinlərinə hörmətlə yanaşması kimi təqdim edilsə də, bunun daha başqa səbəbləri də var idi. Belə ki, Ərəb imperiyasının orduları mülayim-isti iqlim qurşağına aid olan

səhra döyüşçülərindən ibarət idi. Bu səbəbdən də onlar həm maddi-texniki baxımdan dağlıq bölgələrə hərbi yürüşlər edə bilmir və ya orada uzunmüddətli istehkamlar qura bilmir, həm də dağlıq zonaların soyuq olması ərəb döyüşçüləri üçün sağlamlıq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Hər iki argumenti əsaslandırmaq üçün qeyd etmək olar ki, ölkə ərazisində əsas xristianlıq və yəhudilik dinlərinin maddi-mədəniyyət nümunələri əsasən ölkəmizin şimal – dağlıq bölgələrini əhatə edir.

Tarixçi alim Z. Bünyadovun fikrincə, Azərbaycanda islam dini VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq X əsrin II yarısınaqədər yayılmış və ölkə ərazisində hakim din mövqeyinə çatmışdır. Artıq bu dövrdən başlayaraq islam dininin yayıldığı bütün bölgələrdə dini ibadətqahların ortaya çıxdığını görürük. Azərbaycanda islam dininə aid ilk məscid Ərdəbildə inşa edilmişdir.

VIII əsrdən etibarən islam Azərbaycan torpaqlarında təşəkkül tapmış və müxtəlif dövrlərdə ölkə ərazisində yaradılmış bütün dövlətlər titul din kimi islam dinini qəbul etmişdir.

Azərbaycanda islam dininin tarixinə nəzər salarkən XIX əsrdə Çar Rusiyasının bu sahədə gördüyü işləri qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Cənubi Qafqazda dini məsələləri dövlət nəzarətində saxlamaq və idarə etmək üçün 5 aprel 1872-ci ildə “Şiə məzhəbinə mənsub Zaqafqaziya müsəlman ruhanilərinin idarə olunması haqqında” və “Sünni məzhəbinə mənsub Zaqafqaziya müsəlman ruhanilərinin idarə olunması haqqında” əsasnamələri təsdiq edildi və təxminən bir il sonra, 2 yanvar 1873-cü ildə Şiə məzhəbi üzrə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi və Sünni məzhəbi üzrə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi yaradıldı.

Azərbaycan Çar Rusiyasının müstəmləkəsindən azad olduqdan sonra 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı və dövlət-din məsələlərinin tənzimlənməsində “şeyxülislam” və “müfti”lərin mövqeyindən xüsusi istifadə edildi. Belə ki, 18 iyun 1918-ci il qərarı ilə Nazirlər Şurasında dini məsələlərin müzakirəsi və həlli zamanı şeyxülislam və müftilərə səs hüququ verildi, Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi yaradıldı. Dövlətin dini sahədə ən mühüm addımlarından biri çar dövründə yaradılmış Şiə və Sünni məzhəbləri üzrə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçürüldü və ayrı-ayrı idarələr olan şiə və sünni məzhəbləri üzrə idarələr birləşdirildi. Bu, cümhuriyyət tarixində müsəlmanların dini dünyagörüşünün bütövlüyünün təmin olunması yolunda olduqca önəmli hadisə idi. Lakin çox keçmədən, Azərbaycanda bolşevik-kommunist qüvvələr hakimiyyətə gəldiyi zaman ölkə ərazisində bu qurum ləğv edildi, ölkədə ateizm-dinsizlik ideyaları həyata keçirilməyə başlandı. İslam dininin nümayəndələri təqiblərə məruz qaldı, dini ibadətqahlar məhv edilməyə başlandı və insanları dini köklərindən qoparmaq üçün bütün vasitələrə əl atıldı. Bu mövcud vəziyyətə II dünya müharibəsi illərində münasibət dəyişdi. Belə ki, müharibə illərində ön və arxa cəbhədə xidmət göstərən müsəlman əhali arasında rəğbət qazanmaq üçün dini sahədə islahatların həyata keçirilməsi labüdləşdi və yenidən dini idarələr formalaşdırılmağa başlandı. 1944-cü ildə Bakıda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi təsis olundu və eyni ildə Zaqafqaziya müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. 1989-cu ildə bu idarənin tərkibində Bakı İslam Mədrəsəsi təsis olundu və 1991-ci ildən bu mədrəsənin bazasında Bakı İslam İnstitutunun əsası qoyuldu.

1991-ci ildən ən yeni dövr Azərbaycan tarixində dini müxtəlifliyin müstəqil Azərbaycan Respublikası fonunda təşəkkül tapdığını görürük. Tarixin müxtəlif dövrlərində təqiblərə məruz qalan dinlər və onların nümayəndələri bu dövrdə AR-nın konstitusion hüququ kimi vətəndaşlarına verdiyi

“Dini etiqad azadlığı” qanunu ilə [8] azad şəkildə öz dini dəyərlərini yaşamağa başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dini müxtəliflik tarixində dinlərin birgəyaşayışının təmin edilməsi məsələsində 1991-ci ildən sonrakı dövr ən münbit dövr hesab olunur. Bu dövrdə İslam dini başda olmaqla bütün dinlərin öz ənənəvi dəyərlərinə qayıdış prosesi başladı. Qədim dini ziyarətgahlar restavrsasiya olunaraq öz milli dəyərlərinə qaytarıldı, sinaqoqlar, kilsələr, məscidlər dövlət himayəsinə alındı. Məsələn, əgər Sovet imperiyasının hakim olduğu 70 il ərzində Azərbaycanda 17 məscid fəaliyyətini qoruyub saxlaya bilmişdisə son 30 ildə bunların sayı 2 minin üzərindədir. Habelə, 1944-cü ildə təsis edilmiş Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi müstəqillik illərində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi kimi formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyində islam dini dəyərlərinə bağlılıq onun bir sıra formalarında özünü göstərir. Məsələn, dövlət bayrağının 3 rəngindən birinin yaşıl olması Azərbaycan xalqının islam dininə bağlılığının göstəricisidir. Başqa bir örnək isə, AR Prezidentinin andıçmə mərasimində islamın müqəddəs kitabına əl basaraq Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı milli-mənəvi dəyərlərə sadıq qalacağına and içməsidir [10].

İslam dini Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində, vahid xalq kimi təşəkkül tapmasında, milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin Azərbaycan xalqı hər nə qədər özünü islam sivilizasiyasına aid etsə də, tarixin ən qədim zamanlarından özündə ümumbəşəri dünyəvi, tolerant və multikultural dəyərləri qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti olan multikulturalizm dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan tarixində çoxmədəniyyətlilik ənənələrinə kompleks şəkildə yanaşmış və onun inkişafı yolunda keyfiyyətli işlər görmüş ilk dövlət xadimi Heydər Əliyevdir. Onun multikulturalizmlə bağlı bu sözləri uzun əslərdən bəri axıb gələn çoxmədəniyyətlilik ənənələrinin keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsinin isbatıdır: “Azərbaycanın vətəndaşları dini, irqi, siyasi, dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hamısı eyni hüquqa malikdir və onların hüquqları Azərbaycan tərəfindən qorunur və mühafizə olunur. Siz əmin ola bilərsiniz ki, biz bu məqsədlərimizə, bu prinsiplərimizə daim sadıq olacağıq və gələcəkdə də Azərbaycan vətəndaşlarının dini mənsubiyyəti, yaxud dil mənsubiyyəti, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bir-birilə münaqişəyə girməsinə yol verməyəcəyik” [5].

Təbii ki, Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi illərdə etnik-mədəni dəyərlər “multikulturalizm” kontekstində deyildi, bu dəyərlərin “multikulturalizm” adı altında dövlət siyasətinə çevrilməsi İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Avropa ölkələrinin multikulturalizm siyasətindən imtina etdiyi bir vaxtda İlham Əliyev bu siyasəti açıq şəkildə Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti kimi qəbul etmişdir. Azərbaycanda multikultural dəyərlərin qorunub saxlanması və inteqrasiyasına əsaslanan multikulturalizm siyasətinin dünya dövlətlərində olan multikulturalizm siyasətlərindən əsas fərqi ondadır ki, bu siyasət demokratik cəmiyyətin inkişaf normaları əsasında həyata keçirilir və dövlət bu siyasətin fəal idarə edilməsinə cəlb edilmişdir [11].

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində ən böyük tədbirlərdən biri 2008-ci ildə prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən “Bakı prosesi”dir. Bu hərəkətin

məqsədi mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında səmərəli və effektiv dialoqun yaradılması idi və 102 ölkədən rəsmi nümayəndələr burada iştirak etmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət-din məsələlərinin tənzimlənməsi məsələsini, dini müxtəlifliyin dövlət siyasətində rolunun aktuallığını İlham Əliyevin fikirləri ilə belə nəticələndirmək olar: “Azərbaycanda bütün xalqların, bütün konfessiyaların, dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşayırlar və yaşayacaqlar. Heç vaxt ölkəmizdə dini zəmində heç bir qarşıdurma olmamışdır və olmayacaqdır. Hətta heç bir anlaşılmazlıq da olmamalıdır və yoxdur. Biz bu yolla gedirik və dünyaya bu yolu göstəririk” [11].

Azərbaycanda dini müxtəliflik tarixini incələyərkən onun necə mürəkkəb tarixi proseslərdən keçdiyinin şahidi oluruq. Bu baxımdan müasir dövrdə bu ənənələrin milli təhlükəsizlik kontekstindən qorunub saxlanması dövlət-din münasibətlərinin inkişafında prioritet məsələdir.

Açar sözlər: Çoxmədəniyyətlik, dini müxtəliflik, dinlər tarixi, dövlət-din münasibətləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild, Bakı, 2007.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild, Bakı-2007
3. Qəniyev H., Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərinədək). Bakı-2019
4. Məmmədova G., Azərbaycanda çoxmədəniyyətliliyin və tolerantlığın tarixi ənənələri, Xalq qəzeti, 19 dekabr 2017.
5. http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2016/may/492398.htm
6. <https://azerbaijan.az/related-information/212>
7. <https://azerbaijan.az/related-information/213>
8. <https://e-qanun.az/framework/7649>
9. https://files.preslib.az/projects/remz/pdf/atr_din.pdf
10. <https://president.az/az/articles/view/28019>
11. <https://scwra.gov.az/az/view/articles/363/>
12. <http://multikulturalizm.gov.az/az/post/1136/azerbaycanda-yehudilik.html>

İQTİSADI DİSKURSDA EVFEMİYA

Şəfa Nağıyeva

Azərbaycan Universiteti

shafa.nagi@gmail.com

Evfemizm termini yunan mənşəli leksem olub *euphenismos* sözündən əmələ gəlmişdir ki, “*eu*” yaxşı, “*phemi*” danışram deməkdir. Evfemizmlər bir sıra kobud və müəyyən sosial-siyasi, sosial-iqtisadi, etik, etnik, milli və dini kriteriyalara görə qəbul edilməz və arzuolunmaz hesab olunan mövzuların əksər hallarda ört-bastır edilməsi və yaxud yumşaldılması məqsədi ilə işlədilən sinonim söz və ifadələrə deyilir. Bu cür leksika öz dinamikliyi və qeyri-səlisliyi ilə fərqlənir. Tabu hesab edilən mövzuların dilə gətirilməsində ən effektiv vasitələrdən biri hesab edilə bilər. Qeyd etməliyik ki, əvvəlcə evfemizm hesab edilən dil vahidləri sonradan ümumişlək neytral leksikaya çevrilə bilər ki, bu da onların kifayət qədər tez evfemizm statusunu itirməsi ilə nəticələnir.

İqtisadi diskursa aid mətnlərin müəllifləri evfemistik söz və ifadələri işlədərkən müxtəlif məqsədlər güdürək, hadisənin yaxud şəxsin xarakteristikasını yumşaldaraq onun üzərinə düşən neqativ, ironik təsviri gizlətməklə və ya sadəcə nəzakət prinsipinə əməl edərək öz pragmatikaların realizasiyası üçün sözügedən strategiyayı seçir. Sosial mediada isə jurnalistlər resipiyentlərdə neqativ reaksiya yaratmamaq üçün iqtisadi evfemizmlərdən istifadə edir. Ən son dövrün iqtisadçılarının fikrincə evfemizmlərin əsas funksiyası narazılıqların qarışmasını almaq üçün bəzi məfhumların qapalı istifadəsini şərtləndirən amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu və ya digər dil daşıyıcısı (iqtisadçı, siyasətçi, jurnalist və s.) dil vahidlərindən istifadə zamanı kommunikasiya prosesinin pragmatikasını nəzərə alaraq yönüm seçir və düzgün leksikadan istifadə etməyə çalışır. Evfemizmlərdən istifadəyə bu bucaqdan yanaşma mühim rol daşıyır. Evfemistik kodlaşmalar məlumat ötürücüsün öz pragmatik niyyətini (məs., arzu, istək, hirs, hiddət, nifrət, narazılıq və s.) ifadə etməkdə başlıca silaha çevrilə bilər.

Tezisdə tədqiq olunan məqamlar koqnitiv və klassik linqvistikada, diskurs nəzəriyyəsində, pragmatikada və sosiolinqvistikada öz əksini tapan yanaşmalar və kriteriyalarla uzlaşdırılmışdır.

İqtisad diskursa məxsus bir sıra evfemizmlərə nəzər salaq: iqtisadi mətnlərdə tez-tez “inkışaf etməkdə olan” “*developing countries*” leksemi işlədilir ki, bu, əslində “*stagnating*” yaxud “*regressing countries*” məfhumunu əvəz edir. Verilən evfemistik ifadə həm də “geridə qalmış” yaxud “kasıb” ölkələri bildirir. İqtisadi mediada “*poor*” əvəzinə “*underprivileged*” yaxud da “*disadvantaged*” evfemizmləri işlədilir.

İqtisadi xəbərlərdə çox vaxt “*spending*” (xərclər) əvəzinə “*investment*”; “*cuts*” (maliyyələşdirilmənin dayandırılması) əvəzinə “*savings*” işlədilir. “*Devaluation*” (devalvasiya) əvəzinə “*exchange rate*”, “*adjustment*”, “*currency adjustment*” verilir.

Tərcümə zamanı bəzi hallarda denotativ və konnotativ ekvivalentlik leksik – semantik ekspressiv – dəyərləndirici xüsusiyyət kimi evfemizmlər önə çıxır. Dillərdəki analogiya koqnitiv

xüsusiyyətləri də nəzərə alaraq ən münasib ekvivalent axtarılır. Məsələn, “*grey market*” “qara bazar”, “*free*” “pulsuz”, “*affordable*” “münasib qiymət” və s.

Evfemizlərin əksəriyyəti birbaşa nominasiya vasitəsilə yaxud kalka üsulu, yəni izah yolu ilə tərcümə olunur. Məs., “*downward adjustment*” “devalvasiya”, “*category killer*” “xüsusilaşmış ucuz əşyalar mağazası”, “*confident pricing*” “daimi alıcılar üçün qiymətin qaldırılmaması” və s. məfhumları tərcümə zamanı qarşılıqlı dildə analogi mənalara daşıyır. Ekvivalentliyin qoruna bilinib – bilinməməsi ingilis dilinin müxtəlif lingvistik, eləcə də ekstralingvistik, yəni mədəni – tarixi spesifikasiyası və tərcümə edilən dilin cəmiyyətdəki sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni prioritetlərindən eləcə də dilin koqnitiv xüsusiyyətlərindən aslıdır.

Tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən tipologiyaları ümumiləşdirərək və dil vahidlərinin ifadə etdiyi məfhumların koqnitiv məzmununu nəzərə alaraq evfemizmlərin *ailə-məişət*, *gender*, *ironik*, *maskalayıcı*, *polit-korrekt*, *peşəkar*, *psevdoevfemizm*, *sosial*, *zarafat*, *erotik* məzmunlu və nəhayət *iqtisadi* növərini qeyd etmək olar.

Beləliklə, iqtisadi diskursda evfemizmlərin koqnitiv xüsusiyyətlərinin analiz edərkən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- İqtisadi diskurs rəngarəng çalarlara zəngin dil vahidlərini ehtiva edir;
- Kommunikasiya iştirakçısının praqmatikasının effektiv kodlaşdırılması və siyasi korreklik, kəskinlik, təsiredicilik və s. nəzərə alınmaqla məqsədə çatmağa xidmət edən başlıca amil kimi çıxış edir.

Açar sözlər: iqtisadi diskurs, evfemizm, koqnitivizm, sosiolingvistik, praqmatika.

Ədəbiyyat

1. Keith A., Burrige K. Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. Oxford University Press, USA, 1991.
2. Economics as Discourse. An analysis of the Language of Economics. Edited by W.J.Samuels, Springer Science+Business media, LLC, (springer.com)
3. Holder R.W. (2003). How not to say what you mean: a dictionary of euphemisms. Oxford: Oxford University Press.
4. Holder R.W. (2008). Dictionary of euphemisms. Oxford University Press.
5. Malyuga E.N., Orlova S.N., Malyuga E.N., & Orlova S.N. (2018). Euphemisms in the Economic Discourse. Linguistic Pragmatics of Intercultural Professional and Business Communication, 105-139.
6. Stepanova E.D. (2006). Pragmatic peculiarities of the communicative act “Credit agreement” in the economic discourse. Discourse aspect of language units. Monograph. Irkutsk: Publishing house of the IGLU.
7. Tomashevskaya K.V. (2000). A contemporary’s economic discourse in its lexical representation. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University.

PEYVƏNDLƏRİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ VƏ TƏTBİQİ TARİXİ HAQQINDA

Solmaz Namazova

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

namazovaslmz@gmail.com

Bildiyimiz kimi, bütün dünyanı əhatə edən və bir çox insanın (xüsusilə uşaqların) ölümünə səbəb olan ən qədim xəstəliklərdən biri çiçək xəstəliyi olmuşdur. Çiçək xəstəliyinin mənşəyi dəqiq məlum deyil. Lakin bu xəstəlik Çində eramızdan əvvəl IV əsrdə Ko-Hunq tərəfindən yazılmış bir tibb kitabında qeyd olunur və bu kitab çiçək xəstəliyinə dair ən erkən məlumatların yer aldığı kitab hesab olunur. Daha sonra xəstəliyin tam tərifini İslam alimləri-Razi, Əli İbn Abbas və İbn Sina vermişdir. Razinin “Əl-Cudari və'l-Hasbah” əsəri çiçək xəstəliyindən bəhs edir və Razi bu əsərində çiçək və qızılcanı ayrı-ayrı xəstəliklər kimi müəyyən etmişdir. İbn Sina isə öz kitabında çiçək xəstəliyinin görünməyən qurdlar tərəfindən törədildiyini və bunun qarşısını almaq üçün təmizliyin vacib olduğunu vurğulamışdır. Bundan başqa, XI əsrdə yaşamış Kaşğari Mahmudun “Divanü Lüqati't-Türk” adlı əsərində də bu xəstəlik “yanaq” olaraq adlandırılmışdır [4]. Çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd əvvəlcə Çin və Hindistanda tətbiq edilmişdir. Bu üsul Kiçik Asiyada və Yaxın Şərqdə yayılmış və oradan XVIII əsrin əvvəllərində Qərbi dünyasına keçmiş, bununla da xəstəlikdən qorunmaq üçün yeni bir terapevtik vasitə təşkil edilmişdir. Müasir peyvəndlər ingilis həkimi E.Jeniyerin çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd hazırlaması ilə başladı. Jeniyer hazırladığı metodu elmi üsullara əsaslanaraq, bugünkü peyvəndlərin hədəfinə bənzər yüksək qoruma və təhlükəsizliyi təmin edə biləcək bir peyvənd hazırlamışdır. Sonra Jeniyerin empirik fikirlərini Paster inkişaf etdirdi və immunoprofilaktikanın elmi əsaslarını qoydu. 1857-ci ildə Paster yoluxucu xəstəliklərin mikroorqanizmlər tərəfindən törədildiyini sübut etdi. O, başa düşdü ki, bu prinsip başqa yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə də istifadə oluna bilər. İnsanların yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq arzuları beləcə reallaşmağa başladı. Pasterin mikrobların zəifləməsi haqqında fikirləri müxtəlif ölkələrdə müxtəlif yoluxucu xəstəliklərə qarşı yeni canlı vaksinlərin yaradılmasına səbəb oldu. 1886-cı ildə Paster tərəfindən quduzluğa qarşı peyvənd hazırlandı [2]. L.Paster tərəfindən bu peyvəndin yaradılması tibb elminin ən böyük nailiyyəti hesab olunur. Peyvəndin tədqiqatı və təkmilləşdirmə söyləri sonrakı dövrlərdə də intensivləşdi. Laboratoriya mühitində virus istehsalı ilə virus xəstəliklərinə qarşı peyvəndlərin istehsalının yolu açılmışdır. 1890-cı ildə immunologiyanın qabaqcılı və difteriyaya qarşı peyvəndlərin ixtiraçısı Emil fon Berinq fiziologiya və ya tibb üzrə ilk Nobel mükafatını almışdır. Peyvənddə başqa bir irəliləyiş 1922-ci ildə Bacillus Calmette-Gerin tərəfindən vərəm əleyhinə olmuşdur.

Azərbaycanda virus mənşəli yoluxucu xəstəliklərin öyrənilməsinin əsası 1922-ci ildə respublikada çiçək xəstəliyinin geniş yayıldığı bir vaxta təsadüf edir. O zamanlar M.İ.Luryenin iştirakı ilə Bakıda danalarda çiçək detriti əldə olunan çiçək institutu təşkil edilir. Respublikada virusologiyanın inkişafında 1921- ci ildə təşkil edilmiş vəba laboratoriyasının əsasında yaradılmış Q.M.Musabəyov adına Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Viruslogiya, Mikrobiologiya və Gigiyena

İnstitutunun (hazırkı V.Axundov adına Milli Elmi–Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutu) rolu böyükdür. 1937-ci ilə qədər bu problemlə bağlı 28 iş yerinə yetirilmişdir ki, xüsusilə R.B.Cavadovun tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır.[3] 1924-cü ildən quduzluq nəinki respublikamızın rayonlarında, eyni zamanda Bakıda da çox geniş yayılmış və təhlükəli hala çevrilmişdir. K.Xalyaninin məlumatına görə 1924-cü ildə Bakıda ilk paster stansiyası yaradılmışdır. Bu stansiya respublikanı həm quduzluq əleyhinə peyvəndlə, həm də zərərli təmin edirdi. 1928-1951-ci illərdə respublikanın rayonlarında bu stansiyanın 28 məntəqəsi təşkil olunmuşdu. X.Əmiraslanov, N.Nərimanov, F.Əlizadə tərəfindən quduzluğun epidemiologiyası öyrənilmiş, ona qarşı profilaktik tədbirlər işlənib hazırlanmışdır. 1925-1951-ci ilin məlumatına əsasən quduzluq ən çox Bakıda, rayonlarda isə Zaqatalada qeydə alınır. Qızılca ilə bağlı elmi tədqiqatlar 1935-ci ildən etibarən aparılmağa başlanmışdır. Bu mövzular uşaq damcı infeksiyası olan qızılcanın epidemiologiyasının bəzi məsələləri, qızılcaya qarşı peyvəndin reaktivliyi və epidemioloji effektivliyinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlara həsr olunmuşdur (L.İ.Səfərov, 1950). 1935-37-ci illərdə qızılcaya qarşı qan zərdabı, 1960-cı ildən başlayaraq qammaqlobulin hazırlanır (N.N.Terexina, Ə.N.Nuriyeva) [3].

1962-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə yeni transmissiv virusların aşkar edilməsi (arbovirusların) üçün akademik A.A.Smorodinsevin rəhbərliyi altında tədqiqat işi başlanmışdır. 1965-ci ildə yeni transmissiv infeksiyalar laboratoriyası açılmış, 1988-ci ilə qədər laboratoriyaya Mirzəyevə N.rəhbərlik etmişdir. Onun elmi tədqiqatlarının əsas istiqaməti respublikada aşkar edilmiş yeni arbovirusların ölkə patologiyasında rolunun araşdırılması olmuşdur. Azərbaycanda qrip və digər kəskin respirator infeksiyaları planlı şəkildə 1950-ci ildən başlayaraq Z.Q.Hacıyeva, B.F.Məcidov, A.Ə.Kazımova, F.K.Nəcəfova, B.Q.Məhərrəmov, T.H.Həsənov, A.N.Sterxova, M.Q.Səfəralibəyov, M.İ.Lurje və başqaları tərəfindən öyrənilməyə başlanmışdır. 1957-ci ildə tədqiqatçılarımız tərəfindən təcrid edilmiş bütün A2 qrip ştamplarının antigen strukturunun eyni olduğu müəyyən edilmişdir. 1958-1965-ci illərdə B.F.Məcidov, Z.Q.Hacıyeva, T.H.Həsənov, B.Q.Məhərrəmov, A.Ə.Kazımova tərəfindən qrip və qripəbənzər xəstəliklərin epidemiologiyası və entologiyası öyrənilmişdir. Bu gün də ölkəmizdə bu sahədə bir çox tədqiqatlar həyata keçirilir.

Açar sözlər: Peyvənd, yoluxucu xəstəliklər, vəba, çiçək, quduz, qızılca.

Ədəbiyyat

1. AR Nazirlər Kabineti yanında Operativ Qərargahın məlumatı. 14 İyun 2020.
2. Qənbərov X., Abuşev R., Süleymanova G., Həsənova H. Virusologiya. Dərslik. Bakı. 2013. s.192.
3. Əliyev N. Azərbaycanda tibbi profilaktika istiqamətində aparılan tədqiqatların inkişaf tarixi (1922-2002). Bakı. “Nurlan”. 2002. 156 s.
4. Demirden S.F., Alptekin K., Kımız Geboloğlu I., Öncel S.Ş. Dünyədən bugüne Türkiyə’de aşılama və aşı istehsalının tarixçəsi. TMC Dergisi, 2022, 247-264.
5. Пастер Л. Избранные труды в двух томах / Ред. А. А. Имшенецкого. - М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960, Т. II, 841 с.

XARİCİ TƏLƏBƏLƏRİN SOSIAL ADAPTASIYASININ ƏSAS NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Türkan Nəcəfova

Azərbaycan Universiteti

necefovaturkan2@gmail.com

Qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar müasir cəmiyyətdə istənilən növ hərəkətin rolu artır: insanlar, kapitallar, pullar, informasiyalar və s. Dəyişən cəmiyyət qapalı və məhdud milli dövlətlər sistemi olmaqdan çıxır. Hər cür hərəkətilik həyatın bütün sahələrini, o cümlədən təhsili əhatə edir. Bir tərəfdən təhsil kifayət qədər sabit sistem kimi konkret cəmiyyətdə və dünyada baş verən proseslərin birbaşa əksidir, digər tərəfdən təhsil, xüsusən də onun mobil formasında təhsilin inkişaf imkanlarına təsir göstərir [2].

Ətraf mühitə uyğunlaşma kimi "uyğunlaşma" anlayışı biologiyadan gəldi. Vəhşi təbiət və insan elmləri sahəsində adaptasiya dedikdə adaptasiya subyektinin xarici stimullara reaksiyası, ətraf mühitə uyğunlaşma prosesi başa düşülürdü. Yəni canlı orqanizmlərin iqlim şəraitinin dəyişməsinə (temperatur, işıq və s.) necə uyğunlaşması. Sonralar adaptasiya təkcə dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyəti kimi deyil, həm də orqanizmin mutasiya və xəstəliklərə, yəni bəzi sistem daxili dəyişikliklərə cavab vermək qabiliyyəti kimi qəbul edilməyə başlandı.

Ətraf mühitə daxil olma prosesi kimi uyğunlaşmanın təhlili canlı orqanizmlərin davranışının öyrənilməsi ilə məşğul olan zoologiya, ekologiya və digər elm sahələrinə keçdi. Bədənin daxili stimullara reaksiyalarının öyrənilməsi bir çox tibbi sahələr üçün yeni üfəqlər açdı. İnsanın sosial mühitin xarici amillərinə reaksiyalarının məcmusu kimi uyğunlaşma sosiologiya və psixologiya sahəsində çoxsaylı nəzəriyyələr və tədqiqatlar üçün əsas olmuşdur. Uyğunlaşma bir neçə metodoloji cəhətdən təhlil edilə bilər. Uyğunlaşma proseslərinin mahiyyətini vurğulamaq meyarına uyğun olaraq, yanaşmaları uyğunlaşmanı başa düşmək üçün üç yanaşma qrupuna bölmək olar. Birinci qrup (təsnifat) müxtəlif uyğunlaşma növlərinin müəyyən edilməsi yolu ilə uyğunlaşmanın təhlilidir. İkinci qrup (bioloji) ümumi bioloji yanaşma vasitəsilə uyğunlaşma anlayışını nəzərdə tutur. Üçüncü qrupun (fəlsəfi) nümayəndələri uyğunlaşmanı fəlsəfi kontekstdə onun idrak subyekti və dərk edilə bilən realılıqla əlaqəsi hesab edirlər.

Uyğunlaşma müxtəlif elmi yanaşmalar çərçivəsində nəzərdən keçirilə bilər: psixoloji; fəlsəfi; kulturoloji; pedaqoji; sosial-psixoloji; məlumat xarakterli. Biotibbi elmlər sahəsində yaranan uyğunlaşma anlayışı tibb və fəlsəfəyə keçdi (fənlərarası təkamül nəzəriyyələrinin əsası kimi). Sonra tibbdən psixologiyaya, psixologiya və fəlsəfədən isə sosiologiyaya keçdi. "Uyğunlaşma" anlayışının mahiyyətinin təhlilinə yanaşmaların formalaşması mərhələlərini daha ətraflı nəzərdən keçirək. "Uyğunlaşma" anlayışı elmi dövryyəyə görmə orqanlarının mövcud stimullara uyğunlaşma xüsusiyyətlərini öyrənən alman fizioloqu Q.Obert tərəfindən daxil edilmişdir [3].

Sosial adaptasiya sosiologiyada ən çox yayılmış anlayışlardan biridir. Sosial uyğunlaşma müstəqil bir obyekt kimi öyrənilir, digər sosial, mədəni, siyasi və iqtisadi hadisələrin (xüsusən,

psixoloji, peşəkar, mədəni və digər uyğunlaşma növlərinin) təhlili və qiymətləndirilməsi üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Sosial uyğunlaşma müxtəlif hadisələrin təhlili üçün əsas rol oynayır. Bunlar ilk növbədə məşğulluq və əmək münasibətləri, peşə hazırlığı, millətlərarası münasibətlərdir.

Korel uyğunlaşma anlayışının altı komponentini müəyyən edir. Birincisi, bu, adaptasiyanın fərdin yeni mühitə uyğunlaşması prosesi kimi başa düşülməsidir - uyğunlaşmanın təkamül amili və eyni zamanda bütün canlıların xüsusiyyətləri kimi əsas təbiət elmi anlayışıdır. İkinci komponent yeni şəraitə uyğunlaşma nəticəsində yaranmışdır. Üçüncü aspekt, fərdin qarşıya qoyduğu məqsədlə (sosial statusun yüksəldilməsi, maddi rifahın əldə edilməsi və s.) əlaqə yolu ilə uyğunlaşmanın başa düşülməsidir, yəni fərdin (qrupun) həyata keçirdiyi hərəkətlər, söylər və s. konkret məqsədə çatmağa yönəlmişdir. Dördüncü komponent uyğunlaşmanın fərdin qarşıya qoyduğu məqsədlərlə əldə edə bildiyi nəticələr, yəni uyğunlaşma dərəcəsi arasında uyğunluq kimi nəzərdən keçirilməsidir. Beşinci aspekt uyğunlaşmadır, fərdi və sosial mühit arasında tarazlıq əlaqəsi kimi şərh olunur (homeostatik yanaşma) [1].

Nəhayət, altıncı: cəmiyyət və fərdin qarşılıqlı əlaqəsində ahəngdar münasibətlərə nail olmağa yönəlmiş və adaptantın inkişafı üçün imkan verən bir proses kimi izah edilən uyğunlaşmadır. Uyğunlaşma fenomenini başa düşmək üçün yanaşmaları aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək mümkündür. Birinci qrup yanaşmalar, tarixən ən qədimləri təkamül yanaşmalarıdır. Təkamül yanaşması çərçivəsində uyğunlaşma təkamülün hərəkətverici amili - özünü dəyişmək, ətraf mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Bu yanaşmaya adaptasiyanı bütün canlıların təkamülünün əsası hesab edən bioloqların nəzəriyyələri daxildir, çünki məhz adaptasiya canlıların xarici mühitin dəyişmələrinə və inkişafın daxili amillərinə uyğun olaraq dəyişmək qabiliyyətini müəyyən edir. Uyğunlaşmanın bu anlayışı kifayət qədər ümumidir və fərdi və sosial qrupların uyğunlaşmasının psixoloji, emosional və sosial amillərini nəzərə almır. Sonralar bu nəzəriyyə insan orqanizminin modelini dövlətə proyeksiya edən Q.Spenser tərəfindən sosial elmlərə uyğunlaşdırılmışdır.

Uyğunlaşma nəzəriyyələrinin bütün müxtəlifliyindən biz sosial-psixoloji konsepsiyaları seçməyi məqsəduyğun hesab edirik, çünki onlar əcnəbi tələbələrin sosial adaptasiyasını təhlil etmək üçün ən uyğundur. Bu təhlil üçün sosial uyğunlaşmanın təhlilinin mədəni aspektləri də əhəmiyyətlidir. Uyğunlaşma ikitərəfli prosesdir: adaptant yeni şəraitə (sosial-mədəni, sosial, təhsil) uyğunlaşır və eyni zamanda təhsil müəssisəsinin sosial mühitinin dəyişməsi prosesi baş verir.

Açar sözər: xarici tələbələr, adaptasiya, təhsil, psixologiya, mədəniyyət, dövlətlərarası əlaqə.

Ədəbiyyat

1. Jackson M., Ray S., Bybell D. International students in the U.S.: Social and psychological adjustment. Journal of International Students, 2013. Vol.3, no.1, pp.17-28.
2. Lee J., Ciftci A. Asian international students' socio-cultural adaptation: Influence of multicultural personality, assertiveness, academic self-efficacy, and social support. International Journal of Intercultural Relations, 2014. Vol.38, pp.97-105.
3. Kolosovskaya, T.A., Alihanova, J.M. (2015). Cross-cultural adaptation of foreign students at the University. Bulletin of Shadrinsk State Pedagogical Institute, 4, 28.

BƏDİİ MƏTNDƏ LEKSİK KOHEZIYA

Nəzrin Nemətova

Azərbaycan Universiteti

nazrinnematova@mail.ru

Koheziya və koherentlik mətnin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onların birliyindən bir mətn formalaşır.

M.A.K. Halliday və R. Hasan qeyd edirdilər ki, koheziya iki növü var: qrammatik koheziya və leksik koheziya. Qrammatik koheziya qrammatik aspekti təşkil edən cümlələr arasındakı terminlərin birləşməsindən bəhs edir. Qrammatik koheziyanın da 4 növü vardır: referensiya, substitusiya, ellipsis və bağlayıcı.

Leksik koheziya isə, leksik komponenti təşkil edən cümlələr arasındakı sözlərin əlaqəsini nəzərdə tutur.

Leksik koheziya hiponimiya və ümumilikdə bu anlayış subordinasiya da adlanır, hiponimiya əsas və tabe tərəflərin arasındakı əlaqənin leksik koheziyasıdır, ikinci leksik koheziyaya sinonim olan sözlər aid edilir.

Üçüncüsü, antonim, fərqli mənə kəsb edən birləşmələr arasındakı əlaqənin leksik koheziyasıdır.

Dördüncüsü, leksik təkrardır.

Beşinci leksik koheziya və o sözlər arasındakı müntəzəm münasibətlər ifadə edir. Leksik koheziya dedikdə, Nə başa düşürük? Məndəki müxtəlif cümlələrin konkret elementləri arasında mövcud olan və lüğət vasitəsi ilə əldə edilən münasibət nəzərdə tutulur. Halliday və Həsən koheziya ilə bağlı bu fikirləri daxil etmişdir, "koheziya məndə mövcud olan və onu mətn kimi təyin edən mənə münasibətlərinə aiddir. Birgə münasibətlər iki və ya daha çox maddənin bir məndə bir-birinə semantik əlaqələndirilməsidir və bir-biri ilə əlaqəli maddələrə "qalstuk" deyilir [2].

Artıq qeyd edildiyi kimi, 1964-cü ildə ilk olaraq koheziyanı qrammatik və leksik birliyə bölən Halliday olmuşdur. Daha sonra isə R. Həsən qrammatik koheziya mövzusunda daha ətraflı bir araşdırma etmişdir. Halliday və Həsənin nəşrindən əvvəl bir sıra koheziya ilə bağlı başqa tədqiqatlar da mövcud olmuşdur [2, s.15].

Halliday və Hasan [2, s.15] leksik birləşmə üçün iki əsas çatır terminini nümayiş etdirirlər: təkrarlama və sıralama. Təkrarlama təkrar, sinonim, antonim, üstün və ümumi isimlərdən ibarətdir və leksik əlaqələrdən istifadə edərək sözün təkrarlanması ilə baş verir.

"Night after night I had passed the house (it was vacation time) and studied the lighted square of window: and night after night I had found it lighted in the same way..." [3, p. 7].

"Hər gecə evin yanından keçdim (istirahət vaxtı idi) və pəncərənin işıqlı küncünə baxırdım: üst-üstə hər gecə evin də eyni şəkildə işıqlandığını gördüm..." [3, s. 7]. Bu məndə təkrar üçün nümunələr tapa bilərsiniz. "Hər gecə" və "ışıqlı" sözlərinin dəqiq söz təkrarları var.

Halliday və Hasan [2] da “sinonimlik” terminini mətndə əvvəllər qeyd olunan və yeni daxil edilmiş element arasında əlaqə yaratmaqla birlik yaratmaq məqsədi daşıyan söz kimi müəyyən etmişlər. Aşağıdakı cümlədə “bədxah” və “günahkar” eyni mənə daşıyan sinonimlərdir:

“But now it sounded to me like the name of some maleficent and sinful being” [3, p. 15].

“Amma indi bu mənə hansısa bədxah və günahkar varlığın adı kimi səslənirdi” [3, s. 7].

Salkie [1] antonimlərdən istifadənin mətndə leksik uyğunluq yaratmağın başqa bir yolu olduğunu təklif edir. Aşağıdakı misalda “yorucu” və “maraqlı” sözləri mənfi mənə daşıyan antonimlərdir.

“Tiresome old fool! When we knew him first he used to be rather interesting” [3, p. 7].

“Yorucu, axmaq qoca! Biz onu ilk dəfə tanıyanda o, çox maraqlı idi” [3, s. 7]. Başqa bir termin olan “altmənəhlik”i xarakterizə edən leksik element kimi təsvir olunur digəri isə “super sinif” və ya “alt sinif” və ya bərabər sinifdir [2].

“İki məhsuldar iqtisadiyyatı olan Braziliya digər Latın Amerikasına ştatlarına nisbətən depressiyadan daha ciddi zərbə aldı və ölkə tam olaraq dağılmaq ərəfəsində idi” [3, s.15].

Bu misalda ümumi söz üst olan “ölkə”dir və o, daha konkret olan “Braziliya” sözü ilə əlaqələndirilir.

“On special Sundays, when Mr. Kearney went with his family to the pro cathedral, a little crowd of people would assemble after mass at the corner of Cathedral street” [3, p.100].

“Xüsusi bazar günlərində, cənab Kerni ailəsi ilə birlikdə prokatedrala gedəndə, kiçik bir qələbəlik ibadətdən sonra kilsənin küçəsinin küncündə toplanırdı” [3, s.100].

Bu tezisdə biz xarici müəlliflərin əsərlərində yer alan təkrar, antonim, sinonim, hiponim, kollokasiya və leksik koheziyanın istifadəsi təhlil etmişik. Mətn tam mənaya malik olan bəzi cümlə növlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur. Mətndə mənəhlik yaratmaq üçün koherentlik və koheziyadan istifadə edirik. Biz burada koherentliyin dilçilikdə semantik cəhətdən mənəhlik yaratdığına toxunmuşuq.

Açar sözlər: mətn, koheziya, koherentlik, məntiqi ardıcılıq.

Ədəbiyyat

1. Salkie R. Text and Discourse Analysis. 1995.
2. Halliday M.A.K., Hasan, R. Cohesion in English. 1976.
3. Joyce J. Dubliners. 1914.
4. Boldirev N. Cognitive semantics. Tambov: University of Tambov, 2001.
5. González M. Lexical cohesion in multiparty conversations. Language Sciences. 2011.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Сабина Нуралиева

Азербайджанский Университет Языков

sabina.bagiyeva.sb@gmail.com

Растущее значение вопросов когнитивной лингвистики и дискурсоведения, которое обеспечивает качественное освещение различных аспектов устной и текстовой коммуникации, а также направленность современных лингвистических исследований на изучение различных типов дискурса с коммуникативно-прагматической точки зрения обуславливают актуальность разностороннего освещения вопросов политического дискурса, одним из которых является согласование единого терминологического аппарата.

Цель работы – определить понятие «политический дискурс» как объект лингвистического исследования, а ее задача – детально проанализировать существующие современные подходы к его пониманию.

Этот анализ целесообразно начать с номинации. Ведь и сегодня в отечественной лингвистике встречаем понятия «политический дискурс» и «политологический дискурс». Характер их применения сводится к двум основным направлениям, в которых объект исследования детерминируется: а) только как политический дискурс [2]; б) одновременно как политический и (или) политологический дискурс [5, с. 36; 4, с. 158; 3, с. 35].

Политика является непосредственной прикладной сферой человеческой деятельности, на реалиях которой базируется политология. Специальность как политика, так и политолога предполагает обладание современным политическим лексиконом.

Согласно профессиональной специфике, дискурсы прикрепляются к соответствующей сфере, области или виду деятельности [5, с. 32]. Как политика так и политология имеют право на собственный дискурс. Если рассматривать их в узком смысле, то политический дискурс – это дискурс политиков профессионалов, а политологический дискурс – это дискурс ученых-политологов. А поскольку объектом нашего исследования есть именно профессиональная деятельность политиков, мы будем оперировать исключительно понятием «политический дискурс».

Политический дискурс понимается нами как речевые образования (устные или письменные), относящиеся к сфере политики, реализуются вербально и экстравербально, актуализируются в определенном ситуативном контексте и направлены на осуществление конкретной прагматичной семантики.

Отметим, что каждый, кто говорит о политике, участвует в политическом противостоянии в области языка и своим пониманием политических терминов влияет на процесс его содержательной стабилизации или изменения. А значит, как именно используются

средства языка, в значительной степени определяется плюралистическим характером общественного сознания [1, с. 305].

Для рядового гражданина политическая культура как знание политического языка означает знание общеупотребительной политической лексики (названий номинаций понятий и реалий политики) и частотных политических терминов, что позволяет ему понимать тексты политического содержания в СМИ. Для политика-профессионала (а также специалиста в области политических наук, журналиста, пишущего на политические темы) оно означает знание политического лексикона (вплоть до узкотерминологического аспекта), активное умелое владение им, достаточное для компетентной успешной деятельности в этой сфере.

Учитывая вышесказанное и опираясь на утверждение о том, что коммуникацию делает «политической» не источник сообщения, а его содержание и цель, отметим, что в конечном итоге отличие политического языка от обыденного заключается не в использовании каких-либо особых формальных средств, а в таком соотношении между знаком (словом) и значением, при котором привычные единицы языка приобретают необычную интерпретацию. Такая специфика политического дискурса объясняет и специфику политического текста, из которого может быть вычитан некоторый «неэксплицитный» смысл, не сводимый к буквальному, а иногда даже прямо противоположный ему.

Ключевые слова: лингвистика, политический дискурс, политическая лексика, коммуникация, политология.

Литература

1. Mantl W., Sprache und Politik. Nachdenken über Politik /hrsg. von Josef Krainer, Graz; Wien; Köln. Verlag Styria, 1985, 407 s.
2. Белова А.Д. Лингвистические аспекты аргументации, К.: КНУ, 300 с.
3. Демьянков В. Политический дискурс как предмет политологической филологии, Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования: Сб. науч. тр. / Отв. ред. и сост. Герасимов В.И., Ильин М.В, М.: РАН ИНИОН, 2002, с. 32-34.
4. Кривий А. Дискурсивний аналіз і сучасне мовознавство. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія). – Львів: Видавництво Львівського Національного університету імені Івана Франка, 2001, с.158-162.
5. Кусько К.Я. Дискурс іноземномовної комунікації: концептуальні питання теорії і практики. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія) – Львів: Видавництво Львівського Національного університету імені Івана Франка, 2001, с.25-49.

Xülasə

Müasir linqvistik tədqiqatların müxtəlif növ diskursların kommunikativ-praqmatik baxımdan öyrənilməsinə yönəldilməsi siyasi diskurs məsələlərinin hərtərəfli işıqlandırılmasının aktuallığını müəyyən edir. Siyasi dillə məişət dili arasındakı fərq hər hansı xüsusi formal vasitələrdən istifadədə deyil, dilin adi vahidlərinin qeyri-adi şərh əldə etdiyi işarə (söz) və məna arasındakı münasibətdədir.

PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNƏ MONETAR AMİLLƏRİN TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

Alim Nuri

Azərbaycan Universiteti

a.nuri@amalgroun.az

Ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən hər il formalaşdırılan iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq ölkədə pul dövriyyəsinin təşkili məsələləri ən aktual məsələlərdən biridir və həm pul-kredit orqanlarından, həm də tədqiqatçılardan daimi diqqət tələb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyətinin hazırkı mərhələsi pul siyasətini həyata keçirməyə yönəlmiş, bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş vahid dövlət sosial-iqtisadi siyasəti proqramına üzvi şəkildə inteqrasiya olunmuş keyfiyyətə yeni pul idarəetmə paradigmasının ehtiyacı ilə xarakterizə olunur. Ölkədə pul-kredit orqanlarının və elmi ictimaiyyətin əsas vəzifəsi böhran və böhrandan sonrakı dövrdə həyata keçirilən Azərbaycan pul siyasətinin məqsədlərini, prinsiplərini və prioritetlərini aydınlaşdırmaqla bağlı bir sıra məsələləri həll etməkdir. Onun iqtisadiyyatın vəziyyətinə və inkişafına təsir göstərən yanaşmalar, üsullar və alətlər sistemində islahatların aparılması müasir pul siyasətinin xüsusi probleminə çevrilmişdir [3].

Azərbaycan Bankının pul siyasətinin problemləri son onilliklərdə ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi artımı nöqtəyi-nəzərindən, onun müxtəlif sektorları arasında tarazlığın qorunması şərti ilə ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Tədqiqatın aktuallığının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin iqtisadi siyasətində pul – kredit siyasəti həlledici rola malikdir. Eyni zamanda, Azərbaycan bank sisteminin təkamül prosesi Azərbaycan Bankının pul siyasəti alətlərinin tədricən restrukturizasiyası kimi təqdim olunur. Məlumdur ki, alətlərin və metodların tərkibi gələcəkdə banklararası kredit bazarı vasitəsilə iqtisadiyyatın qeyri-maliyyə sektorundakı proseslərə təsir göstərməli və effektiv faiz siyasətini təmin etməlidir [2].

Dünya iqtisadi inkişafının müasir meyilləri və ölkə iqtisadiyyatında yeni mərhələ pul-kredit siyasətinin aparılmasının nəzəri əsaslarını və praktiki üsullarını nəzərdən keçirməyi zəruri etdi. Dünya təcrübəsində pul siyasətinin mahiyyəti və formalaşması prosesi tarixən dünyanın aparıcı ölkələrində mərkəzi bankların yaradılması və onlara emitent funksiyasının verilməsi ilə bağlı olmuşdur ki, bu da öz növbəsində pul-kredit siyasətinin artırılması vəzifələrindən irəli gəlirdi. Bununla belə, pul siyasətinin vəzifələri daha genişdir, bu, bank risklərinin tənzimlənməsi üçün sistemli vasitələrin mövcudluğu ilə əvvəlcədən müəyyən edilir.

Dünyada baş verənlər nəticəsində məlum olur ki, pul-kredit siyasətinin inkişafı və fəaliyyətini şərtləndirən əsas amillərə aşağıdakılar aiddir [1]:

- Pul – kredit siyasətinin həyata keçirilməsi üçün makroiqtisadi şərait;
- Respublikasının sosial – iqtisadi siyasəti;
- Ölkə iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərin baş verməsi;
- Ölkədə fəaliyyət göstərən dövlət sektorlarının vəziyyəti;

- İnformasiyanın qeyri-müəyyənliyi;
- maliyyə bazarının vəziyyəti və liberallaşması, onun qloballaşması.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, pul siyasətinin həyata keçirilməsi təklif və likvidliyin dəyişməsi yolu ilə pul bazarında faiz dərəcələrinin idarə edilməsinə əsaslanır. Pul siyasətinin effektivliyini onun birbaşa və dolaylı alətlərindən kompleks şəkildə istifadə etməklə əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. Pul sferasında tədbirlər büdcə və vergi siyasəti tədbirləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

Açar sözlər: pul-kredit, monetary, liberallaşma, likvidlik, pul siyasəti.

Ədəbiyyat

1. Həsəni M.X. Milli iqtisadi inkişaf modellərinin maliyyə aspektləri Audit №3, 2016, s.10-14.
2. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 245 s.
3. Şəkərliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, 2009, 414 s.

XV ƏSR GENUYA SƏYYAHI CİROLAMO DA SANTO STEFANONUN AZƏRBAYCAN HAQQINDA MARAQLI QEYDLƏRİ

Aynur Orucova

AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

aynur.orucova1995@gmail.com

XV əsrin son onilliyində Ağqoyunlu dövlətinin düçar olduğu ağır tənəzzül nəticəsində ölkədə həm daxili sabitlik pozulmuş, həm də dövlətin xarici əlaqələri zəif-ləmişdi. Uzun Həsənin varisləri dönəmində dövlətin əvvəlki siyasi qüdrəti itirilməkdə idi. Əsrin son onilliyində Venesiyanın da Osmanlı ilə bağladığı sülhün nəticəsi olaraq Şərqlə siyasi marağının azalması müşahidə olunurdu. Bu da Venesiya hökumətinin Ağqoyunlu sarayına səfirlər göndərməsinin demək olar ki, dayandırılmasına səbəb olmuşdu. Lakin Şərqlə davam edən ticarət əlaqələri sayəsində İtaliya tacirlərinin Şərqlə marağı davam etməkdə idi. İtaliya tacir-səyyahlarının xüsusilə marağında olduğu Hindistanla ticarət münasibətləri davam edirdi ki, bu karvan yolu Ağqoyunlu torpaqlarından, o cümlədən Hörmüzdən keçir.

XV əsrin son onilliyində Hindistanla ticarət üçün yollanan italyan səyyah Cirolamo Da Santos Stefano geri vətəninə qayıdarkən Ağqoyunlu torpaqlarından keçmiş və Azərbaycanın bəzi şəhərlərində olmuşdur. Cirolamo da Santo Stefano genuyalı tacir idi [5,35]. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün öz səyahətinə həsr olunmuş bir məktubu olduqca qiymətlidir. Belə ki, bu məktubda o, Azərbaycan şəhərlərinin bəzilərinin adını çəkir və məlumatlar verir. Cirolamo Da Santo Stefano haqda tarixi sənədlərdə o qədər də geniş məlumatlara təsadüf olunmur. Çox az sayda rast gəlinən dəqiq məlumatların əks olunduğu sənədlər yalnız onun səyahət hesabatıdır [1]. Haqqında bəhs etdiyimiz tarixi dönəmin siyasi mənzərəsinə diqqət etsək Ağqoyunlu dövləti ərazisində hərc-mərcliyin hökm sürdüyü aşkar nəzərə çarpır. Belə ki, Ağqoyunlu imperatorluğunun taxtına iddia edən 3 nəfər, yəni Şahzadələr Məhəmməd, Əlvənd və Murad arasında olan daxili hakimiyyət çəkişməsi mövcud idi. Bu səbəbdən Cirolamo Da Santo Stefanonun da olduğu ticarət karvanı qarşıdurmaların

ən şiddətli olduğu bölgələrdən yan keçməklə səyahətini davam etdirməyə məcbur olmuşdu. Cirolamo buna görə əvvəlcə Şiraza, sonra İsfahan, Kaşan, Sultaniyyə və ən sonda imperiyanın paytaxtı Təbrizə səfər etmiş, oradan da Hələb şəhərinə keçə bilmişdi.

Səyahətnamədən aydın olur ki, Cirolamo Ağqoyunlu dövlətinin ərazisində 1498-1499-cu illərdə olmuşdur. Çünki Trablisdən göndərdiyi məktubun tarixi 1499-cu il 1 sentyabrdir [2,185]. Cirolamo Da Santo Stefano Lar şəhərindən 15 günlük məsafədə yerləşən Şiraz (mətnə **Siraz**) şəhərinə gəlir, Burada 4 ay qalsa da şəhər haqda o qədər də geniş məlumat vermir. Daha sonra İsfahan (mətnə **İspaan**), Kaşan (mətnə **Chascen**) şəhərlərinə gedir [6,237]. Bu şəhərlər haqda bir neçə cümlə bilgi verməklə, həmin şəhərlərin Ağqoyunlu hökmdarına tabe olduqlarını, Məhəmmədin dininə sadıq qaldıqlarını və Kaşan şəhərinin böyük ticarət mərkəzi olduğunu qeyd edir. 20 gündən sonra digər tacirlərlə Sultaniyyə (mətnə **Soltania**) şəhərinə, oradan isə Təbrizə gedir. Cirolamo Təbrizin paytaxt şəhər olmaqla çox böyük, gözəl və müdafiə divarlarına malik olduğunu, hökmdarın sarayının burda yerləşdiyini qeyd edir. Cirolamo Naxçıvan (mətnə **Nacihoen**) şəhərinin çox qədim olduğunu yazır, bu şəhəri Nuh peyğəmbərin Tufandan sonra qurduğu ilk şəhər kimi qeyd edir [6,238]. Həmçinin o əlavə edir ki, Nuhun qəbri də buradadır. Daha sonra Maku şəhərinin adını çəkir. O qeyd edir ki, burada Nuh peyğəmbərin Tufandan sonra gəmisinin yerə dəydiyi böyük bir dağ var və bu dağ çox yüksəkdir və hər zaman qarla örtülü olduğu üçün kimsə o dağa dırmana bilmir [6,238]. Cirolamonun qeyd etdiyi dağ, heç şübhəsiz, Ağrı dağıdır* və bu dağ Maku şəhərinin 58 kmliyindədir. Cirolamonun marşrutu bundan sonra Hasankeyfə şəhərinə, oradan Amidə yönəlir ki, bu şəhərlər də həmin dövərdə Ağqoyunlu taxtına tabe idi. Daha sonra Cirolamo Dəclə çayını keçib Mesopotamiyanı da dolandıqdan sonra Fərat çayına çatır. Bundan sonra isə səyahətinin son hissəsində o, təkrar bir bədbəxtlik yaşadı. Karvan hücumə məruz qaldı və yağmalandı. Yol boyunca qazandığı malları itirdi. Bu son mənfi təcrübə onu keçimini təmin etməkdən imtina etməyə razı salıb ki, Hələbdəki bəzi adamların ona cəvahirat, ipək və qızıl almaq üçün Təbrizə geri dönməsi üçün etdiyi təklifi də rədd edir və ən azından həyatını qurtarmağı bacardığı üçün Tanrıya şükr edərək təcili şəkildə Livanın Trablis limanına gedir. Tam olaraq 1 sentyabr 1499-cu ildə Trablisdən təəssüf ki, haqqında heç bir bilginin olmadığı, ancaq Cirolamanın ana tərəfindən qohumu olduğu önəmli genuyalı tacir ailəsinə mənsub olan bir müxbirə Can Cakomo Mainerioya səyahətinin hesabatını yolladı. Bu şəxsin harda yaşadığına dair dəqiq məlumat olmasa da onun Lissabonda yaşadığı güman edilir. Çünki 1502-ci ildə portuqal mətbəəçi Valentim Fernandes Lissabonda yayımlanan kitabına Cirolamonun məktubunun portuqalca tərcüməsini əlavə etmişdir. Təxminən 50 ildən sonra isə Ramuzio bu mətni ital-yancaya çevirmiş və öz əsərinə daxil etmişdi [1]. Cirolamo Da Santo Stefanonun məktubunun əksər hissəsini Hindistan səfəri ilə bağlı məlumatlar təşkil etsə də, az da olsa Azərbaycan şəhərləri barədə kiçik məlumatlar öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, dövrün ilkin italyan mənbələri əsasında öyrənilməsində bu şəxsin hesabat xarakterli məktubu önəm kəsb edir. Lakin məktubda əks olunan bəzi bilgilərə tənqidi yanaşılmalıdır, çünki həqiqəti əks etdirməyən bilgilər də mövcuddur. Bu da fikrimizcə, səyyahın ətrafında olan digər millətlərin tacirlərinin ona yalan bilgi təqdim etməsi olmuşdur.

Açar sözlər: Ağqoyunlu, Da Santo Stefano, ticarət, Təbriz.

* Səyyah bu dağı erməni müəlliflərinin yazdıqlarının əksinə olaraq Ararat adlandırmır.

Ədəbiyyat

1. Dizionario Biografico degli Italiani. di Enrico Basso. 2001, Volume 56.
https://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-da-santo-stefano_%28Dizionario-Biografico%29/
2. Giusti E. The idea of Italian Travellers to Iran. Scholarly Research and Cultural Diplomacy in Post-war Italy. Firenze, 2022, p 181-210.
3. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, 2007, 116 s.
4. Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri (Müasir Türkiyə tarixşünaslığında) Bakı, 2012, 604 s.
5. P. Amat di San Filippo, Biografia dei viaggiatori italiani, Roma, 1874.
6. Viaggi in Persia, India e Giava di Nicolo de'Conti, Dirolamo Adorno e Girolamo Da Santo Stefano. a cura di Mario Longhena. Milano, 1929, 253 p.

ELEKTRON TULLANTILARIN YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR PLATFORMASINDA İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ TƏKRAR EMAL HAQQINDA

Məleykə Paşayeva, Kövsər Əliyeva

Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

ibishova96@mail.ru

Müasir dövrün ən aktual problemlərindən biri də ətraf mühitin qorunmasının təmin olunmasıdır. Odur ki, müxtəlif texnoloji qurğulara malik olan, yüksək keyfiyyətli məhsullar istehsal edən müasir neft-qaz və digər fəaliyyət sahələrinin, o cümlədən İKT avadanlıqları tullantılarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına ziyanlı təsirlərinin aradan qaldırılması və ya azaldılması məqsədilə aparılan araşdırmalar və tədqiqat işləri mövzusunun aktuallığını bir daha təsdiq edir [1].

İnsanların istənilən sahədə həyat fəaliyyəti prosesində maddi nemətlər və xidmətlərlə yanaşı tullantılar da yaranır. Tullantılar bir tərəfdən insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün ciddi təhlükə mənbəyidirsə, digər tərəfdən fasiləsiz bərpa olunan (alternativ) material-xammal və istilik-energetik resursları (təkrar material resursları) mənbəyidir.

Hal-hazır ki dövrdə ölkədə formalaşmaqda olan ekoloji iqtisadiyyatın əsas hədəfi ətraf mühitin qorunmasının səmərəli yollarından biri olan təkrar emal üsullarından istifadə etməklə tullantısız və ya az tullantılı texnologiyaya nail olmaqdır [2]. Bu texnologiyaya keçid müəssisələrdə yaranan tullantılar haqqında ətraflı məlumatın olmasını tələb edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) məlumatına görə hər il dünyada 150 mld. tondan çox müxtəlif siniflərə aid tullantılar, o cümlədən 60 mln. ton elektron tullantıları (ET) ki, bu tullantıların insan sağlamlığı və ətraf mühitdə yaratdığı təhlükə global təhlükələr sırasına daxil edilmişdir [3]. Ona görə də tullantılar problemlərinin həlli hər bir ölkə qarşısında duran aktual, əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Bu problemlərin həlli hər bir ölkənin ekoloji, iqtisadi, texnoloji, sosial, mədəni və s. milli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ET-nin effektiv idarəetmə sisteminin (ETİS) yaradılması yolu ilə həll

edilir. Bu sistem mürəkkəb və çoxsahəli olub ET-nin yaranma anından başlayaraq ləğv edilməsinədək bütün texnoloji prosesləri (selektiv yığım, nəql, toplama, saxlama-anbarlama, təkrar istifadə, ilkin və təkrar emal, təkrar tullantıların utilizasiyası, ləğvetmə, və s.) əhatə edən emal sahələrinin – infrastrukturun, xüsusi qanunvericilik bazasının, maliyyələşdirmə sisteminin, iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin, informasiya təminatı sisteminin və s. tərkiblərin yaradılmasını nəzərdə tutur [4].

ARDNŞ fəaliyyət sahəsinin xarakterinə görə ölkəmizdə ətraf mühitin ən böyük çirkləşdiricisidir. Elektron tullantılara aid xüsusi ekoloji qanunvericilik bazasının və dövlət siyasətlərinin olmaması elektron tullantıların səmərəsiz idarə olunmasına şərait yaradır. Səlahiyyətli orqanların icazəsi olmadan müəssisələrin anbarlarda istismar müddəti bitdiyi üçün hesabdan silinmiş, təmirə edilməklə yenidən istifadə üçün yararsız olan elektrik və elektron avadanlıqlarla (EEA) bağlı hər hansı tədbir görməyə (de montaj edib tərkibindəki materiallardan təkrar istifadə edilməsi və ya təkrar emal müəssisələrinə göndərilməsi, tərkibindəki qiymətli və nəcib metalların rafinaj edilməsi, mal kimi satışa çıxarılması və s.) səlahiyyəti yoxdur. Ümumiyyətlə, faktiki olaraq istər ev təsərrüfatları, istərsə də hüquqi şəxslər (subyektlər) qanuni olaraq tullantıların təkrar emalı prosesinin subyektləri statusundan kənarlaşdırılmış haldadırlar [3]. Müəssisənin struktur bölmələri iş spesifikasiyalarına uyğun olan zəruri elektron avadanlıqları sifariş edir. Yeni alınan avadanlıq istismara verilən kimi hesabdan silinmiş köhnə avadanlıqlar istifadəyə yararlı olsa belə tullantı kimi atılır. Bu o deməkdir ki, hələ də düzgün işlək olan və ya təmir edilməklə təkrar istifadəyə yararlı olan bir çox elektrik və elektron avadanlıqlar təsərrüfat dövrüyyəsindən çıxarılaraq elektron tullantılar kimi təsnif edilir və anbara atılır. Ona görə də yaxın gələcəkdə yaradılması nəzərdə tutulan ET-nin idarəetmə sistemində, ilk növbədə, təsərrüfat subyektlərinin səlahiyyətləri, vəzifə və öhdəlikləri məsələlərinə yenidən baxılmalı, ümumiyyətlə tullantıların tam həyat dövrü proseslərində aktiv iştirakı imkanları nəzərə alınmalıdır. [4]

Digər tərəfdən, tullantılarının utilləşdirilməsi və təkrar emal prosesi hər bir tullantı sinfi və qrupu üçün fərqlidir. Ona görə də onların selektiv (ayrıca) yığımı və toplanması idarəetmə prosesini ən mürəkkəb və mühüm məsələlərindən biridir. bu günədək

Əksər ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda ET-ı kommunal təsərrüfatları tərəfindən məişət tullantıları ilə birlikdə yığılır və qarışıq tullantı kimi poliqonlarına atılır. Ona görə də Respublikamızda ET-nin idarəçiliyinə aid normativ-hüquqi qanunvericilik bazasının yaradılması prosesində Avropa Birliyi Direktivlərində ET-lərin selektiv yığımı və toplanması ilə bağlı məsələlərin həll üsullarının nəzərə alınması məqsədəuyğun olardı.

Elektron tullantıların toplanmasında RFID texnologiyası. ET-in idarə olunmasının ən təsirli üsullarından biri olan QR kodların istifadəsi daha məqsədə uyğun hesab edilə bilər. QR Kodlar bir ölçüdə iki ölçüyə çevrilmiş bir barkod növüdür. *“Quick Response”* termini kodun məzmununu tez və dəqiq şəkildə deşifrə etməyə imkan verən ikiölçülü matris koduna və ya barkoda aiddir. QR kodunun ənənəvi barkod üsulları ilə müqayisədə müxtəlif üstünlükləri var və onlardan yalnız biri odur ki, QR kodunun məlumat sıxlığı barkoddan təxminən 100 dəfə çoxdur.

Smartfon kamerasından istifadə edərək istifadəçi sadəcə olaraq çəki qurğusunun üstündə yerləşən tullantı qutusunda yapışdırılmış QR kod etiketini skan edir. Mobil telefona əsaslanan QR skaner proqramları avtomatik olaraq sinxronlaşdırıla bilər. Çəkilən tullantıların çəkisi daha sonra

istifadəçi tərəfindən daxil edilir və verilənlər bazasına yerləşdirilir. Bu yolla məlumatların daxil edilməsi prosesi sürətləndirilir, QR kodu sayəsində daha çox məlumat saxlanıla bilər [2].

Bundan əlavə, elektron avadanlıqda zəhərli kimyəvi maddələr olduğundan, ET-ın utilizasiyası çətin məsələdir. Buna görə də, elektron tullantıların düzgün yığılması üçün elektron tullantıların toplanması proqramı tələb olunur. Faydalı təkrar emal olunan məhsulların miqdarını artırmaq üçün tullantıların çeşidlənməsi mümkün qədər tez tətbiq edilməlidir. RFID (Radio Frequency Identification) və sensor şəbəkələri kimi hər yerdə yayılmış hesablama texnologiyalarının istifadəsi tullantıların idarə edilməsi sistemlərini optimallaşdırmaq üçün yeni üsul təklif edir.

Elektron tullantıların idarə edilməsi qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan inteqrasiya olunmuş alətlər yaradır. Bu aparat həlləri ilə əməkdaşlıqda istifadə olunur və GPS, RFID və IoT texnologiyasından istifadə etməklə bizə məlumat verir. Tullantıların idarə edilməsi proqramı bir çox cəhətdən faydalı vasitədir [2]. Bu texnologiyalar canlı vaxt yeniləmələrini və optimallaşdırmanı təmin edir və eyni zamanda bizə səmərəli məlumatların toplanması, izləmə monitorinqi və hesabat təqdim edəcək. TİE proqram həllərinin ən mühüm faydalarından biri idarə etmənin adi qaydada əllə idarə edilən zaman yol verilən səhvlərin minimuma endirilməsidir. Eyni zamanda elektron tullantıların səmərəli idarə olunmasında Big Data, Əşyaların İnterneti (IoT), cloud, süni intellekt, Soft computing və s. kimi digər innovativ texnologiyalarının tətbiqi hazırkı dövr üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir [1].

Açar sözlər: texnologiya, elektron tullantılar, təkrar emal.

Ədəbiyyat

1. Ağayev B.S. Paşayeva M.M. Neft sənayesində elektron tullantıları problemi və idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması məsələləri haqqında. BANM konfransı. 27-28 aprel 2022, səh 255-257.
2. <https://evreka.co/blog/replacing-barcodes-with-rfid-technology-in-the-e-waste-collection/>
3. Ibishova M.M., Abdullayeva M.Y., About the effects of electronic waste on human health and environment. International conference on actual problems of chemical engineering, dedicate to the 100th anniversary of the Azerbaijan State Oil and Industry university, 24-25 December, 2020, Baku, Azerbaijan, p.58.
4. Wakuma A. Electronic Waste Management and Disposal methods in Addis Ababa University: Challenges and Prospects. International Journal of Science and Research (IJSR), Volume 3, Issue 11, November 2014, pp.1164-1168.

RƏSUL RZANIN “QIZILGÜL OLMAYAYDI” POEMASININ TƏHLİLİ

Simuzər Paşayeva

Azərbaycan Univeristeti

pasayevssima@gmail.com

Rəsul Rzanın ədəbiyyat tarixində böyük uğurları olmuşdur. Onun istər lirik şeirləri, istərsə də poemaları Azərbaycan poeziyasının bariz nümunələrindəndir. Şairin yaradıcılığının ən bariz nümunəsi "Qızılgül olmayaydı" poemasıdır. Bu poema XX əsrin 30-cu illərində olan repressiyaya həsr edilmişdir. Burada Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarlarından olan Mikayıl Müşfiqin taleyi ön planda göstərilmişdir. Şair Mikayıl Müşfiqin həyatı haqqında, onun yaradıcılığı barəsində müəyyən məlumatlar əks etdirmişdir.

Sənətkarın poeziyası sözün əsl mənasında dərin fikirli bir sənətdir. Şair həm lirik, həm də lirik-epik sənətkar kimi qüsursuzdur.

Rəsul Rza yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrindən olan hiperbola, təşbehdən məharətlə istifadə etmişdir.

Sənətkar "Qızılgül olmayaydı" əsərində Mikayıl Müşfiqin həyatını məhv edənləri təşbehdən istifadə edərək, meydana çıxarır:

Doğrudur,

Ona namərd şilləsi tək

Atılan imzalar arasında

Mənim imzam olmadı!..

"Qızılgül olmayaydı" əsəri möhtəşəm təşbehlərlə zəngindir:

Vahimədən qorxan körpələr kimi,

Çəkildim addım-addım,

Bəlkə də işıq azdı,

İllərin o tayından gələn

Yorğun yolçunu

Belə adi işıqda tanımaq olmazdı.

Böyük sənətkarın düşüncələrində Mikayıl Müşfiq şeir vurğunu kimi canlanırdı. Şairin poemasında başlıca xüsusiyyət Mikayıl Müşfiq obrazı ilə o dövrdə olan hadisələri, yaşanan faciələri əks etdirə bilməsidir. Rəsul Rza repressiya dövründə yaşanan bu cür hadisələri lənətlə yada salır. Rəsul Rzanın "Qızılgül olmayaydı" poeması sadəcə Mikayıl Müşfiqin deyil həm də repressiya qurbanı olan günahsız savadlı, mədəni insanların xatirəsini uca tutan gözəçarpan bir əsərdir.

Əsərdə Müşfiqin özü ayrıca bir obraz kimi cəmi bir neçə epizodda görünür. Müşfiqin fəhlə, kəndli, tələbə auditoriyalarında şeirlər oxuması xüsusi yer tutur. Müşfiq əsl poeziya və bədii söz sehrbazı kimi yetişirdi:

Hər şeydən artıq

Şeirin əsiri idi.

*Yuxuda şeir yazardı
(Özü deyərdi bunu-
şeirə qul olduğunu!)* [2, s.217]

Rəsul Rza poema boyu Mikayıl Müşfiqlə olan xatirələrini tez-tez yad edir. Mikayıl Müşviqin tez-tez zavodlara, məktəblərə, qəsəbələrə və kəndlərə şeir oxumağa gedərdi. Gözlərini yumub alovlu misraları məclisə belə söyləyərdi:

Oxu,tar,oxu,tar!

Səni kim unudar?! [2, s.220]

Onu hərkəs sevirdi. Hətta belə görüşlərin birində səhnəyə qoca bir neftçi çıxıb, Mikayıl Müşviqi qucaqlayıb, öpdükdən sonra onun sözlərini təkrar edir:

Oxu,tar,oxu,tar!

Səni kim unudar?! [2, s.220]

"Qızılgül olmayaydı" poemasında şair Mikayıl Müşfiqin və onunla bərabər iftira qurbanları olmuş şəxslərində yarım qalmış talelərini əks etdirmişdir. Poema başdan-başa xatirələrlə zəngindir. Şair poemada Mikayıl Müşfiqlə ayrıldığı günə kimi hətta ondan sonra da yaşanan hadisələri qeydə almışdır. Beləliklə, şair bu poemada yaşanan kədər doğuran hadisələri hər tərəfli təsvir etmişdir.

Açar sözlər: məzmun, poema, poetik, novatorluq, ideya.

Ədəbiyyat

1. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, Bakı: Letterpress, 2010.
2. Şəmil Sadiq. Ədəbiyyat. Bakı: Hədəf, 2016.
3. Yusifli V. Rəsul Rza və müasir Azərbaycan poeziyası. Bakı: Letterpress, 2010.

FABRICATION OF FIBROIN NANOPARTICLES AND CHARACTERISATION OF THEIR HYDROPHOBIC PATCHES

Basira Gasimli

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Institute of Biophysics, Baku, Azerbaijan

basiragasimli@gmail.com

Silk fibroin, a protein polymer used and investigated for biomaterial applications, is generated from Bombyx mori cocoons. When shaped into various materials, silk fibroin has amazing mechanical capabilities, proves biocompatibility, has predictable disintegration rates ranging from hours to years, and may be chemically manipulated to change surface characteristics or immobilize growth ingredients. Silk biomaterials can be produced using a variety of aqueous or organic solvent processing techniques for a variety of purposes. In this study, silk fibroin protein was extracted from Bombyx mori silkworm cocoons and then a regenerated silk fibroin (RSF) solution was made, which may then be formed into silk nanoparticles. Silk fibres were examined for degumming loss, described using circular dichroism,

and prepared samples for ultraviolet (UV) light. Silk fibres were degummed with various solutions at various time intervals.

Introduction

Bombyx more (silkworm) Silk is a special substance that has always been prized for its tenacity and brilliance. Silk has been used by doctors as a suture material for centuries, but more recently, it has attracted interest as a biomaterial because of several desirable characteristics. These qualities specifically include its biocompatibility, ease of chemical modification, slow rate of in vivo degradation, and capacity to be processed from either aqueous solution or an organic solvent into a variety of material shapes. There are numerous and inexpensive sources of this natural polymer because silkworms are widely cultivated for the textile industry, but for medical applications, the core protein must be properly extracted and prepared. The sericin component from the core fibroin fibers of the raw cocoons must be eliminated. The middle silk gland of Bombyx mori expresses a group of soluble glycoproteins known as sericin. These proteins coat the fibroin, the protein that makes up the core of the silk filament in the cocoon filament. The fibroin fibers are dissolved into an aqueous solution after this adhesive protein has been eliminated so they can be further processed into various materials.

The sericin-coated silk fibroin protein makes up native B. mori silk. Sericins, which make about 25–30% of the weight of the entire silkworm cocoon, are sticky proteins. A disulfide bond connects the light chain, which has a molecular weight of about 26 kDa, and the heavy chain, which has a molecular weight of about 390 kDa. Silk fibroin is a block copolymer rich in hydrophobic β -sheet forming blocks linked by small hydrophilic linker segments or spacers. The crystalline regions are primarily composed of glycine-X repeats, where X is alanine, serine, threonine, or valine. Within these domains lie subdomains rich in glycine, alanine, serine, and tyrosine. The result is a hydrophobic protein that self-assembles to form strong and resilient materials. The dominance of the β -sheet-forming regimes within the fibroin structure impart the protein-based materials with high mechanical strength and toughness. The toughness of silk fibers is greater than the best synthetic materials, including Kevlar® [3].

Materials and methods

Materials. The cocoons of silkworm B. mori, Lithium bromide (LiBr) (>99% purity) and cellulose dialysis tube, Sodium carbonate (Na_2CO_3) of analytical grade, Circular Dichroism Spectroscopy.

Circular dichroism spectroscopy

In this study, circular dichroism (CD) spectroscopy analysis was used to dynamically track the conformation transition changes of SF in an aqueous condition. SF CD spectra are continuously changing as ethanol is treated and stored. Our research offers helpful knowledge about the inherent characteristics of SF and environmental elements that may have an impact on SF's structural stability.

Results and discussion

To acquire silk fibroin protein, raw silk fibers must undergo a procedure called degumming in which the water-soluble sericin protein is removed. Sericin's peptide bonds are broken down hydrolytically or enzymatically during degumming, followed by its removal from the silk fibers [4]. Raw silk fibers were degummed using 0.02 M Na_2CO_3 . To investigate the effect of degumming time on sericin removal, the silk fibers were treated with 0.02 M Na_2CO_3 at different time points (30, 45, and 60

min) and in normal water for 60 min. The largest degumming loss (32.40%) was seen in the silk fiber degummed with 0.02 M Na₂CO₃ for 60 min as compared to 45 min (27.20%) and 30 min (20.70%), indicating that sericin protein was gradually removed from the silk fiber as boiling duration increased.

Raw silk fibers were degummed by boiling them in 0.02 M Na₂CO₃ for 30, 45, and 60 minutes. They were then dissolved in 9.3 M LiBr solution to create regenerated silk fibroin solutions for 30 minutes, 45 minutes, and 60 minutes, as well as 60 minutes in ordinary water [5].

Conclusion

In order to determine how long a cocoon is boiled in sodium carbonate, sericin protein was removed to varying degrees from *B. mori* cocoons. With an increase in degumming time from 30 to 60 minutes, it was shown that sericin protein was gradually removed during sodium carbonate degumming. Since using lithium in high concentrations can be harmful, dialyzing the silk solution for 96 hours made sure that the lithium was removed. A high concentration of LiBr was employed to solubilize the silk fibroin. Structural properties of RSF solution are being examined in Circular Dichroism and UV at the moment.

Keywords: *Bombyx mori*, silk fibroin, silk nanoparticles.

References

1. Altman, G.H., Diaz F., Jakuba C., Calabro T., Horan R. L., Chen J., ... & Kaplan D. L. (2003). Silk-based biomaterials. *Biomaterials*, 24(3), 401-416.
2. Giannelli M., Guerrini A., Ballestri M., Aluigi A., Zamboni R., Sotgiu G., Posati, T. Bioactive Keratin and Fibroin Nanoparticles: An Overview of Their Preparation Strategies. *Nanomaterials* 2022, 12, 1406.
3. Rockwood D.N., Preda, R.C., Yücel, T., Wang, X., Lovett, M.L., & Kaplan, D.L. (2011). Materials fabrication from *Bombyx mori* silk fibroin. *Nature Protocols*, 6(10).
4. Ho, M.P., H. Wanga, K.T. Lau, J.H. Lee, & D. Hui. (2012). Interfacial bonding and degumming effects on silk fibre/polymer biocomposites. *Composites: Part B* 43, 2801– 812.
5. Kumar S., Singh S.K. (2017). Fabrication and characterization of fibroin solution and nanoparticle from silk fibers of *Bombyx mori*. *Particulate Science and Tech.*, 35(3), 304-313.

Xülasə

Biomaterialların müxtəlif tətbiqlərində istifadə edilən protein polimeri olan ipək fibroin, *Bombyx mori* baramalarından əldə edilir. Müxtəlif materiallara çevrilən zaman ipək fibroin heyvətimiz mexaniki xassələrə, o cümlədən biouyğunluğa, saat və il diapozanunda dəyişən proqnozlaşdırıla bilən parçalanma sürətinə malikdir. İpək fibroin səth xüsusiyyətlərini dəyişdirmək və ya böyümə komponentlərini hərəkətsizləşdirmək üçün kimyəvi manipulyasiya edilə bilər. İpək biomaterialları müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif sulu və ya üzvi həlledicilərin emal üsullarından istifadə etməklə istehsal oluna bilər. Bu tədqiqatda *Bombyx mori* ipək qurdunun baramalarından ipək fibroin zülalı əldə edilib, regenerasiya edilmiş ipək fibroinin (RSF) məhlulu hazırlanıb ki, bu da ipək nanohissəciklərinə çevrilə bilər. İpək lifləri dairəvi dikroizmlə təsvir edilən təmizlənmə itkisi üçün yoxlanılıb və ultrabənövşəyi (UV) şüalandırmaq üçün nümunələr hazırlanıb. İpək lifləri müxtəlif vaxt intervallarında müxtəlif məhlullarla təmizlənməmişdir.

RISK MANAGEMENT IN THE BANKING SECTOR

Parviz Gasimov

Azerbaijan University

gasimovparviz555@gmail.com

The article is related to the management of risks in banks, especially market risks.

The field of risk management is considered one of the relatively innovative activities for world banks. The main reason for this was that the banks implemented an aggressive lending policy using a wider money supply than in the modern era in the environment of the economic activity framework.

It is clear that since aggressive lending acts on the bank's asset side, it conditions its economic growth. In addition, the bank uses the main source of profitability to ensure stock valuation and profit maximization, acting in the light of the main interests of shareholders [1].

From this point of view, in the era of traditional banking, banks have unintentionally become an important participant in the financial markets, playing the role of an important "bridge" between the borrower and the lender.

However, during the global economic recession, especially in 2007-2009, a number of banks lost their independence and suffered significant losses due to the failure to properly manage risks.

For this purpose, as a result of the meetings held in Basel, a number of banks and representatives of bank management put forward important economic regulatory norms.

Finally, the stricter capital and liquidity requirements imposed by Basel 3 have made the banks complying with these requirements a healthier list and created conditions for their sustainability.

These uniform regulatory requirements have improved and tightened credit risks, market risks, operational risks and liquidity risks [1].

For this purpose, the thesis considered the domestic requirements of the banks, which the Central Bank of the Republic of Azerbaijan should apply in accordance with the legislation on banks "On Risk Management in Banks" and Basel principles in what form and which methodologies should be used [2].

Throughout the thesis, the statistical methods and models to be used for the management of market risks of banks were preferred. In addition, detailed explanations were given about bank capital and its adequate ratio, as well as the determination of regulatory requirements and limits.

Topics such as the amount of risk-weighted assets, its effect on the capital adequacy ratio, and the importance of the leverage ratio for banks were touched upon [3].

In addition, the Duration Gap was used for the purpose of sensitivity analysis to the interest rate included in the market risks group.

In terms of Liquidity Risks, the LCR (Liquidity Coverage Ratio) and NSFR (Net Stable Funding Ratio) ratios proposed by the Basel Committee were used on a wide level of initial quick overview and application information.

More detailed information will be given in the thesis about the impact and measurement of macroeconomic factors on bank activity, as well as the Stress-Tests required to be carried out by the Central Bank 1 or 2 times a year in order to check the level of sustainability of banks against economic shocks [4].

During the Stress-Test, regarding the base and adverse scenarios of macroeconomic indicators predicted by the Central Bank for the end of that year or for the next year, as well as the impact of their variability on the in terms of profitability and liquidity, the independent variables with the closest negative and positive correlation coefficients have been determined, and the bank's interest and non-interest income and expenses, as well as the loan and deposit portfolio, the allocation of reserves to be created on loans and their forecast have been determined. It should be noted that the Stress-Test is considered the most effective method for assessing the financial and economic stability of the bank, as well as for evaluating the vital activity of the bank in the following years due to market fluctuations [4].

Therefore, using the historical data of the target bank for the following years, Multivariate Linear Regression, AutoRegression and SARIMAX models calculated from Time Series Modeling tools were used in the forecast of various indicators (dependent variables).

Inflation, Gross Domestic Product and its components, Oil and Non-Oil Gross Domestic Product, Food Prices, Oil Prices, Exchange Rates and a number of indicators were considered during the Stress-Testing.

According to IFRS 9 (International Financial Reporting Standards), banks create a reserve at a specified interest rate for loans. This section describes the identification and forecasting of Credit Risks, as well as the bank's tolerance for counterparty risks. Also, during the inter-bank comparison, the lower indicator of the bank's PAR (Portfolio-at-Risk) and NPL (Non-Performing Loans) indicators determines the lower risk level of the bank's customers and is determined as a factor explaining the lower probability of the bank's default [2].

Keywords: Risk, Macroeconomic, Liquidity, Market, Stress-Testing, Forecasting.

References

1. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Financial Literacy Portal, Basel 3.
2. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Rules on Risk Management in Banks.
3. Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Rules for calculating Bank Capital and its Adequacy.
4. <https://docplayer.biz.tr/93578867-Banklarda-stress-testl@rinaparilmasi-haqqinda-qaydalar.html>

Xülasə

Risqlərin idarə olunması sahəsi dünya bankları üçün nisbətən yenilikçi fəaliyyətlərdən biri hesab olunur. Bunun əsas səbəbi, bankların iqtisadi fəaliyyət çərçivəsi mühitində müasir dövrə nisbətən daha geniş pul kütləsindən istifadə etməklə aqressiv kreditləşmə siyasəti yeritməsi olmuşdur.

Lakin, qlobal iqtisadi tənəzzül dövründə, xüsusilə 2007-2009-cu illərdə, bir sıra bankların müstəqiliyyini itirməsi, əhəmiyyətli şəkildə itkilərlə üzləşməsi məhz düzgün şəkildə risklərin idarə olunmaması ilə bağlı olmuşdur.

Gəlirlilik və likvidlik baxımından qeyd olunan makro faktorlardan ən sıx əks və müsbət korrelyasiya əmsallarına sahib olan müstəqil dəyişənlər təyin olunaraq, bankın faiz və qeyri-faiz gəlir və xərcləri, həmçinin kredit və depozit portfeli, kreditlər üzrə yaradılacaq ehtiyatların allokasiyası və onların proqnozu verilmişdir.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ ƏXLAQ VƏ SİYASƏTİN QƏLƏBƏSİ KİMİ

Təzəgül Qasimova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

tezegulgasimova@gmail.com

İlk öncə əxlaq və siyasət məsələsinə tarixi metodoloji kontekstdən baxaq. İnsan şüurlu varlıqdır, məkan və zaman daxilində keçmişini, indisini və gələcəyini düşünərək əxlaqi-siyasi qərarlar verir və bu qərarları həyata keçirir. Müasir təhlillər göstərir ki, əxlaqi normativ qaydalar konseptual mənada həmişə siyasətə öz təsirini göstərir və göstərməkdədir. Digər tərəfdən siyasətdə baş verən ziddiyyətlər və konfliktlər də etik qayda və dəyərlərin təzahürüdür. Bildiyimiz kimi, etika qaydalar sistemi, siyasət isə qaydaların tətbiq olunduğu meydandır. Yəni hər iki anlayış - biri digərinin mövcudluğunu doğrurur. Zaman dəyişdikcə hər iki anlayış arasındakı dialektik əlaqə müxtəlif formada özünü büruzə verir. Məsələn, arzulamaq və arzuya çatmaq yolu. Buna Fridrix Nitsşenin fikirləri ilə daha anamlı izah etmək olar. “Arzulamaq və arzuya çatmaq üçün hərəkət etmək. Arzu istəniləni böyüdür. Dahi ideyalar - bunlar isə ən coşqun və ardıcıl istəyi yaradanlardır. Şeylərə daha çox dəyər verdikcə, onlara çatmağa cəhd etməmiz də artır” [2, s.159]. Müharibə tarixin hər səhifəsində bəşəriyyətin yaradıcısı və tərbiyəçisi kimi çıxış edir. Dövlət isə aramsız müharibələrdə tərbiyə olunur və özünəməxsus təbii seçmə yolu ilə inkişaf edir, onlar qarşılıqlı rəqabətdə yaşayır və bunun sayəsində biri digərini üstələyib ya məhv edir və ya diz çökdürür [1, s.75]. Azərbaycan isə bu müharibədə həm düşməni məhv etdi, həm də hərtərəfli diz çökdürdü. Və bərpaolunma dövrünə qədəm qoydu.

Müharibədən sonrakı bir cəmiyyətin, yəni zorakı təcavüzdən və müharibədən qurtulan bir cəmiyyətin yenidən formalaşması, bərpası məsələsi ortaq dəyərlərin qurulmasında təməli olan ədalətin bərpası ilə və bütün tərəflər üçün məqbul olan etik normalarla əlaqələndirilir. Burada iki istiqamət önə çəkilir. Bir tərəfdən müharibədən sonrakı cəmiyyətin yenidən qurulması ilə ortaq ədalət və ya ictimai harmoniya konsepsiyasına əsaslanan cəmiyyətin sosial, siyasi və institusional quruluşunun qanuniliyinin yenilənməsinə, digər tərəfdən isə cəmiyyətin sahib olduğu paylaşılan dəyərlərə və səy göstərdiyi ümumi hədəflərə, eyni zamanda yeni çağırışlara istinad edirik.

Beynəlxalq münasibətlərin, xüsusən də müharibə, sülh və münaqişələrin həlli ilə əlaqəli müxtəlif etik aspektləri təhlil edən nəzəri və empirik tədqiqatlara diqqət yetirən zaman ilk növbədə müharibə və müdaxilənin mənəvi cəhətdən əsaslandırılması və təhlili zamanı “sülh etikasına” diqqətin yönəldiyini görmək mümkündür. Bu zaman barışıq təmin etmək üçün müxtəlif mənəvi, siyasi və iqtisadi məqsədlərin və vasitələrin inandırıcılığı da diqqət çəkən məsələlərdəndir. Mövcud ədalətsizliklər və ədalət axtarışı ümumiyyətlə şiddətli toqquşmaların əsas səbəbi kimi göründüyündən, ədalətin yaradılması və ya bərpasının müharibədən sonrakı yenidənqurma üçün ən

vacib hədəf olması da iddia edilir. Yəni bu zaman "sülh" anlayışı "təhlükəsizlik" ilə əlaqələndirilir, "ədalət" anlayışını "qanun və qayda" anlayışları əvəz edir. Ancaq ədalətin yaradılması və ya bərpası, sadəcə qanunun aliliyinin qurulması demək deyil, daha geniş mənəvi ölçülərə malikdir. Bu səbəbdən ədalət anlayışı və davamlı ictimai harmoniyaya təklif olunan ədalət çərçivəsi, yerli sosial etik dəyərlər və qərəzsizliyin ictimai etik tələbi ilə əlaqəli olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Müharibədən sonrakı və qarşıdurmalarından sonrakı etik normalar, yalnız ədalət konsepsiyasının əhatə edə biləcəyindən daha geniş ictimai harmoniya və barışıq birgəyaşayışının daha geniş ölçülərini ifadə edir. Ümumiyyətlə "etik" termini, dəyərlərimiz, inanclarımız, "yaxşı" ya da "pis", "doğru" ya da "yanlış" saydığımız şeylərə münasibətimizlə müəyyən edilmiş hərəkətlərimizə istinad edir. Digər bir tərəfə də diqqət edək - davamlı etik və əlaqəli sosial problemlər nəticəsində və ya cəmiyyətdə aydın etik prinsiplərin olmaması (fərdə hörmət, insan ləyaqətinin qorunması, insan hüquqları, bərabərlik) səbəbi ilə qarşıdurmalar meydana gəlir və müharibələr tez-tez baş verir [3]. Münaqişə sonrası yenidənqurma siyasəti zorakı münaqişənin dayandırılmasını və qanunun aliliyinin köməyi ilə ictimai harmoniyaya və normal sosial qarşılıqlı fəaliyyətə qayıtmağı vurğulayan xüsusi bir ədalət çərçivəsinə söykənir. Bu siyasət bir neçə istiqamətdə müəyyən edilə bilər: birinci məqsəd şiddəti dayandırmaqdır; ikincisi, mümkün qeyri-adi kənar müdaxiləyə ehtiyac qalmadıqdan sonra ictimai harmoniyanı qorumaqdır; üçüncüsü, suveren milli idarəetmənin qurulması və böyük ölçüdə öz-özünə təyin edilmiş iqtisadi fəaliyyətin təmin edilməsi və əsas ictimai xidmətlər ilə işləyən infrastrukturun yenidən qurulması;

Vətən müharibəsindən zəfərlə çıxan Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrü məhz bu istiqamətdə yaşayır, desək yanlışdır. Bütövlükdə xalqın ruhu, lider istedadı, zaman, məkan, ordunun təşkili və gücü, nizam-intizam zəfərə aparan əsas ünsürlər, tələblər və hədəflər idi. Bu yolu uğurla davam etdirən Azərbaycan ərəzi bütövlüyünün bərpası üçün ilk növbədə, iqtisadi gücün vacibliyini bəyan etdi. Düzgün strategiya və düşünülmüş məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan güc toplamağa başladı, iqtisadi müstəqillik təmin edildi. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən heç kimdən, heç bir ölkədən, heç bir beynəlxalq maliyyə qurumundan asılı olmayan müasir dövlətə çevrildi, dünya üçün çox nadir inkişaf modelini yaratdı. Və sonra güclü, nizam-intizamlı, vətənpərvərlik hissi ilə dolu olan bir ordu formalaşdı. Məntiqi və dəmir idrakın nəticəsi olan bu modellər Azərbaycanı zəfərə çatdırdı. Bu zəfərdə Azərbaycan əxlaqi-siyasi dəyərləri gözləyərək qalib dövlət kimi öz imzasını atdı.

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, əxlaq, siyasət, zəfər, dəyər.

Ədəbiyyat

1. Engelqardt M.A. Tərəqqi qəddarlığın təkamülü kimi. Bakı: Zəkioğlu nəşriyyatı, 2008.
2. Nitsşe F. Hakimiyyət əzmi. Bakı: Zəkioğlu nəşriyyatı, 2008.
3. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2020/>

AQRAR SAHƏNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ ONUN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN HÜQUQİ TƏMİNATI

Abbas Quliyev

Azərbaycan Universiteti

abbas.quliyev8248@gmail.com

Aqrar təsərrüfat istənilən dövlətin milli iqtisadiyyatının ən mühüm sahəsidir. Respublikamızda aqrar sahənin inkişafına göstərilən dövlət qayğısı sayəsində regionlarda dövlət vəsaiti hesabına aqrar təsərrüfat üçün lazımı infrastruktur yaradılır, kənd təsərrüfatı sektoruna investisiyalar qoyulur.

İndiyədək aparılan tədqiqatlara əsasən söyləyə bilərik ki, aqrar təsərrüfatda sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətində yüksək dərəcədə risk mövcudluğu aqrar sahə üzrə investisiya cəlbəciliyinə təsir göstərən önəmli amillərdən birini təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasına istinadən qeyd etməliyik ki, aqrar sahəyə investisiya yatırımlarının stimullaşdırılması üçün məqsədli güzəştlərdən istifadə zəruridir. Xarici sərmayəçilər tərəfindən aqrar sahəyə vəsait qoyulması və həmçinin emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, ümumilikdə aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinə vəsait yatırılması üçün müxtəlif vergi güzəştlərindən istifadə, bu güzəştlərin stimullaşdırılması və təşviqi mühüm şərtlərdəndir. Sözsüz ki, bütün bunlar istər aqrar təsərrüfatda məhsul istehsalının yüksəldilməsinə, istərsə də eyni məhsulların daxili və xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə səmərəli şərait yaradır.

Aqrar sahənin investisiyalaşdırılması ərzaq bazarında stabilliyin təminatına istiqamətləndiyi üçün dövlətin icra etdiyi tədbirlər nəticədə investisiya proseslərinə lazımı dəstək verməklə şərtlənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, dövlətin gördüyü tədbirlər normativ hüquqi aktlar, qanunvericilik aktları, müəyyən fərman və sərəncamlar vasitəsilə həyata keçirilir [5]. Aqrar sahədə investisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin subsidiyalaşdırılması mexanizmi dövlət tənzimlənməsinə lazımı dərəcədə tətbiq edilir. Kənd təsərrüfatı istehsalında sahibkarlıq fəaliyyəti və investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsinə istiqamətlənmiş subsidiyalaşdırılma mexanizmi, adətən, heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının subsidiyalaşdırılmasına və ucuz kreditlərin cəlb edilməsinə istiqamətləndirilir.

Ölkəmizdə “Aqrar sektorda islahatların sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanın icra edilməsi nəticəsində aqrar sahədə güzəştli kreditlərin, vergi güzəştlərinin, subsidiyaların verilməsi, aqrolizin xidmətlərinin göstərilməsi və digər dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilib [2]

Ölkəmiz tərəfindən idxal olunan bir sıra mal və avadanlıqların ƏDV və gömrük rüsumundan azad olunmasına dair Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarın da başlıca məqsədini aqrar sahənin inkişafı təşkil edir. Aqrar sahədə çalışan mütəxəssislərin fikrincə, bu, öz növbəsində, təsərrüfat və müəssisələrdə dövryyə vəsaitinə qənaət etməklə texnoloji yönümlü investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradacaq.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli sərəncamı ilə “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorlarının strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri və bununla bağlı məsələlər təsdiq edilməsi haqqında” Fərmana əsasən, aqrar sektorda kiçik və orta sahibkarlıq üçün biznes mühitinin və normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, xarici bazarlara çıxışın genişləndirilməsi, innovasiyaların təşviqi uğurla davam etdirilir [3]

Son bir neçə ildə dünyada tüğyan edən COVID-19 pandemiyası nəticəsində yaranan qlobal iqtisadi böhranın səbəb olduğu mənfi təzahürlərin aqrar sahəyə təsirinin zərərsizləşdirilməsi məqsədilə bu sahənin investisiyalasdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu prizmadan yanaşdıqda, böhranlı situasiyalarda investisiyaların maliyyələşdirilməsi mexanizi kreditlər hesabına təkmilləşdirilir. Ümumi yanaşdıqda, aqrar təsərrüfat sahələrinin bilavasitə maliyyələşdirilməsi ərzaq təminatı sistemində müsbət tendensiyalara nail olunmasına münbit zəmin yaradır. Aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, kreditləşmə istiqamətlərinin seçilməsinə nəzarətin möhkəmləndirilməsi, eyni zamanda vəsaitlərin cəmləşdirilməsi bu yöndə müsbət irəliləyişlərə nail olunmasında böyük rol oynayır.

İnnovasiyalı inkişaf faktorlarına arxalanmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının artım templərinin sürətləndirilməsi sektorun zəruri investisiya ehtiyatları ilə təminatı məsələsi ilə əlaqədardır. Torpaqların münbitliyinin bərpası və mühafizəsi, eyni zamanda su ehtiyatlarından rəşional istifadə hesaba alınmaqla, əslində, qarşıdakı dövrlərdə əsas kapitalla istiqamətləndirilən investisiyalar kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəldilməsinin əsas mexanizmlərindən biri olmalıdır [4].

Aqrar sahədə investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi üçün hüquqi mexanizm hazırlanmalıdır. Bu zaman aşağıdakı aspektlərə diqqət yetirmək lazım gəlir: birincisi, aqrar təsərrüfat sahələri elə müəyyən edilməlidir ki, torpaqlardan səmərəli istifadəyə imkan versin, yəni investisiya layihəsi kənd təsərrüfatı ilə bağlı olarsa, onların sərhədlərinin tənzimlənməsi imkanlarını təmin etsin; ölkə rəhbərliyinin əcnəbilərin kənd təsərrüfatı torpaqlarında mülkiyyət hüququnu təmin etmək istəməməsinə nəzərə alaraq, bələdiyyə və dövlətin kənd təsərrüfatı torpaqlarının icarə şərtlərinin dəyişməzliyinə əlavə təminatlar müəyyən etməsi mümkün görünsün.

Açar sözlər: aqrar sahə, investisiyalasdırma, kreditləşmə, hüquqi akt, maliyyə mexanizmi.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev A., Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri. Bakı, 2019, 383 s.
2. Hacıyev E. Aqrar islahatlarda yeni mərhələ. Azərbaycan qəzeti. 10 iyun 2014-cü il, səh.3.
3. “Milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorlarının strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri və bununla bağlı məsələlər təsdiq edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Salahov S.V. Kənd təsərrüfatının inkişaf meyilləri və aqrar siyasətin prioritetləri. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2013, № 4.
2. Qasimli V.A. Investment in the agricultural sector: directions of modernization. News of ANAS (economy series) 2, Baku 2012.

SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND GENDER EQUALITY IN AZERBAIJAN

Rasim Guliyev

Academy of Public Administration under the

President of the Republic of Azerbaijan

guliyevrasim62@gmail.com

The current global economic crisis makes the search for new directions of development urgent. New approaches to development should focus on preserving nature and society, reconstructing the current situation, and ensuring future existence. In this sense, the concept of sustainable or sustainable development can be considered as a perfect theory that takes into account the mentioned aspects. Sustainable development - development that meets the needs of the present, but does not jeopardize the satisfaction of the personal needs of future generations and does not threaten the national sovereignty of other countries. The UN has put forward new long-term goals, targets, obligations that need to be implemented in relation to sustainable development. One of them is to achieve gender equality [1, 4].

Modern developed and developing countries take the provision of human rights and freedoms as a priority and define their action plans and programs on this basis. People's rights and freedoms are primarily in all directions - education, science, health, culture, politics, etc. it involves the prevention of all kinds of discrimination (racial, religious, linguistic, sexual, etc.). Based on the Universal Declaration of Human Rights, the countries of the world have joined international conventions that ensure gender equality and women's rights within the framework of the United Nations [4, 5].

The Republic of Azerbaijan joined the United Nations Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women in the context of sustainable human development. Our country adopted the Strategic National Action Program on Women's Issues in order to implement the gender policy in an orderly manner. According to the gender assessment, Azerbaijan shows a situation close to gender equality in some spheres (level of education and literacy), but in general, it shows a clear inequality in terms of women's empowerment, especially women's participation in social and political spheres and decision-making. Azerbaijan's Gender Inequality Index (GII) is 0.294 and was ranked 91th among 191 countries in 2022. In Azerbaijan, women are represented in 18.2% of seats in the parliament. Female labor market participation is 60%, but male participation is 67%, which is relatively high compared to other CIS countries [2, 3, 6].

Many steps are being taken to ensure gender equality, but different approaches are still found in many sectors. So, giving more priority to men in employment matters, in the process of appointment to managerial positions, in setting high salaries leaves us out of development. However, increasing the number of women leaders can lead to more successful results in the management of companies and organizations. For this reason, supporting women's participation in education, preventing termination of employment in companies for many reasons (new marriage, not having

children, marriage planning reasons), directing women to leadership training in the work process, ensuring that female leaders are successful in coaching high potential women results can be obtained. In general, increasing the number of organizations that protect women's rights, making small investments to improve the power and opportunities of women in society, conducting and financing projects related to the employment, education and development of women in the regions can have positive effects in solving existing problems.

As it is known from statistics, gender inequality is higher in regions than in cities. Taking this into account, establishing small women's businesses in the regions and making investments in them will support increasing the employment of women entrepreneurs. At the same time, investing in free training and courses for women entrepreneurs to establish their own businesses and their development will be considered a priority step.

Keywords: Sustainable development, gender, equality, Azerbaijan.

References

1. Achieving Sustainable Development and Promoting Development Cooperation, United Nations, 2008, s.295.
2. Azerbaijan Country Gender Assessment, Asian Development Bank, 2019, s.93.
3. Azərbaycanca Gender bərabərliyinin Qanunverici əsasları, Bakı- Səda nəşr, 2007, s.165.
4. Empowering Women at Work, International Labour Organization 2021, s.110.
5. Gender Equality and the Sustainable Development Goals in Asia and the Pacific, Asian Development Bank, 2018, s.243.
6. United Nations Sustainable Development Cooperation Framework, UN-Azerbaijan Sustainable Development Cooperation Framework, 2021, s.63.

Xülasə

Bütün inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gender bərabərliyinin təmin olunması Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən biridir. Bununla belə, ölkəmizdə gender bərabərliyinə nail olmağa mane olan bir çox çətinliklər mövcuddur. Bu məqalə Azərbaycanın inzibati sistemində gender bərabərsizliyinin mövcud səviyyəsini təhlil edərək, qeyd olunan problemin həlli üçün alternativ yolların təklif edilməsi ilə yekunlaşdırılır.

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ PUBLİSİSTİKASI

Günəl Quliyeva, Günəl Şakirli

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

elcanselcanquluzade@gmail.com

Azərbaycan mətbuatı zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Cəmiyyətimizin inkişafında mətbuatın yeri danılmazdır. Mətbuat yarandığı dövrdən insanların maarifləndirilməsində müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan mətbuatının əsası “Əkinçi” qəzeti ilə qoyulmuşdur. “Əkinçi” qəzeti Azərbaycan dilində nəşr olunmuş ilk milli qəzetimizdir. “Əkinçi” qəzetinin yaranması görkəmli maarifçimiz olan Həsən bəy Zərdabının adı ilə bağlıdır. Qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci il 22 iyul tarixində Bakıdakı qubernator mətbəəsində nəşr edilmişdir. Müasir dövrdə 22 iyul Azərbaycanda “Mətbuat Günü” kimi qeyd edilir. Ayda iki dəfə nəşrə buraxılan “Əkinçi” qəzetində məşhur dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axunzadənin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əsgər ağa Göraninin, Seyid Əzim Şirvaninin, Məmmədağa Əlizadə Şirvaninin və digərlərinin məqalə və yazıları dərc olunmuşdur. 1877-ci ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsində Bakı qubernatoru 1877-ci ilin 29 sentyabr tarixində “Əkinçi” qəzetinin fəaliyyətinə rəsmi olaraq qadağa qoymuşdur. Ümumilikdə, “Əkinçi” qəzetinin 56 sayı işıq üzü görmüşdür.

S.Ə. Şirvaninin əxlaqi-didaktik səpkidə yazdığı əsərlərinin ana xəttini maarifçilik ideyalarının təbliği tutur. 70-ci illərdə “Əkinçi” qəzetində çap etdirdiyi şeirlərində şair mədəni geriliyi pisləyir, insanların qarşılaşdığı çətinliklərin səbəbini savadsızlıqda görürdü:

Dadü fəryad, ey güruhu- izam,
Oldu zaye bu milləti-islam.
Günü-gündən zəlili-xar olduq,
Möhnəttü qüssəyə düçar oldu [5].

S.Ə.Şirvani “Əkinçi” qəzetinin redaktoru Həsən bəy Zərdabiyə ünvanladığı mənzum məktublarında oxucularına mətbuatın faydası haqqında məlumat verirdi. Şair öz müasirlərini qəzet oxumağa, qəzetin nəşrinə yaxından köməklik göstərməyə çağırırdı:

Bəs “Əkinçi” cəlalımızdı bizim,
Nasehi-xoşməqalımızdı bizim.
Səy edin, ey guruhi-niksifat,
Etməsin ta “Əkinçi” vəfat [5].

“Əkinçi” qəzetindən sonra həmin dövrdə nəşr olunan və “Əkinçi” qəzetinin boşluğunu doldura bilən qəzetlərdən biri və birincisi “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti olmuşdur. Bu qəzet 1879-1880-ci illərdə Tiflisdə “Ziya” adı ilə, daha sonra 1882-ci ildə Tiflisdə və 1883-1884-cü illərdə Şamaxıda “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə nəşr olunub. Tarixdən məlum olduğu kimi iki il fasilədən sonra işıq üzü görən “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti mövzu və ideya baxımından “Əkinçi” qəzetinin davamçısı hesab

oluna bilər. Hər iki qəzetdə dil anlaşılıq və sadə idi. Həmçinin bu qəzetlərdə tərcümələrə də yer verilirdi ki, bu da həmin dövr üçün alqışlanası bir hal hesab olunurdu.

“Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin də tərəfdarları çox idi. Onlar arasında Səid Ünsizadə, Kamal Ünsizadə, Cəlal Ünsizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Aleksandr Çernyayevski kimi müttəfəkkirlər var. Seyid Əzim Şirvani “Qəzet nədir?” başlığı altında olan şeirində qəzetin əhəmiyyət və dəyərini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır:

Qəzetin çoxdur xəlqə mənfəəti,
Nə bilir kim ki, yoxdu mərifəti.
Nə deyim, vəhyi-asimandır ol,
Leyk ərbabi-hal canıdır ol [5].

Həmin dövrdə nəşr olunan qəzetlərdən biri “Kəşkül” qəzetidir. Bu qəzet də ideya baxımdan “Əkinçi” qəzetinə çox yaxındır. “Kəşkül” qəzetində də sənətkarlıq və mədəniyyət məsələlərinə toxunulmuşdur. “Kəşkül” qəzeti 1883-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur. Bu qəzet təkcə Azərbaycan dilində deyil, ərəb və fars dilində də nəşr olunub.

“Kəşkül” qəzeti ilə Seyid Əzim Şirvani, Firudun bəy Köçərli, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı əməkdaşlıq edib. Həmçinin Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə və Seyid Əzim Şirvani kimi dahilərin yaradıcılığına “Kəşkül” qəzetində yer verilmişdir. Seyid Əzim Şirvaninin qəzetin birinci sayında “Qurani-əzimülşən və çobani-nadan”, “Kor atlandı kəndin basdı” başlığı altında rəvayətləri dərc olunmuşdur [4]. “Kəşkül”ün növbəti saylarında şair “Kəlilə və Dimnə”dən və Klassik Şərq ədəbiyyatına məxsus nümunələrdən bir tərcümə əsərləri ilə yaxından iştirak etmişdir.

Açar sözlər: Mətbuat, Seyid Əzim Şirvani, qəzet, maarifçilik, poeziya, ədəbiyyat.

Ədəbiyyat

1. Aşırlı A. Azərbaycan mətbuat tarixi: 1875-1920. Elm və təhsil, Bakı, 2009, s.296.
2. Cavadova E. Həsən bəy Zərdabinin etnoqrafik görüşləri, Elm və təhsil, Bakı, 2012, s.164.
3. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1974, 486 səh.
4. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/iyul/448910.htm>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Seyid_%C6%8Fzim_%C5%9Eirvani
2. Bayramoğlu A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından 1918-ci ilə qədər). Bakı-1997, 240 səh.

BAKİ-ABŞERON BÖLGƏSİNDƏ DİNİ ABİDƏLƏRİN TRANSFORMASIYASI

Nərmin Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

nerminquliyeva7@gmail.com

Azərbaycanın mədəniyyətlər qovşağında yerləşməsi, həm dini azad fikirliyin və tolerantlığın olmasına, həm də yeni dini cərəyanların zaman-zaman yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan olduqca unikal bir mədəniyyətə malikdir. Bu torpaqda uzun əsrlər boyu dünyanın ən aparıcı mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermişdir. Bu torpaqda atəşpərəstlik, türk, iran, qafqaz, yəhudi, xristian, islam, Şərqi, Qərbi, slavyan, sosializm və s. kimi müasir dünya sivilizasiyasını formalaşdıran mədəniyyətlər çulğalaşmış, dünyanın inkişafı üçün nümunə olan mədəniyyət, inkişaf modelləri yaratmışdır. Polietnik və çoxkonfessiyalı Azərbaycanda formalaşmış multikulturalizm dəyərlərinin dini müstəvidə əks-sədasının köklərini də araşdırmaq xeyli maraqlıdır və bunları milli-mədəni irsimizin məşhur nümunələrində aydın görürük.

Bakı-Abşeron bölgəsində tarixən bir çox dini təriqətlərin nümayəndələri yaşamışdır. Bunu bu bölgədə olan dini abidələr sübut edir. Bu ərazilərdə İslam dini yayılana qədər bir çox dini abidələr tikilmişdir ki, İslamdan sonra bu abidələr məscidlərə çevrilmişdir. Bunlara misal olaraq Məhəmməd, Nizaməddin və Aşur məscidlərini göstərə bilərik. Məhəmməd məscidi və ya Sınıqqala məscidi Bakının dövrümüzə çatmış ən qədim məscididir. İki: yeraltı və yerüstü mərtəbələrə ibarət olan məscid binası X–XI əsrlərdə inşa edilmişdir.

Aşur məscidi İcərişəhərin tarixi mərkəzində Qız qalası ilə Sınıqqala məscidi arasında yerləşir. Məscid XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən əsasən Dağıstandan köçmüş, xalq arasında ləzgi adlanan camaatın daha çox toplanması ilə əlaqədar olaraq Ləzgi məscidi kimi də tanınmışdır. Məscidin qədim atəşpərəstlik məbədi üzərində inşa olunduğu ehtimal edilir [1, s.47].

Nizaməddin məscidi Bakının Suraxanı rayonunda yerləşən Əmircan qəsəbəsinin (köhnə Xilə kəndinin) ən qədim tarixi abidələrindən biri olmuşdur. Bu məscidində ilk zamanlar atəşpərəst məbədi kimi istifadə olunduğu ehtimal olunur.

Azərbaycanda yəhudi icmaları ilə bərabər xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən dini icmalar da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə pravoslavlıq qoluna mənsub xristianlar çoxluq təşkil edir, xristianlıq əsasən Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində geniş yayılmışdır. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1920-ci ildə bağlanmış Cen Mironosets kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav kilsəsinə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, kilsəni 1907-ci ildə məşhur Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev inşa etdirmişdir. 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksi bu məbədə baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Kilsə Sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunduğunda dağıntılara məruz qalmışdır. Kilsənin təmirini Moskvada yaşayan azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüş, baş kafedral kilsə tezliklə təmir olunmuş və 2003-cü ilin mart ayında dindarların istifadəsinə verilmişdir. Kilsənin açılış mərasimində Ümummilli Lider Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin nümayəndələri iştirak etmişlər [2, s.78].

Şəhərin dini abidələrinin hərəsi öz siması, taleyi, tarixi yaddaşı ilə bənzərsizdir. Abşeron yarımadasında dini məqsədlə inşa edilən hər bir dini abidə özündə hansı dinin xüsusiyyətlərini daşımından asılı olmayaraq, həmin dinin yüksək mədəniyyətə malik olduğunun bir daha əyani sübutdur. İslam dininin meydana gəlməsi və Azərbaycanda yayılması burada öz əzəməti, möhtəşəmliyi, qədimliyi, gözəlliyi ilə seçilən dini ibadətgahların yaranmasına rəvac vermişdir. Bu gün Azərbaycanın ərazisində mövcud olan dinlər, məzhəbindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda dini turizmin, tarixi– mədəni turizmin inkişafına imkan verir.

Bu faktlardan göründüyü kimi qədim dövrdə olduğu kimi müasir dövrdə də bu bölgədə ümumiyyətlə Azərbaycanda mövcud olan dini təriqətlər öz dini inanclarını sərbəst şəkildə icra edirlər. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət ilə seçilmişdir. Digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət, onlarla sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoş məramlılığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkan olmuşdur.

Açar sözlər: Məscid, məbəd, dini təriqət.

Ədəbiyyat

1. Qiyasi C., Nizami dövrünün memarlıq abidələri, Bakı, İşıq nəşriyyatı, 1991, 264 səh.
2. Quluzadə M. Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri (İslam dininin timsalında 1920-2000-ci illər), Bakı, Açıq dünya, 2002.

YAZILI ƏDƏBİYYATDA M.P. VAQİFİN XƏLƏFLƏRİ

Minarə Quluyeva

Bakı Dövlət Universiteti

minaraguliyeva75@gmail.com

M.P.Vaqif davamçıları arasında görkəmli şairimiz Qasım bəy Zakirin adını çəkmək istərdik. Zakirin qoşmaları öz ideya dərinliyi, bədii formaların rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Qasım bəy Zakir sələflərinin ədəbi ənənələrini yeni tarixi şəraitdə davam etdirərək, klassik üslubda yazdığı qəzəlləri, müxəmməs, müstəzad, təcibənd, tərkibbəndləri ilə yanaşı, yaradıcılığında xalq şeiri formasına da – qoşma, təniz və gəraylılara da geniş yer ayırmışdır. Dünyəvilik, həyat eşqi, nikbin əhvali-ruhiyyə, saf və təmiz insani hisslər, humanist duyğular, işıqlı, xeyirxah əməllər uğrunda mübarizəyə çağırış bu şeirlərin aparıcı motivləridir.

Qasım bəy Zakirin öz sadəliyi, oynaqlığı ilə nəzəri cəlb edən qoşmalarında odlu bir qəlb ilə sevən aşiqin iztirabları səmimi ifadə olunmuşdur. Hisslərin həyatiliyi qoşmaların daha bədii, daha təsirli çıxmasına şərait yaratmışdır.

Qasım bəy Zakir də M.P.Vaqif kimi Azərbaycan gözəllərini səmimi qəlbdən təsvir edir. Hər iki şairin gözəllik kredosu oxşardır.

Öz dövrünün xanımlarını daxilən və xaricən gözəl görmək istəyən şairin qoşmaları üçün

bədiilik, daxili formaların oynaqlığı, mənanın zənginliyi, dilin obrazlılığı, emosionallığı, bədii təsvir vasitələrinin yerli-yerində işlədilməsi səciyyəvidir. Bu baxımdan Qasım bəy Zakirin öz böyük ustadı M.P.Vaqifdən bədii dil və sənətkarlıq məsələlərində çox şey öyrəndiyi aydın olur.

*Həqdi gözəl çoxdu cahan içində,
Gözəldə bir neçə nişanə gərək
Əvvəl aşiqinə mehriban ola,
Ondan qeyrilərə biganə gərək* [1, s.59-60].

Qasım bəy Zakirin qoşmalarından ictimai motivlərinə görə seçilən “Durnalar” şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında və şifahi xalq yaradıcılığında durnalara müraciətlə yazılmış qoşmalar çoxdur.

“Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” dastanlarında, aşıqların, xalq şairlərinin durnalara həsr edilmiş qoşmalarında həsrət hissi üstünlük təşkil edir. Vətənə, elə, ailəyə həsrət motivi “Durnalar” qoşmalarının əsas xüsusiyyətləridir. Bu baxımdan M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin və Q.Zakirin “Durnalar”ı diqqətəlayiqdir.

M.P.Vaqifin “Durnalar”ı öz nikbinkiyi, gözəl əhvali-ruhiyyəsi ilə seçilir.

M.V.Vidadinin “Durnalar”ı isə gərgin, kədərli hisslərlə, şikayət motivləri ilə diqqəti cəlb edir.

“Qasım bəy Zakir öz “Durnalar”ını M.P.Vaqifin və M.V.Vidadinin “Durnalar”ını oxuduqdan sonra yazmışdır” [1, s.59-60].

Q. Zakir durnalara öz qəlbini açır, zamanəsindən şikayətlənir:

*Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar,
Qatarlanıb nə diyardan gəlirsiz,
Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, durnalar?! [2, s.21-22]*

Qasım bəy Zakir Bakıda sürgündə olduğu zaman yazdığı “Durnalar” qoşmasında Şuşada dustaq vəziyyətində saxlanılan ailəsini, Sibirə sürgün edilmiş övladlarını, viranə qoyulmuş kəndini xatırlayır.

*Mən sevmişəm onun ala gözüünü,
Nəsib ola bir dəm görəm üzünü
Gecə-gündüz canan deyib ağlaram,
Var isə canandan sizdə bir xəbər?! [2, s.48-49]*

Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında badi-səbaya (səhər küləyinə) müraciətlə yazılmış şeirlər çoxdur.

Qasım bəy Zakirin qoşmaları arasında “Dedin nə dedi?” rədifli qoşması Vaqif üslubunu çox xatırladır. İnsanlar daim Günəşə, Aya böyük heyranlıqla tamaşa edirdilər. Qasım bəy Zakir də Vaqif kimi sevgilisinin camalını Aya, Günəşə bənzədir:

*Badi-səba, mənim dərdi-dilimi,
Ol büti-zibayə dedin, nə dedi?
Ahu naləm asimana yetdiyin
Gərdəni minayə dedin, nə dedi? [2, s.48-49]*

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki nəticə etibarilə Vaqifin üslubuna sadıq qalan

xələflərinin yaradıcılığında bədiilik, daxili formaların oynaqılığı, mənanın zənginliyi, dilin obrazlılığı, emosionallığı, bədii təsvir vasitələrinin yerli-yerində işlədilməsi səciyyəvidir.

Açar sözlər: qoşma, şair, ideya, həyat eşqi, bədii, emosionallıq, nikbinlik, Azərbaycan ədəbiyyatı, şikayətlənmək.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov S. Qasım bəy Zakir, Bakı: Yazıçı, 2010, 184 s.
2. Məmmədov K. Qasım bəy Zakir, Bakı: 1957, 181 s.

METAFORA VƏ ONA DAİR BAXIŞLAR

Gülzar Quluzadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

gulnarguluzadeh@gmail.com

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik şəxslər cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitqin axıcılığı, gözəlliyi və ona sahib olmağın yolları, vasitələri böyük dahi şəxsiyyətlərin daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bütün xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatlarında söz, gözəl danışmaq qabiliyyəti bəşəriyyətin təməl daşı kimi qiymətləndirilmiş, xilqətin əzəlinin söz olduğu təlqin edilmişdir. Biz öz nitqimizi zənginləşdirmək üçün gündəlik olaraq müxtəlif nitq üslublarından istifadə edirik. Dil vahidlərinin üslubi keyfiyyətləri müxtəlifdir. Bu keyfiyyətlər dilin fonetika, leksika və qrammatika imkanları əsasında formalaşır, nitqə üslubi çalarlıq gətirərək onu mənalı, kəsərli, səlis və çevik edir, eyni zamanda estetik gücünü artırır. Nitqimizin üslubi rəngarəngliyinin təmin olunmasında bədii təsvir vasitələrinin (metafora, metonimiya, müqayisə, mübaliğə, bənzətmə, epitet, sinekdoxa, tabu sözlər və s.) müstəsna rolu vardır.

Adətən metafora bədii təsvir vasitəsi olaraq qəbul edilir və qiymətləndirilir. Eyni zamanda bədii ədəbiyyatlarda onun haqqında bədii təsvir vasitəsi olaraq danışılır. Təsirli bir vasitə olaraq metaforadan emosional-ekspressiv xarakterli nitqdə istifadə olunur. Qədim Roma alimi Kvintilian metaforanı məcazın ən yaxşı növü hesab edərək onu “təbiətin vergisi” olaraq qiymətləndirmişdir: Ümumiyyətlə metafora, yaxud başqa sözlə desək, mənə köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara da ad verir.

Bildiyimiz kimi, metafora qədim yunan sözü olan “metaferein” sözündən götürülüb, mənası “köçürmə” deməkdir. Metafora sözü etimoloji baxımdan müəyyən əlamət və keyfiyyətlərin bir obyektədən başqa bir obyektə köçürülməsini ifadə edir və dildə işlənən sözlərin əlavə mənə çalarları qazanmasını təmin edir. Şifahi nitqdə və ya danışq dilində müxtəlif metaforalardan istifadə olunmasında əsas məqsəd dildə emosionallıq, ifadəlilik və bədii yaradıcılıqda obrazlılıq yaratmaqdan ibarətdir.

Metaforanın təbiətini ilk dəfə qədim yunan alimləri və ilk növbədə Aristotel müəyyən etmişdir. Qədim dövr alimləri metaforanı sözün semantikasından irəli gələn bir hadisə olaraq qiymətləndirmişlər. Belə ki, Aristotel metaforanın əmələ gəlməsində müxtəlif əşya və hadisələr arasında olan bənzəmə kimi əlamətlərin mövcudluğunu və adları olmayan əşyaları adlandırmağı əsas səbəb olaraq qeyd etmişlər [13, s.158].

Metafora termininə e.ə.IV əsrdə yaşamış qədim yunan alimi Aristotelin “Poetika” əsərində rast gəlinir. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, metafora yeni yaranmış bir termin deyil, sadəcə ona həmişə ədəbiyyatşünaslıq termini və ya bir üslubi vasitə kimi yanaşılmış və həmin istiqamətdə də təhlil olunmuşdur. “Poetika” əsərində Aristotel metaforanın semasioloji bir hadisə olduğunu göstərmiş, onun əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması kimi qiymətləndirmişdir. Həmin əsərdə Aristotel metaforaya belə bir tərif vermişdir. “Metafora qeyri-adi bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, yada növdən növə keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır”. Aristotelin metaforaya verdiyi tərif belə ümumiləşdirə bilərik: Metafora - dil qaydasının pozulmasıdır, lakin dildə olan bu pozulma əşyaların qohumluq əlaqələrinin dərkini daha da aktuallaşdırır. Aristotela əsasən metafora hər hansı bir sözlə bildirilən şeydir. Aristotel metaforanı əhatəsindən kənar mikro və makro kontekstlərdən kənarda ayrıca götürülmüş söz olaraq nəzərdən keçirir, daha dəqiq desək, Aristotelin fikrincə metafora başqa bir yerə aid olan hər hansı bir sözün köçürülməsidir.

M.Siseronun fikrincə, metafora ilk öncə dildəki leksik çatışmazlıqlar nəticəsində, yəni ünsiyyətin praktik tələbatlarından yaranır. Bu halda isə metafora dilin lüğət tərkibinin kifayət qədər zəngin olmamasını kompensasiya edir. Dilçilikdə metaforanın bədii vasitə kimi rolunu isə qədim Roma alimi Kvintilian çox düzgün şəkildə müəyyən etmişdir. Kvintilian metaforanı məcazın “ən gözəli” hesab etməklə yanaşı, onu “təbiətin vergisi” olaraq qiymətləndirmişdir: “Metafora, yaxud məna köçürməsi nitqi gözəlləşdirməklə bərabər, adları olmayan əşyalara adda verir” [18, s.41]. “Metafora, əsasən, təsir etmək, müəyyən cəhətləri nəzərə çatdırmaq üçündür” [13, s.219]. Dilçilikdə bu tərif hələdə öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır və müasir dövrdə metafora ilə bağlı bütün araşdırmalarda və tədqiqat işlərində istifadə olunmaqdadır. M.Kvintilian özünün “Natiqlərin təhsili” kitabında metaforaların yaranmasının başqa bir motivini “nalayiq sözlərdən qaçmaq” olmaqla verib onun qadağa funksiyasının mövcudluğunu qeyd edir. O, metaforanı ən gözəl və ən vacib məcaz olaraq adlandırır. Metafora həm bədii ədəbiyyatda, həm də gündəlik həyatda nitqimizdə istifadə etdiyimiz bədii təsvir vasitəsidir. Müasir dilçilikdə metafora sözün əlavə məna çaları qazanması kimi qəbul olunur. Leksik ifadə vasitəsi və üslubi vasitə kimi metafora üslubiyyatın bir hissəsidir. Dilçilikdə metaforaya linqvistik mənanın genişləndirilməsi kontekstindən baxdıqda, metafora bir tərəfdən konseptual mənbə funksiyası yerinə yetirir, daha dəqiq desək linqvistik prosesin inkişaf vasitəsidir. Digər tərəfdən isə metafora eksperimental öyrənmənin çox geniş təcrübi-tədqiqat bazasının yaradılması üçün son dərəcə heyvətləndirici mahiyyət olub, təcrübi-nəzəri qüvvə toplamaqla təşəkkül tapma prosesində olan bir elmi yanaşmadır.

Açar sözlər: Metafora, dil vahidi, dilçilik, məcaz, məna köçürülməsi.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva V.E. Bədii üslubda metaforanın üslubi rolu, Bakı, 2019.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı. Elm, 1980.
4. Античные теории языка и стиля. ОГИЗ, 1936, с.158.

КОНЦЕПЦИЯ ПОЛНОЙ МАТЕМАТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ НА ПРИМЕРЕ ОПИСАНИЯ ДВИЖЕНИЯ МУЛЬТИКОПТЕРОВ

Али Гурбанов, Гюлюш Набадова,

Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования АР

ali.qurbanov0087@gmail.com

На сегодняшний день опубликовано множество работ, посвященных математическим моделям, описывающим движения мультикоптеров (квадрокоптеров, гексокоптеров и т.д.) [1]. В этих работах хотя и описывается один и тот же процесс одного и того же динамического объекта, но модели описания этого процесса (в данном случае движения мультикоптера) немного отличаются. Это отличие связано с тем, что на процесс движения мультикоптера, как и на любой реальный физический процесс, влияет множество физических сил. При составлении математической модели, как правило отбрасываются силы, влиянием которых можно пренебречь. Таким образом, принципиальной проблемой при описании движения мультикоптера является определение физических сил, влияние которых существенно при конкретных внешних условиях и поставленной задаче.

Анализ доступной литературы по математическим моделям мультикоптеров показал, что в большинстве случаев авторы не проводили никаких исследований по определению степени влияния физических сил на движение мультикоптера. При моделировании движения мультикоптеров просто брались основные силы (гравитационная сила и сила тяги винтов мультикоптера) и к ним добавлялись более слабые силы (аэродинамические силы, сила Кориолиса и т.д.). Таким образом, манипуляции с наличием в математической модели описания движения мультикоптеров тех или иных сил незначительного воздействия позволяли авторам придавать своим работам "научную новизну".

В данной работе предлагается принципиально новый подход к математическому моделированию движения мультикоптеров. Суть предлагаемого подхода заключается в объединении в единую модель всех сил, которые в той или иной степени могут влиять на движение мультикоптера. Для этой цели авторами данного тезиса были изучены работы по моделированию движения мультикоптеров, определен список всех физических сил, которые были использованы в известных на сегодняшний день моделях. Влияние всех этих сил вошли в объединенную модель движения мультикоптера. Учитывая, что подобные модели процессов (учитывающие всевозможное влияние) в литературе (например, в [3]) называют "полными моделями", в этой работе математическая модель описания движения дронов также названа "полной".

Очевидно, что учитывать влияние всех существующих сил на объект невозможно так как их количество бесконечно. Например, гравитационное влияние на мультикоптер небесных тел (Солнца, Луны, планет солнечной системы) можно вычислить с высокой точностью. Или влияние сил вязкости в пограничном слое между корпусом мультикоптером и набегающим воздушным потоком. Но на фоне других сил эти влияния не отразятся на движении мультикоптера. Поэтому такие слабые силы не учитываются в существующих математических моделях движения мультикоптера и они не должны присутствовать в полной математической модели движения. В тоже время в существующих моделях достаточно часто встречается сила Кориолиса, поэтому эту силу целесообразно включить в полную модель, хотя ее влияние незначительно. Необходимо отметить, что в известных на сегодняшний день моделях не присутствует сила Архимеда. Это связано с очень незначительным влиянием этой силы на движение мультикоптера в классических условиях. Однако в определенных условиях влияние архимедовой силы может быть существенным, например, при движении под водой (при эксплуатации подводного дрона), при полетах на планетах с плотной атмосферой (например, в обозримом будущем при полетах в верхних слоях Венеры), при полетах дронов-дирижаблей (в дирижаблях архимедова сила является основной) [2]. Поэтому присутствие архимедовой силы в полной математической модели движения мультикоптера можно считать уместным.

Для анализа степени влияния на движение мультикоптера каждой из физических сил, описанных в полной математической модели, предлагается разработка пакета прикладных программ (ППП). PPP должен состоять из отдельных программных модулей, в каждом из которых осуществляется вычисление воздействия физической силы на движение исходя из текущих условий полета. Текущими условиями могут быть: плотность воздуха (вычисляемая по данным датчиков атмосферного давления), от которого зависят аэродинамические силы и архимедова сила; высота полета мультикоптера, от которого зависит гравитационная сила притяжения Земли; скорость и направление полета, от которых зависит сила Кориолиса, и т.д.

Предлагаемый к разработке PPP позволит оценивать влияние на движение мультикоптера каждой учитываемой физической силы. Таким образом, имитируя полет мультикоптера на компьютере, можно заранее определиться какими силами можно пренебречь в данных условиях полета. Далее, PPP может быть применен для реального управления мультикоптером. Структура PPP, состоящая из отдельных программных модулей, позволяет отключать те модули, в которых осуществляется вычисление физических сил, принятых незначительными при условиях и задачах конкретного полета. Таким образом, значительно снижается вычислительная нагрузка на бортовой компьютер мультикоптера, управляющий движением.

Ключевые слова: математическая модель, движение, мультикоптер, дрон

Литература

1. Artale V., C.L.R. Milazzo and A. Ricciardello. Mathematical Modeling of Hexacopter. Applied Mathematical Sciences, Vol. 7, 2013, no. 97, pp. 4805-4811.

2. Вслед за США. В РФ разрабатывают дрон-дирижабль на солнечных батареях, <https://focus.ua/digital/524732-vsled-za-ssha-v-rf-razrabatyvayut-dron-dirizhabl-na-solnechnyh-batareyah-zachem-on-nuzhen>
3. Полная математическая модель, <https://www.ngpedia.ru/id160054p1.html>

Xülasə

Multikopterlərin hərəkətinin riyazi modelləşdirilməsinə prinsipial yeni yanaşma təklif olunur: multikopterin hərəkətinə müəyyən dərəcədə təsir göstərə bilən bütün fiziki qüvvələr vahid modeldə birləşdirilir. Bu cür modellər "tam model" (ingiliscə "full model") adlanır.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA TÜRK HƏYAT TƏRZİNƏ DAİR STEREOTİPLƏRİN İFADƏSİNƏ DAİR

Nərgiz Qurbanova

AMEA Gəncə filialı

nargizmm79@mail.ru

İntibah dövrü ingilis ədəbiyyatında “Türk” konseptinin reallaşmasının ən maraqlı cəhətlərindən biri, heç şübhəsiz ki, türk həyat tərzinin, məişətinin, adət-ənənələrinin stereotipikləşməsi ilə bağlıdır. Belə ki, Şərqdə həmin dövrdə cətəyan edən proseslərə baxış, əskər hallarda Qərb-xristian öngörüşü prizmasından yanaşma sərgiləyirdi ki, bu da müəyyən faktların, həyat realilərinin stereotipik formatda nəzərdən keçirilməklə ümumilikdə, türk obrazına şamil edilməsini mümkün edirdi. Yəni, bir qisim hallarda konkret bir qərblinin, o cümlədən ingilisin canı, qəsbkar türklə qarşılaşması sonralar onun nəzərində bütöv türk toplumunun həmin ilk neqativ görüş təcrübəsinin prizmasından dəyərləndirilməsinə sürükləyə bilərdi. Təəssüf doğuran cəhət budur ki, bəzi hallarda ingilis ədibləri də, özlərinin yüksək təhsilli, zəngin məlumatlı olmalarına rəğmən bu stereotipikləşmə “məngənəsinə” tuş gələ bilirdilər. Şərq həyat tərzinin ekzotik gözəlliyi, Qərb həyat standartlarından fərqliliyi “Türk” konseptini cazibədar etdiyi qədər də, öngörüşlü münasibətlə qarşı-qarşıya qoyurdu. Həmin ekzotik həyat tərzini elementlərindən biri Osmanlı imperatorlarının onlarla, hətta yüzlərlə kənizə malik olması və eləcə də müqəddəs Qurani-Kərimin icazə verdiyi çoxarvadlılıq imtiyazından yararlanması ilə bağlı idi. Xatırladaq ki, “Türk” konseptinin işlənilməsinə öz əsərlərinin səhifələrində yetərincə geniş vermiş K. Marlo I Yelizaveta dövrünün yetirməsi idi. Əgər yada salsaq ki, I Yelizavetanın atası VIII Henri başqa arvadla evlənmək üçün birinci halda Roma Papasına düşmən kəsilməklə anqlıkan kilsəsini katolisizmdən ayırmış, ikinci halda isə növbəti arvadını edam etdirmişdir, bu zaman Osmanlı İmperatorlarının çoxarvadlılıq “imtiyazının” cazibəsi daha aydın ortaya çıxar. Belə ki, ingilis tarixinin “göy saqqallı” kralı kimi məşhurlaşmış VIII Henrinin [6] həyat hekayəsi fonunda Osmanlı imperatorlarının haqqında qeyd etdiyimiz həyat tərzini Osmanlı sarayını, Osmanlı hərəmxanasını bir növ maraq mərkəzinə, cazibə nöqtəsinə çevirmişdi. Bu mənada Kristifer Marlonun Əmir Teymura həsr etdiyi pyesində məhz, bu kimi detallara xüsusi diqqət yetirməsi maraq doğurmaya bilməz.

*By Mahomet my kinsman's sepulchre, And by the holy Alcoran I swear,
He shall be made a chaste and lustless eunuch, And in my sarell tend my concubines; And all
his captains, that thus stoutly stand, Shall draw the chariot of my emperess, Whom I have
brought to see their overthrow! [2].*

Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, Marlo İldırım Bəyazit obrazının dili ilə o dövrün Osmanlı sarayının iyerarxik strukturu haqqında kifayət qədər məlumatlılığını ortaya qoyur. Belə ki, məlum olduğu kimi, İstanbulun fəthindən sonra Fateh Sultan Mehmet tərəfindən ilk Osmanlı hərəmxanasının qurulması göstərişi verilmişdir. Belə ki, daha öncəki dövrlərdə Osmanlı İmperatorları və yüksək saray əyanları əsir götürülmüş qadınlarla təhlükəli münasibətlər və həmin qadınların ətraf aləmlə əlaqələrinin nəzarətdən kənarda qalması dövlətin təhlükəsizliyi baxımından uyğunsuz idi və arzuolunmaz hallara gətirib çıxara bilirdi [4]. Məhz, bu səbəbdən də Fatihin hərəmxanasının qurulması və buna bir çox cəhətdən təhlükəsiz olan etibarlı şəxslərin nəzarət etməsi ilə bağlı təşəbbüsü Osmanlı dövlətinin təhlükəsizliyi baxımından atılmış vacib addım kimi, sonrakı nəsillər İmperatorlar tərəfindən də ənənə şəklində, saray quruluşu, saray rutini, yaşam qaydası şəraitində ənənə halına, yaşam standartı halına salındı. O da məlumdur ki, Osmanlı İmperatorlarının saraylarında hərəmxanasının idarə edilməsi işinə kastrasiyaya məruz qalmış (xədim edilmiş) kişilər cəlb olunurdu. *Hərəm ağası, Qızlar ağası, Dar us-saade ağası “Xoşbəxtlik evinin ağası”* kimi adlarla tanınan bu xədim hərəmxana idarəçiləri əksər hallarda satın alınan (yəni, əvvəlcədən kastrasiyaya məruz qalmış) Afrika qulları arasından çıxırdı. [1, s.153]. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, K.Marlonun Bəyazitin dili ilə Əmir Teymurun ünvanına səsləndirdiyi ağır təhqiramiz mahiyyətli hədə-qorxu, yəni Əmir Teymurun əsir götürülüb xədim elətdiriləcəyi və bundan sonra onun (Bəyazitin) kənizlərinin qulluğunda duracağı ilə bağlı dəhşətli “perspektiv”, əslində Osmanlı sarayının əxlaq kodeskinə uyğun deyildi. Belə ki, əsirlərin xədim edilməsi və sonradan saray qadınlarının xidmətçisi kimi istifadə edilməsi ideyası tarixdən ilk dəfə Şərqdən çıxmış olan utancverici təcrübə olsa da, türk dünyası ilə, türk kimliyi ilə bağlı deyil. Belə ki, tarixdə ilk dəfə Persiya (İran) hökmdarı II Kirdən öncələrdən bu dövlətdə əsirlərlə bağlı bu dəhşətli işğəncə təcrübəsi yaranmışdır və həmin şəxslər də sonralar İran şahlarının kənizlərinin əxlaqının istənilən şübhədən qorunması üçün hərəm ağası kimi istifadə olunmağa başlamışlar [5]. Başqa sözlə desək, Marlonun Bəyazitin dilindən səsləndirdiyi hədə-qorxu türk imperatorlarının əxlaq kodeskinə bir o qədər də uyğun deyildi. Bu da Marlonun əsrlər boyu Qərb dünyasının mübtəla olduğu “Türk”, “Türklük” öngörüşləri ilə bəsləndiyini əyani şəkildə ortaya qoyur. Maraqlıdır ki, sonralar Osmanlı dövləti ilə münasibətlərin intensivləşməsi fonunda bu öngörüşlər əksərən aradan qalxmamış, hətta növbəti əsrlərdəki elmi çevrələrin də yanlış nəticələrə varmasına yol açmışdır. Bu mənada Avtopalı mütəxəssislərin, səyyahların, təhlilçilərin Osmanlı imperatorların saray həyatı ilə bağlı, xüsusilə də hərəmxana düzəni ilə əlaqədar səsləndirdikləri fikirlərin böyük qisminin “xəyal məhsulundan” başqa bir şey olmadığını önə sürən Nermin Taylanla [4] razılaşmamaq mümkün deyil.

Açar sözlər: ingilis ədəbiyyatı, türk, intibah dövrü.

Ədəbiyyat

1. Imber, Colin. The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2002), pp. 419.
2. Marlowe Ch. Tamburlaine the Great, I Part <https://www.gutenberg.org/files/1094/1094-h/1094-h.htm>
3. Osmanlı'da Harem. Osmanlı Haremi'nin arkasındaki sır perdesi açılıyor.// Sözcü, 23 Ağustos 2014 <https://www.sozcu.com.tr/2014/yasam/osmanlida->
4. Osmanlı'da Harem ve Cariyelik // 3 Nisan 2013 <http://nermintaylan.blogspot.com/2013/04/osmanli-sarainda-harem-ve-cariyelik.html>
5. Евнух // Джеймс Клут. История гарема в культурах народов мира. Смоленск, 2004, с. 27-39. <http://ec-dejavu.ru/e/Eunuch.html>
6. «Синяя Борода» английской истории: Как Генрих VIII избавлялся от своих жен <https://kulturologia.ru/blogs/280219/42358/>

TEREZA MEYİN DÖVRÜNDƏ BÖYÜK BRİTANIYANIN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ

Şəhla Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

shahla_qurbanova@mail.ru

Tereza Mey hakimiyyətə 2016-cı ilin iyul ayında Devid Kameronun baş nazir və Mühafizəkarlar Partiyasının lideri postundan istefası sonrası gəlmişdir. Belə ki, Devid Kameron 2016-cı ilin iyunun 23-də Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxmaq məsələsi ilə bağlı keçirilmiş referendumun nəticələrinə əsasən istefa vermişdi. T.Mey 2010-cu ildən Britaniyanın Daxili İşlər Naziri vəzifəsində çalışmışdır. 2016-cı ildə o, Mühafizəkarlar Partiyasının lideri seçilmiş və Baş nazir vəzifəsini icra etmişdir. O, İngiltərənin tarixində M.Tetçerdən sonra (1979-1999) ikinci qadın hökumət başçısıdır.

T.Meyin idarəçiliyi dövründə daxili siyasi məsələlərin spektrinə sosial və iqtisadi siyasət, miqrasiyaya nəzarət, habelə Brexitle bağlı məsələlər daxil idi. Baş nazir öz proqramının “vahid millətlə bağlı olan partiyasının” böyük həqiqi fəlsəfəsinə yaxın olacağını bildirdi [1]. O qeyd edirdi ki, bizi iqtisadiyyatda, sosial sferada və demokratiyanın özünün başa düşülməsində böyük dəyişikliklər gözləyir. O, siyasətin yalnız seçilmişlər üçün deyil, hamı üçün işləməli olduğu əqidəsini formalaşdırırdı.

2018-ci ilin yanvarında T.Mey ölkənin 2042-ci ilə hesablanmış ekoloji strategiyasını təqdim etdi. Bu strategiya plastik tullantılarla mübarizə tədbirlərini nəzərdə tuturdu. Belə ki, 2018-ci ildə ölkədəki bütün pərakəndə satış məntəqələrinə satılan hər plastik torbaya 0,05 f.st. vergi tətbiq edilirdi ki, əvvəllər bu 250-dən çox işçisi olan mağazalardan tutulurdu. Eyni zamanda Britaniya hakimiyyət

orqanları İngiltərənin şimal hissəsindəki sənaye rayonlarının yaşıllaşdırılması proqramına start vermişdi. 25 il ərzində 200 km-lik ərazidə 50 mln. ağac əkilməsi planlaşdırılmışdı.

2016-cı ilin iyulunda qadınların “döyüş tapşırıqlarında iştirak edən bölmələrdə” xidmətə cəlb edilməsinə qoyulan qadağanın aradan qaldırılması prosesi bağlandı. 2018-ci ilin oktyabrın 25-də müdafiə naziri Q.Vilyanson elan etdi ki, indi qadınlar ölkənin Silahlı Qüvvələrinin istənilən birləşmələrində, o cümlədən xüsusi təlimatlılarda xidmət edə bilirlər. 2017-ci ildə London və Mançestrədə islam ekstremistləri tərəfindən həyata keçirilmiş silsilə traktatlardan sonra hökumət 2018-ci ilin iyununda yenilənmiş (ilk dəfə 2003-cü ildə qəbul edilmişdir) antiterror strategiyasını dərc etdi. Bu strategiya çərçivəsində 2019-cu ilin aprelində terrorizmi təşviq edən və o cümlədən, terror məzmunlu nəşrlərin yayılmasını 15 ilədək həbs cəzası ilə cəzalandıran qanun qüvvəyə mindi. Bundan əlavə Daxili İşlər Nazirliyinin rəhbərliyi parlamentin təsdiqi ilə Britaniyadan kənarda terror hücumları təhlükəsi səbəbindən Britaniya vətəndaşlarının yerləşməli olduğu əraziləri müəyyən edə bilərdi. Qadağaları pozan britaniyalılar 10 il həbs cəzası ala bilərdi.

Baş nazir seçildəndən həmin sonra Tereza Meyin qarşısında ilkin olaraq duran əsas məsələ Aİ- ilə Brexit haqqında danışıqlara hazırlıq idi. Bunun üçün xüsusi nazirlik yaradılmışdı. Mey “dövlət üçün əlverişli şərtlər daxilində” razılaşma əldə etməyə söz vermişdi. 2017-ci ilin yanvarında Mey ölkənin Aİ-dən çıxması ilə bağlı “sərt plan” təqdim etdi ki, bu da ölkənin Aİ-dən qismən və ya assosiasiya edilmiş üzvlüyünün saxlanmadan tam çıxması mənasını verirdi. İlk öncə Mey ölkənin Avropa bazarından və gömrük ittifaqından çıxarmağa yönəlmiş siyasət həyata keçirirdi.

2018-ci ilin sentyabrın 19-da Böyük Britaniyanın baş naziri Tereza Mey Aİ-ni Brexitle bağlı qəbul edilməz təkliflərdən çəkinməyə çağırırdı: “London artıq razılaşmanın şərtlərinə uyğun olaraq güzəştlərə gedib və düzəlişlər edib”. Bununla bağlı olaraq Britaniya hökumətinin başçısı Aİ ilə Böyük Britaniya arasında azad iqtisadi zona yaradılmasını qətiyyətlə tələb edirdi [2].

T.Meyin Brexit danışıqlarından narazı olan bir sıra mühafizəkarlar parlament fraksiyasında baş nazirə etimadsızlıq səsverməsinin keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. Səsvermə 2018-ci ilin dekabrın 12-də baş tutdu. Meyə 158 deputatın dəstəyi tələb olunurdu, lakin ona 200 deputat səs verdi. T.Meyin bu sahədəki fəaliyyəti ilə razılaşmayan Xarici İşlər Naziri Boris Conson və Brexit üzrə nazir Devid Devis də öz postlarını tərk etdilər. Krallığın Aİ-dən çıxması planları ilə bağlı baş nazir ilə parlament arasında həll edilməz ziddiyyətlərin olması T.Meyi 2019-cu ilin iyulun 7-də Mühafizəkarlar Partiyasının liderliyindən istefa verməsi ilə nəticələndi. 2019-cu ilin iyulun 24-də isə o baş nazir postundan istefa verdi.

T.Meyin dövründə beynəlxalq siyasət məsələlərində köklü dəyişikliklər olmadı. Lakin o bildirdi ki, Brexit Britaniyanın dünyadakı rolunun fundamental şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. T.Mey ABŞ ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə çalışsa da, xəbərdarlıq edirdi ki, “Bu keçmişin uğursuz siyasətinə qayıdışı nəzərdə tutmamalıdır. Artıq Böyük Britaniya və Amerikanın dünyanı öz istəklərinə görə yenidən formalaşdırmaq üçün suveren dövlətlərə müdaxilə etdikləri zaman geridə qaldı” [3].

D.Trampın ABŞ prezidenti seçilməsi ilə Vaşinqtonun Brexite münasibəti kardinal dəyişikliyə uğradı. ABŞ prezidenti müqaviləsiz Brexiti təşviq edirdi. O bildirdi ki, Brexitin nəticəsi Vaşinqtonun Londonla nə qədər tez və hansı şərtlərlə saziş bağlayacağını müəyyən edir.

Siyasi stilinə görə Tereza Mey Marqaret Tetçeri xatırladırdı. Bir tərəfdən Mey də Tetçer kimi ehtiyatlılığı və kompromis axtarışına sadıqlığı ilə tanınırdı. Bu, onun Brexit üzrə ümumi mövqe tapmaq cəhdlərində, ölkə daxilindəki ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin, demək olar ki, bir-birini istisna edən mövqelərini bir araya gətirmək məcburiyyətində qaldıqda aydın görünürdü. Tetçer kimi Mey də siyasi planda London və Brüssel arasında həll edilə bilinməyən Avropa məsələsinin qurbanı oldu.

Açar sözlər: Great Britain, Theresa May, Brexit, European Union, Labor Party, Conservative Party, House of Commons.

BAKİ ŞƏHƏRİ YASAMAL RAYONUNDAKI DÖVLƏT SOSIAL MÜDAFİƏ FONDUNUN XİDMƏT BİNASININ ALTERNATİV İNTERYER DİZAYN HƏLLİ

Tutu Qurbanova

Bakı Mühəndislik Universiteti

tqurbanova1@std.beu.edu.az

İnteryer dizaynerinin hədəfi daxili məkanı gözəlləşdirmək, ergonomikanın qanunlarına uyğun dizaynlar yaratmaqdır. Bu mənada interyer dizaynerinin vəzifəsi “insanın yaşayış sahəsini özlüyündə ahəngdar, mənalı və müasir həyatla sıx bağlı olan bütöv bir sənət əsərinə çevirmək, fərdin sərbəst və asanlıqla ehtiyac duyduğu, rəngi, naxışı və təbiəti ilə öz funksiyasına uyğun gələn və funksiyasını bu keyfiyyətlərlə ifadə edən” [1] kimi izah edilə bilər ki, bu da istifadəçilərin öz istəklərini qarşılamağa imkan verir.

Məkanda istifadə olunan materyal və konstruksiyalar nə qədər uzunömürlü, dayanıqlı olsa da zamanla aşınmaya məruz qaldığı və ya digər səbəblərdən aşındığı üçün bərpaya ehtiyac ola bilər.

Müxtəlif meyarlara görə bölünən bir çox bərpa növləri var. Bütün bərpa növlərində bərpanın əsas məqsədi obyektin, binanın, daxili məkanın itkisini (əməliyyat nəticəsində yaranan qüsurlar - qabarıqlar, qırıqlar və s.) bərpa etmək və onun görünüşünü yaxşılaşdırmaq, həmçinin obyektin qorumaqdır.

Ölkəmizdə Dövlət binalarının eləcə də Bakı şəhəri Yasamal rayonundakı Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xidmət binasının daxili memarlıq bərpasında mühüm rolunu strukturların texniki vəziyyətinin, bina və tikililərin materiallarının, ətraf mühitin qiymətləndirilməsi, habelə onların dəyişdirilməsinin səbəblərinin müəyyən edilməsi oynayır. Daxili dizaynda istifadə olunan materyallar, istifadə olunacağı yerə uyğun olaraq seçilir. Hər bir fərqli məkanın özünə uyğun olaraq tələb olunan materyal xarakteristikası mövcuddur. İnsanların sıx olduğu ictimai məkanların daxili dizaynında yaşayış evi üçün istifadə olunan döşəmə materyalının istifadəsi məqsədəuyğun deyildir və uğursuz dizayn sayılır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun təklif olunan daxili dizaynının bərpa işlərində xüsusi diqqət, istifadə olunan materyallara ayrılmışdır. Bundan əlavə əlbəttə ki, işıqlandırma, rəng, forma və balans, istifadə olunan mebellər və onların materyalları da daxili dizaynda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İnteryer dizaynına bağlı olaraq dəyişikliklər tələb olunan binaya daxil olduqda, ilk baxışda diqqəti çəkən amillərdən biri bu interyerdə istifadə edilən soyuq rəng təbiətli mərmər və qraniti misal göstərmək olar ki, bu da dizayn layihəsində köklü dəyişikliklər etmək ehtiyacı yaradır.

Bir cür detallardan biri də divar və sütunlardakı mərmər işçiliyidir. Obyektin dörd bir tərəfinin eyni mərmər kompozisiyasında işlənməsi və fərqli bir interyer dekorasiyasının olmaması nəzərə çarpır (Şəkil 1). Döşəmədə isə qranitlə işlənmiş döşəmə və sabit bir ümumi fon rənginin istifadəsi ilə eyni zamanda çox sadə bir şəkildə kənarlardan mərmər zolağın bitirilməsi görülür (Şəkil 2).



Şəkil 1.



Şəkil 2.

Obyektin bir dövlət idarəsi olduğu nəzərə alınarsa, idarəyə müraciət edən vətəndaşlar üçün gözləmə yerlərinin olmaması da çox böyük daxili dizayn qüsurlarının olmasını göstərir.

Bütün bunları nəzərə alaraq fərqli üslubda interyer bərpasının olması ehtimalı qaçınılmazdır. İlkin mərhələdə döşəmə, tavan, divar və sütun örtüklərinin müasir dövrə uyğun formada dizayn edilərək eskiz layihəsi işlənmişdir. Daha fərah, mərmər döşəmə örtüyü, dalğa formalı tavan dekorasiyası, geniş gözləmə sahəsi və bu sahədə yerləşən fərqli formalı oturacaqlarla təmin olunub (Şəkil 3).



Şəkil 3.



Şəkil 4.

Girişdəki sütunların üzəri güzgü dekorasiyası ilə işlənərək daxildə genişlik hissənin yaradılması və işıqlanmanın artırılması təmin olunmuşdur (Şəkil 4). Tavanların dekorasiyası isə dalğa formalı konsept nəzərə alınaraq MDF materyallı kublardan təşkil olunub. Tavan işıqlandırılmasında bu kublar üzərində yerləşdirilmiş led işıqlardan istifadə edilmişdir (Şəkil 4).

Eyni zamanda bu dalğa konsepti gözləmə zonasının arxa divarında istifadə edilmişdir ki, bu dekorun da materyalı MDF - şpondur. Bu da öz növbəsində dekora təbii ağac effekti verir. Ağac teksturasının işlədilməsinin səbəbi daxili dizaynda vizual olaraq isti mühit yaradılmasıdır.

Nəticə etibarilə, Bakı şəhəri Yasamal rayonundakı Dövlət Sosial Müdafiə Fondu olaraq xidmət göstərən binanın alternativ interyer dizayn həlli, binanın girişi və iş otaqlarından birinin interyerinin kompüter proqramında yenidən işlənib yeni versiyası ilə təklif kimi hazırlanmışdır.

Açar sözlər: bərpa, Dövlət binası, interyer, dizayn.

Ədəbiyyat

1. Wright, 1991 <https://yapidergisi.com/toplumsal-bir-eylem-olarak-mekan-tasarimi/>

QIZIL ŞƏFƏQ KƏNDİNİN QARA GÜNLƏRİ (Ermənistanda yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqların bir epizodu)

Mirvari Qurbanova

Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə: Təqdim edilən məruzə mətnində Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikasının) Taşir (Rusiya imperiyası dövründə Vorontsovka, Sovet hakimiyyəti dövründə Kalinino adlanan) bölgəsinin qədim zamanlardan azərbaycanlı əhalinin ata-baba yurdu olması qeyd olunmuş, bu bölgənin Qızıl Şəfəq (əvvəlki adı – Cücəkənd) kəndi əhalisinin Ermənistan hakimiyyəti nümayəndələri tərəfindən min illər boyu davamlı yaşadığı öz doğma torpaqlarından didərgin salınması araşdırılmışdır. Müəllif Qızıl Şəfəq kəndindən qaçqın düşən əhalinin faciəli taleyindən bəhs etməklə erməni vəhşiliyinə aid ibrətamiz bir epizodu diqqətə çatdırmağa çalışmışdır.

Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikasının) Taşir (Rusiya imperiyası dövründə Vorontsovka, Sovet hakimiyyəti dövründə Kalinino adlanan) bölgəsi qədim zamanlardan azərbaycanlı əhalinin ata-baba yurdu olmuşdur. Bu bölgə Rusiya işğalına qədərki dövrdə Loru (Lori) mahalının Dağ Borçalısı ərazisinin bir hissəsi olmuş, çarlıq Rusiyası dövründə Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının sahəsi kimi ayrıca inzibati vahidinə çevrilmişdir.

1918-ci ilin dekabr ayında Ermənistan-Gürcüstan münafişəsi zamanı erməni qoşunları tərəfindən işğal edilmişdir. Daha sonra Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etməsi zamanı yaradılan Ermənistan SSR-in tərkibində saxlanmışdır. 1935-ci ildən Kalinino adlandırılan bu bölgəyə Ermənistan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra ermənilər tərəfindən Taşir adı verilmişdir. Mənim anadan olduğum Qızıl Şəfəq (əvvəlki adı – Cücəkənd) kəndi bu bölgədə yerləşir. Valideynlərim, digər qohumlarım, bütün elimiz Ermənistan hakimiyyətinin zorakılığının qurbanı olmuş, öz doğma yurdlarından, ata-baba torpaqlarından didərgin salınmış, qətl və qarətlərə məruz qalmışlar.

1980-ci illərin ortalarında Sovet İttifaqının yeni rəhbəri M.Qorbaçovun başlatdığı yenidənqurma, aşkarlıq, demokratikləşmə siyasətindən yararlanan qatı erməni millətçiləri bir tərəfdən Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi, digər tərəfdən də Ermənistanda uzun əsrlər boyu öz doğma yurdlarında davamlı yaşamış azərbaycanlı əhalini zorla çıxarmaq üçün hərəkətə keçdilər. 1987-ci ilin sonlarından başlayaraq, erməni millətçiləri Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların

kompakt yaşadıqları ərazilərdə zorakılıqların miqyasını genişləndirdilər. Bu prosesə Ermənistanın o zamankı rəsmi hakimiyyət orqanları birbaşa rəhbərlik etsələr də, rəsmi Moskva buna göz yumdu [1, s.60], əslində bu erməni vəhşiliklərinə şərait yaratdı. O zamankı səriştəsiz Azərbaycan rəhbərliyi isə baş verən bu qorxunc hadisələrin qarşısını almaq üçün heç bir əməli tədbir görmədi, ermənilərin günü-gündən fəallaşmaları qarşısında səssiz qaldı.

Erməni millətçiləri dərhal bu şəraitdən yararlandılar, uzun müddət ərzində gizli hazırladıqları azərbaycanlıları doğma yurdlarından qovmaq planlarını reallaşdırmaq üçün fəaliyyətlərini açıq müstəviyə keçirdilər. Ermənistan SSR-də yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin qara günləri başladı, hər keçən gün onlar üçün daha qorxulu, daha təhlükəli vəziyyət aldı. 1988-ci il fevralın 22-də İrəvanın mərkəzi meydanında erməni millətçilərinin təşkil etdiyi böyük mitinqdə antitürk, antiazərbaycanlı şüarları səsləndi: “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!”, “Ermənistanda ermənilər yaşamalılardır!” Bu kimi millətçi şüarlar respublika miqyasında yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi zorakılıqlara rəvac verdi [2, s.258].

Qızıl Şəfəq kəndinin taleyinə qara hərflərlə yazılan həmin dəhşətli günləri ağır üzüntü ilə xatırlayan Hüseynov Hübət Əhməd oğlunun (1945-ci ildə Kalinino rayonu Qızıl Şəfəq kəndində anadan olmuş, 1980-ci illərdə kənd soveti sədri vəzifəsində çalışmışdır) dediyinə görə, 1988-ci Qərbi Azərbaycanda yaşayan yerli azərbaycanlı əhali üçün ağır, dözülməz dövr başladı. Ermənilər bizi dədə-baba yurdumuzdan qovmaq üçün müxtəlif zorakılıq aktlarına başladılar. Qonşu kəndlərdə yaşayan ermənlər, digər bölgələrdən: İrəvandan, Kirovakandan əli silahlı erməni dəstələri avtobuslara özərimizə hücum çəkirdilər. Onlar bizə “Siz buradan köçməlisiniz, bura Ermənistandır!” “Burada ancaq ermənilər yaşamalılardır!” – deyər hədə-qorxu gəlir, bizi təhqir edir, zorakılıq edirdilər.

Lakin yerli azərbaycanlı əhali bacardığı qədər müqavimət göstərirdi, heç kim öz ata-baba yurdunu tərk etmək istəmirdi. Ona görə də mən və sovxozun direktoru, kəndin rəhbəri Əlləzov Bayram belə qərara gəldik ki, kəndin müdafiəsini təşkil edək. Yaxındakı Şahnəzər adlı erməni kəndindən bizim kəndə gələn yolu bağladıq, kənd təsərrüfatı texnikasını ora düzdük, gecələr növbətçilər təyin etdik. Kəndin yaxınlığındakı hündür təpədə nəzarət məntəqəsi qurmuşduq, gedib-gələn maşınları müşahidə edirdik ki, təhlükədən vaxtında xəbərdar olaq, erməni hücumlarına cavab verə bilək. Özünümüdafiə üçün əhali primitiv silahlarla silahlandırılmışdı. Ermənilər hücumlarını adətən gecələr təşkil edirdilər, qabaqca da kəndin işıqlarını söndürürdülər. Qaranlıq, soyuq qış gecələri müdafiə olunmaq çətin olsa da, mərd oğullarımız kəndi qoruya bilirdi.

Təəssüflər olsun ki, bu vəziyyət uzun çəkmədi. Ermənilərin hücumu getdikcə şiddətlənirdi və dinc əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün hakimiyyət orqanları onları dəstəkləyirdi. Bizə heç bir tərəfdən kömək gəlmirdi. Azğınlaşmış erməni millətçiləri rayonda yaşayan azərbaycanlılardan bir neçəsini öldürdülər. Onlardan biri də Qaraboğaz Məhəmməd idi. O, müqavimət göstərərkən 2 erməni millətçisini öldürmüşdü. Onun dəfn mərasimində Kalinino rayonunun bütün azərbaycanlıları iştirak etdilər. Bu zaman rayon partiya komitəsinin birinci katibi olan erməni millətinin nümayəndəsi də dəfn mərasimində bizimlə bərabər həmin mərasimdə idi. Onun məqsədi kütləvi qırğının daha da alovlanmasının qarşısını almaq idi. Lakin bu erməni millətçilərinin hiddətinə səbəb oldu və onu döyüb qırıq bir süd maşınında İrəvana yola saldılar, az sonra da vəzifəsindən kənarlaşdırdılar. Bundan sonra rayonda azərbaycanlılar üçün daha dəhşətli, qorxulu vəziyyət yarandı, erməni millətçilərinin

zorakılıqlarının miqyası genişləndi. Rayonun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindən əhali köçməyə başladı.

Kəndin rəhbəri Əlləzov Bayram və mən (bu hadisəni nəql edən kənd soveti sədri Hüseynov Hübət – M.Q.) əhalini köçürmək istəmirdik, ümidlə bu problemlərin düzəlcəyini gözləyirdik. Lakin, Kalinino rayonunda yaşayan bütün azərbaycanlı əhali qovulduqdan sonra Qızıl Şəfəq kəndinin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Qonşu kəndlərdən köçənlər bizim kəndin içindən keçib gedirdilər. Mən onlara məktəbin səsucaldanı ilə müraciət edirdim ki, öz evlərini tərk etməsinlər, birlikdə mübarizə aparaq. Lakin onlar bizə “Siz də bizim kimi çıxmaq məcburiyyətində qalacaqsınız, çıxmayanı öldürürlər” – deyirdilər.

Hər gün vəziyyətin yaxşılaşacağına ümid edirdik, lakin, vəziyyət getdikcə daha da pisləşirdi. O dövrdə kommunist partiyasının yerlərdə rəhbər idarə orqanı rayon partiya komitəsi idi, icraedici orqan isə rayon icraiyyə komitəsi idi. Kommunist partiyası rəhbərliyi nə göstəriş verirdisə, yerlərdəki orqanlar onu həyata keçirməli idilər. Kalinino rayonunun yeni, qatı millətçi erməni rəhbərləri Moskvanın susqunluğunu fürsət sayaraq, hər vəchlə azərbaycanlı əhalini qovmağa çalışırdılar. Onlar yerli azərbaycanlı əhalinin inadını qırmaq üçün Stepanavan şəhərində olan Sovet hərbi hissəsinin komandiri polkovnik Telentiyevi bizim kəndə göndərdilər. Rus zabiti bizim kəndə gəldi və soruşdu ki, “Kəndin rəhbəri kimdir?” Mən irəli çıxdım və o mənə dedi ki, mən sənislə bir neçə dəqiqəlik söhbət etmək istəyirəm, lakin söhbətimiz gizli olacaq. Mənim otağıma keçdik və orada mənə çatdırdı ki, “Mən ona görə gəlmişəm ki, sizə məlumat verim ki, erməni hökumətinin qəti qərarı belədir ki, burada bir nəfər də olsa, azərbaycanlı qalmalı deyil. Əgər köçməsəniz sizin üçün çox ağır vəziyyət yaranacaq, yaşamanız təhlükəli olacaq. Burada qalmağı heç ağılınzdan keçirməyin. Mən bunu sənə deyirəm ki, işini bil və əhalini burdan çıxart”.

Bundan sonra Ermənistandakı Sovet hərbi hissələrinin erməni zorakılıqlarına qarşı seyrçi qalacağı anlaşıldı və mən Azərbaycana gəldim, kəndimizin əhalisini yerləşdirmək üçün münasib yer axtarmağa başladım. Həmin dövrdə Azərbaycan hökuməti buradakı erməni əhali yaşayan kəndlərin müdafiəsini elə təşkil etmişdi ki, ora girmək mümkün deyildi. Nəhayət ki, mən xeyli çətinlikdən sonra Şamaxı rayonunun Kərkənc kəndinə daxil ola bildim. Orada yaşayan ermənilərlə razılaşırdı ki, onların kəndi ilə bizim kəndi dəyişək.

Ermənilər buradan Ermənistana – bizim Qızıl Şəfəq kəndinə baxmaq üçün nümayəndə göndərdilər, sonra da kəndlərini bizimlə dəyişməyə razılıq verdilər. Çox böyük sarsıntı keçirən kənd əhalisi zor gücünə, artan təzyiqlərə görə yaşadıkları yurd-yuvalarından didərgin düşdü. Heç kim öz alın təri ilə tikib qurduğu abad evini ermənilərdən qalma kiçik, yöndəmsiz evlərlə dəyişmək istəmirdi. Ən pisi də o idi ki, camaat vəfat etmiş yaxınlarının məzarlarını ziyarət etmək imkanından məhrum oldu, göz yaşları içində öz elini-obasını tərk etdi [3].

1988-ci il noyabrın 21-də Qızıl Şəfəq kəndində sonuncu toy mərasimi oldu – Alıyev Mövludun toyu çalındı. Kənd əhalisinin növbəti həftə üçün hazırlaşdıqları daha 2 toy mərasimi Məmmədov Mamed Möhyəddin oğlu və Abdullayev Qələndər Vəzir oğlunun toyu idi olmalı idi ki, o da yarımçıq qaldı. Toy üçün hazırlanan bütün tədarük ortada qaldı, çünki ermənilər imkan vermədi. Noyabrın 26-da kənd əhalisi tələsik öz ev-eşiyini tərk etməyə məcbur oldu [4].

Qızıl Şəfəqin əhalisi kəndi tərk edən zaman oradakı mədəniyyət evi, böyük idarə binası, məktəb, kitabxana bütün avadanlığı ilə yararlı vəziyyətdə ermənilərə saxlandı. Ermənilər Qızıl Şəfəqə köçüb yerləşən kimi oradakı məscidi, azərbaycanlı əhaliyə aid bütün digər izləri məhv etdilər. Ümumiyyətlə, 1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hər yerində məscidlər, ziyarətgahlar, azərbaycanlı əhaliyə aid qəbiristanlıqlar dağıdıldı. Bu erməni vandalizminin tipik nümunəsi idi. Amma Şamaxıda bizim əhalinin yerləşdiyi Kərkənc kəndində erməni qəbiristanlığı olduğu kimi qalmaqdadır [3].

Bu Qərbi Azərbaycanda öz ata-baba torpaqlarında minillərboyu davamlı yaşamış bir kənd əhalisinin faciəli taleyidir. Azərbaycan xalqı, Azərbaycan dövləti bu və bu kimi digər dəhşətli hadisələri – zorakı köçürülmə, deportasiya faktlarını unutmamalıdır. 2013-cü il sentyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında hər bir azərbaycanlı, hər bir ziyalı qarşısında müqəddəs vəzifə qoymuşdur: “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam şəkildə bərpa edilməlidir, Şuşada, Xankəndidə Azərbaycanın dövlət bayrağı qaldırılmalıdır və gələcəkdə azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarında yaşamalıdırlar. Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Göyçə, Zəngəzur mahallarıdır. Vaxt gələcək biz orada da yaşayacağıq. Mən buna inanıram, buna əminəm. Buna nail olmaq üçün hər birimiz öz səylərimizi qoymalıyıq, hər birimiz öz işimizlə o müqəddəs günü yaxınlaşdırmalıyıq” [5].

Açar sözlər: Ermənistan Respublikası, azərbaycanlı əhali, hakimiyyətin zorakılığı, deportasiya.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə A. Vətən müharibəsinin tarixi-siyasi dərsləri. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı MMC, 2022, 280 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (iyun 1941-2002-ci il). Bakı: Elm, 2003, 676 s.
3. 1945-ci ildə Kalinino rayonu Qızılşəfəq kəndində anadan olmuş Hüseynov Hümət Əhməd oğlunun xatirəsi.
4. 1961-ci ildə Kalinino rayonu Qızılşəfəq kəndində anadan olmuş Qurbanov Zakir Meydan oğlunun xatirəsi.
5. Prezident İlham Əliyevin Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında çıxışı <https://president.az/az/articles/view/9346> - 18.09.2013

BIOMETRIKA VƏ BIOMETRİK TƏHLÜKƏSİZLİK

Rəhim Rəhimov, Orucov Adəm

Azərbaycan Universiteti

ademorujov@gmail.com

Bir insanın şəxsiyyətini təsdiq etməyin iki müxtəlif yolu var: təsdiq və şəxsiyyətin sübutu. Təsdiq (Mən olduğumu iddia etdiyim adamam?) insanın tələb olunan şəxsiyyətinin inkar edilməsini təsdiqləməyi əhatə edir. Şəxsiyyəti təsdiqləmək üçün bir insanın şəxsiyyətini tapmaq lazımdır (mən kiməm?). Fərdi olaraq bu strategiyalardan birinin öz çətinlikləri var və bəlkə də müəyyən biometrik sxemlə ən yaxşı şəkildə həll edilə bilər.

Tətbiq sahələri

Biometrik sığınacaq üçün yanaşmalar müxtəlifdir. İstər sövdələşmənin aparılması, istər kompüterə, istərsə də kritik informasiya sisteminə daxil olmaq və ya təhlükəsiz fiziki sahəyə daxil olmaqdan asılı olmayaraq, insan fəaliyyətini şəxsiyyətə tabe etmək ehtiyacı qalmaqdadır.

İnternet əməliyyatları. E-ticarətdə yüksək tələbat nəticəsində yaranan artan təhlükəsizlik tələblərinə görə, bir çoxları onlayn əməliyyatları biometrika üçün açıq bir sahə hesab edir. Biometrik autentifikasiya daha yaxşı dərəcədə satıcıya inam yaradır, çünki o, şəxsin, özünü iddia etdiyi adam olduğunu bilir.

Fiziki sahənin təhlükəsizliyi. Hərbi, Hökumət və Ticarət əlaqələri məxfiliklə bağlı kifayət qədər güclü narahatlıqlara malikdir.

Bankçılıq. Bir neçə aparıcı bank kart fırıldaqçılığına qarşı mübarizə vasitəsi kimi ATM-dən istifadə üçün biometrik məlumatlarla araşdırma aparır.

Səsvermə. Səsvermə prosesində biometrikanın məntiqi istifadəsi, ixtisaslı siyasətçilərin öz şəxsiyyətlərini təsdiq etmələri məcburiyyətindədir. Bunun “proksi” səsverməni dayandıracağı proqnozlaşdırılır.

Həbsxanalar. Biometrikadan maraqlı istifadə cəzaçəkmə müəssisələrindədir ki, burada məhbusun yanına gələnlər ziyarət zamanı şəxsiyyətlərinin təsdiqi üçün yoxlama əməliyyatlarına məruz qalırlar.

Biometrika üzrə aparıcı məhsullar. Biometrika yeni, lakin ağıllı texnologiyadır və buna görə də bir sıra şirkətlər daha az müddətdə bazarda öz yerlərini mühafizə etdilər.

Aşağıdakı şəkildə biometrikada geniş istifadə olunan irisin skan edilməsinin əyani görüntüsü təsvir edilmişdir.



Şəkil 1. İRIS-in skan edilməsinin vizual görüntüsü

Təhlükəsizlik və məxfilik

Biometrik təhlükəsizlik sistemlərinin ən yaxşı xüsusiyyəti təhlükəsizlik səviyyəsinin sistemdəki bütün istifadəçilər üçün demək olar ki, bərabər olmasıdır. Bu, digər təhlükəsizlik texnologiyaları üçün doğru deyil. Məsələn, parola əsaslanan giriş nəzarətində xaker giriş əldə etmək üçün bütün işçilərin parolları arasında yalnız bir parolu sındırmalıdır. Bu halda, zəif parol istifadəçinin daxil olduğu hər bir sistemin ümumi təhlükəsizliyini pozur. Beləliklə, bütün sistemin təhlükəsizliyi yalnız ən zəif parol qədər yaxşıdır. Bu xüsusilə vacibdir, çünki yaxşı parollar yadda saxlamaq çətin olan simvol və hərflərin mənasız birləşmələridir (məsələn, “Jh2pz6R+”). Təəssüf ki, bəzi istifadəçilər hələ də “parol”, “Homer Simpson” və ya öz adları kimi parollardan istifadə edirlər. Baxmayaraq ki, biometrika yaxşı üstünlüklər toplusunu təklif edir, lakin hələ də geniş şəkildə bu qəbul olunmayıb. Onun əsas çatışmazlıqlarından biri odur ki, biometrik məlumat sirr deyil və ləğv edildikdən sonra müxtəlif yollarla dəyişdirilə bilər. Canlı nəzarətçi (məsələn, sərhədə giriş keçidi) olan təqdimatlar üçün bu, əhəmiyyətsiz bir problem ola bilər, çünki operator təqdim olunan biometrik əlaməti unikal və ya saxta olduqda modelləşdirə bilər. Baxmayaraq ki, internet kimi uzaq məsafəli sorğular üçün bir növ enerji aşkarlayan və təkrar oynatmanın qarşısını alan cihazlar çatdırılmalıdır. Bu inkişaf etməkdə olan tədqiqat mövzudur. Ümumi bir qayda olaraq, təhlükəsizlik məsələlərinə gəldikdə, qorunmağa davam etmək üçün daimi yeniləmə lazımdır. İndiki dövr üçün uyğun olan sistem vaxtaşırı təkmilləşdirilmədikdə köhnələ bilər. Bu səbəbdən heç kim onun mükəmməl bir təhlükəsizlik sisteminə malik olduğunu, hətta sonsuza qədər davam edəcəyini iddia edə bilməz. Başqa bir maraqlı mövzu bu məqalənin əhatə dairəsindən kənarda olan məxfilikdir.

Dəqiqlik və xidmət qabiliyyəti ilə bağlı irəliləyişlər və xərclərin azaldılması biometrik texnologiyayı fərdləri müəyyən etmək üçün təhlükəsiz, ağılabatan və sərfəli üsula çevirdi. Barmaq izinin yoxlanılması, tor qışanın skan edilməsi, irisin skan edilməsi, imzanın yoxlanılması, əl həndəsəsi, səs yoxlanılması və başqaları kimi biometrik strukturalar öz spesifik xüsusiyyətləri ilə yaxşı tanınır. Sürət və bant genişliyinin məhdudlaşdırıcı amilləri artıq keçmişdə qalıb və onların

praktiki performansı bir çox hallarda proqnozlaşdırılardan daha yaxşı ola bilər. Təbiət insan varlığını bir insandan digərinə dəyişə bilən fərqli görünüşlərlə tamamlamışdır. Bu xüsusiyyətlər hər bir insanı müəyyən etmək üçün Biometrik texnologiyadan istifadə edilir.

Açar sözlər. Biometriya, identifikasiya, doğrulama, təhlükəsizlik, barmaq izi, tor qışa, iris, imza, əl həndəsəsi, səs

Ədəbiyyat

1. http://www.bioelectronix.com/what_is_biometrics.html.
2. <http://www.biometricnewsportal.com/biometricsissues.asp>.
3. <http://www.explainthatstuff.com/how-iris-scans-work.html>.

İ. HÜSEYNOVUN “SÜRGÜN” POVESTİNDƏ SOVET REJİMİNİN CƏMİYYƏTƏ VƏ İNSAN XARAKTERİNƏ TƏSİRİ

Məlakə Rəcəbova

Bakı Slavyan Universiteti

melake_elyasova@mail.ru

İsa Hüseynovun “Sürgün” povestində hadisələr müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan kəndlərində sorğu-sualsız sürgün edilmələr ətrafında cərəyan edir. “Sürgün” povestinin qəhrəmanı Bəsti doğru bildiyi amal uğrunda bütün çətinliklərə rəğmən dik duran və öz arzusuna çatmaq üçün özü-özünün motivasiya mənbəyinə çevrilən bir obrazdır. Yazıçı göstərir ki, yaşadığı cəmiyyət də ondan bunu tələb etdiyi üçün o, güclü olaraq irəli addımlamalı olduğunu özünə təlqin edir.

Əsərdə əsas hadisələr tarix müəllimi Qədirin sürgün edilməsindən sonra baş verir. Çünki bu sürgündən sonra onun iki qardaşının ailəsi də pərən-pərən düşür.

Əsərdə Qədirin qardaşı Ehsan kişinin sözlərinə görə bir vaxtlar aclıq düşəndə ondan kömək istəyən Mərzə Mirzə indi düşməne çevrilərək onu öz doğma qardaşı Qədirin qızı Bəstinin əli ilə vurmaq, ailələr arasında düşmənçilik yaratmaq istəyir. Məhz Mərzə Mirzənin sözü ilə insanlar bir vaxtlar sədr seçdikləri Ehsan kişiye qarşı çıxırlar. Doğrudur, üzde baş verən hadisələrə baxsaq, Ehsan kişi öz qardaşının ailəsindən kənar gəzirdi, amma əsərin son sətirələrində o bütün baş verənləri qardaşı qızına açıq-aydın izah edir ki, bu da onların faciələri olur.

Carter Ally sirrin iki növünün olduğunu qeyd edir: “içimizdə saxlamaq istədiyimiz və açıb verməyə cəsarət etmədiyimiz sirr” [1]. Ehsan kişinin də qorxduğu bu sirrin bir zaman açılması idi, çünki o başlarına gələcək fəlakəti bilirdi və hər vəchlə bunu gizlətməyə çalışırdı. “Qorxan gözə çöp düşər” deyirlər. Ehsan kişinin də ən böyük qorxusu başına gəlir: qardaşı Qədirin, Bəbirin, Elxanın arxasınca özü və Bəsti də sürgün edilir. Amma sürgündən lap az əvvəl Bəsti artıq hər şeyi anlamış olur, əmisinin hərəkətlərinin, “soyuq davranışlarının” əsl səbəbini başa düşür. Anlayır ki, Ehsan kişi Sovet dövlətinin məkrli siyasətini yaxşı başa düşdüyündən Qədir sinfi düşmən elan edildiyi və

sürgün edildiyi üçün özünü və qardaşının ailəsini daha yaxşı qorumaqdan ötrü zahirən onlardan uzaq durmuş.

Əsərdə raykom katibi işləyən Mamed Mamedoviç də (Bala Lenin) ondan kömək istəyən, qəbuluna gələnlərə deyirdi ki, “fəhlə- kəndli, proletarist üçün canımı da qurban verərən! Qolçomaqlar yaxın gəlməsinlər mənə” [3, s.23]. Çünki sürgün başlanılan zaman insanlar təkcə pantürkizm, türkpərəstlik üstündə deyil, qolçomaq adı ilə də sürgün edilirdilər. Yazıcının da əsərdə incə ştrixlərlə qeyd etdiyi kimi, əgər 1930-1933- cü illərdə “qolçomaq”ların tutulması “təbii”, daha ağlabatan görünürdüsə də, 1951-ci ildə “sinfi düşmən, qolçomaq” məsələsi insanları təəccübləndirirdi. Hamı da bilirdi ki, artıq 50-ci illərdə qolçomaq yox idi, bütün bunlar sadəcə uydurulmuş bəhanə təsiri bağışlayırdı. Mirzə Mərzə xalq arasında açıq- aşkar bildirirdi ki, “məsələ türk üstədir”, yəni bu məsələ sorğu- sualsız Qədir müəllimin gecəyarısı sürgünə göndərilməsinə səbəb olmuşdur .

Povestdə o da qeyd edilir ki, İsa Quseynovun “İstoriya İslama!” kitabı türklərin tarixi haqqında bir çox məlumatlarla zəngin olduğu üçün müəllifi Stalinin Azərbaycandakı zorakı “soratnik”ləri tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdür. Məhz bu ailənin də faciəsinə də səbəb bu kitab olur. Ehsan kişinin dediyinə görə, Qədir kişinin həyatında işləyən Lal Rus tərəfindən o kitab götürülüb. Həmin zaman üçün belə bir kitab oxumaq və öz evində saxlamaq böyük səhv idi.

Bəsti obrazı ilə yazıçı qadın olmasına baxmayaraq kişi kimi güclü və dözümlü bir xarakter yaratmışdır. Əsəri oxuduqca da görürük ki, Bəstinin atasından sonra anasının iflic olması da onu gücdən salmır və o var- qüvvəsi ilə çalışır. Amma ədalətsiz zamanə, rejim onu da “sındırmağı” bacarır. “Əmma tale, daha doğrusu, zamanə Bəstini sındırdı. Bəli, sındırdı” [3, 7].

Müəllif göstərir ki, bəzən insan yaşadığı cəmiyyət və onun qanunları qarşısında aciz qalaraq istəmədən belə ona yenik düşür. Bəsti obrazı da həyatın qarşısına çıxardığı çətinliklər qarşısında nə qədər dik durmağa çalışsa da, yaşadığın cəmiyyətin və zamanın sınağından çıxıb bilmir

Povestdə Bəstinin Nikolay Ostrovskinin “Polad necə bərkidi” (1930) əsərini oxuması da təsadüfi deyil. “Vay o gündən ki, ailənin qüruru, fəxri Nər Bəsti hardasa, kimləsə savaşıb, həyatə, evə tufan kimi gəlib, qızların hamısının yeganə kitab tərəccəsinin üst gözündən “Polad necə bərkidi” romanını götürüb, başı üzərinə qaldırıb, kitabın qəhrəmanı pavel Korçağinin “İnsan həyata bir dəfə gəlir” sözlərilə başlanan monoloquunu əzbər söyləyib, axırda qışqırtı ilə “Həyat mübarizədir, ay ciji!” – deyib, qışqır-bağırının axırında hönkürdü, yekə dizlərini guppultu ilə döşəməyə çırpıb, yekə əllərilə anasının quru- taqqanaq üzünü qamarlayıb, “Sən də mübariz ol, ölmə, ay ciji!”- deyirdi” [3, s.22]. Məhz əsərin qəhrəmanının bu sözləri ona güc- qüvvə verirdi və başa düşürdü ki, itirdiklərinə baxmayaraq, bu həyatda mübariz olmaq lazımdı.

Nikolay Ostrovskinin “Polad necə bərkidi” əsəri sosialist-realizmi cərəyanında yazılan ən böyük əsərlərdən olmasına baxmayaraq, hətta burada belə Pavel Korçağinin obrazının xarakterini formalaşdıran arzu və arzulara, ideyalara doğru hərəkətləri olur. Yəni, arzuya çatmaq üçün insan öz təbii xarakterindən kənərlaşıb fərqli əməllərə əl ata və ya öz xarakterinə sadıq olan addımlarla arzuna çatıb bilər. Yazıçı sovet dövründə yaşamış və sosialist ideyalarını təcəssümünü əks etdirmişdir. Çünki o, həmin dövrdə yaşamış və onun arzusunu həmin cəmiyyətin psixologiyası formalaşdırmışdır. O dövr üçün qorxu ikinci plana keçmişdir, çünki dövrün xarakterik xüsusiyyətlərinə görə qorxu o dövr üçün məqbul sayılmırdı, bunu da cəmiyyətin psixologiyası formalaşdırırdı.

Əsərin ilk sətirələrində yazının çox incəliklə yaratdığı Bəsti surəti son sətirələrdə sadəcə bir cümlə ilə bütün əvvəlki ifadələrə zidd şəkil aldığına şahidi oluruq. Çünki Bəsti daha əvvəlki deyildi, əvvəlki Bəstidən sadəcə boyu qalmışdı, Qəddar cəmiyyət Bəstinin bütün qadın gözəlliklərini əlindən almışdı. “Başı ülgüclə qırılmış, hamıdan uca duran bir skeletin yalnız gözlərindən bilinirdi ki, bu qadın imiş” [3, s.35].

Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, bəzən insanın arzuları yaşadığı zamanın və məkanın da onda formalaşdırdığı arzular olur. Bu povestdə də öz arzularına çatmaq üçün cəmiyyət onun qarşısında yerinə yetirməli olduğu bir çox vəzifələr qoymuşdur. Bəsti özündən asılı olan çətinliklərin öhtəsindən gəlsə də, bəzən həyatın onun üçün hansı sürprizləri olduğunu bilmir. Bəstinin başına gələn hadisədən belə nəticə çıxarmaq olar ki, sovet cəmiyyətində və bəzən də həyatda “gizlin” qalmalı məqamlar olur, onların aşkara çıxması, həqiqətin bilinməsi ziyandan başqa heç nə vermir. Bəsti əsər boyu atasının başına gələn hadisələri aydınlaşdırmağa çalışdığı zaman arzularının qorxulu yuxusuna çevriləcəyini qabaqcadan bilmir.

Açar sözlər: cəmiyyət, xarakter, Bəsti, sürgün, həqiqət, arzu, qorxu.

Ədəbiyyat

2. Carter A. Don't Judge a Girl by Her Cover Quotes.
<https://www.goodreads.com/work/quotes/5334682-don-t-judge-a-girl-by-her-cover>.
3. Davis W.A. The two senses of desire. The ways of desire, Routledge, 2018, pp.63-82.
4. Marks J. The difference between motivation and desire. The ways of desire. Routledge, 2018, c.133-148. <https://plato.stanford.edu/entries/desire/>
5. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə II cild. Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 səh.
6. Ostrovski N. Polad necə bərkidi. Bakı: Gənclik, 1972, 410 səh.

CƏMİYYƏTİN İNFORMASIYALAŞDIRILMASI

Şəbnəm Rüstəmli, Elçin Həsənov

Azərbaycan Universiteti

shabnamrustamlii@gmail.com

XX əsrin ikinci yarısında sivilizasiyanın sürətli inkişafı ilə sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçid baş verdi. Bu keçidi təmin edən proses, informasiyalaşdırma adlanır və mürəkkəb bir proses olmaqla, əhalinin həyat tərzində baş verən dəyişikliklərlə əlaqəlidir. Belə proses, bir çox sahələrdə, o cümlədən kompüter savadsızlığının aradan qaldırılması, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə mədəniyyətinin formalaşdırılması sahəsində ciddi səylər tələb edir. Cəmiyyətin bütün üzvlərinin məlumatlılıq səviyyəsinə nail olunmasını və saxlanılmasını təmin edən, cəmiyyətdə əmək və həyat şəraitinin köklü surətdə yaxşılaşdırılması üçün zəruri və kifayət edən informasiya vasitələri və texnologiyalarının yaradılması, inkişafı və universal istifadəsi prosesi, informasiyalaşdırma kimi qəbul edilir. İnformasiyalaşdırmanın vacibliyi informasiyanın rolunun və

əhəmiyyətinin kəskin artması ilə əlaqədardır və tarixdə heç vaxt görünməyən sürətlə inkişaf edən bu proses ona olan maraqlardan irəli gəlir ki, o, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edə biləcək güvvəyə sahibdir.

Bu platformada üç əsas inqilablar baş verib. Yazının yaranması kimi hesab edilən birinci inqilab, zaman və məkanda informasiyanın fiksasiyası və yayılması üçün xüsusi mexanizmin yaranması ilə bağlıdır. Daha sonra sənədləşdirilmiş informasiya və informasiya toplama mərkəzləri olan arxivlər, kitabxanalar meydana çıxdı. İkinci inqilab kimi qəbul edilən tipografiyanın əsas vəziəsi, mətbəədən istifadə edərək sənədli informasiyaların tirajlarını çıxarmaq idi. İnformasiya platformasında üçüncü inqilab kompüterlərin və informasiya texnologiyalarının yaranmasıdır.

İnformasiya texnologiyalarını öyrənilməsinə xidmət edən və tədris planına daxil yeni elmi intizam olan informatika cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin elmi əsasınıda təşkil edir. Alman alimi Karl Şteynbux tərəfindən 1957-ci ildə ilk dəfə “informatika” termini işlədilmişdir və 1962-ci ildə Filipp Dreyfus “informatique” sözünü fransız dilinə daxil etmiş, sonra isə bu söz “informatics” şəklində ingilis dilinə çevrilmişdir. “İnformasiya” və “avtomatika” sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmış “informatika” sözü-“informasiya ilə avtomatik iş” anlamını ifadə ediyi güman edilir və ingilisdilli ölkələrdə “Computer Science” termini ilə əvəzlənir, yəni kompüter haqqında elm mənasını ifadə edir.

Proseslərin informasiyalaşdırılması və informasiyaların emalı üçün ən mühim texniki qurğu kompüter hesab edilir. Fundamental elm olaraq informatikanın əsas funksiyası informasiyanın çevrilməsinin üsul və vasitələrini işləyib hazırlamaq və onlardan informasiyanın emalının texnoloji prosesinin təşkilində istifadə etməkdir. İnformatikanın əsas vəzifələri:

- a) istənilən tip informasiya proseslərinin öyrənilməsi;
- b) informasiya texnologiyalarının inkişafı, əldə edilmiş nəticələr əsasında informasiyanın emalı texnologiyaları və yeniliklərin tətbiqi;
- c) sosial və ya ictimai həyatın bütün sahələrində kompüter texnikası və texnologiyasının yaradılması, tətbiqi və səmərəli istifadəsini təmin edən elmi və mühəndislik problemlərinin həllinin təmin edilməsi.

Ətraf aləmdə var olan xüsusi informasiyalar elmi, texniki, sənaye, elmi-texniki kateqoriyalar olaraq fərqləndirilir. Öz növbəsində elmi məlumatlar sosial, təbiət və fəlsəfi elmlərin müxtəlif sahələrinə görə təsnif edilir. İnformasiya məzmununa və onun xidmət etdiyi insan fəaliyyətinin növünə görə müxtəlifdir. Hər bir məlumat növünün özünəməxsus emal texnologiyaları, semantik dəyəri, təqdimat formaları, hadisələrin və proseslərin əks etdirilməsinin dəqiqliyi və səmərəliliyinə dair tələblər var. İnformasiya məzmununa və onun xidmət etdiyi insan fəaliyyətinin növünə görə müxtəlifdir. Məlumat növünün özünəməxsus emal texnologiyaları, semantik dəyəri, təqdimat formaları, hadisələrin və proseslərin əks etdirilməsinin dəqiqliyi və səmərəliliyinə dair tələbləri var və istənilən informasiya növü üçün üç qarşılıqlı əlaqə obyektini göstərilə bilər: informasiya mənbəyi, informasiyanın istehlakçısı və bu informasiyanın əks etdirdiyi obyekt. İnformasiya cəmiyyətində ağırlıq mərkəzi ictimai istehsal düşür, burada onun bütün iştirakçılarının hazırlıq səviyyəsinə olan tələblər əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Bir proqram olaraq qəbul edilmiş informasiyalaşdırma cəmiyyəti insanın informasiya mədəniyyətinin mənimsənilməsi və inkişafı ilə bağlı bir istiqamət kimi təhsilin informasiyalaşdırılmasına yönəlməlidir. Bu fakt isə təhsili informasiyanın "obyekti" vəziyyətinə qoyur, burada təlimin məzmununu elə dəyişdirmək lazımdır ki, gələcək mütəxəssisə təkcə təhsil sahəsində ümumi təhsil və peşə bilikləri verilməsin, lazımı səviyyədə informasiya mədəniyyətində ötürülsün. Buradan isə aydın olur ki, informasiya cəmiyyəti əhalinin böyük hissəsinin informasiyanın qəbulu, işlənməsi, ötürülməsi və saxlanması ilə məşğul olduğu cəmiyyətdir.

Hər bir fərd cəmiyyətin üzvü olaraq, kompüter texnologiyasının inkişafı ilə ayaqlaşmaq üçün davamlı özünütəhsil və özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olmalıdır, çünki mobil rabitədə kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı ilə insanların istehsal fəaliyyətini distant, yəni ofisdə deyil, evdə həyata keçirənlərin sayı getdikcə artır, bu isə ən əsası insan əməyinin daha məhsuldar olmasına təkan verir. Kompüter və informasiya texnologiyaları maddi istehsal sahəsinə intensiv şəkildə daxil olur. İnformasiya cəmiyyətində ilk növbədə elektron oyuncaqların köməyi ilə, sonra isə fərdi kompüterdən istifadə etməklə informasiya mədəniyyətini mənimsəməyə uşaqlıqdan başlamaq lazımdır. Mühəndis, fermer və digər ənənəvi peşələr üzrə mütəxəssislər getdikcə daha çox iş yerlərində kompüterə sahib olurlar və öz peşə fəaliyyətlərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edirlər. Kompüter texnologiyasından peşəkar istifadə üçün məqsədyönlülük, informasiya texnologiyaları dünyasında baş verənləri öyrənmək üçün isə özünəinam mütləqdir.

İnformasiyalaşdırma cəmiyyətin sənaye inkişafı mərhələsindən informasiya mərhələsinə keçidini təmin edir, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə edə biləcək güvvəyə sahibdir. Bu platformada üç böyük inqilabdan keçib. Kompüter proseslərin informasiyalaşdırılması və informasiyaların emalı üçün istifadə edilən əsas qurğudur. Hər növ informasiya müəyyən tələblərə cavab verən özünəməxsus funksiyaları əks etdirir. Kompüter texnologiyasının inkişafı ilə ayaqlaşmaq üçün hər bir insanın özünəinamı olmalıdır və davamlı özünütəhsil və özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olmalıdır.

Açar sözlər: informasiyalaşdırma, cəmiyyət, informasiya texnologiyaları, informatika, kompüter.

Ədəbiyyat

1. Попова Е.Э., Садова Н.Н., Тагирова Ю.Ю. Основы информатики и информационные технологии: учебно-метод. комплекс для студ. ист. фак.: в 2 ч. Ч. 1, Минск: БГУ, 2008.
2. Гаврилов М., Климов В. Информатика и информационные технологии. Учебник Москва: Издательство Юрайт, 2014.
3. https://phys.bspu.by/static/lib/inf/posob/stu_m/glaves/glava1/gl_1_1.htm
4. https://vuzlit.com/1047842/informatizatsiya_obschestva

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕДПОСЫЛКА МИРОВЫХ ПЕНСИОННЫХ МОДЕЛЕЙ

Рустам Рустамов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

r.c.rustam@gmail.com

В большинстве стран мира применяется пенсионная система, основанная на принципе "солидарности поколений", когда пенсии выплачиваются из обязательных платежей, которые платят работающие граждане. Так называемая система PAYG, является "первым уровнем" всех пенсионных моделей. Основная проблема этой модели заключается в том, что она сильно зависела от состояния демографического развития. Однако расходы государства требует особого внимания, что приводит к увеличению его обязательств перед пенсионерами, к росту расходов и т. д. Для решения этой проблемы была разработана, так называемая пенсионная система - "второго уровня", основанная на условных накоплениях, "виртуальная" система, которая учитывается на персональных счетах, которые в свою очередь могут инвестироваться, чтобы в дальнейшем приносить дополнительный доход к пенсии. И третий уровень – добровольные пенсионные накопления граждан.

Реформы в каждой стране проводятся в соответствии своих возможностей, имеют цену. Наиболее эффективной признаётся сегодня система, основанная главным образом на накоплениях заинтересованного лица - будущего пенсионера, который принимает решение о передаче своих средств для управления в специализированные рыночные институты. Таким образом, реформа заключается в переходе от преобладающего сегодня "первого уровня" ко второй и активное содействие развитию системы "третьего уровня" [1]. Правительства многих стран стараются уменьшить удельный вес государственных пенсий в общей системе пенсионного обеспечения, стимулируя развитие негосударственных пенсионных фондов и систем с различными схемами накопления средств с последующими выплатами [2].

Современные мировые пенсионные системы в последние два десятилетия истекшего столетия формировались в результате кардинальных пенсионных реформ. Проблема пенсионного обеспечения в мире с каждым годом всё обостряется. Развитые страны стоят перед выбором: либо увеличить налоги и взносы по социальному страхованию, либо сократить государственные пенсии. Основной причиной надвигающегося кризиса систем государственного пенсионного обеспечения является быстрое старение населения [3]. Решение проблемы: а) реформа с целью удешевления; б) поощрение частных пенсионных фондов; в) реформа рынка труда; г) экономические реформы направленные на поощрение конкуренции и инновации [2, 3, 4, 5].

Возможны также два концептуальных подхода к пенсионному обеспечению. Первый – основан на обязанности каждого члена общества участвовать в коллективном страховании, основанном на принципах солидарности и второй – каждый человек ответственен за

формирование условий своей жизни. Один из наиболее сложных вопросов - стоимость перехода к накопительной схеме. Проблема состоит в необходимости компенсации нынешнему поколению пенсионеров средств, которые отвлекаются в накопительную пенсионную систему. Однако, выход был найден в диверсификации пенсионного обеспечения, в сочетании обеих моделей, в создании системы, состоящей из трех уровней – так называемой многоуровневой системой: 1) обязательная государственная система; 2) обязательная накопительная система; 3) добровольное частное пенсионное страхование.

Мировой опыт показывает, что любая реформа, в какой сфере она бы не проводилась, должно иметь за собою предпосылку, в результате которой должны проводиться те или иные изменения. Как уже было отмечено, в ходе пенсионных реформ возникло такое понятие как система условно-накопительных счетов. Объединяя размеры пенсии с величиной накопленных взносов в пенсионное обеспечение, система условно накопительных счетов значительно ослабляет лежащий в основе распределительной системы солидарный, или распределительный принцип. Проблема решается созданием в пенсионной схеме специального уровня, направленного на предотвращение бедности среди пожилого населения. По мнению сторонников этой системы, она представляет собой третий путь, пролегающий между биполярными распределительной и накопительной системами, а также влечет за собой серьезный сдвиг в представлениях о социальной защите. Тем самым сегодня наблюдается тенденция к постепенному введению накопительно-добровольных элементов и возрастанию значения частных пенсий в обеспечении доходов пенсионеров.

Ключевые слова: пенсионная система, социальная защита, пенсионный фонд, накопительная система, распределительная система.

Литература

1. www.europa.eu.int
2. Holzmann R. Toward a Reformed and Coordinated Pension System in Europe: Rationale and Potential Structure. The World Bank.
3. Kenc T., Perraudin W. European Pension Systems: A Simulation Analysis.
4. Palmer E. The Swedish Reform Model. Framework & Issues.
5. Lindeman D., Rutkovski M. The Evolution of Pension Systems in Eastern Europe and Central Asia: Opportunities, Constraints, Dilemmas and Emerging Practices. The World Bank.

Xülasə

Müxtəlif ölkələrdə pensiya sisteminin səmərəli inkişafı üçün əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı prosesləri yerli şərait nəzərə alınmaqla modelləşdirməyi bacarır. Beynəlxalq təcrübənin tətbiqi yeni pensiya sistemlərinə ağırsız, daha modernləşdirilmiş, demokratik, vətəndaşların özlərinin pensiya seçiminə əsaslanan və daxili maliyyələşdirmə sistemini modelləşdirə bilən iri şirkətlər tərəfindən istifadə oluna biləcək sistemlərə müəyyən təkan verə bilər. Əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində özəl fondlarla dövlət fondları arasında proseslərin daha da əlaqələndirilməsinin mümkünlüyü və ümumilikdə pensiya sistemlərinin şaxələndirilməsi imkanları.

**METABOLİZM ƏSASLI BİR PSİXOSOMATİK FRAZEOLOGİZMİN
EMOSEMİYA POTENSİYALI HAQQINDA
(Azərbaycan və türk dillərinin materialları əsasında)**

Nərgiz Rüstəmov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

nergiz.rustemova.87@mail.ru

Məqalədə psixosomatik şərtləndirməli frazeoloji vahidlərin maraqlı bir qrupuna – maddələr mübadiləsinin iş prinsipinin emoriv komponent əsaslı məcazlaşması fonunda meydana gəlmiş (şərti adı ilə) metabolizm frazeologizmlərinə diqqət edəcəyik. Xatırladaq ki, bioloji metabolizm insanın həyat və fəaliyyəti üçün həlledici əhəmiyyətə malik olan yaşam şərtlərindən birini təcəssüm etdirir. Məhz, bu səbəbdəndir ki, digər vacib məqamla, yəni tənəffüs sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı olan frazeologizmlərin çoxsaylılığı kimi (məsələn, *nəfəsi durmaq, havası çatmamaq (/ havası çatışmamaq), nəfəsini kəsmək* və s.), maddələr mübadiləsi sisteminin iş prinsiplərinin metaforikləşməsi ilə bağlı olan yetərli sayda frazeoloji vahidlər mövcud olduğu və dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi ilə seçildiyi məlumdur. Bu sırada *ət tökmək, ətini yemək, həzm edə bilməmək, içinə sindirmək, diri-diri udmaq, başını yemək* və s. bu kimi fərqli anlamlı ifadələri misal göstərə bilərik.

Xatırladaq ki, “metabolizm və ya maddələr mübadiləsi canlı orqanizmlərdə həyat fəaliyyətini təmin edən kimyəvi reaksiyalar” məcmusu olub həmin canlı “*orqanizmlərin böyüməsinə və çoxalmasına, orqanizmin öz strukturlarını işlək vəziyyətdə qoruyub saxlamağa imkan verən və ətraf mühitin stimullarına, qıcıqlarına cavab verməyə şərait yaradan*” xüsusi qrup prosesləri əhatə edir [5]. Həmin proseslərin insan həyatındakı əhəmiyyətlik əmsalının yüksəkliyi onların insanın dilində məcazlaşma potensialının da zənginliyinə dəlalət edir. Belə ki, qədim insan ilk olaraq bilvasitə özünün gördüyü, məişətində yer alan, habelə həyatının ayrılmaz parçası olan əşyaların, hadisələrin, proseslərin məcazlaşmanın korrelyasiya “zəncirinin” digər tərəfində yerləşdirirdi. R.Bartın sözləri ilə desək, hər hansı bir semioloji sistem iki element arasında, yəni, işarələyənə işarə edən arasındakı əlaqəni nəzərdə tutur. Bu əlaqə fərqli nizama, fərqli sistemə aid olan obyektləri bir-biri ilə əlaqələndirir və bu zaman söhbət, bərabərlik əlaqəsindən deyil, ekvivalentlik əlaqəsindən, uyğunluq mahiyyətli əlaqədən gedir. R.Bart bu əlaqə zamanı iki deyil, üç komponentin yer aldığına diqqət çəkərək, ilk iki obyektə bir-biri ilə müqayisə edilən obyektlər təşkil etdiyini, sonuncunun (metaforanın ərsəyə gəlməsi baxımından həlledici komponentin) isə bu obyektlər arasında metaforik anlamı törədən korrelyasiya “zəncirini” təcəssüm etdirdiyini vurğulamışdır. Həmin korrelyasiyadan da, məhz metaforik anlamlı işarənin törənməsi mümkün olur [3, 72-130]. Bu yanaşmadan çıxış edərək qeyd edək ki, metabolizmlə bağlı olan psixosomatik frazeologizmlər real bioloji proseslərlə insan həyatında yaşanan bu və ya digər emosiyaların ekvivalentlik prinsipi ilə əlaqələndirilməsindən törəyir. Həmin “törəmələrdən” birinə diqqət edək. Söhbət “*içinin yağları erimek*” frazeoloji vahidindən gedir. “*İçinin yağı erimek deyiminin iki anlamı mevcuttur. İlk anlamı nispet vererek sevinmek, ikinci anlamı da telaşlı bir şekilde üzülmək anlamındadır*” [1].

Göründüyü kimi, müasir türk dilində yetərinə yüksək işlənmə tezliyinə malik olan bu frazeologizm mahiyyəti etibarı ilə ambivalent semantik yükə malik olmaqla zidd anlamların ifadəsinə xidmət edə bilər. Bu isə onun müəyyən mənada enantiosemik mahiyyət kəsb etdiyini söyləməyə əsas verir. Xatırladaq ki, leksik və frazeoloji vahidlərin enantiosemiyasını araşdırmış V.Y.Kravsovanın da qeyd etdiyi kimi, enantiosemiya mahiyyət etibarı ilə polisemiya və antonimiyanın həmhüddud zonasında qərarlaşan xüsusi növ semantik hadisədir. Bu zaman eyni ifadə planında həll tapmış frazeoloji vahid fərqli, özü də məhz, ziddiyyət müxtəlifliyinə istinad edən fərqli anlamları əks etdirə bilir. [4, 8-9]. Yəni burada həm anlam çoxmənalılığı, həm də zidd anlamların ifadəliliyi öz yerini tapır.

Nümunələrə diqqət edək: *İzleyenler bu sahneler için; "Oh içimin yağları eridi!", "Süper ötesi bir sahneydi!", "İçimin yağları eridi yahu helal olsun size!", "Herkes nihayet rahatladı!"... gibi yorumlar yaptılar.* [6]); *"Borcu ödeyemeyeceğim diye, içinin yağı eriyor"*. Göründüyü kimi, bu frazeologizmin timsalında biz, həm pozitiv, həm də neqativ səciyyəli emosiyaların yaşanması zamanı insan orqanizminin ortaya qoyduğu psixosomatik reaksiyaların bilavasitə həmin emosiyaların metaforik adlandırılması üçün istifadəsini müşahidə edirik. Azərbaycan dilində həmin ifadənin *"içi ərimək"* variantı işləkdir və dilimizdə də analogi polisemiyanı, özü də enantiosemik mahiyyətli çoxmənalılığı izləmiş oluruq.

Gözlərin baxanda için əriyir, dünyanın ən xoşbəxt insanı olursan; Sən mənə sən dərdindən için-için əriyib yox olan nənəm, babama borclusan. [2, s.153].

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq onu demək istərdik ki, məruzə çərçivəsində izlədiyimiz *icinin yağları erimek* // *ichi ərimək* frazeoloji vahidi 1) metabolizm səciyyəli psixosomatik reaksiyanın metaforikləşməsinə istinad edir; 2) müasir türk və Azərbaycan dilində variant fərqliliyinə malikdir və 3) enantiosemik mahiyyət kəsb etməklə, həm müsbət, həm də mənfi emosiyaların səciyyələndirilməsi üçün istifadə olunur.

Açar sözlər: psixosomatik frazeologizmlər, maddələr mübadiləsi (metabolizm), emotiv komponent (emosemiya), türk dili, Azərbaycan dili.

Ədəbiyyat

1. İçinin Yağı Erimek Deyiminin Anlamı Ne Demek? 18.11.2022
<https://www.milliyet.com.tr/egitim/icinin-yagi-erimek-deyiminin-anlami-ne-demek-icinin-yagi-erimek-ile-ilgili-ornek-cumleler-6819256>
2. Ömray Ç. Qubadlıdan borcumu istəyirəm. Multikulturalizm, 2016, №3, s.152-155.
3. Барт Р. Миф сегодня. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. - М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994, с. 72-130.
4. Кравцова В.Ю. Энантioseмия лексических и фразеологических единиц: Язык и речь: автореферат диссер.канд.филол. наук, Волгоград, 2006, 24 с.
5. Что такое метаболизм? Genetyka : Все о генетике, 2022-07-21
<https://www.genetyka.com.ua/ru/blog/chto-takoe-metabolizm/>
6. <https://televizyongazetesi.com/v2/kadin-dizisinde-sirini-oyle-guzel-patakladilar-ki-icimizin-yaglari-eridi/202247>

ELİTAR DİSKURSDA BİLİNGVEMLİK FAKTORU (Hindistan və postsovet məkanı dövlətlərinin təcrübəsinə istinadən)

Aygün Rüstənzadə

Azərbaycan Dillər Universiteti

r.aygun.h289@gmail.com

Elitar diskursun nəzəri probleminin tədqiqi əsnasında ən maraq doğuran və eyni zamanda haqqında mövcud olan ən təzadlı yanaşmalardan dolayı, barəsində dünya dilçiliyində birmənalı fikir hasil olmamış məsələlərdən biri kimi – milli elitaların ikidilliliyinin milli elitar diskursun formalaşmasındakı təsir gücü ilə bağlıdır. Belə ki, elitalar mahiyyət etibarı ilə istənilən toplumun passionar kəsimini əhatə etməsindən dolayı [5; 69-79], həmin cəmiyyətin ən yüksək təhsilli təbəqələrini əhatə edir. Belə ki, maddi, intellektual, siyasi, inzibati-resursların məhz, elitaların əlində cəmlənməsindən çıxış edərək deyə bilərik ki, onların öz övladlarına daha yüksək təhsil standartlarını təklif etmək imkanı digər sosial qruplara nəzərən daha genişdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dünyanın siyasi arenasında qloballaşma tendensiyası hakim mövqedə qərarlaşmışdır və bu vəziyyət dünya siyasətinin, iqtisadiyyatının geosiyasi birliklərin, ticari-istehsalat konqlameratlarının, müxtəlif iqtisadi transmilli layihələrin yaranmasına sövq etdiyindən bəşər gündəmi ortaq dildə danışmaq ehtiyacını hiss edir. Məhz, bu dil mövqeyində ingilis dilinin qərarlaşması isə yüksək təhsil standartlarına görə, ikinci dil olaraq, ingilis dilinə bələdliyi müasir dünya reallığının zərurəti, tələbi halına gətirir. Eləcə də virtual məkanda ingilis dilinin dominant mövqeyi də bu dilə ikinci dil kimi bələdliyi müasir gəncliyin prioritetləri sırasında yer almasına təkan vermişdir. Onu da qeyd edək ki, məhz, dil faktoruna görə də, etnik mənsubiyyətə görə də sosial şəbəkələrdəki virtual ünsiyyət zəminində elitar – qeyri-elitar şəxs qarşılaşdırmasının aparılması faktları da yer alır ki, bu da dilə bələdlik faktorunun önəmini bir daha üzə çıxarır (bax:[3; s.201-219])

Digər tərəfdən bölgə siyasi gücləri isə tarixən öz dilləri vasitəsilə siyasi ekspansiya həyata keçirməyə can atmışlar ki, bu da regional mövqedə rus dilinin, fransız dilinin də bilinqvistik mühitlər formalaşdırmasını qaçınılmaz etmişdir. Onu da qeyd edək ki, hal-hazırda Sovet İmperiyasının çöküşündən sonra postsovet məkanında on beş müstəqil dövlətin meydana gəlməsinə baxmayaraq, hələ də siyasi gündəmdə “yumşaq gücün” tətbiqinin ən vacib elementlərindən sayılan dil tədrisi faktoruna qarşı həssaslıq özünü göstərməkdədir. Xatırladaq ki, C.Nay tərəfindən irəli sürülən “yumşaq güc” anlayışı [1] dil və mədəniyyətin təbliği vasitəsilə, habelə dilin tədrisi sayəsində yaranan loyal əhali təbəqəsinin formalaşmasını əhatə edir [4; s.189-190]. Yəni, bir ölkə heç bir hərbi-siyasi müdaxilə olmadan, məhz, dilinin ekspansiyası sayəsində, habelə mədəniyyətinin güclü təbliği nəticəsində həmin ölkənin siyasi loyallığını əldə etmək imkanına malik olur. Məhz, bu səbəbdən də Fransa dövləri Frankofoniya təşkilatının gücləndirilməsində, fransız dilinin bilinqvistik mühit törədici gücünün artmasında marağını nümayiş etdirməklə bu sahəyə küllü miqdarda vəsait yönləndirir. Eləcə də Rusiya dövləti də postsovet məkanında rus bölməsi məktəblərinin, habelə təhsili qismən rus dilində aparılan məktəblərin sayının azalma tendensiyasına həssas və ağırlı reaksiyalar

ifadə edir. Xatırladaq ki, uzun onilliklə Belarus dövlətində və Ukraynada yerli slavyan dilləri ilə yanaşı rus dilinin bilinqvistik mühit yaratması bu ölkələrin elitar diskursunun ən azından ikidilli olmasına, hətta bir qisim bölgələrdə isə, ümumiyyətlə, rus dilli olmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, qohum dillərin bilinqvizmi istənilən yerli dil üçün ən təhlükəli ikidillilik situasiyasını yaradır ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında bu situasiya diqlosiya kimi səciyyələndirilir. Belə ki, bu növ bilinqvizm situasiyasında iki qohum dildən birinin digəri üzərində dominantlıq qazanması və ya hətta, birinin digərini funksional işləklilik mövqelərinin bir çoxundan tamamilə sıxışdırılıb çıxarması adi hal alır. Məsələn, hal-hazırda Belarus elitar diskursunun aparıcı işlək dili rus dilidir. Bu isə öz növbəsində, Belarus dilinin inkişafı perspektivləri baxımından əlverişli situasiyanın mövcudluğunu təsbit etməyə imkan vermir.

Onu da xatırladaq ki, 1947-ci ildə müstəqilliyini əldə etmiş Hindistan dövlət dilinin seçimi prinsipləri baxımından “ənənəyə sadiqlik” modelinə üstünlük verməklə, ancaq hindi dilini dövlət dili elan etmişdir. Bu o məqsədlə edilmişdir ki, tarixən ingilis dilinin Britaniya İmperiyasının müstəmləkəsi kimi Hindistandakı dominant mövqeyinin hindi dilinin inkişafı qarşısında qoyduğu maneləri aradan qaldırmaq və onun inkişafı üçün perspektivlər açmaq mümkün olsun. Lakin Hindistan elitalarının ingilis dilinin aktiv istifadəsindən imtina etməməsi, elitar diskursda bu dilinin aparıcı mövqelərinin qorunub saxlanması həmin məramın tam şəkildə reallaşmasına mane oldu və zamanla (1967-ci ildə) ingilis dilinin ikinci dövlət dili statusunda mövqeyi təsbit edildi. Hal-hazırda da təhlilçilər çoxmillətli Hindistanın elitesinin məhz ingilis dilinə üstünlük verməsinin əsas səbəblərindən birinin ölkə əhalisinin kifayət qədər böyük qisminin hindi dilinə bələd olmadığını, ünsiyyət saxlamaq üçün məcburi şəkildə vasitəçi dilə ehtiyac olduğunu vurğulayırlar. Belə ki, Hindistan elitesinin yalnız 54 faizi hindi dilinə bələd olduğu halda [2], demək olar ki, hamısı hələ erkən uşaqlıqdan ingilis dilini yüksək səviyyədə mənimsəmişlər.

Açar sözlər: elitar diskurs; bilinqvizm; Hindistan, Azərbaycan, Qazaxstan, Belarus və Ukrayna dil mühitləri; “yumşaq güc” (soft power) siyasəti.

Ədəbiyyat

1. Nye J. China's Soft Power Deficit To catch up, its politics must unleash the many talents of its civil society. The Wall Street Journal, 8 May 2012.
2. Prasanna Kumar J.V.S. Chennai: English is language of elite, 54 per cent speak in Hindi, says draft NEP. Deccan Chronicle, June 2, 2019.
3. Гребенщикова Т.А., Павлова Н.Д., Афиногенова В.А. Модификация интенционального пространства в постсобытийном интернет-дискурсе. Психология дискурса: проблемы детерминации, воздействия, безопасности. – М.: Институт психологии РАН, 2016, с.201-219
4. Казаринова Д. Феномен «мягкой силы». Стратегия мягкой силы в политике государств-членов двадцатки. Свободная мысль XXI. М., 2011. № 3, с.189-190.
5. Резанова З.И. Элита, элитный, элитарный: семантика и функционирование. Язык и культура. 2009, № 2(6), с.69-79.

KİÇİK SAHİBKARLARIN İKT SAHƏSİNDƏ QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN HƏLL YOLLARI ÜZRƏ TƏKLİFLƏR

Elxan Rzayev

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

elxanr@gmail.com

İnkişaf etmiş dövlətlərin milli strategiyalarında iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması mövcuddur. Bir çox ölkələr rəqəmsallaşmaya 1990-ci illərin sonu, 2000-ci illərin əvvəllərində keçiblər. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) bütün sahələrə integrasiya olunduğu üçün iqtisadiyyatın da bütün qollarına kök salıb.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan da rəqəmsal ölkə olmaq üçün yeni innovasiyalardan qətiyyətlə istifadə edir. Görülən ən mükəmməl işlərdən biri dövlət qurumlarının rəqəmsallaşmaya keçməsidir. Geniş şəkildə E-gov, Asan imza və s. xidmətlərin tətbiqi vətəndaşların, fiziki və hüquqi şəxslərin işlərini xeyli yüngülləşdirib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahənin inkişafı üçün ölkə maddi vəsaitə qənaət etmir.

Özəl sahədə yeni İnformasiya texnologiyalarının innovativ həllərini tətbiq edən iri şirkətlər və banklar bu sahədə gedən əsas şirkətlər hesab olunur. Onlar öz informasiya təhlükəsizliklərinə vəsait qoyur və yenilikləri tətbiq edirlər. Dünyanın hegemon İKT şirkətlərinin rəhbərləri öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün milyardlarla dollar xərcləyirlər. Lakin onlar bilirlər ki, necə etsələr də dövlət təhlükəsizlik xidmətləri daima onları izləyir. “Facebook”- un yaradıcısı Mark Cukerberq 7 ildir ki noutbukunun kameralarını kağızla bağlayır. Bunu dəfələrlə rəsmi olaraq bildirib. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin və Dövlət Təhlükəsizlik Agentliyinin texniki mütəxəssisi Edvard Snoudonun verdiyi açıqlamadan görürük ki, Amerikanın kəşfiyyat orqanları daima vətəndaşları izləyirlər. Sizin telefonunuz daima Sizi izləyir, dinləyir, GPS vasitəsi ilə yerinizi təyin edir. Yeni cihazlarda batareyanı çıxartmaq mümkün olmadığı üçün uzaqdan daima telefonuzu idarə etmək, qulaq asmaq və s. funksiyaları aktiv eləmək mümkündür. Mobil telefonunuza proqramlar yükləyəndə sizi qaydalarla tanış olmağı xahiş edir. Lakin çox vaxtı insanlar onu oxumadan qəbul edirlər. Məcburdurlar, çünki qəbul eləməsə, proqramdan istifadə edə bilməyəcək.

Bu gün dünyada hegemon şirkətlərdən biri sayılan Google korporasiyasının Gmail servisi istifadəçiyə 15GB boş yer verir, 2Gb poçt xidməti verir. Lakin heç kim deyə bilməz ki, Google şirkəti öz bulud sistemində saxladığı məlumatları analiz eləmir.

Kiçik və orta biznes sahibkarları “xakerlər” tərəfindən hücumə məruz qala bilərlər və hər an onların məlumatlarını oğurlayıb onlara qarşı istifadə edə bilərlər.

Bizə lazım olan hər hansı bir proqram təminatını telefonumuza yükləyirik. Bu an özümüzdən asılı olmayaraq yazışmalarımızı, zənglərimizi, telefonun yaddaşında olan məlumatlarımıza dinləyib istifadə eleməsinə icazə veririk. Bu məlumatları analiz edib onlardan satış məqsədilə reklam şirkətlərinə ötürürlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədən uzaq olan adi insanlar bunun həqiqət olduğunu qəbul etmək istəmirlər.

Araşdırmam göstərir ki, kiçik sahibkarlar öz informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək üçün maddi vəsait ayıra bilmirlər. Bunun nəticəsi olaraq kiçik sahibkarlar pulsuz olan sistemlərdən və ya servislərdən istifadə edirlər. Məsələn: Gmail.com; Mail.ru; Yandex.ru və s. Pandemiya ərəfəsində bütün sahibkarlar rəqəmsal dünyaya keçərək öz bizneslərini idarə edirlər. Adətən kiçik sahibkarlıqda maliyyəci həm kadr, həm də anbardar vəzifəsini yerinə yetirir. Kiçik sahibkarlar subpodratçı və ya bir başa olaraq dövlət əhəmiyyətli obyektlərdə işlər görürlər. Öz işlərini asanlaşdırsınlar deyər Bulud sisteminə şirkətin məlumatlarını yükləyirlər. Bunlar adətən tikilən obyektin sxemləri, onların elektrik, zəif axın, təhlükəsizlik və s. tipli məlumatlar olurlar. Bütün yazışma poçt vasitəsi ilə gedir. Nəzərə alsaq ki, kəşfiyyat orqanlarında analitik proqram təminatı özü analiz edib ortaya çıxarda bilər ki, bu dövlət üçün hansı dərəcəli əhəmiyyətli məlumatdır. Növbəti problem kiçik sahibkarların poçtlarına qoyduqları parollardır. Poçtun adı ilə parol eyni olur ya da standart parollar qoyurlar.

Kiber cinayətkarlığın baş aldığı bu zamanlarda kiçik sahibkarların mühafizəsi demək olar ki, yoxdur. Bəli, Azərbaycanda hələ aktiv şəkildə marketing oğurluğu inkişaf eləməyib. Lakin mediada, sosial şəbəkələrdə rastıma çıxan məlumatlar onu göstərir ki, bizdə də bəzi belə hallar yaranmağa başlayır. Son vaxtlar dələduzluğun bir növü poçt vasitəsi ilə virus göndərmək olub. Şirkətdə antivirusların olmaması nəticəsində şirkətin kompyuterində olan bütün sənədlər şifrələnir. Bundan sonra şirkət yalnız pul ödənişi etdikdən sonra açılır. Eyni zamanda plastik kartlarla maxinasiyalar çoxalıb. İndi və gələcəkdə belə xəşagəlməz halların qarşısını almaq üçün ilə Azərbaycanın böyük potensialı və imkanı var. Kiçik və orta biznes sahibkarlarının inkişafı üçün yeni texnologiyalardan istifadə etmək lazımdır. Kiçik sahibkarları daxili bazardan xarici bazara çıxartmaq üçün ilk növbədə onların informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək zərurətdir. Hesab edirəm ki, özəl sektorun inkişafı və qorunması üçün ciddi, qəti addımların atılması vaxtı çatıb. Bununla əlaqədar Sizə aşağıdakı təkliflərimi bildirmək istəyirəm:

1. Azərbaycan və Cənubi Qafqaz regionunda TİER III, ISO 20000, ISO 22301 və ISO 270001 sertifikatına malik olan “Azcloud” data mərkəzi mövcuddur. Lakin “Azcloud”-un qiymətləri xarici şirkətlərə nisbətən çox bahadır. Kiçik Sahibkarlar üçün çox münasib qiymət olmalıdır. Azcloud-a sahib öz cari ehtiyaclarına əsasən CPU, HDD və RAM seçərək öz server sistemini yığa bilər. Lakin kiçik sahibkarların İKT mütəxəssisi saxlamağa imkanı olmadığını nəzərə alaraq bu həll düzgün deyil.

1.1 Azcloud özü bulud sistemi olaraq xidmət göstərir. Gmail.com, Mail.ru və s. şirkətlər kimi. Bu halda Azcloud özü özünü büdcələşdirə bilər.

1.2 Azcloud İKT şirkətləri üçün elə bir endirimli qiymət verməlidir ki, bu şirkətlər maliyyə yatırımı edərək kiçik sahibkarlara poçt, bulud və s. xidməti göstərsinlər.

2. Azərbaycanda Domain sistemi xarici domainlərdən bahadır. Məsələn: Domain.az almaqdansa, domain.net daha da ucuz olduğu üçün onu alırlar.

3. İqtisad Nazirliyinin tabeliyində olan Dövlət Vergi Xidmətindən qeydiyyatdan keçəndə yeni şirkət avtomatik olaraq Domain.az saytını almaq imkanına malik olsun. Çox vaxt şirkətlər qeydiyyatdan keçəndən sonra domain almaq istəyirlər. Bu vaxt domainlərin alınmış olduğunu deyirlər. Bu bir spekulyasiya növüdür. Şirkətin həqiqətən mövcud olduğunu İqtisad Nazirliyinin

tabeçiliyində olan Dövlət Vergi Xidmətindən yoxlayandan sonra Domainin satılsa xoşagəlməz hallar yaranmaz.

4. İqtisad Nazirliyinin tabeçiliyində olan Vergi Dövlət Xidməti fiziki şəxsi qeydiyyatda aldığı zaman domaini qeydiyyatdan keçirərək Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyinə məlumat verməlidir. Əqli Mülkiyyət agentliyi öz növbəsində fiziki şəxsin hüquqlarının qorunması istiqamətdə addımlar atmalıdır.

5. Kiçik və orta biznes inkişafı agentliyi İKT sahəsində sahibkarlara dəstək olmalı, onları daima bu istiqamətdə maarifləndirmək lazımdır

5.1 Kiçik və orta biznes inkişafı agentliyinin veb sahifəsində sahibkarlar İKT sahəsində olan yenilikləri görüb, agentliyin onlara necə dəstək ola biləcəklərini araşdırmalıdırlar.

5.2 Agentlik Facebook və Instagram üzərindən satış etmək üçün kurslar hazırlamalıdır. Əməkdaşlar yetişdirməlidir. Sahibkarları dünya bazarı səviyyəsinə çıxartmaq üçün onlara dəstək lazımdır.

6. Daima media və sosial şəbəkələrdə maarifləndirmə olmalıdır.

7. Verilən təklifləri qruplaşdırıb Asan xidmətin tərkibində icra etmək olar.

8. Dövlət sahibkarlara şərait yaratdığı üçün onların “vəb” sahifələrində Azərbaycan Respublikası haqqında məlumat daşıyan və ya ölkəni reklam edən veb sahifəyə keçid “Link”-ini yerləşdirir.

Belə hesab etmək olar ki, bu amillər nəzərə alınsa, sahibkarlar xarici resurslardan imtina edərək daxili resurslara keçər və xaricdə olan məlumatları öz ölkəmizin daxili data mərkəzində yerləşdirmək istəyərlər.

Açar sözlər: Kiçik sahibkarlar, rəqəmsal, Azcloud, veb, təhlükəsizlik.

Ədəbiyyat

1. <https://www.e-gov.az/>
2. <https://asan.gov.az/>
3. https://www.bbc.com/russian/other_news/2016/06/160622_zuckerberg_macbook_tape
4. <https://www.azcloud.az/az>
5. <https://smb.gov.az/az>
6. <https://www.copat.gov.az/az>

İDARƏETMƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ EFFEKTİVLİK

Aytac Rzayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

rzayevaaytac3232@gmail.com

İqtisadiyyatın idarəetmə əsasında tənzimlənmə, xüsusən də istehsal prosesini həyata keçirən şəxslərin səlahiyyət və məsuliyyətini əhatə edir. Bu yöndə planlaşdırma, istehsal olunan məhsullara nə dərəcədə tələbatın olması, alqı - satqı prosesində qiymət tənzimlənməsi prosesləri həyata keçirilir. Effektiv nəzarət sistemi üçün bir sıra halları nəzərə almaq lazımdır: doğru, dürüst idarəetmə, məlumatların təhrif olunmaması, təşkilati davranış və struktur, səlahiyyət bölgüsü, mövcud qayda-qanunun əsas kimi tutulması.

Səmərəliliyin təşkili üçün bir sıra qiymətləndirilmələr edilməli: risklərin, informasiyanın qiymətləndirilməsi və sonda ümumi monitorinq keçirilməlidir. Monitorinq nəzarət və məlumatın səmərəliliyinin nə dərəcədə qiymətləndirilməsi mühümdür - mütəmadi qiymətləndirmə, yenidən nəzərdən keçirmək və məsul şəxslərə ötürmə, hipotəzlərin sınaqdan keçirilməsi

Qiymətləndirmənin iki istiqaməti var: bir işçinin daha da məhsuldar iş görməsi üçün onu mükafatlandırma, bir də bir işin nəticəsinə uyğun fəaliyyətin davam etdirilməsi, yəni yerinə yetirilən işə dəyişiklik etmək lazımdır, yoxsa qərar necə qəbul edilibsə, o cür də tətbiq etmək lazımdır, bu da sorğu və təcrübələrlə sınaqdan keçirilir. Risklərin idarə edilməsi, rentabelliyyətə nail olmaq, likvidikliyi saxlamaq üçün strateji planlaşdırma həyata keçirmək və ona nəzarət edib qiymətləndirmə lazımdır. Bu zaman bir sıra amillər ortaya çıxa bilər. Qiymətləndirmənin əsasında səmərəliliyin təşkili durur. Səmərəliliyyətə nail olmaq üçün bir sıra meyarlar mövcuddur. Maliyyə və qeyri – maliyyə meyarları keyfiyyət və kəmiyyət tutumuna nail olmağa yönəlir: mənfəətlilik və məhsuldarlıq – rəqiblərlə müqayisədə, məhsul və həyat səviyyəsinin keyfiyyəti – istehlakçıların mövqeyinə uyğun imici, qənaətcillik və yeniliklərin tətbiqi – bazar tutumu və müəssisənin sahədə yeri, ekoloji təhlükəsizlik, bunların davamı olaraq aktiv fəaliyyət göstərmək. Bu meyarların göstəricilərinə də diqqət yetirək. Göstəricilər : məhsul istehsalı üçün lazım olan vaxt, istehsalın pul hərəkəti dövriyyəsi, müəssisənin texnoloji imkanları, müştəri ilə olan layihələr, vaxtında müştəriyə çatdırılma, texnoloji yeniliklərdən nə dərəcədə istifadə olunması ilə bazara məhsulun daxil olmasının rəqiblərlə müqayisəsi və əvvəlkilərin lazım olarsa, dəyişiklik edilərək tətbiqi, sonda satışdan gələn mənfəətlilik əmsalı və satış faizləri, gəlirlərin həcmnin müqayisəsi, eyni zamanda satınalmalardan nə qədər pay almaları göstərilir.

İdarəetmənin daha effektiv alınması üçün işləri yönləndirən, davranışına təsir edən, proseslərin müəyyən axarla getməsi üçün onu idarə edən şəxs və ya şəxslər lazımdır. Bunun üçün idarəetmə subyektləri bir sıra keyfiyyətlərə sahib olmalıdır. Belə ki, məmnuniyyət = liderin kommunal bacarıqları + qrup bilikləri + motivasiya lazımdır. Bu bacarıq və biliklərin tərkibinə motivasiya və ünsiyyət bacarığı daxildir. Təsvir, dərkətmə, proqnozlaşdırma və hadisələrin idarəedilməsi bir sıra yanaşmaların formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu cür yanaşmalara koqnitiv, bixeviorist və sosial öyrənməni aid etmək olar. Birinci və ikinci yanaşmalarda hadisələr təsvir və dərkətmədən keçir. Üçüncüdə isə artıq fəaliyyəti istiqamətləndirmək yönündə proseslərə təsir edilir.

Müasir dövrdə idarəetmənin əsas effektivlik göstəriciləri aparıcı əhəmiyyətə malikdir ki, bu da onun 7 karakteristikasında özünü göstərə bilər:

- Qeyri – maliyyə ölçüləri (məs, dollarla ifadə edilməyən yen, funt, avro və s.)
- Tez –tez ölçülür (məs, 24/7, gündəlik və ya həftəlik)
- Baş direktor və yüksək səviyyəli idarə heyəti tərəfindən fəaliyyət göstərilir (məs, Baş direktor nə baş verdiyini öyrənmək üçün müvafiq işçiləri çağırır).
- İşçilər tərəfindən hansı hərəkətlərin tələb olunduğunu aydın şəkildə göstərə bilər (məs, işçi heyəti tədbirləri başa düşə və nəyin düzəltməli olduğunu bilə bilər).
- Komandada məsuliyyətin olmasını göstərən ölçülərdir (məs, Baş direktor bir komanda lideri seçə bilər, yəni vacib fəaliyyəti öz üzərinə götürə bilər)
- Əhəmiyyətli təsir göstərə bilər (vacib faktorlara təsir edə bilər)
- Onlar müvafiq fəaliyyətə təşviq edirlər (məs, onların bir pozitiv effektivlik təsvirini təmin etmək üçün sınaqdan keçirilə bilər, əks halda yaxşı düşünülməmiş ölçülər disfunksional davranışa səbəb ola bilər)

İqtisadi səmərəlilik göstəricisinə kooperativlik də təsir göstərə bilər. Belə ki, məhsul istehsalına lazım olan xammal başqa bir müəssisədən alırıqsa, maya dəyəri arta bilər, əks halda özü istehsal edərsə, maya dəyəri aşağı düşər. Həm xammala qənaət, həm də özünün istehsal etməsi maya dəyərini aşağı salır və keyfiyyətli məhsul istehsalına səbəb olur. Məsələn, təsərrüfatda istifadə olunan texnologiyalardan traktoru nümunə gətirsək, onun istehsalında hissələri müxtəlif ölkələrə aid olduğundan, həmin ölkələrin də məzənnələri valyuta kursunda fərqli olduğundan istər - istəməz maya dəyəri yüksək olur. Bunu tənzimləmək üçün vergi və gömrük rüsumu siyasəti yürədülür. Gömrük rüsumu şəxs və ya hər hansı müəssisənin maya dəyərini artırırsa da, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühümdür. Dövlət səviyyəsində ölkəyə idxalda isə digər dövlətdən tutulduğundan alınan texnologiya və ya məhsulun qiymətini tənzimləyir. Bəzi vergi ödəyiciləri bir sıra vergilərdən azaddır, bəzilərinin maya dəyərinə əlavə olunur. Mənfəət vergi ödəyicisinin maya dəyərinə əvəzləşdirilən ƏDV əlavə olunmur. Sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olarsa, dəyərin üzərinə onun faizini əlavə etməklə əlavə olunur. Bu da vergi ödəyicilərinin faiz göstəricilərində olan fərqlərə görədir. Mənfəət vergisi 20 %, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi buna nisbətə azdır. Dövlət tərəfindən dövlət hesabına xaricdən alınıb ölkə daxilində ictimai tələbatı ödəmək məqsədilə istifadə olunursa, bu zaman ondan istifadə edib pul vəsaiti qazanan şəxslərdən vergi tutulur. Eyni zamanda kənd təsərrüfatında texnologiyadan, kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadə edib mənfəət qazanan sahibkarlardan mənfəət vergisi tutulur (sahibkarlara subsidiya və dotasiyalar da ayrılır ki, tələbatı ödəyən keyfiyyətli məhsul istehsal etsinlər). Bununla da, tədavül dövriyyəsi, pul dövriyyəsi, hərəkəti baş verir. Əməkhaqqı qazanan şəxslər tələbatlarını ödəmək məqsədilə pul ödəyir, ödədiyi puldan müəyyən şəxsdən vergi tutulur. Bu da ya əməkhaqqının artırılması kimi müəyyən sosial sferanın işçilərinə geri qaydır, ya da təhlükəsizliyin təmini üçün əhalini müdafiə edən şəxslərə ödənilir.

Açar sözlər: Qiymətləndirmə, göstərici, idarəetmə subyekti, KPI, kooperativlik, idarəetmə siyasəti.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsi, Bakı, 2022.
2. Axundov M.Ə. Strateji idarəetmə. Bakı, 2017.
3. Həsənov H. Korporativ idarəetmənin təməl daşları. Bakı, 2012.

4. Həsənov H.S. İri sahibkarlıq strukturları. Bakı, 2007.
5. Abbasov Q.Ə. İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri. Bakı, Elm, 2006.
6. Parmenter D. "Developing, Implementing and Using Winning KPIs", Canada, 2010.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ MÜCƏRRƏDLƏŞDİRMƏNİN ROLU

Pəri Rzayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

rzayevaperi1995@gmail.com

Mücərrədləşdirmə əsas zehni əməliyyatlardan biridir. Mücərrədləşdirmə - cisim və hadisələrdə mövcud olan hər hansı bir tərəfin, əlamətin, xassənin fikrən nəzərdən keçirilməsindən ibarət olan təfəkkür prosesidir. . Mücərrədləşdirmə, digər zehni əməliyyatlar kimi, əvvəlcə fəaliyyət baxımından yaranır. Gerçəkliyin sonsuz müxtəlifliyi səbəbindən heç bir qavrayış onun bütün tərəflərini əhatə edə bilmir. Mücərrədləşdirmə məntiqi baxımdan ümumiləşdirmə ilə sıx bağlıdır.

Mücərrəd təfəkkür zamanı fikri fəaliyyət əsas ümumi və mücərrəd məfhumlara istinad edir. Dəyər, ədalət, xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqında fikirləşmələr mücərrəd təfəkkürə misal ola bilər. Məhz sözlü-məntiqi və ya mücərrəd təfəkkür sayəsində təbiətin, cəmiyyətin, insanın özünün inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını miiyyənləşdirmək mümkündür. Həmişə təfəkkür sayəsində fikri məsələlərin ümumiləşdirilmiş şəkildə həlli mümkün olur [1, s.351].

Mücərrədə keçərək düşüncə konkretədən ayrılır, əksinə qaçılmaz olaraq yenidən ona qayıdır. Konkretədən başlayaraq abstrakt vasitəsilə ona qayıdan idrak, müxtəlif mücərrəd təriflərin birləşməsi (conresco - dan "beton" sözünün hərfi mənası-birlikdə böyümək) kimi məzmununun getdikcə daha çox dolğunluğunda konkrəti zehni olaraq yenidən qurur. Hər bir idrak prosesi bu ikili hərəkətdə baş verir. Mücərrədləşdirmə anlayışların ümumiləşdirilməsi və formalaşması proseslərinin əsasını təşkil edir. Düşüncənin empirik və nəzəri səviyyələri formal və mənalı mücərrədləşdirmə ilə uyğun gəlir.

Formal mücərrədləşdirmə, obyektin özləri və ondan asılı olmayaraq mövcud olmayan bu cür xüsusiyyətlərini təcrid etməkdən ibarətdir. Bir cismin xüsusiyyətlərinin bu cür yadlaşması və təcrid olunmuş ifadəsi yalnız zehni müstəvidə mümkündür.

Belə bir mücərrədləşdirmənin əsas funksiyalarından biri bəzi obyektlərin ümumi xüsusiyyətlərini vurğulamaq və bu xüsusiyyətləri hər hansı bir işarə ilə düzəltməkdir. Bu tip mücərrədləşdirmə ümumiləşdirmə adlanır.

"Mücərrədləşdirmə, digər fikri əməliyyatlar kimi, əvvəlcə hərəkət planında doğulur. Mücərrədə gedən yol konkret əşyalara olan münasibətlərdən keçir, fikir konkretədən ayrılmayaraq, daim və zəruri olaraq ona qayıdır. Konkretədən aralanan fikri proses və ona abstrakt vasitəsi ilə qayıdan, idrak konkret olanı fikrən yenidən qurur və məzmunu zənginləşdirir. Mücərrədləşmə konkretədən keçir və konkret mücərrəd vasitəsi ilə dərk olunur, idrak prosesləri ikiqat fikri hərəkətlər vasitəsi ilə baş verir" [3, s.306].

Psixologiyada ən çox gündəlik həyatda və təhsil praktikasında rast gəlinən rəsmi və ya empirik mücərrədləşdirmənin xüsusiyyətləri ətraflı və hərtərəfli öyrənilmişdir. Uşaqların xarici xüsusiyyətlərinə görə obyektləri təsvir edən biliklərin mənimsənilməsinin əsasını təşkil edir. Bu tip mücərrədləşdirmə, həm də mənalı mücərrədləşdirməyə əsaslanan nəzəri düşüncənin özü üçün bir şərtədir. İndiyə qədər bu tip mücərrədləşdirmənin psixoloji xüsusiyyətləri və uşaqlarda inkişaf nümunələri zəif öyrənilmişdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə prosesləri də inkişaf edir. Təlim prosesində kiçik məktəblilərin təfəkkürünün qeyd olunan xüsusiyyətləri məktəbdə müəllim tərəfindən ciddi surətdə nəzərə alınmalıdır. Kiçik məktəblilərdə empirik təfəkkürlə nəzəri təfəkkürün vəzni tədricən dəyişir. Nəzəri təfəkkür dominant olmağa başlayır.

“Mücərrəd (məntiqi) təfəkkür təfəkkürün ən yüksək inkişaf etmiş növüdür. Adətən məktəb yaşı dövründə praktik təcrübə əsasında, ilk dəfə sadə şəkildə olsa da, mücərrəd təfəkkür yaranır və inkişaf edir. Mücərrəd təfəkkür mücərrəd məfhumlara istinad edən təfəkkür olmaqla, mücərrəd məfhumlar, hökmlər əsasında baş verir” [3, s.309].

İbtidai sinif şagirdləri bədii mətnlər üzərində selektiv əməliyyat apararkən onların mücərrədləşdirici fəaliyyəti 3 formada özünü göstərir:

1. Mənimsənilmiş bütöv mətnə ayrı-ayrı xətti-süjeti ayırmaq tələb edildikdə şagirdlər mətndəkinə müvafiq şəkildə əməliyyat aparırlar.

2. Bəzi şagirdlər mətni bütöv danışdıqdan sonra mətndəki hər hansı xətti ayırmaq tapşırıldıqda daha çox ünsürlər, fikirlər ayırırlar, yəni mətni sərbəst, əlaqəli nağıl etməyə nisbətən selektiv yadasalma zamanı daha tam və yaxşı nəticə əldə edilir.

3. Şagirdlər mətni tam söyləsələr də, mətndən müxtəlif süjeti ayıraraq göstərməyi bacarmırlar və ya mücərrədləşdirmələri çox səthi xarakter daşıyır.

Təlim zamanı kiçik məktəblilərdə ümumiləşdirmə prosesi də sürətlə inkişaf edir. Şagirdlərin ümumiləşdirici fikri fəaliyyəti təlim zamanı 3 şəkildə özünü göstərir.

1. Ayrı-ayrı cisimlərdə mühüm cəhətlər ümumiləşdirilir, məfhum əmələ gətirilir.

2. Tədris ümumiləşdirmələri, yəni plan tutmaq, nəticələr çıxarmaq, materialın qısa şəkildə icmalını hazırlamaq.

3. Ayrı-ayrı cisim və hadisələr arasında mühüm və ümumi əlaqələr ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: kiçik yaşlı məktəblilər, mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə və ümumiləşdirmə prosesləri.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Ə.Ə. Əlizadə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002. 620 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Müasir dövrdə müəllimin dərslər hazırlığının psixoloji məsələləri. Psixologiya jurnalı, 2009 №1, s.28-35.
3. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr tələbələri üçün dərslik, Bakı, 2007, 650 s.

XIX ƏSRİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏT

Səriyyə Sadıqova

Azərbaycan Universitet

Sariyya.Sadigova@student.au.edu.az

XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda daxili sosial-iqtisadi və xarici vəziyyət çox mürəkkəb hala düşmüşdü. Azərbaycanda vahid dövlət yox idi və ölkə yarımüstəqil feodal dövlət olan xanlıqlara bölünmüşdü. Azərbaycan xanlarından əvvəlcə Şəki xanı daha sonra isə Quba xanı Azərbaycanı vahid halda öz xanlığı ətrafında birləşdirməyə çalışırdı. Lakin ölkə daxilindəki münaqişələr, xarici müdaxilələr və Rusiyanın təcavüzkar basqınları buna maneə olurdu. Vahid mərkəzləşmiş dövlət olmadığına görə xarici dövlətlərin basqınlarına qarşı xanlıqlar özünü müdafiə etməkdə çətinlik çəkirdi.

Rusiya dövləti yeni torpaqlar işğal etmək istəyirdi və xüsusilə əsas hədəfi isə Azərbaycan idi. Rusiya Xəzər dənizi üzərində öz ağalığını qurmağa çalışır, Azərbaycanı öz gəlir mənbəyinə çevirmək istəyirdi [1, s.596].

Azərbaycan xanları xanlıqlarını və öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmək üçün bir tərəfdən İran Qacarlar dövlətinə və Osmanlıya, bir tərəfdən də çar Rusiyasına meyil edirdilər. Rusiyadan fərqli olaraq İran Qacarlar dövləti əsrin ilk illərində istila siyasəti yeritmir və Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə maneə olmağa çalışırdı. XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycan üçün əsas təhlükə şimalda olan çar Rusiyası idi [4, s.259].

Rusiya çarı Azərbaycanı işğal etmə siyasətinə əvvəlcə Gürcüstanı Rusiyaya tabe etməklə başladı. Çar I Pavel 1801-ci il yanvar ayının 18-də manifest imzaladı. Bu manifestdə Gürcü çarlığında vahid vəziyyətin gərginliyindən, xarici dövlətlərin basqınlarından bəhs edilirdi. Çar I Pavel Gürcü çarlığının dağılma təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün çıxış yolunu Gürcüstanı Rusiyanın himayəsinə almaqda gördüyünü qeyd edirdi. lakin I Pavelin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn çar I Aleksandr həmin ilin sentyabr ayının 12-də yenidən manifest imzalayaraq Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsini elan etdi [2, s.318].

Gürcü çarlığını Rusiyaya birləşdirən çar I Aleksandr Cənubi Qafqazdakı hərbi əməliyyatları genişləndirmək məqsədi ilə 1802-ci ilin sentyabr ayında general Sisianovu Qafqaza Baş komandan təyin etdi. Gürcüstandan sonra çar Rusiyanın ilk hədəfi Car-Balakən oldu. 1803-cü ildə ağır məğlubiyyətə uğrayan Car-Balakən camaatı Rusiyanın təbəbəliyinə keçməyə razı oldu. Car-Balakənin işğal edilməsi ilə hər il Rusiya xəzinəsinə vergi ödənməsi camaatlıqla bərabər digər xanlıqları da vəziyyətini pisləşdirdi. Azərbaycanda beynəlxalq vəziyyət mürəkkəbləşdi, iqtisadiyyata böyük zərbə vuruldu. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı isə asanlaşdı.

Rusiyanın Azərbaycanla bağlı digər hücum hədəfi isə Gəncə xanlığı idi. Lakin Cavad xan Gəncə xanlığını müstəqil idarə etməyə çalışır və Rusiyaya birləşməsinə itəməirdi. General P.D.Sisianov Gəncə xanı Cavad xana təslim olması haqqında nota göndərsə də, Cavad xan notaya razılıq vermədi. Beləliklə, general Sisianov Cavad xana ilk dəfə məktub yazaraq Rusiyanın təbəbəliyin

keçməsinə, oğlu Uğurlu ağanı isə əmanət rəmzi olaraq verməsini qeyd etdi. Cavad xanın Rusiyaya tabe olmaması nəticəsində bir sıra xanlıqlar öz torpaqlarını qoruyub saxlaya, bilmək üçün İran Qacarlar dövlətinə ümid bəsləyirdi. Nəticədə isə beynəlxalq vəziyyət daha da ağır hala düşdü və Azərbaycan torpaqları uğrunda yeni bir müharibə başladı.

Açar sözlər: Beynəlxalq vəziyyət, müharibə, işğal, Rusiyanın siyasəti, xanlıqların dağıdılması.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 2007.
2. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi.
3. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2019.
4. Beynəlxalq münasibətlər tarixi, Bakı, 2009.

BANK FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Seyfəddin Sahibli

Azərbaycan Universiteti

sahibli2020@gmail.com

Hal-hazırda bankların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ölkəmizin Mərkəzi Bankı (MB) tərəfindən hazırlanmış və təsdiq edilmiş bankın maliyyə vəziyyətinin bu və ya digər aspektini xarakterizə edən xüsusi hesabat formalarının köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirmək üçün Azərbaycan MB tərəfindən iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi əsasında bankların təsnifatı təsdiq olunmuş və istifadə olunur. Bankın fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edilməsi bankın yalnız əsas məqsədlərindən biridir. Reytinglərin köməyi ilə bankın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bank fəaliyyətinin ən müxtəlif aspektlərinin nəzərə alınması müəyyən edilmiş integral göstəricinin alınması mürəkkəbliyi;
- bal qiymətləndirmələri kəmiyyətlərinin subyektivizmi;
- hər bir metodikada kriterial kəmiyyət verilən ixtiyari göstəricilər dəsti, bu, müxtəlif metodoloji yanaşmaların tətbiqi ilə qiymətləndirilən bankları müqayisə etməyə imkan vermir;
- Azərbaycan peytinq şirkətlərində geniş analitik alətlərin olmaması, bunun istifadəsi bankın fəaliyyətini obyektiv və dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir.

Reytinglərin hazırlanmasında istifadə edilən təhlil metodları bir-birindən fərqlənə bilər. Maliyyə hesabatı bankın fəaliyyəti haqqında əsas informasiya mənbəyi kimi istifadə olunmasına baxmayaraq, reyting agentlikləri tez-tez bir-birinə ziddiyyətli qiymətləndirmə nəticələr verir. Eyni zamanda, reyting sistemləri bank sektorunda işlərin cari vəziyyətini qiymətləndirməyə, problemli bankları müəyyən etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, reytingin verilməsi sistemi statikdir, çünki müəyyən müddət dövrünə alınmış məlumatlara əsaslanır. Uzaq monitorinqdən istifadə

qiymətləndirmələrin statikliyini azaldır, lakin yerlərdə yoxlamaların olmadıqda məlumatların düzgünlüyü azalır.

Əsas kimi istifadə olunan qiymətləndirmə metodikasının originalı Azərbaycan Mərkəzi Bankının metodologiyasına uyğun olaraq qurulmuş və bank və onun fəaliyyət mühiti haqqında analitik və sistemdənəkar informasiyanın böyük həcmi əsasında ekspert sistemi şəklində səmərəli işləyir, bankın vəziyyətinin xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin formal hissəsi isə kiçikdir və əhəmiyyətli rol oynamır.

Hələ də indiyə qədər Azərbaycanın bank sistemi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərə görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin səviyyəsindən xeyli geri qalır. Hələ də sürətlə artan Azərbaycan iqtisadiyyatının tələbatı kifayət dərəcədə ödənilmir. Belə ki, Azərbaycanda bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti 4,6% təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 3-7 dəfə azdır. Müəssisələrin kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti 18% olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu göstərici 40%, Yaponiyada 64%-ə bərabərdir. Bank aktivlərinin ÜDM-də payı göstəricisinə görə, Azərbaycan həmin ölkələrdən 7-10 dəfə geri qalır.

Rəsmi məlumatlara görə, hazırda Azərbaycanda bank kreditlərinin orta faiz dərəcəsi milli valyutada 16%, xarici valyutada isə 17% təşkil edir. Biznes kreditləri 20-25%, istehlak kreditləri isə 20-30% civarındadır. Bəzi hallarda istehlak kreditlərinin faiz dərəcələri 36%-ə çatır. Xarici ölkələrin kredit bazarının təhlili ölkədəki faiz dərəcələrinin yüksək olduğunu sübut edir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində istehlak krediti orta hesabla 7-8%-ə verilir. Almaniya, Lüksemburq, Finlandiya, Belçika və Fransada faiz dərəcələri müddətindən asılı olaraq 2-7% təşkil edir. ABŞ-da bu göstərici 5%-dən çox deyil[40].

Bank təşkilatının maliyyə təminatı dövlətin və bank sektorunun təhlükəsizliyinin, həmçinin bütövlükdə dövlətin maliyyə təminatının tərkib hissəsidir. Bankın yüksək maliyyə təminatına yiyələnməsi zərurəti mürəkkəb maliyyə böhranı zamanı müflisləşən bankların sayının sürətlə artması, onun təmin edilməsinin tədqiqat və metodoloji əsaslarının yaradılması və dərinləşdirilməsilə sıx tərzdə bağlıdır.

Bank sektorunun inkişafının hazırkı mərhələsində arzuolunmaz neqativ tendensiya potensial əmanətçilərin bank institutlarına inamının azaldığını, eləcə də borcalanlar üçün kredit resurslarını müşayiət edən makroiqtisadi problemləri ortaya qoyur. Böyük siyasi risklər, xarici iqtisadi siyasətdə qeyri-sabitlik, məbləğin artması fonunda ölkəmizin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin, onun bank sisteminin, eləcə də müxtəlif bank qurumlarının dövlət borcunun və dünya kreditlərindən asılılığın əlçatan olması məsələləri getdikcə aktuallaşır.

Sinkey digər aspektdən isə bank fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Müəllif bank təhlükəsizlik sistemlərinin komponentlərini vurğulayır və onları geniş şəkildə təhlil edir. O, fərqli bank qurumunun qarşılaşa biləcəyi problemlərə xüsusi önəm verir [5].

O.Kovalenko ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi sisteminə təsir etmək gücünə malik olan institusional komponentləri və amilləri dəqiq vurğulamışdır. O tövsiyə edir ki, bu sahədə problemlərin həllində şəffaflıq prinsiplərinə, dövlətin və biznesin maraqlarının tarazlığına ciddi əməl edilməlidir. Hesablama antiböhran tədbirlərindən biri hesab edilən maliyyə stress indeksi ideyasını

nəzərə alır, çünki bu üsul maliyyə sistemində böhran hadisələrinin baş verməsini birbaşa izləməyə kömək edir [6].

Bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi göstəricilərinə müxtəlif yanaşmaları təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, səmərəliliyin müəyyən edilməsində daha çox kapitalın rentabelliyi, aktivlərin rentabelliyi, bankın faiz və qeyri-faiz marjası göstəricilərindən istifadə olunur.

Müasir durumda mənfəətə yiyələnməyə can atan istənilən kommersiya bankı müştəriyə yönəlməlidir. Fikrimizi daha aydın ifadə etsək, müştərinin tam tərzdə məhsul və xidmətlərə duyduğu ehtiyac fərdi yanaşmadan faydalanaraq və bankda aydınlaşdırılmış bəlli müştərilə, onun cəlbi prosesi, saxlanması və onların sayının artırılmasının keyfiyyətli həll olduğu xüsusi qarşılıqlı təsir alqoritmlə ödənilir. Hal-hazırkı durumda da respublikanın kommersiya banklarında bankın məhsulyönümlü inkişaf strategiyası daha əhatəli müstəvidə yayılmışdır. O özündə bank menecmentinin elə bir modelini ehtiva edir ki, burada təşkilati vahidlər təşkilati strukturda bir növ bank məhsullarının satışlarında iştirak prinsipi boyunca birləşdirilir. Bu vaxt istənilən biznes vahidinin məhsul qrupları unikal formada özün nümayiş etdirməklə, heç də üst-üstə düşmərlər.

Azərbaycan banklarında baş verən prosesləri keyfiyyət və kəmiyyət baxımından kifayət qədər dəqiq təsvir etməyə, sınaqdan çıxmış və yüksək effektivli göstəricilər sisteminin bankın aktual problemlərinin həllində istifadə etməyə imkan verən nəzəri baza və müvafiq analitik alətlər hələ ki, bu vaxta qədər Azərbaycanda formalaşmamışdır. Eyni zamanda hazırda milli metodikalarda tətbiq olunan göstəricilərin sistemlərinin yaradılmasına üç yanaşma daha geniş yayılmışdır:

- xarici göstəricilər sistemlərinə uyğunlaşma;
- bank fəaliyyətinin sadə iqtisadi modelləri əsasında bankın fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin ekspres-təhlili sistemlərinin işlənilib hazırlanması;
- iqtisadi proseslərin statistik metodlarla qiymətləndirilməsi.

Bankın ayrı-ayrı istiqamətlərinin işinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə bu bölmələr tərəfindən bank məhsullarının reallaşdırılmasından və bankın müştərilərinə xidmət göstərilməsindən əldə edilən maliyyə nəticələrini əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq bankın müştərilərlə qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilib hazırlanmasına zərurət yaranır. Bankın və müştərilərin qarşılıqlı təsir səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikası bank strateji menecmentinin zəif tərəflərini aşkar etməyə və bununla da əsas məqsədin – riskin və maliyyə sabitliyinin məqbul səviyyədə saxlanılması şərti ilə maksimum mənfəətin əldə edilməsi üçün onun menecment sisteminin təkmilləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Kommersiya banklarının kredit portfelinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif olunan tədbirlər ümumən aşağıdakıları nəzərdə tutur: kredit portfelinin optimallaşdırılması (diversifikasiyanın köməyi ilə, kredit portfelinin optimallaşdırılması modellərinin vasitəsilə), eləcə də kredit portfeli risklərinin və konkret borcalanın risklərinin azaldılması metodları kimi kredit portfeli risklərinin azaldılması ehtiyatları. Hesab edirik ki, dünya və Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı qeyri-sabitliyi şəraitində ideal şəkildə hazırlanmış optimal kredit portfelini yaratmaq mümkün deyil, lakin kredit portfelinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər kommersiya banklarına bankın kredit siyasətinin hədəflərinə çatmaq məqsədilə qəbul edilmiş riskləri azaltmağa imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: kommersiya bankları, bank sistemi, məhsulyönümlü inkişaf strategiyası, səmərəlilik, reyting yanaşması.

Ədəbiyyat

1. Bəqirov M.M., Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblərdən ötrü dərslik. Bakı, «Nurlan», 2003, 512 s.
2. Abbasov S.A., Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri (Monoqrafiya). Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 288 s.
3. Ефимова О.В., Мельник М.В., Анализ финансовой отчетности: Учебное пособие, 2-е изд., испр. и доп, М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2006, 408 с.
4. Щербакова Г.Н., Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам). М.: Вершина, 2007, 464 с.
5. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг.
6. Коваленко О.Г., Банковский финансовый менеджмент и проблемы эффективного управления, Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2013, № 1, с.70-72.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR BƏDİİ DİLİNİN ÜSLUB VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ceyran Salahova

Bakı Slavyan Universiteti

ceyran.salahova@mail.ru

M.Ə.Sabirin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist ənənələrinin inkişafında misilsiz rolu olmuşdur. Dil, üslub, ifadə tərzı və sənətkarlıq cəhətdən orijinal şair olan Sabirin bədii irsi o qədər zəngin və çoxcəhətlidir ki, onu istərsə ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də dilçilik nöqteyi-nəzərindən öyrənmək üçün onlarla tədqiqat əsəri yazmaq mümkündür.

Xalq həyatı ilə bağlı olan sənətkarları hər zaman narahat edən və düşündürən vacib məsələlərdən biri də bədii dil, üslub və onun məna gözəllikləri olmuşdur. Məhz belə sənətkarlardan olan Sabir əsl sənət hikmətini xalq dilinin incəliklərində, şirinliyində, canlı danışiq dilində axtarmışdır. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ümumxalq danışiq dili xüsusiyyətləri hesabına zənginləşməsi prosesini sürətləndirən görkəmli simalardandır M.Ə.Sabir. Şair yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətərini müxtəlif baxımdan tədqiq edən Cəfər Xəndan yazır: "Sabir kimi böyük söz ustasının poetikasını məhdud və mücərrəd halda təsəvvür etmək olmaz. O, ədəbiyyatımızın dünəni, bu günü və sabahı ilə bağlıdır... Böyük bir kitaba sığışması lazım gələn geniş bir mövzunu o, kiçik bir şeirə yerləşdirə bilirdi" [6, s.3].

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ümumxalq danışiq dili xüsusiyyətləri əsasında zənginləşdirilməsində Sabir yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sabirin böyüklüyü və ustalığı

orasındadır ki, o, satiraları üçün oynaq vəznlər seçmək və hamını düşündürən məsələləri qələmə almaqla bərabər, fikir və məqsədini sadə danışq dilində ifadə edir, dildəki mövcud söz və söz birləşmələrinin ən incə mənalarını seçir, özünəməxsus semantik yeniliklə işlədirdi. Danışq dilinin zəngin, əlvan ifadələri şeirə birinci dəfə Sabir tərəfindən geniş ölçüdə və cəsarətlə gətirilmişdir. Sabir şeirindəki dil sadəliyi, ifadə konkretliyi heç vaxt məzmunun dayazlığından irəli gəlmir: əksinə, ideyanın ümumxalq ideyası olmasından, fikrin yüz minlərlə insana doğma, aydın olmasından irəli gəlir. Sabirin şeirimizdə böyük xidmətlərindən biri də danışq dili ilə kitab dili arasındakı ayrılığı vurub yıxmaqdan ibarət olmuşdur. Sabirə qədər yazıya, kitaba düşmək üçün ən çox qəliz ifadələr seçilərdi. Böyük şairin bu meyli rədd etməsi, danışq dilini cəsarətlə şeirə gətirməsi həmin dövrün ən böyük yeniliklərindən oldu. Bu xüsusiyyət şairə yüz minlərlə camaata müraciət etmək, öz xalqının geniş kütlələri ilə eyni dildə danışmaq imkanı verirdi. Oxucuları onun şeirlərində öz arzu və istəklərini tapdığı kimi Sabirin kəskin istedad və ilhamı da xalq dili xəzinəsində öz zəngin bədii vasitələrini tapdı. Birinci dəfə köhnə klassik şeir üslubundan kənara çıxan, onun “toxunulmazlığını” ləğv edən, çərçivələrini qırıb dağıdan, fikri, duyğunu vəznə, qafiyəyə deyil, vəzni, qafiyəni fikrə, duyğuya tabe tutan şair-Sabir olmuşdur.

Sabir əsərlərinin lüğət tərkibinə məxsus olan sözlər həm əsl Azərbaycan sözləri, həm də alınma sözlər olmaqla bəziləri fonetik tərkibcə, bir qismi isə qrammatik quruluşuna görə hazırda dilimizdə işlənən variantlardan fərqli şəkildə işlənmişdir. Onlardan bir qismi isə müasir dilimiz baxımından arxaikləşmişdir. Bu arxaik sözlər şairin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil etməsə də Sabirin söz yaradıcılığını öyrənməyə müəyyən qədər əsas verir. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Arı-təmiz, pak, qılmaq-etmək, qanda-harada, həp-daim, həmişə, nəsnə-şey, əşya, soqaq-küçə, uyqu-yuxu və s.

M.Ə.Sabir satiralarında canlı danışq dilindən, hikmətli kəlamlarından, frazeoloji ifadələrdən geniş istifadə etmişdir. Frazeoloji birləşmələr Sabirin dilinə bədii gözəllik gətirən obrazlı dil materiallarıdır. Buna görə də, onun satiralarında işlənən, canlı danışq dilində tez-tez rast gəlinən frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirmək lazımdır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini frazeoloji vahidlər təşkil edir. Bu vahidlər həm şifahi, həm də yazılı nitqin obrazlılığını, ifadəliliyini yaradan vasitələrdir. Azərbaycan dili xalqımızın adət-ənənələrini əks etdirən, milli təfəkkürümüzü nümayiş etdirən frazeoloji birləşmələrdən, atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən ibarətdir. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, frazeologiya dilin zənginliyinə xidmət göstərməklə nitqin səlisliyini, gözəlliyini təmin edir. Frazeoloji vasitələrin üslubi xüsusiyyətləri bədii əsərlərdə təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün obrazlı nitq yaratmaq çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumxalq dilinin frazeologiyası hər hansı bir yazıçı üçün tükənməz mənbədir. Xalq dilinin zənginliklərinə yaxşı bələd olmaq yazıçıya ifadə etmək istədiyi fikri verməkdə yaxından kömək edir. M.Ə.Sabir satiralarında bu və ya digər personajın iç dünyasını açmaq, onun düşüncələrini, arzu və istəyini göstərmək üçün xalq danışq dilindən məharətlə istifadə etmişdir. Belə ifadələrin yaradılmasının əsasını feil təşkil etdiyi üçün bunlarda ifadə edilən fikir birləşmədə iştirak edən feilin leksik məzmunundan asılı olur.

Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların iştirakı ilə daha çox frazeoloji birləşmələr yaranır. Məsələn: baş, göz, əl, ürək, qol və s. insan orqanizminin müəyyən üzvünü bildirən sözlər müxtəlif

mənali frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında fəal iştirak edirlər. Bu cür ifadələr xalq arasında geniş yayılmışdır. Bunlardan baş sözünün iştirakı ilə düzələn frazeoloji birləşmələr Sabirin yaradıcılığında ön mövqedə durur. Məs: baş əymək, baş endirmək, baş tutmaq, baş vurmaq, baş aparmaq və s. Lakin Sabir xalq dilinin belə hazır ifadələrindən eyni ilə istifadə etməklə kifayətlənmir, bəzən bunları daha yeni mənada işlədirdi. Məs: "İki qat olub, ədəblə bəyə baş vurardı kasıb" misrasındakı baş vurmaq ifadəsi tənzim etmək, böyük ehtiramla salam vermək mənasında, özü də adi mənada salam verib, ehtiram etmək deyil, kasıbların dövlətlilərə məcburən salam vermələri məqamında işlənmişdir. Sabir həmin ifadədən dövlətli bəy tipinin dilində bu zümrənin kəndlilərə, kasıblara olan kobud münasibətini bildirmək üçün istifadə etmişdir. Bütün yaradıcılığı boyu xalqın arzu və istəklərini tərənnüm edən Sabir, xalq dilinin zəngin ifadələrindən böyük bacarıqla istifadə etmiş, beləliklə, ümumxalq dili ilə ədəbi dilin əlaqəsinin möhkəmlənməsinə kömək göstərmişdir. Sabirin satiralarında təsadüf etdiyimiz bu növ sabit söz birləşmələrinin bir qismi dilimizdə uzun zamandan bəri işlənən hazır ifadələrdir, bir qismi isə yalnız onun qələminə məxsusdur.

Zəngin yaradıcılıq irsinə malik olan böyük sənətkarın şeirləri həm orijinal dili və üslubu, həm də rəngarəng morfoloji quruluşu ilə fərqlənir. Sabir müxtəlif məqsədlər üçün dilin bütün qrammatik imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Şeirlərinin dilini ayrı-ayrı nitq hissələri əsasında araşdırarkən morfoloji xüsusiyyətləri izlədiyimiz zaman onların xarakteri, hansı məqamda, nə məqsədlə işləndiyi aydınlaşır. Belə ki, qrammatik quruluşun üzvi hissəsini təşkil edən, əsas nitq hissələri olan sayların, əvəzliliklərin, feillərin də Sabir şeirlərində özünəməxsus cəhətləri diqqəti cəlb edir. Sayların, demək olar ki, bütün növlərinə yer verilmiş və sayın mənə və vəzifəsinə aid olan xüsusiyyətlər mühafizə olunmuşdur. Bununla yanaşı sənətkarın şeirlərində əvəzliliklərin müxtəlif mənə növləri işlənmişdir ki, onların müəyyən hissəsi ədəbi dilimizdə mühafizə olunmuş, bir qismi isə dildə fəaliyyətini itirmişdir. Məsələn: kəndi (öz), işbu (bu), cümlə (bütün), böylə / boylə / şoylə (belə), oylə / öylə (elə), hiç (heç), neçin (nə üçün?), cümləsi (hamısı), qanda (harada?), anın (onun), nasıl (necə?), ol / sol (o) və s. Bütün bunlarla yanaşı digər nitq hissələrinin də sabir yaradıcılığında özünəməxsusluqları var.

Sabir zəmanəsinin ən gözüaçıq və irəliyə baxan, uzaqgörən ziyalılarından idi. O, klassik şeirin qəlib şəkli almış köhnə, bayağı normalarını dağıtmış, şeirə yeni, müasirlikdən, canlı danışığından gələn bədii vasitələri gətirmişdir. Sabir ədəbi dilin-satira üslubunun dil, ifadə nöqtəyi-nəzərindən formalaşması və müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır. Onun vasitəsi ilə ədəbi dilin bədii qoluna, onun satira üslubuna xalq dilindən gələn rəngarəng ifadələrlə yanaşı, mənə və formasına görə onlarla yeni ifadələr və ifadə tərzləri gətirilmişdir. Sabir- şeiri dillərdə, eşqi könüllərdə yaşayan böyük sənətkardır: o, dünənin, bu günün və sabahın şairidir!

Açar sözlər: Mirzə Ələkbər Sabir, ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq, bədii dil.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., M.Ə.Sabirin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər. Bakı.
2. Cəfər Xəndan, Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, 1962.
3. M.Ə. Sabir, Hophopnamə. Bakı, Yazıçı, 1992.
4. Məhərrəmov R., Sabirin dili. Bakı, Maarif, 1976.

5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
6. Qərb, 2005.
7. Novruzov T., M.Ə.Sabir irsinin tədqiqi və təbliği. Bakı, 1981.
8. Şirəliyev M., Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan", №3, Bakı, 1963.

KLİENT MÜQAVİMƏTİNİN ƏSAS İNDİKATORLARI VƏ BUNA QARŞI SOSIAL İŞÇİLƏRİN İSTİFADƏ ETDİKLƏRİ ALƏTLƏR

Aytac Saniyeva

Azərbaycan Universiteti

aytaj.saniyeva@au.edu.az

Klientin sosial iş prosesində iştirakı məsələsi 1950-ci illərdən bəri sosial iş sahəsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri olmuşdur [1, s.304]. Klientin aktiv iştirakı onunla ilk görüşdən başlayaraq bütün yardım mərhələlərində müsbət nəticənin əldə edilməsi üçün lazım olan əsas meyardır. Bu eyni zamanda klientin özü haqqında qərar qəbul etmə və problemlərdən çıxış yolunu sərbəst şəkildə tapa bilməsi üçün atılan vacib addımlardandır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç də həmişə sosial işçilər könüllü surətdə onlara müraciət etmiş klientlərlə işləmirlər. Belə olan halda sosial işçi könülsüz klientlərlə necə işləməli olduğunu və bu müddəti necə idarə etməli olduğunu bilməlidir. Özü müraciət edən klientlərlə işin qurulması asandır, çünki onlar problemlərini danışirlar, nə üçün sosial işçinin yanında olduğunu bilirlər. Amma könülsüz klientlərlə doğru münasibətin qurulması üçün sosial işçi mütləq şəkildə doğru bir başlanğıc etməlidir. Burada klientlə olan ilk görüş, deyilən ilk cümlə böyük əhəmiyyət daşıyır. "Sizə necə dəstək göstərə bilərəm?", "Mənə özünüz haqqında daha çox məlumat verə bilərsinizmi?" kimi bir cümlə prosesin başlaması mənasına gəlir. Klientlər ünsiyyətə girməkdə çətinlik çəkə bilirlər və bu cür vəziyyətlərdə aşağıdakı kimi problemlərlə qarşılaşla bilinər:

- Könülsüz klientlər bir çox hallarda sosial işçi ilə müəyyən edilmiş görüşə getmək və özləri haqqında məlumat vermək istəməirlər.

- Başqalarının məcbur etməsiylə sosial işçilərin yanına gedən klientlər tam olaraq nə üçün bu xidmətdən istifadə etdiklərini bilmirlər.

- Klientlərin müəyyən edilmiş görüş saatından gec və ya tez gəlməsi, otağın qapısını örtmə şəkilləri, oturuş tərzləri, danışb-danışmaması, susqunluğunun az və ya çox olması, suallara üstüörtülü və çox geniş cavab verməsi, görüş saatı bitdikdən sonra danışmağa başlaması, görüş zamanı özündən deyil, üçüncü şəxslərdən danışması və bunun kimi digər davranışlar sərgiləməsi onun prosesə olan müqavimətidir.

Ümumi olaraq könülsüz klientlər aşağıdakı sözləri deyə bilər və ya davrana bilirlər:

- "Danışmaq üçün ağıma bir şey gəlmir" demək; uzun müddət susmaq; heç susmadan danışmaq; üçüncü şəxslərdən danışmaq; siyasi və texniki məsələlərdən danışmaq; problemlərinin tibbi səbəblərindən danışmaq; sosial işçinin özəl həyatından suallar vermək; boş məsələlərdən

danışmaq; əsnəmək; görüş bitdikdən sonra yenə də danışmaq; sosial işçinin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirməmək; lazımsız xırdalıqlara girmək [1, s.309].

Sosial işçilərin göstərəcəyi xidmətlərə qarşı müqavimət göstərən sadəcə könülsüz klientlər deyil, eyni zamanda əsəbi və şiddətə meyilli klientlər ola bilər. Bu cür klientlərlə iş prosesində sosial işçi peşəkarlığından yüksək səviyyədə istifadə etməli, klientin əsəb və nifrətinin əsas səbəblərini öyrənməlidir.

Sosial işçilərin klientin müqavimətini dəf etmək üçün istifadə etdikləri alətlər.

Bir insanın istəyinə zidd olaraq hər hansı bir işi görməyə yönlədirilməsi həmin şəxs tərəfindən azadlığının əlindən alınması kimi düşünülə bilər və onda buna qarşı çıxmaq, etiraz etmək, müqavimət göstərmək kimi hallar özünü göstərə bilər. Bu cür halların qarşısını almaq üçün sosial işçi klientə onun edə biləcəyi bütün seçimləri göstərməli və bu rahatlığı üçün hər cür dəstəyi göstərməlidir. Şərtlər daxilində klientə öz müqəddəratını həll etməsinə və doğru qərar qəbul etməsinə lazımi köməyi etməlidir. Sosial işçi gərgin olan klientlərlə danışarkən səs tonuna diqqət etməli, çox sakit və yumşaq danışmalıdır.

Könülsüz klientlərlə iş aparmağın çətinliyi nəzərə alaraq sosial işçilər yaradıcı ideyalardan istifadə etməlidirlər. Belə ki, birbaşa danışmaq istəməyən klientlər ola bilər ki, onlardan fikirlərini kağız üzərində yazılı və ya rəsm edilmiş bir şəkildə almaq olar. Bu zamanla onların fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə dəstək olacaqdır.

Sosial işçilərin klientin müqavimətini dəf etmək üçün istifadə etdikləri alətlər aşağıdakılardır:

- Dəstəkləyici olmaq – sosial işçi klientə qarşı empatiya qurmalı və nəzərə almalıdır ki, klient ola bilsin ki, ilk dəfə olaraq belə bir xidmətdən istifadə edir. Belə olan halda klientin müqaviməti ilə qarşılaşmaq təbii haldır.

- Zaman planlaması – bu xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Çünki klientin etibarını qazanmaq üçün doğru zaman qurmaq və sosial işin hansı zaman kəsiyində olmasını klientə aydın bir şəkildə başa salmaq lazımdır.

- Sərhədləri qoymaq – sosial işçi klientə doğru davranış qaydalarını bildirməlidir.

- Çıxmazları göstərmək – bəzi hallarda qarşıya qoyulmuş məqsədləri klient doğru anlamaya bilər və yanlış gözləntilər içində ola bilər. Buna görə də sosial işçi klientə əldə ediləcəkləri və çıxmazları doğru aşılmalıdır.

- Qrup işi görmək – bəzən klientlər daha əsəbi ola bilər. Bu sosial işçi digər həmkarlarından dəstək olaraq birlikdə hərəkət etməlidir [1, s.316].

Yuxarıdakı alətlərə əlavə olaraq diqqət edilməli olan məsələlər vardır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: klientlə görüş sakit bir yerdə olmalıdır; klientlə münasibət yaxşı qurulmalıdır; klientin sərbəst danışmasına imkan yaradılmalıdır; danışq dili aydın olmalıdır; bir mövzudan digərinə keçid doğru olmalıdır; klient qınaq obyekt olmamalıdır; klientə verilmiş suallar doğru seçilməlidir; klientin söyləyə bilmədiklərini öyrənmək lazımdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, klient sosial işçinin yanına istəyərdən və ya kiminsə məcburiyyəti ilə gələ bilər. Onunla işin doğru qurulması tam olaraq sosial işçinin peşəkarlığından, işi doğru qurmasından asılıdır. Könülsüz klientlə sosial iş aparmaq çətin ola bilər, amma bu mümkünsüzdür demək deyil.

Açar sözlər: könülsüz klient, klient müqaviməti, sosial işçi, alətlər.

Ədəbiyyat

1. Gülsüm Çamur Duyan. Sosial Hizmette görüşme ilke ve teknikleri. <https://www.ssiirt.edu.tr/dosya/personel/ata-aof-sosyal-hizmette-gorusme-ilke-ve-teknikleri-siirt-201992695248413.pdf>
2. Linda K. Cummins, Judith A. Sevel, and Laura Pedrick. 2005. Social Work Skills Demonstrated: Beginning Direct Practice Cd-Rom, Text-Workbook and Website (2nd Edition). Allyn & Bacon, Inc., Needham Heights, MA, USA.
3. Walsh, J. (2010). Theories for direct social work practice. (E-Reader version). <https://books.google.az/books?id=pnMp2WvHtJIC&lpg=PA3&dq=grand%20therories%20social%20work&pg=PR2#v=onepage&q&f=true>

MÜASİR BİZNES MÜHİTİNDƏ KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏT VƏ REKLAM MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Elnaz Sayadova

Azərbaycan Universiteti

sayadovaelnaz@gmail.com

Qloballaşma, məhsul və xidmətlərin standartlaşdırılması şirkətləri digər rəqiblərindən fərqlənmək üçün müəyyən addımlar atmağa vadar etdi. Korporativ sosial məsuliyyət şirkətlərin öz rəqiblərindən fərqlənmək üçün tez-tez tətbiq etdiyi təcrübələrdən biridir. Son 60 ildə əhatə dairəsi genişlənən və “sosial məsuliyyətsiz” şirkətlərin fəaliyyəti nəticəsində əhəmiyyəti daha da artan korporativ sosial məsuliyyət fəaliyyətləri korporativ məqsədlər çərçivəsində konkret hədəflə həyata keçirilir. Korporativ sosial məsuliyyət - müəssisələrin bütün qərar və fəaliyyətlərinin işçi və insan hüquqları, korporativ idarəetmə, ekoloji maarifləndirmə, biomüxtəliflik və biznes etikası anlayışları ilə inteqrasiyasıdır [4].

Reklam marketingin kommunikasiya ölçüsünü təşkil edir. Bu səbəbdən firmalar bir məhsulu reklam etdikdə hədəf auditoriyada reklam etdikləri məhsula müsbət münasibət yaratmağı hədəfləyirlər. Bu müsbət münasibətin nəticəsi olaraq əsas məqsəd auditoriyanı satınalma davranışına yönəltməkdir. Bu məqsədlər çərçivəsində reklam insanları müəyyən məhsul, xidmət, müəssisələrə yönləndirmək və onlara münasibət yaratmaq və ya mövcud münasibəti dəyişmək, bu səbəblə də kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə maraqlarını aktivləşdirmək məqsədi daşıyan tanıtma aktıdır.

İstehsal edilən məhsul və xidmətlərdə oxşarlığın çox olduğu müasir dünyada brendin adını istehlakçının yaddaşına həkk etmək və müsbət imic yaratmaq üçün korporativ ünsiyyət və reklam əvəzolunmaz elementlərdir. Şirkətlər sosial təzyiq, imic məsələsi, fərqli olmaq istəyi kimi müxtəlif amillərin təsiri altında korporativ sosial məsuliyyət fəaliyyətlərini həyata keçirir. Sosial məsuliyyət

araşdırmalarının əsas məqsədi xeyriyyəçilik deyil, qurumun adını tanıtmadır. Bu səbəbdən fəaliyyətlərin hədəf auditoriyaya elan edilməsi çox vacibdir. Hədəf auditoriya ilə ünsiyyət zamanı məhsul və xidmətlərin tanıtımı üçün istifadə edilən kommersiya reklamları qədər qurumun imicini və nüfuzunu yüksəldən korporativ reklamlar da mühüm yer tutur.

Korporativ reklam məhsul və xidmətlərin əvəzinə təşkilatın imicini yaratmaq üçün həyata keçirilir. Ümumi tərif versək, korporativ reklam məhsul və ya xidmətlərin tanınması məqsədini daşımayan, qurumun maraqlarını qorumağa yönəlmiş özəl reklamdır. Şirkətlər korporativ reklamlarında öz reputasiyalarını qorumaq və müsbət imic yaratmaq məqsədi ilə öz keyfiyyət standartlarını, inkişaflarını və texnoloji yeniliklərini ön plana çıxarırlar. Onların əsas məqsədi rəqiblərindən fərqlənmək və hədəf auditoriyanın gözündə üstünlük əldə etməkdir. Mövcud iqtisadi şərait qurumları etik davranış və sosial məsuliyyət təcrübələrində həssaslıq göstərməyə və onları “korporativ vətəndaş” kimi davranmağa məcbur edir [3].

Son illərdə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edən sosial məsuliyyət anlayışı ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflərə malikdir. Ümumiyyətlə, korporativ sosial məsuliyyət dar mənada müəssisənin işçiləri və onların ailə üzvlərinin, xidmət etdiyi regionda insanların və cəmiyyətin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırılmaq, bütün fəaliyyətlərində etik davranmaq və iqtisadi inkişafa töhfə vermək üzrə öhdəliklərini davamlı şəkildə yerinə yetirmək üçün həyata keçirilən fəaliyyətdir. Korporativ sosial məsuliyyətin tərfi və əhatə dairəsi ilə bağlı dəqiq fikir söyləmək mümkün olmasa da, korporativ sosial məsuliyyət yalnız xeyirxahlıq anlayışı ilə izah edilə bilməz. Xeyriyyəçilikdən fərqli olaraq, təşkilat bütün maraqlı tərəflər və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır və bütün qərarlarında bu məsuliyyəti nəzərə almalıdır [2].

Korporativ sosial məsuliyyətin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Hədəf auditoriyanın gözləntilərini nəzərə almalıdır,
- Hədəf auditoriyanın həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlməlidir,
- Qurumun məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmalıdır,
- Birbaşa mənfəət məqsədi güdməməlidir,
- Sosial və ekoloji problemləri mərkəzə qoymalıdır.

Hal-hazırda dünyanın bir çox əhəmiyyətli şirkətlərinin nüfuzu onların korporativ sosial məsuliyyətə nə dərəcədə əməl etməsi ilə müəyyən olunur. Birləşmiş Krallıq, Fransa, Almaniya kimi dünya ölkələrində şirkətlər tərəfindən korporativ sosial məsuliyyətə üstünlük verilir. Korporativ sosial məsuliyyət üçün nəzərdə tutulmuş standartlar hər bir ölkənin qanunverici bazası, inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin münasibətinə görə fərqlənir. Məsələn, Amerikada əmək münasibətləri fərdilik prinsipinə əsaslandığı halda Avropada kollektiv münasibətlərə əsaslanır. Amerikada xeyriyyə proqramları vasitəsilə həyata keçirilən sosial proqramlar, Avropada isə biznes layihələri və ünvanlı proqramlara üstünlük verilir.

Açar sözlər: Reklam biznesi, reklam bazarının effektiv təşkili, korporativ sosial məsuliyyət, korporativ reklam, hədəf auditoriya, korporativ hədəflər.

Ədəbiyyat

1. Axundbəyli P.X., Reklam işinin təşkili və idarə edilməsi, Bakı, 2016, s.416
2. Güven S. (2016). Kurumsal İletişim Bağlamında Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik İlişkisi.
3. Okay A. (2009). Kurumsal Reklamcılık, Reklamdan Kurumsal Reklama Giden Yol.
4. Quliyev R.H., Korporativ sosial məsuliyyət, Bakı, 2017, s.280

МЕРЫ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ ВАЛЮТНЫХ КРИЗИСОВ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Джавид Сафаров

Бакинский Государственного Университета

javid.safarov@yahoo.com

В условиях растущей глобализации на финансовых рынках международный капитал стал полностью мобильным, а краткосрочный капитал - очень нестабильным. Потенциал для спекуляций чрезвычайно возрос. Открытые экономики в условиях глобализации подвергаются быстрым рыночным изменениям, в которых отсутствуют трения.

Чтобы вновь ввести трения в глобализованную экономическую систему, можно подумать о взимании налога на импорт капитала, такого как он применялся в Чили в течение многих лет, об использовании контроля за движением капитала или введении налога на операции с иностранной валютой (налог Тобина), тем самым бросая песок в колеса суперэффективных финансовых рынков, как выразился Тобин.

Налог Тобина [4] собирает низкий, но фиксированный процент с сумм всех операций с иностранной валютой, которые должны применяться с одинаковой ставкой ко всем видам операций и во всех странах. Представляется невозможным взимать такой налог в обозримом будущем, учитывая тот факт, что достижение международного соглашения по этому вопросу будет затруднительным [3, с.1–77].

Учитывая вышеуказанное, мы смело можем сказать, что в результате проведенного нами исследования сделаны следующие основные выводы:

1. Не следует либерализовать местные рынки слишком быстро без сопутствующих мер. Достаточно, создать хорошую систему надзора за банками, требования к коэффициентам капитала, механизмы управления рисками и бухгалтерского учета.

2. Местным фирмам и банкам нельзя разрешать занимать иностранные деньги без разрешения правительства. Высокая внешняя задолженность отечественных предприятий [1, с.1-28] является основным фактором истощения валютных резервов центральных банков в ходе валютных кризисов.

3. Неявные гарантии, которые создают моральный риск, должны быть уменьшены, но не устранены. Частные (отечественные и иностранные) кредиторы не должны полагаться на то,

что они будут спасены правительством или косвенно международными программами спасения, а должны сами нести риски (залог) в случае кризиса.

4. Привязка национальной валюты не должна защищаться при любых обстоятельствах [2, с.1-88]. Некоторая гибкость обменного курса была бы желательна на более ранней стадии, чтобы избежать валютного кризиса.

Ключевые слова: валютный кризис, валютные рынки, налог Тобина, устойчивая обменный курс, кризисная ситуация.

Литература

1. Данилова Е.О., Влияние Внешнего Долга Коммерческих Банков на Финансовую Устойчивость Банковского Сектора России, Москва , 2009, стр. 1-28.
2. Киюцевская А.М., Моргунов В.И., Трунин П.В., Особенности курсовой политики в рамках режима плавающего валютного курса в развивающихся странах, Москва 2017, Стр. 1-88.
3. Neil McCulloch and Grazia Pacillo, “The Tobin Tax: A Review of the Evidence”, May 201, IIDS Research Reports 2011, (68), 1 – 77.
4. Seda Sonmez. Tobin Tax: Arguments and Current Derivative Studies, April 2015, Studies in Business and Economics 10(1).

Xülasə

İqtisadçı alimlər hələ də dünyada baş verən son maliyyə böhranlarının global maliyyə sisteminin gələcəyi üçün verdiyi dərsəri anlamağa çalışırlar. Mövcud tezis valyuta və əlaqəli böhranların səbəblərinin öyrənilməsini və onların qarşısının alınması tədbirlərini müzakirə edir. Tezis təfərrüatlı nümunə araşdırmalarını, ölkələrarası müqayisələri və nəzəri narahatlıqları nəzərə alaraq, beynəlxalq valyuta böhranlarını anlamaq və qarşısını almaq yollarını araşdırır və bu istiqamətdə öz tövsiyyələrini verir.

Azərbaycanda da bu yöndə əsaslı işlər aparılır. Ölkənin düşünülmüş iqtisadi siyasəti və davamlı inkişaf planı istənilən maliyyə və valyuta böhranlarının qarşısını almağa kömək edir. Azərbaycanın dünyada baş verən dərin böhranlara hazır olması ölkənin iqtisadi kursunun uğurlu olmasından xəbər verir.

SULTAN SÜLEYMANIN AZƏRBAYCANA YÜRÜŞLƏRİ

Reyhana Səfərova

Azərbaycan Universiteti

safarovareyhane@gmail.com

XVI əsrin əvvəllərindən Səfəvi dövlətinin yaranması ilə başlayan Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi, 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra daha kəskin vəziyyət almışdı. 1514-cü il Çaldıran və 1516-cı ildə Qoçhisar məğlubiyyəti Səfəvi dövlətinin Osmanlıya qarşı vəziyyətini olduqca ağırlaşdırmışdı. Çaldıran məğlubiyyətindən sonra Şah I İsmayıl bir daha Osmanlı qoşunu ilə üzbəüz gəlməmişdir. Tarix səhnəsinə çıxışından bu yana heç bir döyüşdə yenilməyən Şah I İsmayılın bu məğlubiyyət ilə yenilməzliyi mifi ortadan qalxmışdı. Sultan I Səlim və Şah I İsmayılın hakimiyyəti dövründə başlanan müharibə, hərbi əməliyyatlar dayansa belə sülh bağlanmadığı üçün tam bitməmişdi. 1520-cil ildə Sultan I Səlimin, 1524-cü ildə Şah I İsmayılın vəfatından sonra hakimiyyətdə dəyişikliklər olmuşdur. 1520-ci ildə Sultan Səlimdən sonra Osmanlı İmperiyasında hakimiyyətə Sultan Süleyman Qanuni gəlmişdi. Sultan Süleyman Osmanlı imperiyasını 1566-cı ilə qədər, 46 il idarə etmişdir. Səfəvi İmperiyasında isə hakimiyyətə 1524-cü ildə Şah I Təhmasib gəlmişdi. O Səfəvi imperiyasını 1576-cı ilə qədər, 52 il idarə etmişdir. Osmanlı dövlətinin Səfəvi imperiyası üzərinə yürüşləri Sultan Süleymanın hakimiyyəti dövründə daha geniş vüsət almışdı. XVI əsrin 20-ci illərinin sonundan başlayaraq Osmanlı dövləti yeni ərazilər ələ keçirmək üçün Səfəvi dövlətinə qarşı ardıcıl yürüşlər həyata keçirmişdi. Sultan Süleyman Qanuni ardıcıl olaraq 1534, 1535, 1548, 1554-cü illərdə Azərbaycana 4 əsas yürüş etmişdir.

Birinci yürüş: 1514-cü ildə başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibəsi sülh bağlanmadığı üçün tam bitməmişdi. XVI əsrin 20-ci illərinin sonunda daha da genişlənmişdi. Atası Sultan I Səlimin yolunu davam etdirən Sultan Süleyman Qanuni Osmanlı imperiyasını Şərqə tərəf daha da genişləndirmək və Bağdad da daxil olmaqla İraqı ələ keçirmək üçün Azərbaycana, Şərqə yürüşə başlamaq qərarına gəldi.

Türk qaynaqlarında Sultan Süleymanın Azərbaycana, Şərqə yürüşü “İraqeyn səfəri” olaraq adlandırılır. Ərəb dilində “iki İraq” mənasını özündə kəsb edən İraqeyn ifadəsinə görə: “İraq-ı Ərəb” Bağdad və ətraf ərazisini, “İraq-ı Əcəm” isə Həmədandan Təbrizə qədər ərazini və ətraf bölgələrini ifadə edirdi [4].

Şah I Təhmasibin Xorasanda özbəklərlə mübarizəsindən istifadə edən Sultan Süleyman 1534-cü ildə İstanbulda Avstriya ilə sülh bağlayıb, Azərbaycana birinci yürüşə başladı. Baş vəzir İbrahim Paşanın başçılığı altında Səfəvi torpaqlarına 100 mindən ibarət qoşun göndərdi. Osmanlı ilə mübarizədə Şah Təhmasibin əmri ilə “yandırılmış torpaq” taktikəsindən istifadə edildi. Taktikaya görə dövlətin qərb sərhədləri boyundan əhali köçürüldü, bütün su quyuları bağlandı, daşına bilməyən nə qədər mal-qara, ərzaq var isə hamsı ələ keçirildi, bütün otlaqlar yandırıldı. Bu taktika ilk dəfə Şah I Təhmasibin atası Şah I İsmayıl tərəfindən, 1514-cü ildə Sultan I Səlimin Azərbaycana soxulmuş ordularına qarşı uğurla tətbiq edilmişdi [3, s.109]. Taktika sayəsində Osmanlı qüvvələrinin

təchizatında ciddi problem və çətinliklər yarandı. Bir tərəfdən yandırılmış torpaq taktikası, digər tərəfdən qışın yaxınlaşması, ərzaq çatışmamazlığı, əhalinin güclü müqaviməti Osmanlı qoşunlarını Azərbaycanı tərk etməyə məcbur etdi. Birinci yürüşdə Osmanlı Təbrizi ələ keçirsə belə, Azərbaycanı tərk etməli oldu. Osmanlı Azərbaycanı tərk edərkən Bağdadı ələ keçirdi və beləliklə Səfəvilər Ərəb İraqını itirdilər [7, s.431].

İkinci yürüş: Sultan Süleyman Azərbaycanı tamamilə ələ keçirmək istəyirdi və ikinci yürüşə başlamaq qərarına gəldi. Bağdadda qışlayan Osmanlı qüvvələri 1535-ci ildə Azərbaycana ikinci yürüşə başladılar. Təbriz bu yürüşdə də ələ keçirildi. Səfəvilər bu zaman Osmanlı ilə sülh bağlamaq istəyirdi. “Şah Təhmasibin təzkirəsində” yazıldığına görə 1535-ci ildə Sultan Süleymanın Təbriz üzərinə ikinci yürüşü zamanı Şah I Təhmasib Seyid Abdullahla Mir Şahsuvarı məktubla sülh bağlamaq üçün vəzir İbrahim paşanın yanına göndərdi. Amma İbrahim paşa sülhə razı olmadı. Nəticədə, Səfəvi şahının Osmanlı sultanı ilə sülh bağlamaq təşəbbüsü heç bir nəticə vermədi [6, s.190]. İkinci yürüşdə də keçirilən “yandırılmış torpaq” taktikası nəticəsində ərzaqsız qalan Osmanlı qüvvələri içində taun xəstəliyi də yayılmağa başlamışdı. Nəticədə Osmanlı qüvvələri Azərbaycanı tərk etdi və bu dəfə də Sultan Süleyman bütün Azərbaycanı ələ keçirə bilmədi.

Üçüncü yürüş: 1547-ci ildə Şah I Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə Şirvanda qiyam qaldıraraq özünü şah elan etmişdi. Şah Təhmasib tərəfindən məğlub edilən Əlqas Mirzə İstanbula sultan Süleymanın yanına qaçmış və Osmanlıya sığınmışdı. Əlqas Mirzənin də təhriki ilə Sultan Süleyman 1548-ci ildə Azərbaycana üçüncü yürüşə başladı. Lakin Əlqas Mirzə qızılbaş əmirilərindən gözlənilən dəstəyi ala bilmədi. Üçüncü yürüşdə də Təbriz ələ keçirildi, lakin “yandırılmış torpaq” taktikası və xalqın inadlı mübarizəsi nəticəsində Osmanlı geri çəkilməyə məcbur qaldı.

Osmanlıların tərəfində vuruşan Əlqas Mirzənin qoşunu Həmədan yaxınlığında Səfəvi qoşunu tərəfindən məğlub edildi özü isə ələ keçirilərək ömürlük Qəhqəhə qalasına məhkum edildi və 1549-cu ildə edam edildi [2, s.144].

Dördüncü yürüş: Şah Təhmasib 1551-1554-cü illərdə Şərqi Anadoluya qoşun çıxardı və Muşa qədər bütün yaşayış məskənlərini ələ keçirdi. O bu yolla nail olmağa çalışırdı: Şərqi Anadolunun Səfəvi ilə həmsərhəd olan bölgələrinə Osmanlı qoşunlarının girməsini mümkünəz hala gətirmək və sülh təkliflərini geri çevirən Osmanlını sülh bağlamağa razı salmaq. Şah Təhmasibin sülh çağırışlarını geri çevirən Sultan Süleyman 1554-cü ildə dördüncü yürüşə başladı. Bu yürüş “Naxçıvan yürüşü” olaraq da adlandırılır. Osmanlı İrəvan, Qarabağ və Naxçıvana zərbələr endirməyə başladı. Şahın əmri ilə bu 3 şəhər boşaldıldı. Şah Təhmasib Bazarçaya doğru geri çəkildi. Düşmənin əsas qüvvələri ilə üzbəüz gəlməmək taktikəsindən istifadə edən Səfəvi ordusu, Osmanlı qoşunlarının hərəkət etdiyi yollara gözlənilmədən basqınlar edir və onun canlı qüvvəsinə zərbələr endirərək xeyli əsir ələ keçirirdi [1, s.188]. Osmanlı qoşunu Şah ordusu tərəfindən Buğurd qalası yaxınlığında məğlub edildi. Dördüncü yürüşdə Naxçıvan şəhəri Osmanlı tərəfindən yandırıldı. Bu yürüşdə də “yandırılmış torpaq” taktikası nəticəsində Osmanlı ordusunda aclıq, ərzaq çatışmamazlığı baş verməyə başladı. Yürüşlərdən yorulmuş Osmanlı ordusunda narazılıqlar baş verməyə başladı. Sultan Süleyman narazılıqları nəzərə alaraq, yürüşlərindəki uğursuzluqlarla üzləşməli oldu. Nəticədə uğur əldə edə bilməyən Sultan Süleyman sülh bağlamağa məcbur qaldı [5, s.387].

29 may 1555-ci ildə Osmanlı və Səfəvi İmperiyaları arasında “Amasiya sülhü” bağlandı. Sülhə görə Səfəvilər bütün Azərbaycan və Şərqi Gürcüstanı əlində saxladı, Osmanlı isə Qərbi Gürcüstanı ələ keçirdi. Bu sülhlə 1514-cü ildə başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin I mərhələsi başa çatdı. Nəticədə, Sultan Süleyman 4 yürüşdə də bütün Azərbaycanı ələ keçirmək məqsədinə nail ola bilmədi. “Yandırılmış torpaq” taktikası, Səfəvi dövlətinin və xalqının inadlı mübarizəsi nəticəsində Osmanlı dövləti ciddi itkilər verdi. Şah Təhmasib Azərbaycan torpaqlarının bütünlüyünü qoruya bildi. Səfəvi dövlətinin mübarizəsi nəticəsində Osmanlı sülh bağlamağa məcbur qaldı.

Açar sözlər: Səfəvi, Osmanlı, Şah I Təhmasib, Sultan Süleyman, Təbriz, Şərq yürüşü, Azərbaycan yürüşü, İraqeyn səfəri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi yeddi cilddə, III cild, Bakı, 2007.
2. Nuriyeva İ., Azərbaycan tarixi(Ən qədim zamanlardan-XXI əvvəllərinədək), Bakı, 2015.
3. Əfəndiyev O., “Azərbaycan Səfəvilər dövləti”, Bakı, 2007.
4. Kılıç R., Kanuni Sultan Süleyman’ın İrakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki gelişmeler. <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3478-published.pdf>
5. Əliyərli S, Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər), Bakı, 2009.
6. Nəcəfli T., Səfəvi-Osmanlı müəlisəbətləri (Türkiyə tarixşünaslığı), Bakı, 2014.
7. Bünyadov Z., Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı, 2007.

AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mirali Səfiyev

Azərbaycan Universiteti

miralisefiyev@gmail.com

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bankların maliyyə böhranı ilə üzləşdiyi məqamda aparılan anti-böhran siyasəti ümumiyyətlə bir sıra tədqiqatlarda təsviri iş səviyyəsində aydınlıq gətirilir və belə olan tərzdə bu siyasətin məzmunu müfəssəl elmi və analitik şərhə lüzum hissi ortaya qoyur. XXI əsrdə iqtisadi arenada rastlaşdığımız qeyri-stabilliyin qlobal məzmunu və törətdiyi fəsad və təhlükələr böhran idarəçiliyinin xarakterini və strategiyasını işləmək və reallaşdırmaqdan ötrü strategiyaları dəyişdirmək tələbi ortaya çıxardır. Antiböhran proseslərinin xüsusiyyətləri, böhranın neqativ təsirlərini neytrallaşdırmaq və azaltmaqla palalə, həmçinin böhrandan növbəki mərhələdə şirkəti səmərəli idarə etməkdən ötrü öz imkanlarından yararlanmaq iqtidarında olan böhran idarəetmə strategiyası hazırlamaq və reallaşdırmaqdan ötrü yeni vasitələrdən istifadə tələbilə çıxış edir.

Azərbaycanda maliyyə sektoru daha çox kommersiya banklarından ibarətdir. Banklar maliyyə sektorunun ümumi aktivlərinin 90%-dən çoxuna sahibdirlər. Sığorta, birja və s. kimi digər maliyyə institutları kifayət qədər kiçikdir və maliyyə sektorunun sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərmir.

Buna görə də, kommersiya bankların mövcud vəziyyəti ölkədəki maliyyə sisteminə ciddi təsir göstərir. Həmçinin banklar müasir dövrdə iqtisadiyyatın lokomotivi rolu oynayır. 2015-ci ildə Azərbaycanda bank sektoru ciddi böhran yaşamışdır. 2 il ərzində davam edən böhranın təsir nəticəsində bank sektorunda ciddi dəyişiklər olmuşdur. 2018 və 2019-cü illərdə yenidən inkişaf tempi yaşasa da, 2020-ci ildə Covid-19 ucbatından baş verən panmediya və neft qiymətlərin azalması ölkə iqtisadiyyatına təsir etdiyi qədər bank sektoruna da ciddi təsir etmişdir.

Maliyyə sistemində çox mühüm paya və rola malik olan banklar əmanətləri səmərəli investisiyalara yönəltmək, iqtisadiyyata gətirmək, iqtisadi rifah səviyyəsini yüksəltmək və kapital yığılmasını artırmaq kimi çox mühüm üstünlüklərə malikdir. Bununla belə, banklar fəaliyyətlərini həyata keçirərkən kredit riski, valyuta riski, faiz dərəcəsi riski, əməliyyat riski, bazar riski və likvidlik riski kimi müxtəlif risklərə məruz qalırlar. Bu risklərin yaxşı idarə olunmaması bankların müflisləşməsinə, eləcə də bank sistemindən başlayaraq bütün maliyyə sistemini və real sektoru əhatə edəcək iqtisadi böhrana səbəb ola bilər.

2015-2017-ci il böhranı bank sisteminə ciddi təsir etmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə bank sayı 45 olduğu halda, 2017-ci ildə sayları 30-a enmişdir. 2018 və 2019-cü illərdə bank sektoru inkişaf etməyə başladı. Lakin, 2020-ci ildə baş verən pandemianın iqtisadiyyata vurduğu zərbə bu sektordan da yan ötməmişdir. 2020-ci ilin sonunda Azərbaycanda 26 bank fəaliyyət göstərdiyi halda, 2023-ci ilindən etibarən isə 25 bank fəaliyyətini davam etdirəcək. "Pakistan Milli Bank"ın Bakı filialı ölkə üzrə fəaliyyətinin dayandırdığını açıqlayıb. İdarəetmə üsullarını daim təkmilləşdirmədən bank sisteminin inkişafı, o cümlədən bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə əməkdaşlığı mümkün deyil. İdarəetmə sistemində əsas elementlərdən biri kimi, şübhəsiz ki, nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Kredit təşkilatları, dövlət qurumları, özəl şirkətlər, kreditorlar və əmanətçilər arasında artan rəqabət şəraitində bankların maraqlarını qorumaqla onların gəlirliliyini təmin etmək asan məsələ deyil. Nəzarət bankı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyətin ardıcılığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Nəzarət orqanları ilk növbədə bazar inamını qorumaq və əmanətçilərin mənafelərini qorumaq üçün bank sisteminin sabitliyini qorumaq və ayrı-ayrı bankların təhlükəsizliyini və sağlamlığını gücləndirməklə məşğul olurlar.

İqtisadi sahədə böhranların bazar təsərrüfatına məxsus olan ümumi bir qanunauyğunluq olaraq qəbul edilməli olduğuna əsaslanaraq, istənilən bir idarəetmə mütləq qaydada böhrana tab gətirməli, yəni böhran durumu vəziyyətində proqnozlaşdırma, qiymətləndirmə, planlaşdırma, analiz və nəzarətdən ötrü uyğun gələn vasitə və alətlərdən faydalanmalıdır. Böhranı neytrallaşdırmaqdan ötrü idarəetmə praktikasından bəlli olur ki, böhran gizli səciyyə daşıyır və mənşəyi istər şirkət daxili, istərsə də əhatəsində olduğumuz xarici mühitdə özünə nümayiş etdirməsi mümkündür. Elə bu parametrdən, strateji antiböhran siyasəti rastlaşdığımız və mövcud real problemləri, böhrana səbəb amilləri, inkişaf tendensiyaalarını məqamında müəyyənləşdirməyə, güclü və zəif səmtləri, imkan və təhlükələri obyektiv qiymətləndirməyə şərait hasil edən bankın düşdüyü böhran durumunun profilaktik diaqnozudur [2].

Son zamanlar qloballaşma proseslərinin get-gedə dərinləşməsi, maliyyə-iqtisadi böhranın kəskinləşməsi, xarici kapitalın əhatə dairəsinin genişlənməsi və bank qurumları müstəvisində rəqabətin yüksəlməsi onların işinə və maliyyə göstəricilərinə əhəmiyyətli tərzdə təsir edərək gələcək

uzunmüddətli fəaliyyətinə aydınlıq gətirir. Bankı uğura sürükləyən başlıca aspektlərindən biri onun resurs ehtiyatlarının həcmi və mənbələri, kredit yatırımı və depozit fəaliyyətindən, gəlir və məsrəflərin idarəetmə siyasətindən asılı olan maliyyə dayanıqlığının təmini gerçəkləşdirməkdir. Bank təşkilatının maliyyə təminatı istər dövlətin, istərsə də bank sektorunun stabilliyinin, həmçinin də bütöv şəkildə dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Bankın yüksək maliyyə dayanıqlığına yiyələnmək zərurəti daxili və xarici təhlükələrin təsir dairəsini diqqətə saxlamaqla onun təmin edilməsinin tədqiqat və metodoloji əsaslarını ərsəyə gətirmək və dərinləşdirmək kanalı ilə kompleks maliyyə böhranı durumunda bankrota yuvarlanan bankların sayında sürətli artım müşahidə olmasla əlaqədardır. Bank sektorunun inkişafındakı bu səpkidə arzuolunmaz neqativ tendensiya potensial əmanətçilərin bank institutlarına inamının azalması, habelə borcalanlardan ötrü kredit resurslarını müşayiət edilən makroiqtisadi problemlər ortaya çıxardır. Ölkəmizin, onun bank sisteminin, həmçinin fərqli bank institutunun iqtisadi və maliyyə dayanıqlığını əlçatan edilməsi məsələləri böyük siyasi risklər, xarici iqtisadi siyasətdə qeyri-stabillik, dövlət borcunun miqdarının çoxalması və dünya kreditlərindən asılılıq prizmasından getdikcə aktuallaşır.

Açar sözlər: bank, iqtisadiyyat, aktiv, kredit, depozit, Covid-19.

Ədəbiyyat

1. Bəyrov M.M. (2003), Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblərdən ötrü dərslik. Bakı, Nurlan, 2003, 512 s.
2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016, 12-15.
3. BSTDB Overview of the financial sector in Azerbaijan 2020, s 1-3.
4. Mamedov Z.F., Valiev E.N., Veysov E.N.. Assessment Of The National Banking Sector In Azerbaijan: Formation And Development. Research Result. Economic Research № 1, 2022, 89-90.
5. Мамедов З.Ф., Валиев Э.Н., Вейсов Э.Н. Современные Особенности Развития Банковского Сектора Азербайджана. Экономические науки, 2020, № 7, s134-135.
6. Мусаев С.И., Роль Банковского Кредитования В Развитии Реального Сектора Экономики Азербайджана. Азимут научных исследований: экономика и управление, № 4, 2015, s-53.

C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ METAFORLAR

Fidan Soltanova

Azərbaycan Universiteti

fidansoltanova929@mail.ru

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri müxtəlif elm sahələrinin inkişafı dilçilikdə həllini gözləyən bəzi məsələləri gündəmə gətirdi. Onlardan biri də ritorikanın klassik problemlərindən olan məcaz köçürmələri idi. Məcəzalar Qədim Yunan filosofları tərəfindən öyrənilmiş və əsrlərcə o təhlillər davam etsə də, uzun müddət metodoloji cəhətdən heç bir irəliləyiş olmamışdır. Yalnız dilçilikdə antroposentrik dilçilik metodu meydana gələndən sonra məcəzalar, o cümlədən metaforalar haqqında yeni fikirlər meydana gəlmişdir. Antroposentrik dilçiliyin prinsipi odur ki, dil problemləri insanla birgə öyrənilir. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin hekayələrindəki metaforaları nəzərdən keçirək. Metafora prinsipə ayrı-ayrı semantik sahələrə aid sözlərin çarpazlaşması ilə bağlıdır. Məsələn: “Axırı bu cür *şərt bağladılar*” [2, s.66]. Bildiyimiz kimi “bağlamaq” hansısa canlıya və ya cansız predmetə aid əlamətdir. “Şərt” isə abstrakt anlayışdır. Metaforik köçürmə zamanı onların əlaqələndirilməsi, bir məntiq üzərində köklənməsi “*şərt bağlamaq*” metaforasını meydana gətirmişdir, yəni predmetə aid əlamət abstrakt anlayışın üzərinə köçürülmüşdür. C.Məmmədquluzadənin hekayələrində rast gəlinən metaforaların böyük bir qismi o dövrki ədəbi dildə işlək olan metaforalardır. Məsələn: “*Ay namərd dünya*” [2, s.283], “*ürəyini niyə sıxırsan*” [2, s.145]. Qeyd olunan misallarda da metaforik köçürmə zamanı izah etdiyimiz prinsip əsasdır. Metaforik köçürmələrdə iki tərəf və hər iki tərəfə aid əlamət iştirak edir; birinin əlaməti digərinin üzərinə köçürülür. Nəzərə alsaq ki, qeyd olunan əlamətlərlə üzərinə köçürülən əlamət üzərində heç bir mənə yaxınlığı yoxdur, onda bu prosesdə yaranan ifadənin yeniliyi və orijinallığı aydınlaşar.

Çox zaman metaforaları buna görə məntiqsizlikdə məntiqilik adlandırırlar, yəni məntiqi olmayan şey məntiqi görünür. Nəticədə isə obrazlı və emosional təsir gücünə malik yeni ifadə yaranır: “*Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Novruzəlinin kağızı poçta aparmağı yadına düşdü. Xan nökəri çağırır soruşdu və nökar cavab verdi ki, hələ kəndli poçtdn qayıtmayıb. Xan Novruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Novruzəli kağızı poçta salıb özünü verdi bazara*” [2, s.125]. Burada məntiqsizlik ondan ibarətdir ki, insan heç bir halda özünü bazara verə bilməz. İnsan bazara gedə bilər. Sadəcə olaraq bu məcazi mənada işlənmiş bir birləşmədir.

“*Ancaq hər bir yay fəslə küçələrdə arabalarda buz sallarını görəndə, bir tərəfdən o buzu şampanskilərə və ləzzətli marojnalara işlədən xoşbəxtlər gözümün qabağına gəlir və eyni zamanda xalamın ciyərinin yanmağı yadıma düşür*” [2, s.273]. Gördüyümüz kimi burada isə “*ciyərinin yanmağı*” məcazi mənada işlənmişdir. Yanmaq cansız varlıqlara aiddir. Burada “*ciyərinin yanmağı*” “susamaq” mənasındadır.

Məcəzaların bir növü olan metaforalardan müasir Azərbaycan dilində geniş istifadə olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrindən də göründüyü kimi o öz əsərlərində də metaforalardan məharətlə istifadə etmişdir. Metaforik köçürmə zamanı əksər sözlərdə obrazlılıq daha da artır.

Məsələn: “ *Cərçi xala küçənin o tərəfinə bu tərəfinə baxıb ağzını aparıb yapışdırdı Xansənəm əmidostunun qulağına*” [2, s.193].

Gördüyümüz kimi burada “*ağzın qulağa yapışdırılması*” mənası özünü gösdərir.

Buradan da aydın olur ki, bu ifadədə “ *ağzın qulağa yapışdırılması*” obrazlılığı daha da artırmışdır.

Metafor haqqında B.Meylax belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, “ Metafora yalnız bədii dilin yox, ümumiyyətlə insan təfəkkürünün malıdır” [3, s.107].

Metaforlar səciyyələndirmə və adlandırma xüsusiyyətlərinə malik olur:

1. Adlandırma metaforası xarici aləmin əşya və hadisələrini adlandırmağa xidmət edir.
2. Səciyyələndirmə metaforası isə mövcud əşyanın əlavə səviyyəsini açmaq məqsədi güdür [1, s.135].

Metaforlar bütün səviyyələrdə və bütün dillərdə ümumi olur və eyni zamanda müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilər.

Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrində müxtəlif metaforlara rast gəlmək mümkündür. O hekayələrinin daha emosional və obrazlı olması üçün metaforlardan kifayət qədər istifadə etmişdir.

Açar sözlər: metaforlar, hekayələr, obrazlılıq, emosionallıq.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Metaforalar, Bakı, Elm, 2019.
2. Məmmədquluzadə C., Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004.
3. Əfəndiyeva T., Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Elm və Təhsil, Bakı, 2011.

HUMAN RESOURCES MOTIVATION SYSTEMS AT INDUSTRIAL ENTERPRISES

Elnara Suleymanova

Azerbaijan University

elnara.suleymanova@student.au.edu.az

Human resources motivation systems are essential for industrial enterprises to maintain a productive and motivated workforce. The motivation of employees is critical to the success of the organization as it drives individuals to perform at their best and contribute to the overall goals of the enterprise. The motivation systems in place within an industrial enterprise can come in many forms, including financial incentives, recognition programs, and opportunities for career development.

Strengthening of personnel potential is directly related to labor motivation. By implementing the right motivational measures, quite effective results can be achieved [1]. Motivating employees is a major aspect of human resource management in industrial enterprises. As Peter Drucker stated, "Motivation is not a mystical quality; it is the result of a rational understanding of one's self-interest." A well-designed human resources motivation system can play a significant role in promoting employee satisfaction, engagement, and productivity.

Financial incentives:

Human resources motivation systems can be defined as a set of strategies, policies, and practices that are implemented to motivate employees. A well-designed human resource motivation system should aim to increase employee satisfaction, engagement, and productivity. There are various approaches to motivating employees in industrial enterprises. One approach is to offer financial incentives, such as bonuses, salary increases, and profit sharing. Financial incentives are often seen as the most effective way to motivate employees, as they offer a direct and tangible reward for good performance [2]. However, financial incentives may not be sufficient to motivate all employees, and a more comprehensive approach may be needed. The impact of financial incentives on transformations in organizations can be significant, as they provide a direct and tangible reward for good performance. Financial incentives can act as a motivator, encouraging employees to work harder and more efficiently, leading to improved performance and increased productivity. This can have a positive impact on organizational transformations, such as business restructuring, process improvements, and digital transformation.

However, it is important to note that financial incentives alone may not be sufficient to drive transformations. Other factors, such as company culture, leadership, and employee engagement, also play a crucial role in organizational transformations. Additionally, financial incentives may not be the best motivator for all employees and a more comprehensive approach, incorporating both financial and non-financial incentives, may be needed. Financial incentives can play a significant role in driving organizational transformations, but they must be part of a larger, more comprehensive approach that addresses the needs and motivations of employees, as well as the culture and goals of the organization.

Non- financial incentives:

Another approach to motivating employees is to offer non-financial incentives, such as recognition, praise, promotions, and opportunities for personal and professional growth. Non-financial incentives are important because they offer employees a sense of satisfaction and fulfillment, which can be even more motivating than financial rewards [3]. Employee involvement and creating a positive work environment can also play a significant role in motivating employees. Providing opportunities for training and development can also increase employee motivation and satisfaction.

Employee involvement: Encouraging employee involvement and participation in decision-making processes can help to increase their motivation and engagement.

Work environment: Creating a positive and supportive work environment that promotes teamwork, collaboration, and communication can help to increase employee motivation and satisfaction.

Training and development: Offering opportunities for employees to learn and grow, such as training programs, workshops, and coaching, can help to increase their motivation and job satisfaction.

Implementing an effective human resource motivation system requires a comprehensive understanding of the needs and motivations of employees, as well as the culture and goals of the

organization. The impact of non-financial incentives on transformations in organizations can also be significant, as they offer employees a sense of satisfaction and fulfillment beyond financial rewards. Non-financial incentives can include recognition, praise, promotions, and opportunities for personal and professional growth. These types of incentives can increase employee motivation and engagement, leading to improved performance and increased productivity, which in turn can drive organizational transformations.

For example, providing opportunities for training and development can enhance employees' skills and capabilities, making them better equipped to support and drive organizational changes. Employee involvement and creating a positive work environment can also play a role in promoting employee engagement and motivation, contributing to successful transformations.

However, like financial incentives, non-financial incentives alone may not be sufficient to drive transformations. A balance between both types of incentives, along with a supportive company culture, effective leadership, and clear communication, is key to successfully executing organizational transformations. Non-financial incentives can have a positive impact on organizational transformations, as they promote employee engagement, motivation, and development. When integrated with financial incentives, a positive company culture, and effective leadership, they can help drive successful transformations and improve organizational performance.

Conclusion:

In conclusion, a well-designed human resources motivation system can play a significant role in promoting employee satisfaction, engagement, and productivity in industrial enterprises. A combination of financial and non-financial incentives, employee involvement, a positive work environment, and opportunities for training and development can be an effective approach to motivating employees. It is important for industrial enterprises to continuously evaluate and refine their human resources motivation systems to ensure that they remain effective and relevant.

Keywords: Motivation systems, financial incentives, non-financial incentives, industrial enterprises.

References

1. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018.
2. Motivating Employees: A Guide for Managers, by James S. Walker.
3. Motivating Employees in the 21st Century, by Michael B. Graham.

Xülasə

İnsan resurslarının idarə edilməsi işçilərin işə qəbulu, təlimi və motivasiyası ilə məşğul olduğundan sənaye müəssisələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv insan resursları motivasiya sistemlərinin əsas məqsədi işçilərin məmnuniyyətini, bağlılığını və məhsuldarlığını artırmaqdır. Motivasiya sistemləri yanaşmalarına maddi motivasiya növləri, qeyri-maddi motivasiya növləri, işçilərin cəlb edilməsi, müsbət iş mühiti, təlim və inkişaf imkanları daxildir. Effektiv və günümüzdə aktual olması üçün düzgün qurulmuş motivasiya sistemi davamlı olaraq qiymətləndirilməli və

təkmilləşdirilməlidir. Bonuslar və maaş artımları kimi maddi motivasiya mənbələri bu baxımdan olduqca təsirlidir, lakin tanınma və vəzifədə yüksəlişlər və s. kimi qeyri-maddi motivasiya əməkdaşlarda daha dərin məmnunluq hissi yaratmaqdadır.

Nəticə olaraq, insan resurslarının motivasiya sistemi sənaye müəssisələrində işçilərin məmnunluğunun, məşğulluğun və məhsuldarlığın artırılmasında mühüm rol oynayır. Maddi və qeyri-maddi həvəsləndirmələr- işçilərin cəlb edilməsində, müsbət iş mühitinin yaradılmasında və təlim və inkişaf imkanlarının genişlənməsində effektiv təsirlər yaradır. Sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün insan resurslarının motivasiya sistemlərini davamlı olaraq təkmilləşdirməsi və yeni mühitə uyğunlaşdırılması vacibdir. Kadr potensialının gücləndirilməsi bilavasitə əməyin motivasiyasına bağlanır. Düzgün motivasiya tədbirləri həyata keçirtməklə, kifayət qədər effektiv nəticələr əldə etmək mümkündür.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ AQRAR MƏSƏLƏ SİYASİ PARTİYALARIN PROQRAMLARINDA

Lamio Sultanova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

tarix1650@yandex.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əsas diqqət yönəldilən sahələrdən biri də aqrar sektor idi. Bu dövrdə vəziyyətin gərginləşməsində aqrar məsələ katalizator rolunu oynamışdır. Əsasən aqrar-kəndli ölkəsi olan Azərbaycanda iqtisadi həyatın başlıca tərkib hissəsi kimi torpaq məsələsinin həlli vacib məsələlərdən biri idi. 1919-cu ilin sonlarına yaxın parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Parlamentdəki siyasi partiyalar və qurumların qüvvələr nisbəti belə idi: “Müsavət” və bitərəflər fraksiyası 38 nəfər, “İttihad” 13 nəfər, “Əhrar” 6 nəfər, “Sosialistlər” bloku 13 nəfər, partiyasızlar 4 nəfər, müstəqillər 3 nəfər, “Rus-slavyan cəmiyyəti” fraksiyası 5 nəfər, erməni fraksiyası 5 nəfər, “Daşnaksutyun” fraksiyası 6 nəfər, “Azlıqda qalan millətlər” fraksiyası 4 nəfər.

Qeyd edək ki, aqrar məsələ siyasi partiyaların platformasında vacib yerlərdən birini tuturdu. Hər bir partiyanın aqrar məsələ ilə bağlı təklifləri də müxtəlif idi. “Müsavət” in aqrar məsələyə münasibəti belə idi ki, “bütün torpaqlar –xanədan, kabinet, mülkədar və şəxsi mülkiyyət torpaqları heç bir fidyə (ödəniş) olmadan müftə şəkildə kəndlilərə keçir və onların tam mülkiyyətinə çevirilir, torpaq payının maksimal həddi müəyyənləşdirilib qanunla tənzimlənir və heç kim bu normadan artıq miqdarda torpağa sahib ola bilməz, kəndlilər torpağın yalnız səthinə sahib olacaq, torpağın təki isə dövlətə məxsusdur, meşələr, göllər, şoranlıqlar və sular ümumi əmlak hesab olunur [2].

“Əhrar” partiyası hesab edirdi ki, “bütün kabinet və iri mülkədar torpaqları onların əlindən alınıb kəndlilər arasında proporsional qaydada, adambaşına eyni miqdarda olmaqla paylanmalıdır və kəndlilərin öz torpaq paylarını satmaq hüququ yoxdur”. “İttihad” partiyasının mövqeyi isə belə idi: “Torpaq əkinçilər arasında fidyəsiz olaraq havayı paylanmalıdır [3].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində keçirilən iclaslarda siyasi partiyaların nümayəndələri öz partiyalarının nümayəndəsi kimi aqrar məsələnin həlli üçün müzakirələrdə iştirak etmişlər. Parlament komissiyası çərçivəsində və hökumət səviyyəsində aqrar məsələnin həllinə çalışılırdı.

1919-cu il fevralın 4-də torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün menşevik-hümmətçi Səməd bəy Ağamalıoğlu başda olmaqla müxtəlif siyasi fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət xüsusi parlament komissiyası yaradıldı [1]. Onun 9 nəfər üzvündən dördü “Müsavət” dan (Mustafa Mamudov, Məmmədbəy Şeyxzamanov, Murtuz Axundzadə və Nəriman bəy Nərimanov), “İttihad” dan (Bəhrəm bəy Vəzirov), sosialist blokunda (Rza bəy Qaraşarov), “Əhrar” dan (Hacı Hüseyn Əfəndiyev), “Daşnaksütyun” dan (Arşak Malxazyan) və “Rus-slavyan cəmiyyətindən” (M.N.Vinoqradov) idi. Komissiya üzvlərinin siyasi mənsubiyyət cəhətdən çox müxtəlif olması qanun layihəsini lap əvvəldən müvəffəqiyyətsizliyə düşürmüşdü, çünki onların təmsil etdiyi partiyaların aqrar məsələyə aid yekdil nöqteyi-nəzərləri yox idi.

Aqrar məsələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu 23 ay ərzində tam həllini tapmasa da, bu sahədə görülən işlər danılmazdır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, mülkədar, partiya, torpaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament II hissə. Bakı – 1998.
2. Yaqublu N., “Müsavət partiyasının tarixi” Bakı, 2012.
3. Şükrü Y., “Azərbaycan Demortik Respublikası(1918-1920)” Bakı, 2004.

İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TOPONİM FRAZELOGİZMLƏRİN TARİXİ- MƏDƏNİ ASPEKTDƏN TƏDQİQİ

Aysel Şabanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

aysel.shabanova.02@gmail.com

Bu və ya digər xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini, təfəkkürünü, sosial-mədəni həyatını əks etdirməsi baxımından frazeologizmlərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli səciyyə daşıyan bu vahidlər tərkibindəki komponentlərin semantikasına görə müxtəlif qruplara ayrılır. Bu qruplardan biri də toponim frazeologizmlərdir.

Toponimlər (yer adları) onomastik vahidlər arasında xüsusi yer tutan, xalqın dili, tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, coğrafiyası və təfəkkürünü özündə əks etdirən vahidlərdir. Coğrafi məkanın dərk edilməsi xalqın milli mentalitetinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və bu proses dildə toponimlər vasitəsilə ifadə edilir. Beləliklə, toponim dedikdə biz, "yerin quru və su səthində təbii şəkildə mövcud olan, yaxud insanlar tərəfindən yaradılmış obyektlərin tarixi, sosial və ya mədəni amillərlə əlaqəli coğrafi adlar"ı nəzərdə tutacağıq.

Toponim frazeologizmlərin tarixi-mədəni aspektdən tədqiqatını mədəniyyətin formalaşmağa başladığı antik sivilizasiyanın, daha dəqiq desək, qədim Yunan mədəniyyətinin ingilis dilinin frazeologiyasına təsirindən başlamaq lazımdır. Antik mədəniyyət nümunələrinin demək olar ki, bütün dünya dillərində paralelləri vardır. İngilis dili də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Məsələn:

"(between) *Scylla and Charybdis*" frazeologizmi dilimizdə analoqu "*iki od arasında qalmaq*" şəklində işlədilir və iki təhlükəli tərəf arasında qalmaq mənasını verir. Qədim yunan mifologiyasına görə Scylla dəniz bədheybəti idi və yanından keçən dənizçiləri udurdu. Bu bədheybətlə qarşılaşmaq istəməyən gəmilər digər tərəfdə Charybdis burulğanına düşüb həlak olurdular.

İngilis dilində işlənən bir sıra toponim frazeologizmlər də dünya tarixində baş vermiş hadisələrin təsirindən yaranmışdır. Məsələn: "*crossing the Rubicon*" - dönüşü olmayan yola girmək mənasını ifadə edən bu frazeologizmin etimologiyası e.ə 42-ci ilə gedib çıxır. Həmin dövrdə Rubikon çayı İtaliya ilə Qalliya vilayəti arasında sərhəd rolunu oynayır. Qalliya vilayətinin hakimi olan Y. Sezar imperiya boyu hakimiyyəti ələ keçirmək üçün qanunları kobudcasına pozur və ordusu ilə Rubikon çayını keçərək vətəndaş müharibəsinin başlanğıcı qoyur və sonralar Roma imperatorluğuna başçılıq etməyə başlayır.

Toponim frazeologizmlərin əksəriyyəti isə İngilərə yaxud Amerikanın öz milli-mədəni, tarixi hadisələrinin nəticəsində formalaşmışdır. Məsələn: hal-hazırda boykot edilmək, təcrid etmək mənasını ifadə edən "*to be sent to Coventry*" frazeologizminin yaranması XVII əsrdə İngiltərədə baş vermiş vətəndaş müharibəsi ilə bağlıdır. Beləki, vətəndaş müharibəsi zamanı royalist zabidləri İngiltərənin Koventri adlanan əyalətinə sürgün edirdilər və yerli sakinlərə onlarla danışmaq, münasibət qurmaq qadağan edilmişdir. Əsasən Amerikan ingiliscəsində işlənən "*to play in Peoria*" frazeologizminin dilimizdə ekvivalenti olmasa da, o, tələbkər olmayan, orta təbəqə tərəfindən bəyənilmək, qəbul edilmək mənasını ifadə edir. Bu frazeologizmində maraqlı tarixçəsi vardır. Peoriya ABŞ-ın İllinoys ştatında kiçik şəhərcik adıdır. Bir sıra kino və teatr xadimləri qastrollar zamanı (XIX əsrdə) bu şəhərə də gəlirdilər və ən uğursuz, heçkim tərəfindən bəyənilməyən çıxışlar Peoriya sakinləri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Sonralar bu hadisə əsasında frazeologizm formalaşdı və ABŞ-ın keçmiş prezidenti R.Nikson tərəfindən məşhurlaşdırılan bu frazeologizm siyasi mətnlərdə işlədilməyə başladı.

Beləliklə, ingilis dilində işlənən toponim frazeologizmləri tarixi-mədəni aspektdə tədqiqata cəlb etmək mümkündür və istənilən toponim frazeologizmin etimologiyasının araşdırarkən bu vahidlərin tarixi, mədəni, ədəbi, milli faktorların təsirini ilə yaranıb formalaşdığını sübut etmək olur.

Açar sözlər: frazeologizm, toponim, etimologiya.

Ədəbiyyat

1. Давлеткулова Л.Н., Топонимы в лингвокультурологическом аспекте Челябинск, 2014.
2. Кондакова И.А., Фразеологизмы, содержащие топонимы как средство отражения микроавтостереотипа. М, 2015.
3. Ekwall E. Study on English place names. Oxford, 1978.

ROLE OF AGRICULTURAL MARKETING IN MODERN ECONOMY

Alim Şentürk

Azərbaycan Universiteti

alimsenturk@butagrup.com.tr

Marketing in agricultural products is a stage that can cause significant losses or gains. With new methods developed every day, it is possible to bring new features, new added values to the product during harvesting, storage and packaging of the products, and sometimes to make the product more attractive, long-lasting, suitable for use, and pleasant-looking with simple operations. At this point, marketing extension is important in terms of its contribution to the economy. While marketing extension will enable the farmer to get the maximum benefit from his production, on the other hand, it will enable the efficient use of the country's resources.

In the first time periods when the concept of marketing was defined scientifically, Thomsen used marketing; It defines it as “to examine all the processes of foodstuffs, raw materials and the processed materials obtained from them from the producer to the end consumer and the effects of these processes on the producer, intermediary and consumer”. Agricultural marketing, starting from the definition of marketing [6], which is the business activity that provides direction to the flow of products and services from the producer to the consumer; It is possible to define it as a science that examines the events from the producer to the end consumer of agricultural products [2]. According to this broad definition, agricultural marketing; Starting from the production side, since the sale of agricultural products to the consumer depends on the market demand, it starts with the farmer taking the first step into production, in the field, in the garden, in the stockhouse, and includes all the stages from production to consumption [3]. Agricultural marketing includes not only cost-reducing measures and the use of modern technology during the production of products, but also marketing functions. For this reason, the farmer should have information not only about production but also about the sale of the product [5].

Supply and demand are extremely decisive in the formation of the prices of agricultural products, and the instability in the supply of these products adversely affects the price and thus directly the farmer's income. The ability to store the product for a certain period of time creates a chance for products that fluctuate constantly from year to year, to reduce this fluctuation and to control the supply to some extent. However, the lack of education is also included among the problems related to the cold storage that will ensure the long-term distribution of the products, and it is suggested that in order to solve this problem, on the one hand, the farmer should be informed technically about the harvest period and post-harvest processes, and on the other hand, the necessary qualified personnel for the cold storage should be provided [1]. In addition to storing and preserving the products, it is possible to turn them into frozen foodstuffs by processing and extend their life in this way.

During the harvesting of agricultural products, hundreds of researches are conducted on practices that cause the least deterioration and damage to the appearance of the product, measures that delay product decay, reduce water loss, packaging, optimal transportation conditions and many more, and dozens of results are reached. On the other hand, it is possible to say that farmers are not aware of most of these results or cannot use them in their practices. For example, it is a research finding that green ripe tomatoes, which can be stored for 30-40 days in cold storage, can be stored for 60 days under controlled atmosphere conditions, and high CO₂ application before pre-cooling and storage can increase this period to 70-75 days [4].

For this and many other products, different storage temperatures, storage conditions, the most suitable packaging types, necessary information from how to pluck each product from its branch to how to transport it with the least damage, market conditions, market systems, marketing channels and similar issues based on research results. existence can be mentioned. However, when the farmer brings the product to the harvest stage, he often ignores the alternatives other than collecting it in the traditional way and selling it to an intermediary. At this point, perhaps, a behavior or attitude change should be made in the farmer, who considers himself only as a producer and does not think of himself as a marketer, businessman or trader. As soon as the farmer produces the product, he should know that a new stage that requires effort and knowledge begins, and he should try to be equipped for this stage in every sense.

The fact that farmers earn a good income as a result of their agricultural activities, maintain their production activities, produce with better conditions and technologies day by day, is closely related to how well they can market their products. In this sense, the importance of knowledge and skills to be gained to farmers in marketing cannot be ignored. On agricultural marketing, what kind of information will be delivered to the farmers, when, who will be the target audience in the training activities to be organized, what kind of information flow systems and technologies can be transferred to the relevant farmers periodically on the basis of products, and how These are issues that require effort to focus on and solve issues such as how to make it possible to constantly be informed.

Keywords: Marketing, agriculture, agricultural marketing, farmer

References

1. Dokuzoğuz M., (1997). Türkiye’de Bahçe Ürünleri Muhafazasındaki Gelişmeler. Bahçe Ürünlerinde Muhafaza ve Pazarlama Sempozyumu. 21 – 24 Ekim 1997. Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü. ISBN: 975-407-024-5, 1-7, Yalova.
2. Güneş T., (1996). Tarımsal Pazarlama, Ankara Üniversitesi, yayın No: 1467, Ankara.
3. İnan İ. Hakkı., (2001). Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, Avcı Ofset, 5. Baskı, Tekirdağ.
4. Kaynaş K., Özelkök S., Sürmeli N., (1997). Domates Depolanmasında Ön Soğutma ve Yüksek CO₂ Uygulamalarının Etkisi. Bahçe Ürünlerinde Muhafaza ve Pazarlama Sempozyumu. 21 – 24 Ekim 1997. Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü. ISBN: 975-407-024-5, syf.: 153-162, Yalova.
5. Megep, (2007), Bahçecilik –Pazarlama, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Ankara.
6. Taşkın, Erdoğan, 1987. Satışların Yönetimi, Der Yayınları İstanbul.

Xülasə

Kənd təsərrüfatı marketinqi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, qiymətin təyin edilməsi, müxtəlif ərazilərə paylanması və satışa təşviqi, qısaca, kənd təsərrüfatı xidmətləri və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı oxşar bir çox fəaliyyətləri əhatə edən planlaşdırma və icra prosesi kimi müəyyən edilə bilər. Uğurlu marketinq- marketinq komponentlərindən səmərəli istifadə etməklə mümkündür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqində marketinq komponentlərinin istehsalçının nəzarətində olduğunu söyləmək olmaz. Marketinq komponentləri əsasən sənaye müəssisələri və qismən də istehsalda ixtisaslaşmış iri qida müəssisələri tərəfindən qiymətləndirilə bilən amillərdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi sənaye məhsullarının marketinqindən fərqlidir. Məhz buna görə də, kənd təsərrüfatı marketinqi mövzusunda müxtəlif əsərlər bu gün alimlər tərəfindən geniş şəkildə araşdırılır.

TAM ƏDƏDLİ XƏTTİ PROQRAMLAŞDIRMA MƏSƏLƏSİNƏ GƏTİRİLƏN İQTİSADI MƏSƏLƏNİN HƏLLİ

Rasim Şirinov, Nuridə Səfərova

Azərbaycan Universiteti

rn31nr31@gmail.com

Tədqiqat işində əvvəlcə iqtisadi məsələnin riyazi modeli tərtib olunur. Alınan xətti proqramlaşdırma məsələsi simpleks üsulla həll edilir. Optimal həll natural ədədlər çoxluğuna daxil olmadığını üçün sonuncu simpleks cədvəli nəzərə almaqla Qamori üsulunun alqoritminə əsaslanaraq yeni əlavə şərt müəyyən olunur. Bu şərti də ilkin məsələnin məhdudiyyət şərtlərinə əlavə etməklə yenidən məsələ simpleks üsulla həll edilir. Bu prosesi iki dəfə təkrar etməklə məsələnin optimal həlli tapılır.

Məsələnin qoyuluşu: Üç növ materiallardan istifadə etməklə minik, yük avtomobilləri və traktorlar üçün akkumulyator istehsal edən müəsisə həftə ərzində istifadə etdiyi materialların miqdarı aşağıdakı kimidir.

I növ materialların miqdarı 100 kq

II növ materialların miqdarı 110 kq

III növ materialların miqdarı 130 kq

Hər bir növ akkumulyatorun hazırlanmasına sərf olunan materialların həcmi və onların əldə olunan gəlir aşağıdakı cədv əldə verilmişdir.

Əlavə olaraq hər həftə ərzində traktorlar üçün istifadə olunan akkumulyatorların sayı 7-dən az olmamalıdır.

Tələb olunur ki, verilən məhdud ehtiyatları nəzərə almaqla hər növ akkumulyatorlardan nə qədər istehsal etmək lazımdır ki, müəsisənin həftəlik gəliri maksimum olsun.

№	1 ədəd akkumulyator istehsalı üçün			Xammal (kq)
	Minik avtomobili	Yük avtomobili	Traktor	
1	0,5	2,5	2,0	100
2	2,0	1,8	4,5	110
3	1,2	2,0	3,0	130
Gəlir	160	210	300	

Əvvəlcə məsələnin iqtisadi-riyazi modelini tərtib edək. Bu məqsədlə aşağıdakı işarələri qəbul edək.

x_1 -minik avtomobilləri üçün istehsal olunan akkumulyatorların sayı ;

x_2 - yük avtomobilləri üçün istehsal olunan akkumulyatorların sayı ;

x_3 - traktorlar üçün istehsal olunan akkumulyatorların sayı .

N – natural ədədlər çoxluğudur.

Məqsəd funksiya – müəsisənin həftəlik gəliri maksimum olmalıdır.Yəni

$$F=160x_1+210x_2+300x_3 \rightarrow \max$$

Məhdudiyyət şərtləri:

I növ xammala görə:

$$0,5x_1+2,5x_2+2x_3 \leq 100$$

II növ xammala görə:

$$2x_1+1,8x_2+4,5x_3 \leq 110$$

III növ xammala görə:

$$1,2x_1+2x_2+3x_3 \leq 130$$

Əlavə şərtə görə $x_3 \geq 7$ olmalıdır.Beləliklə məsələnin İRM –tam ədədli xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirildi.

$$F=160x_1+210x_2+300x_3 \rightarrow \max$$

$$\begin{cases} 0,5x_1 + 2,5x_2 + 2x_3 \leq 100 \\ 2x_1 + 1,8x_2 + 4,5x_3 \leq 110 \\ 1,2x_1 + 2x_2 + 3x_3 \leq 130 \\ x_3 \geq 7 \\ x_j \geq 0, \quad j = \overline{1,3}, x_j \in Z \end{cases}$$

Z – Tam ədədlər çoxluğudur.

Bu tip məsələləri həll etmək üçün Qamori alqoritmindən istifadə etmək olar.B u alqoritmə əsasən məsələ əvvəlcə “Simpleks üsulla” həll edilir.Simpleks üsul standart proqramından istifadə etməklə məsələ kompyuterdə həll edilmiş və aşağıdakı optimal həll alınmışdır.

$$x_1 = 10,11, \quad x_2 = 32,378, \quad x_3 = 7,08, \quad F_{\max} = 10516,05$$

Alınan həllər $x_j \in N$ olmadığı üçün Qamori alqoritmində uyğun olaraq axtarılan sətir aşağıdakı şərtəndən seçilir.

$\max_j \{x_j\} = x_k$ Burada $x_k = [x_k] + \{x_k\}$ Düstur yeri.

$[x_k]$ və $\{x_k\}$ uyğun olaraq x_k -nın tam və kəsr hissəsidir. Kəsr hissə mənfi olmamalıdır. Yəni $\{x_k\} \geq 0$ şərtini ödəməlidir.

Beləliklə k-cı sətir seçilir.

$$a_{k1}x_1 + a_{k2}x_2 + \dots + a_{kn}x_n = b_k$$

a_{kj} və b_k -nin tam və kəsr hissəsi tapılır.

$$\text{Yəni } a_{kj} = [a_{kj}] + \{a_{kj}\}; \quad b_k = [b_k] + \{b_k\}$$

Beləliklə əlavə məhdudiyyət şərti tərtib olunur.

$$-\sum_{j=1}^n \{a_{kj}\} x_j + \{b_k\} \leq 0$$

Bu şərtə məhdudiyyət şərtinə əlavə olunur və $(m+1; n)$ ölçülü xətti-proqramlaşdırma məsələsi həll edilir. Bu proses davam edilərsə sonlu sayda addımdan sonra optimal həll tapılar və $x_j \in N$ olar.

İRM-dən alınan $(4;3)$ ölçülü XPM-si həll edilmiş və optimal həll alınan sonuncu simpleks-cədvəl aşağıda göstərilən şəkildə olmuşdur.

№	Bazis	C_{Bazis}	B	$C_1=16$	$C_2=21$	$C_3=30$	$C_4=0$	$C_5=0$	$C_6=0$	$C_7=0$
				A_1	A_2	A_3	A_4	A_5	A_6	A_7
1	A_2	21	32,378	0	1	0	0,427	0,488	-0,122	0
2	A_1	16	10,11	1	0	0	1,868	-0,435	0,61	0
3	A_7	0	32,112	0	0	0	-0,093	-0,449	-0,488	1
4	A_3	30	7,08	0	0	1	-1	0	0	0

Yuxarıda göstərilən Qamori üsulunun alqoritmini araşdırılan məsələyə tətbiq etsək alırıq:

$$x_1 = 10, 11 = 10 + 0,11; \quad x_2 = 32,378 = 32 + 0,378; \quad x_3 = 7,03 = 7 + 0,3$$

$\max_j \{x_j\} = 0,378$ Deməli $j=1$ olan sətir seçilir. Həmin sətirdə iştirak edən a_{kj} -in tam və kəsr

hissələri tapılır və kəsr hissələrdən düzəldilmiş məhdudiyyət şərti müəyyən olunur.

$$0,427x_4 + 0,488x_5 + 0,878x_6 \geq 0,378$$

Bu şərti də sonuncu simpleks cədvələ əlavə edib alınan (5×7) ölçülü XPM-ni yenidən simpleks üsulla həll edilir. Bu proses iki dəfə təkrarlandıqdan sonra aşağıdakı optimal həll alınır.

$$x_1 = 10, \quad x_2 = 32, \quad x_3 = 12, \quad F_{\max} = 11920 \text{ (AZN)}$$

Beləliklə həftə ərzində istehsal olunan akkumulyatorlar aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Minik avtomobilləri üçün -10 ədəd, yük maşınları üçün - 32 ədəd, traktorlar üçün -12 ədəd nəzərdə tutulur. Bu şərtlər daxilində müəsisənin həftəlik gəliri 11920 AZN olar.

Açar sözlər: Riyazi model, optimal həll, məqsəd funksiya, məhdudiyyət şərti.

Ədəbiyyat

1. Шапкин А.С., Мазаева Н.П. Математические методы и модели исследование операции. Москва, 2006.

KİBERNETİK SİSTEMLƏR VƏ ONLARIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Rəfiqə Şükürova

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

refiqe_05@mail.ru

Müasir kibernetika geniş mənada müstəqil elmi sahələr olan çoxlu sayda bölmələrdən ibarətdir. Kodlaşdırmanın nəzəri nüvəsi informasiya nəzəriyyəsi, kodlaşdırma nəzəriyyəsi, alqoritmlər və avtomatlar nəzəriyyəsi, ümumi sistemlər nəzəriyyəsi, optimal proseslər nəzəriyyəsi, əməliyyatların tədqiqi metodları, nümunənin tanınması nəzəriyyəsi və formal dillər nəzəriyyəsi kimi bölmələrdən ibarətdir. Praktikada kibernetikanın maraqlarının ağırlıq mərkəzi zehni əməyin avtomatlaşdırılması üçün mürəkkəb idarəetmə sistemlərinin və müxtəlif növ sistemlərin yaradılması sahəsinə keçdi. Sırf idrak nöqtəyi-nəzərindən kibernetikanın ən maraqlı və perspektivli işlərindən biri beynin və onun müxtəlif funksiyalarının modelləşdirilməsidir.

Bütün bu problemlərin həlli üçün əsas texniki vasitə kompüterlərdir. Buna görə də kompüterlərin həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən inkişafı elektron hesablama texnikasının tərəqqisi ilə sıx bağlıdır. Kibernetikanın öz riyazi aparatının inkişafına qoyduğu tələblər bir sıra praktiki məsələlərlə müəyyən edilir.

Riyazi alqoritmlərin inkişafı üzrə tədqiqatın müəyyən praktik məqsədyönlülüüyü məhz belə tədqiqatın ümumi riyazi hissəsini faktiki kibernetik hissəsindən ayıran xəttidir. Beləliklə, məsələn, riyaziyyatın əsaslarının ehtiyacları üçün qurulan alqoritmlər nəzəriyyəsinin həmin hissəsində elementar əməliyyatların növlərinin sayını mümkün qədər azaltmağa və kifayət qədər kiçiltməyə çalışırlar. Bu şəkildə yaranan alqoritmik dillər tədqiqat obyektini kimi əlverişlidir, lakin eyni zamanda, məlumatın çevrilməsinin real problemlərini təsvir etmək üçün onlardan istifadə etmək praktiki olaraq əlverişsizdir. Alqoritmlər nəzəriyyəsinin kibernetik aspekti oxşar praktik problemlərin müəyyən siniflərinə xüsusi olaraq yönəldilmiş alqoritmik dillərə aiddir. O, hesablama tapşırıqlarına, düsturların çevrilməsinə, qrafik məlumatların emalına və s. əsaslanır.

Analoji vəziyyət kibernetikanın ümumi nəzəri əsasını təşkil edən digər bölmələrdə də baş verir. Onlar kibernetik sistemlərin tədqiqi, onların təhlili və sintezi, optimal idarəetmənin tapılması üzrə praktiki məsələlərin həlli üçün aparatı təmsil edir.

Klassik riyaziyyatın metodlarının yalnız məhdud miqyasda, fərdi konkret məsələlərin həlli üçün tətbiq oluna bildiyi elmlərdə kibernetik metodlardan istifadə xüsusilə vacibdir. Bu elmlərə ilk növbədə iqtisadiyyat, biologiya, tibb, dilçilik və böyük sistemlərlə məşğul olan texnologiya sahələri daxildir. Bu elmlərdə kibernetik metodların böyük həcmdə tətbiqi nəticəsində müstəqil elmi istiqamətlər yaranmışdır ki, onları kibernetik iqtisadiyyat, kibernetik biologiya və s. adlandırmaq təbii olardı. Lakin bir sıra səbəblərdən bu istiqamətlərin ilkin formalaşmasında bir sıra üsul və nəticələrinin tətbiqi ilə əlaqədar müvafiq elmlər çərçivəsində deyil, tədqiqat obyektlərinin ixtisaslaşması ilə əlaqədar fərqli çərçivələrdə baş vermişdir. Bu çərçivələrə:

- iqtisadi kibernetika,
- bioloji kibernetika,
- tibbi kibernetika,
- texniki kibernetika.

Mürəkkəb idarəetmə sistemlərinin (ilk növbədə iqtisadiyyatda), habelə kompüterlərdən istifadəyə əsaslanan mürəkkəb informasiya sistemlərinin, layihənin avtomatlaşdırılması sistemlərinin, eksperimental məlumatların toplanması və emalının avtomatlaşdırılması sistemlərinin və s.-nin faktiki vəzifələri kibernetikanın əsas bölmələrini əhatə edir. Kibernetikanın mövzusunun geniş şərhi ilə sistem mühəndisliyinin əhəmiyyətli bir hissəsi üzvi şəkildə vəhdət təşkil edir. Eyni vəziyyət elektron hesablamada da baş verir. Təbii ki, kibernetika kompüter elementlərinin hesablamaları, maşınların konstruksiyası, texnoloji problemlər və s. ilə məşğul olmur. Eyni zamanda, kibernetika kompüterlərə vahid bir sistem kimi yanaşma, ümumi struktur məsələləri, mürəkkəb informasiyanın emalı proseslərinin təşkili və bu proseslərə nəzarəti mahiyyətə özündə ehtiva edir və bu onun mühüm bölmələrindən birini təşkil edir.

Açar sözlər: Kibernetika, sistem, nəzarət, maşınlar, konstruksiyalar, kompüter.

Ədəbiyyat

1. Винер Н., Кибернетика, пер. с англ., 2 изд., М., 1968; его же, Кибернетика и общество, пер. с англ., М., 1958; Цянь Сюэ-сэнь, Техническая кибернетика, пер. с англ., М., 1956; Эшби У. Р., Введение в кибернетику, пер. с англ., М., 1959; Глушков В. М., Введение в кибернетику, К., 2014.
2. Dimarogonas D.V., Loizou S.C., Kyriakopoulos K.J., Zavlanos M.M. A feedback stabilization and collision avoidance scheme for multiple independent non-point agents, Automatica, 2016. Vol. 42, pp.229-243.
3. Fradkov A.L., Razuvaeva I.V., Grigoriev G.K. Passification Based Adaptive Control Under Coordinate-Parametric White Noise Disturbances, Prepr. 8th IFAC Symposium NOLCOS. 2018. pp. 659-664.

İRQÇILIK TARIXI VƏ FƏLSƏFƏSİ

Fəridə Tağıyeva

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

tagiyevaferide@gmail.com

Bildiyimiz kimi, ilk insan cəmiyyətləri yaranandan bəri ailəyə, cəmiyyətə, tayfaya, yurda bağlılıq, onlar haqqında düşünmək, hətta onlar üçün ölmək kimi məsələlər olub. Amma istənilən xalq, dil, din, tayfa, qəbilə və s. bu cür mənaların başqalarına üstünlük verməsi və hakim olması vacib olsa da, qeyri-demokratik problemlər yalnız Avropanın müstəmləkə dövlətlərində 17-ci əsrdən sonra yaranmışdır.

Onların başa düşdüyü kimi, müstəmləkə etməyə çalışdıqları Şərq və Afrika xalqları müəyyən mənada “genetik, intellektual, mədəni və vizual baxımdan gözəl mədəniyyətlərə, mənşələrə və istedadlara malik olan Avropanın nəcib xalqlarından aşağı idilər”. irq, dildən irqə, irqdən siyasətə başlıqlı araşdırmasına baxmaqda fayda var.

Müasir dövrdə elm və texnika çox sürətlə inkişaf edir. Elmin və sənayenin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda insanlar üçün hər şey sadələşir, asanlaşır. Amma təəssüf ki, hər şeyin belə sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda dünyada müharibələr, irqçilik, dözümsüzlük artır. Dünya ölkələri arasında sürətlə silahlanma yarışı gedir. Bu, dünyamızı fəlakətə sürükləyir. Bu gün dünyanın ən böyük problemlərindən biri irqçilikdir. Bəziləri Avropa və Amerikada varlı yaşayır, bəziləri isə Afrikada aclıq və susuzluqdan ölür.

İrq anlayışını bilmək irqçiliyin tarixini bilməkdir. Sosial fərqlərdən danışarkən insanlar arasında vəzifə və rütbə kimi fərqli fərqlər var ki, bu da günümüzün sosial irqçiliyi deməkdir. İnsanlar varlı və kasıb, kasıb və adi insanlara bölünür. Bu, həqiqətən də doğru deyil. Hər bir fərdə bir fərd kimi baxmasaq, belə problemlərlə çox qarşılaşırıq. Daha yaxşı bir dünya üçün bu fərqləri aradan qaldırmalıyıq.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İrqi Ayrı-seçkilik Konvensiyasına əsasən, “irqi” və “etnik” terminləri arasında heç bir fərq yoxdur. BMT Nizamnaməsi belə nəticəyə gəlir ki, irqi ayrı-seçkilik elmi cəhətdən yanlışdır, mənəvi cəhətdən pislənir, sosial ədalətsizdir və təhlükəlidir. Konvensiya bildirir ki, nəzəri və ya praktikada heç bir yerdə irqi ayrı-seçkilik üçün heç bir əsas yoxdur. “İrqi ayrı-seçkilik” termini hər hansı ayrı-seçkiliyi nəzərdə tutan siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ya ictimai həyatın hər hansı digər sahələrində insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tanınması, həyata keçirilməsi və ya istifadə edilməsinin ləğv edilməsinin və ya təsirinin məqsədi və ya nəticəsi deməkdir.

Qərbin müstəmləkəçilik siyasətinin inkişafında böyük rol oynamış ilk səyahətnamələrdə Şərq dünyası haqqında dərc olunan məlumatların tarixi-siyasi əhəmiyyəti danılmazdır. Buna görə də Şərq əhalisinin fizioloji xüsusiyyətləri və adət-ənənələri ilə bağlı qeyri-dəqiq şayiələr, habelə səyyahların əsərlərində dərc olunmuş sosial-iqtisadi vəziyyətin təsvirləri, şübhəsiz ki, Qərb cəmiyyətində Şərq əhalisi haqqında müxtəlif fikirlərə və mənfi təsəvvürlərə səbəb olmuşdur. Məsələn, Kristof Kolumbun fikrincə, Amerika xalqının “Karib dənizi” adlandırdığı insan əti yemək məsələsi Qərb

cəmiyyətində Şərqə qarşı mənfi münasibətə səbəb olub. Termin tədricən "Kanibal" şəklini aldı və bir sıra səyahətçilər tərəfindən Cənubi Amerika və Afrikanın yerli sakinləri kimi adlandırıldı.

O vaxtdan insanlar üzərində fizioloji, antropoloji və etnoloji tədqiqatlar başladı. Fransız həkim Fransua Bernier Asiya xalqlarının görünüşü ilə bağlı apardığı araşdırmada, üç hissəyə ayırdığı coğrafi bölgədə üç irqin, avropalı, qaradərili və monqolun yaşadığını iddia etmişdir. İrqi ideologiyaları əks etdirən nəzəriyyələr bitki və heyvanların zahiri görünüşünü tədqiq edən Qərb alimlərinin fikirlərinə əsaslanır.

Türk millətçiliyinin iki qurucu nəzəriyyəçisindən biri olan Yusuf Akçura daha çox irq anlayışına əsaslanan türk millətçiliyi yaratmağa çalışır. Digər mühüm nəzəriyyəçi Ziya Gökalp irq anlayışını müxtəlif xalqların daxil olduğu Osmanlı İmperatorluğunun strukturunun sərhədləri daxilində hesab edir. Sosial çevrilmələrə səbəb olacaq dövrün əsl dinamikasını dərk etməkdə çətinlik çəkən Gökalp, irq və dinə əsaslanaraq edilməyə çalışılan millət təriflərini rədd edir. O, irqi təbiət elmlərinə xas məfhum hesab edir, milləti isə sosial elmlərə xas məfhum kimi dəyərləndirir. O, irqi və milliyyəti birləşdirən yanaşmaları qəbul etmir. Gökalp da sinif anlayışını rədd edir və peşələrdən başqa siniflərin olmadığını müdafiə edir. Yenə Gökalpın fikrincə, türklər qismən monqol, qismən də qafqazlıdırlar və bununla da Avropa xalqlarından daha mürəkkəb bir xüsusiyyət nümayiş etdirirlər (Uriel Heyd-François Georgeon)

İsveç təbiətşünası Linney üçün "Allah yaradır, Linney təsnif edir". İfadənin istifadəsi boş yerə deyil. Bitkilərdən heyvanlara qədər bütün canlıların təsnifatında, şübhəsiz ki, pillələrin başında insan yer alır. Lakin Linneyin bu ən yüksək pilləyə yerləşdirdiyi insan da müxtəlif nəsillərə bölünür. Linney homo bölməsini "gecə adamı" (oranqutan) və "dayman" (homo sapiens) bölmələrinə ayırır. Yenə də Homo sapiens onu altı əsas irqə bölür: Vəhşi, Avropalı, Amerikalı, Asiyalı, Afrikalı və qəribə (homo monstruosus). Etiraf etmək lazımdır ki, bu təsnifat hər hansı bir şəkildə mübahisəlidir.

Amma diqqət yetirsəniz, bu təsnifatda mədəni meyarlarla yanaşı bioloji kriteriyalar da işləyir. Yenə də bu təsnifat qorxuludan ən mükəmmələ, yəni avropalıya yüksəlir. Linnaeusun təsnifatı açıq şəkildə qərəzlərlə formalaşan dəyər mühakimələrini ehtiva edir. Linnaeus normal olaraq xarakterizə etdiyi dörd insan növünün xarakterini belə təsvir edir:

Məsələn, Qurani-Kərimin "Həcc" surəsinin 13-cü ayəsində "Ey insanlar! Həqiqətən, Biz sizi bir kişi və bir qadıdan yaratdıq və görüşəsiniz deyə, sizi qəbilələrə və qəbilələrə ayırdıq. Roma dövrünün 22-ci ayəsində Allah belə buyurur: "Onun dəlillərindən biri də göyləri və yeri yaratması, dillərinizin və rənglərinizin fərqli olmasıdır. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər üçün dəlillər vardır. İrqiçiliyə çağıran bizdən deyil. Kim irqçilik uğrunda mübarizə aparırsa, bizdən deyil - Məhəmməd bin Abdullah irqçiliklə bağlı bunları deyib. İrqçilik üzündən ölənlər bizdən deyil (müsəlmanlardan). Türk ziyalı, siyasətçisi və alimi Ziya Gökalp "Türkçülüyn əsasları" kitabında "Türkçülük irqçilik deyil, türk millətini yüksəltmək deməkdir" demişdir. Ziya Gökalp da dinini sevgi üzərində qurur. "Cənnət" ümidi və ya "cəhənnəm" qorxusu ilə edilən ibadətlərin çürük və batil olduğunu bildirir:

"Benim dinim ne ümittir, ne korku, Allah'ıma sevdiğimden taparım!

Ne Cennet, ne Cehennem'den korku almaksızın, vazifemi yaparım."

Açar sözlər: İrqçilik, irqçilik tarixi, irqçilik fəlsəfəsi, multikulturalizm.

Ədəbiyyat

1. Hür Sinan Özbek, Teori ve Pratikte Irkçılık, Fol Kitap yayınları, 2021.
2. Ruvasani Ş., Nadorosti Farziyahaye Nejade Arya, Sami ve Türk, Tehran, İntişarate İttalaat, 1380.
3. Claude Levi Strauss, Irk ve Tarih ve Kültür, çev. Işık Ergüden, Haldun Bayri, Metis yayınları, 2016.

RƏQƏMSAL MARKETİNG VƏ ONUN MƏRHƏLƏLƏRİ

Tural Tahirli

Azərbaycan Universiteti

tahirli.tural91@gmail.com

Elektron dünyada ticarət həm daha çox güvənli, həm də daha çox sürətli həyata keçirilməkdədir. Texnologiyanın ticarətlə iç içə keçməsi nəticəsində bazar get gedə onlayn dünyada özünü göstərməyə başlamışdır. Bizneslər bir mağaza açaraq hər hansı saatlar ərzində xidmət göstərmək əvəzinə, elektron ticarət vasitəsilə günün hər saatında üstəlik də hər hansı bir fiziki mağaza olmadan xidmət göstərə bilməkdədir. Virtual mağazaların ən önəmli xüsusiyyəti fiziki mağazalara nisbətə daha çox qazancılı olmasıdır. Fiziki mağazaların xüsusilə yüksək kirayə haqları vardır. Ancaq virtual dünyada büdcənizə uyğun hər cür mağaza açılması mümkündür. Onlayn mağaza sistemində xidmətin və ya məhsulun diqqətçəkici olması, müştəri tərəfindən maraq çəkməsi və seçim edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı virtual mağazalarda müştərinin nə qədər vaxt keçirdiyi, yaş aralığı, internetdə mağazaya haradan referans alaraq daxil olunduğuna qədər bir çox məlumatı öyrənmək mümkündür [1]. Bu səbəbdən rəqəmsal marketinqin bütün bizneslər tərəfindən istifadə edilməsi tövsiyə olunandır. Xüsusilə sektorunda yeni olan ya da aşağı gəlirli bizneslərin böyüməsi və böyük bazarlara açılması üçün rəqəmsal marketinq böyük fürsətlər təqdim etməkdədir. Beləliklə, rəqəmsal marketinq potensial müştəriləri ortaya çıxarmağa və daha çox satış həyata keçirməyə kömək etməkdədir [8].

Rəqəmsal marketinq sayəsində insanların davranışlarını anlamlandırmaq daha asandır. Xüsusilə virtual mağazaları təsirli bir şəkildə istifadə edən insanların davamlı olaraq davranışlarını izləmək virtual mağazanın uğurunu daha da artırmaqdadır [4]. Müştərinin xüsusiyyətlərini və adətlərini bu üsulla rəqəmsal dataya çevirmək və CRM sistemlərinə ötürmək daha asandır. Beləliklə, müştərilərin fərqli problemlərinə də anında rəy vermək mümkündür. Rəqəmsal marketinqin müştəri üçün təmin etdiyi ən önəmli asanlıq sadəcə istehsalçıyla əlaqədə olması deyil, digər müştərilərlə də əlaqəyə asanlıqla girə bilməsidir. Ticarətin texnologiya ilə birləşməsi nəticəsində firmaların televiziya reklamlarına xərclədikləri büdcədə böyük miqdarda azalma olmuşdur [7].

Rəqəmsal marketinqlə bizneslərin iş görmə formatı da dəyişilmişdir. Yaşanılan texnolojik inkişaflar məhsul xərclərini azaltmış ardından bizneslərin yeni yüksələn bazarlara daxil olmasına kömək etmişdir [9]. Rəqəmsal marketinqi düzgün istifadə edən bizneslər müştəriləri ilə hər zaman anlıq əlaqə saxlaya bilməkdədirlər. Bizneslər mobil telefon və tablet kimi ağıllı cihazlar istifadə

edən müştərilərinə rəqəmsal marketing vasitəsilə bir çox tanıtım fəaliyyətini həyata keçirməkdədir [3]. Rəqəmsallaşma demək olar ki, bütün sektorlarda texnolojik dəyişmənin təməl dinamikası halına gəlmişdir. Müxtəlif sektorlarda rəqəmsal çevrilmələrin həyata keçməsi və iş modellərinin yenilənməsi firmaları ön plana çıxarmışdır [6].

Rəqəmsal marketing əsas 4 mərhələdən ibarətdir:

- 1) Əldə etmə (Acquire) - Bu mərhələdə ilkin olaraq hədəf müştərinin veb sayta çəkilməsidir [5]. Müştəri namizədinin sayta keçməsi üçün reallaşdırılan fəaliyyətlər çox önəmlidir. Satılan və ya tanınan xidmət və ya məhsulun hədəf kütləyə doğru vaxtda doğru yerdə təklif olunması üçün düzgün yönləndirmə edilməsi lazımdır. Ən çox istifadə olunan üsullar: axtarış motoru optimizasiyası, elektron poçt marketingi, sosial media marketingi, mobil marketing, tərəfdaşlıq marketingidir.
- 2) Çevirmə (Convert) – İstehlakçılar istənilən mühitə gəldikdən sonra bizneslərin məqsədlərinə çatma bilməsi üçün həyata keçirilən fəaliyyətlərdir. İstənilən mühitə gətirilən istifadəçinin, xidmət təklifi verənin təyin etmiş olduğu aydın “Açar Performans Göstəriciləri” (Key Performance Indicator, KPI) tamamlamasıdır. Bu açar performans göstəriciləri bir sayt üçün oxunma sayı, bir e-ticarət saytı üçün satışdır.
- 3) Ölçmə və Optimizasiya (Measure & Optimize) – Bu mərhələdə firmaların nəyi düzgün edib və ya etmədiyi araşdırılır. Firmalar öz nəticələri ilə rəqiblərinin nəticələrini müqayisə etməyə başlayırlar. Çünki firmaların rəqəmsal marketing strategiyasının uğurları ölçülməzsə, gələcəkdə tətbiq olunacaq strategiya təyin edilə bilməz [2]. Optimizasiyadakı məqsəd saytın açılış və istifadə performansını test etmək və nəticələri dəyərləndirməkdir. Bu mərhələdə edilən analizlər vasitəsilə edilmiş olan xətlər aydınlaşdırılmaqdadır. Beləliklə saytın rəqibləri ilə müqayisəsi aparılmaqdadır. Bununla yanaşı sayt daxili optimizasiya edilərək də zəif tərəflərin də təyin edilməsi mümkündür. Çevirmə əmsalını artırmaq üçün xüsusilə açılış səhifəsini optimizasiya etmək və səhifənin sürətli açılmasını təmin etmək bu mərhələ üçün xüsusilə önəm daşımaqdadır [5].
- 4) Əldə Tutma və Qazanma (Retain & Grow) – Bu mərhələ qazanılmış müştərilərin məmnuniyyətlərinin davamlılıq qazana bilməsi üçün həyata keçirilən bütün çalışmalardan ibarətdir. Bizneslər bir çox zaman qazanclarının önəmli bir hissəsini davamlı müştərilərindən qazanmaqdadırlar. Hal-hazırda müştəri olan insanları məmnun etmə və onların daimi müştəri olaraq qalmaları bu mərhələdəki əsas hədəfdir [5]. Məhsul və ya xidmət əldə etmək üçün hər hansı bir biznes sahəsinə müraciət etmiş olan müştərinin təkrarən həmin şirkəti seçməsi çox önəmlidir. Təbii ki, burada əsas olan səbəbdir. Biznesin təqdim etdiyi üstünlük və güvən məsələsi müştərilərin sədaqətini önəmli ölçüdə artırmaqda və biznesə maliyyə baxımından fayda gətirməkdədir [10].

Açar sözlər: marketing, rəqəmsal marketing, optimizasiya, sayt, biznes.

Ədəbiyyat

1. Aksoy R. (2009). İnternet Ortamında Pazarlama. Ankara: Seçkin Yayıncılık. 27.
2. Altındal M. (2013). Dijital pazarlamada marka yönetimi ve sosyal medyanın etkileri. Akademik Bilişim Konferansı, Akdeniz Üniversitesi, 11.
3. Çizmecı F., & Ercan T., (2015). The Effect of Digital Marketing Communication Tools in the Creation Brand Awareness By Housing Companies. Megaron, 10(2).
4. Damian R. (2014). Understanding Digital Marketing strategies for engaging the digital generation. USA: Kogan Page Limited.
5. Durmaz Y., & Efendioglu I.H. (2016a). Travel from traditional marketing to digital marketing. Global Journal of Management and Business Research.
6. Ertemel A.V. (2016). Dijital Çağda İllüzyonel Pazarlama. İstanbul: Abaküs Yayın. 21
7. Karahasan F. (2012). Taşlar Yerinden Oynarken Dijital Pazarlamanın Kuralları, İstanbul: Doğan Kitap. 39.
8. Kemp S. (2017). Digital in 2017: Global Overview.
<https://wearesocial.com/specialreports/digital-in-2017-global-overview>,
Kotler P. (2017). Pazarlamayı Anlamak, İstanbul: Optimist Yayınları.
9. Sirdeshmukh D., Singh S., & Sabol B. (2000). Impact of frontline employee behaviors and management practices on consumer trust, value and loyalty in relational services exchanges. Cleveland, Case Western Reserve University.

INVESTMENT POLICY IN OIL AND GAS SECTOR OF AZERBAIJAN ECONOMY

İlkana Tahmazova

Azerbaijan University

bayramovailkana@gmail.com

Nowadays, Azerbaijan ranks 24th in the world in terms of oil and natural gas influenced by the richness of these and other resources [2]. The transfer of value generated in the resource sector to other sectors of the economy has been the focal point of the nation's political economy throughout its modern history. Resources were abundant throughout the Soviet era, which allowed for the imposition of a pricey economic framework on society. Azerbaijan is a post-Soviet country that declared independence in 1991 [1]. Since 1994, the country's vast oil reserves have drawn worldwide investment, making the oil and gas industry the principal focus of foreign investment. Azerbaijan's economy and politics are still supported by the wealth of its natural resources today. Even though, the majority of Azerbaijan's exports still come from the oil and gas sector, the country has managed to develop a highly advanced infrastructure for communication and transportation, along with robust industrial, agricultural, educational, housing, and healthcare sectors.

Azerbaijan has a distinct petroleum industry history. Oil has been produced by industrial means in Azerbaijan for around 150 years. Azerbaijan had produced half of the world's oil by 1911 [1]. The

most important aspect that has propelled the dynamic growth of the petroleum sector has been the active participation of both domestic and foreign manufacturers and investors in all phases of oil and oil product exploration, recovery, transportation, refining, and marketing. It is important to remember the names of the oil producers and oil firms that were active in the Azerbaijani market, such as Nobel Brothers and their renowned "The Nobel Brothers Partnership," Shell Transport and later Royal Dutch Shell, the Rothschilds' Bank House, and others. The growth of the petroleum sector in Azerbaijan was greatly aided by the work of Azerbaijani oil producers like Tagiyev, Assadullayev, Nagiyev, Mukhtarov, and many more [3].

As stated above, many people throughout the world appear to be concentrating more intently on the Caspian area due to the region's huge potential. Foreign investors currently seem to have a renewed interest in Azerbaijan despite the repercussions of the global financial crisis.

The Azerbaijan economy heavily depends on the oil and gas industry, which also provides the majority of funding for the federal budget and a portion of the country's earnings from foreign exchange. Industrial production is mostly provided by oil and gas companies. Currently, the primary method of putting an economic strategy into practice that helps a particular firm, a particular area, and the nation as a whole successfully solve problems is investment activity. The contemporary Azerbaijan economy is developing based on an investment policy with the intention of expanding production and minimizing the effects of unfavorable factors that impede the progress of the entire country.

The creation of instruments and methods that enable investment decisions is the primary goal of every enterprise's investment strategy, whereas a nation's economy's investment requirements are the most crucial component in determining how that economy will develop in the future. Modern market economies are built on the foundation of large enterprises. The oil and gas industry, which is one of Azerbaijan's biggest businesses and influences many key financial and economic indicators.

Today, Azerbaijan places a greater emphasis than ever on luring international direct investment. The diversification of the economy and the growth of non-oil industries have become even greater importance in light of the current state of global uncertainty. On the other hand, despite high oil prices, there has been a fall in oil output in recent years, which has resulted in lesser energy sales revenue for the nation than it did prior to 2014 [2].

It continues to place a high priority on luring foreign investment into Azerbaijan's liberated lands, keeping in mind that several countries are heavily involved in the reconstruction of the affected areas and the implementation of infrastructure development programs. After the time of recovery and restoration, there will undoubtedly be a significant demand for foreign investment to generate new employment. Attracting foreign investment is a problem that is much more crucial in this context.

For Azerbaijan, foreign investment is crucial for innovation, technology, and the introduction of contemporary customs. In this view, foreign investment includes both the import of innovation and financial resources.

Keywords: resource, production, investment, industry, communication, petroleum, economy, indicators.

References

1. <https://azerbaijan.az/en/related-information/130>.
2. <https://bakuresearchinstitute.org/en/foreign-direct-investment-in-azerbajans-economy-current-status-development-trends-and-challenges/>.
3. <https://minenergy.gov.az/en/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi>.

Xülasə

Azərbaycanın iqtisadiyyatı və siyasəti bu gün də təbii sərvətlərinin zənginliyi ilə dəstəklənir. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın ixracatının böyük hissəsi hələ də neft - qaz sektorundan gəlir, ölkə güclü sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil, mənzil və səhiyyə sektorları ilə yanaşı, rabitə və nəqliyyat üçün yüksək inkişaf etmiş infrastrukturunu inkişaf etdirməyə nail olmuşdur.

Neft sektorunun dinamik artımına təkan verən ən mühüm cəhət həm yerli, həm də xarici istehsalçıların və investorların neft və neft məhsullarının kəşfiyyatı, hasilatı,

nəqli, emalı və marketinqinin bütün mərhələlərində fəal iştirakı olmuşdur. Regionun böyük potensialına görə bütün dünyada bir çox insan diqqətini daha çox Xəzər hövzəsinə cəmləyir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük ölçüdə neft və qaz sənayesindən asılıdır, bu da federal büdcənin maliyyələşdirilməsinin böyük hissəsini və ölkənin valyuta gəlirlərinin bir hissəsini təmin edir. Sənaye istehsalı daha çox neft - qaz şirkətləri tərəfindən təmin edilir. Hazırda konkret firmaya, konkret sahəyə və bütövlükdə xalqa problemləri uğurla həll etməyə kömək edən iqtisadi strategiyanın praktikada tətbiqinin əsas üsulu investisiya fəaliyyətidir. İnvestisiya qərarları verməyə imkan verən alətlərin və metodların yaradılması hər bir müəssisənin investisiya strategiyasının əsas məqsədidir, halbuki ölkə iqtisadiyyatının investisiya tələbləri həmin iqtisadiyyatın gələcəkdə necə inkişaf edəcəyini müəyyən edən ən mühüm komponentdir. Müasir bazar iqtisadiyyatları iri müəssisələrin təməli üzərində qurulur.

Azərbaycan üçün xarici sərmayə innovasiyalar, texnologiya çox vacibdir. Bu baxımdan xarici investisiyalar həm innovasiyaların idxalını, həm də maliyyə resurslarını əhatə etməkdədir.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN MALİYYƏ-İQTİSADI SABİTLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI

Kazım Vəliyev

Azərbaycan Universiteti

KazimValiyev21@gmail.com

Uzun illər ərzində işğal altında olan ərazilərimiz Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli siyasəti nəticəsində 44 gün ərzində düşməndən azad edildi. Ermənistan rəhbərliyinin məkrli siyasəti bir nəticə vermədi. 30 il ərzində düşmən tərəfi bu torpaqlarda hərbi istehkamlar qurmuşdu. 2020-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında baş vermiş müharibə nəticəsində ölkəmizin işğaldan azad edilmiş, bu ərazilərin çiçəklənməsi üçün olduqca əlverişli şərait yaranmışdır. Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan,

Xocavənd, Laçın, Kəlbəcər rayonları düşmən tapdağından azad edilmişdir. Bu ərazilərə məcburi köçkünlərin geri qayıtması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Zəngəzur dəhlizini də bu ərazidən keçməsi regionun mühim beynəlxalq logistik mərkəzə çevriləcəyini sübut edir. Ölkə prezidentinin “Qarabağ Azərbaycandır” və nida şüarı da cümləsində öz əksini 44 günlük müharibədə tapdı. Qələbə nəticəsində Azərbaycan mühim siyasi-iqtisadi irəliləyişlər əldə etdi və bu irəliləyiş ölkəmizin nəqliyyat dəhlizlərinin açılmasında və Naxçıvanın blokadadan azad edilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu çərçivədə Azərbaycan öz mövqeyini dünya arenasında daha da möhkəmləndirdi. Müharibədəki qələbə bir daha bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan regionda öz sözünü deməyə qadirdir. Azərbaycan olduqca əlverişli coğrafi mövqeyi vardır. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsi onun regiondakı rolunu daha da gücləndirir. Bu çərçivədə 2030-cu ilə qədər Azərbaycan regionda mühim siyasi-iqtisadi irəliləyişlər əldə edəcəkdir və Cənubi Qafqazda lider dövlət olacaqdır, və ölkəmiz uzun müddətli inkişaf yolu keçəcəkdir. İşğaldan əvvəl bu regionda çoxlu infrastruktur obyektləri mövcud idi. İşğaldan sonra isə bu obyektlər dağıdılmış və yerlə-yeksan edilmişdi. İşğaldan əvvəl bu regionda xeyli əhali təxminən 450 minə yaxın insan yaşayırdı. İşğaldan əvvəl əmək ehtiyatları 260 minə yaxındı. İşğaldan azad edilmiş Cəbrayıl rayonunun ərazisi 1.05 min kv km, əhalisi 82.2 min nəfər təşkil etmişdisə buradakı yaşayış məntəqələrinin sayı 97-ə qədər idi. Buradakı iqtisadiyyatın əsasını heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq təşkil edirdi. Milli inkluziv siyasət nəticəsində ölkəmiz çoxşaxəli iqtisadiyyat yolunu seçmişdir və məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş yerlərə qayıtması milli prioritet məsələyə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın dayanıqlı olması üçün şaxələnməmiş olması şərtidir. İqtisadiyyatın şaxələnməsində əsas məqsəd qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdir. Milli iqtisadiyyatımız qlobal olduğu üçün xarici təsirlərə məruz qala bilər. 20-ci əsrin sonlarında Azərbaycan keçməkeşli dövr yaşasa da dünyada sosial iqtisadi və mədəni həyatda inkişaf yolunu inamla keçərək dünyada sabit, müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi tanındı. Cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri gücləndiyindən sosial-iqtisadi quruculuğu uğurla həyata keçirildiyindən ölkənin iqtisadiyyatı nəzərə cərpacaq dərəcədə böyümüşdür. İqtisadi tərəqqi yüksək olduğuna görə maliyyə imkanları uzun müddət makroiqtisadi sabitlik və inkişafa vacib töhvə vermişdir, təhlükəsizliyin təmini üçün güclü zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan regiondan sülhün qarşılıqlı əlaqələrin, əməkdaşlığın yaranması, iqtisadi rifahın yaxşılaşması, Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi strukturunun müəyyən edilməsində əsas söz sahibinə çevrilməsində mühim rol oynayacaqdır. Növbəti illərdə ölkəmizin qarşısına qoyduğu 5 milli prioritet məsələlər həyata keçirilməlidir:

1. Stabil artan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat
2. Dinamik inkluziv sosial bərabərliyə əsaslanan cəmiyyət
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir yeniliklər məkanı
4. İşğaldan azad edilmiş regionlara böyük dönüş
5. Təmiz mühit və yaşıl artım regionu

Qeyd olunan Milli Məsələlər eyni vaxtda 2030 cu ilə qədər dünyamızın transformasiyası üçün gündəlikdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi yolunda özündə mühim vaciblik ehtiva edir. Uzun müddətli dövrdə iqtisadi artım sağlam olmuşdur. Belə iqtisadi artım ölkənin davamlı inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradacaqdır. İqtisadi böyümə ölkənin regionda daha da güclənməsinə şərait

yaradacaqdır. Regional iqtisadiyyatda böyük artım əldə olunacaqdır. Qarabağın Azərbaycanın çiçəklənən diyarına çevrilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq müasir komplekslərdən biri də təhsil kompleksidir. Ölkə prezidentinin təşəbbüsü ilə Qarabağda müasir standartlara cavab verən təhsil ocaqlarının tikilməsi planlaşdırılır. Bura universitet, məktəb və digər bu tipli obyektlər daxildir. Bu tədbirlər çərçivəsində ölkədə əhalinin məşğulluğa cəlb edilməsi gözlənilir. Bu çərçivədə regionda iqtisadi artım daha da böyüyəcək, İşsizlik səviyyəsinin daha da azalması proqnozlaşdırılır. Sağlam rentabelli iqtisadiyyat uğrunda mühim açılış tədbirləri nəticəsində regionun tarazlı inkişafının daha da böyüməsi gözlənilir. Regionda ticarət obyektlərinin açılışı üçün dövlət büdcəsində xeyli miqdarda vəsaitin cəlb olunması gözlənilir. İqtisadi aktivliyin yüksəlməsi üçün Qarabağda sənaye parklarının açılması gözlənilir. Bunlara misal olaraq Ağdam sənaye parkını misal göstərmək olar. Qarabağın Ağdam rayonunun Qarabağ futbol klubunda yenidən öz doğma stadionunda futbol oynamaq olmasının da zəruri tələblərdəndir. Ermənistan tərəfinin minaların xəritəsinin Azərbaycana təqdim etməməsi də keçmiş köçkünlərin bu torpaqlara qayıdışını gecikdirir. Prezidentin Şuşanı mədəniyyət paytaxtı elan etməsi də milli mədəniyyət və incəsənətimiz üçün edilən mühim vacib işlərdən biridir. Məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtması üçün bu ərazilər mütləq minalardan təmizlənməlidir. Bunsuz bu ərazilərdə təhlükəsiz şəraitdə yaşamaq mümkün deyil. 2-ci Qarabağ Müharibəsi bitdikdən sonra minalardan 200-ə yaxın vətəndaşımız zərər çəkib. Qarabağın çiçəklənməsi üçün Qarabağ inkişafı fondu da yaradılmışdır və vətəndaşlar bu fonda müxtəlif məbləğlərdə pul vəsaitləri ianə edirlər. Fondun əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş regionlarda müxtəlif sosial-iqtisadi obyektlərin bərpasını və yenidən qurulması həyata keçirməkdir. Fond İdarə heyəti tərəfindən idarə olunur. Fonda nəzarəti Müşahidə şurası həyata keçirir.

Açar sözlər: Qarabağ, Cəbrayıl, prioritet, dinamik, Şuşa.

COMPARISON OF MEMBRANE DYNAMICS AND PERMEABILITY OF HEALTHY AND CANCER CELLS BY EPR STUDIES

Aghja Valiyeva

Baku State University

aqasimovabio@gmail.com

Cancer is a disease that occurs when a small percentage of the body's mutant cells rapidly divide and spread to other regions of the body. Cancer may develop in practically any of the human body's millions of cells. Human cells routinely split among themselves to grow and multiply when the body requires it. Tumors form when uncontrolled cell growth produces tissue masses. Noncancerous tumors do not migrate or invade nearby tissues. On rare occasions, benign tumors can grow to be quite massive.

Cancer cell lipid composition differs from the cancerous cell profile, but it also varies between malignancy types [1]. Unfortunately, there is no specific lipid profile characteristic for

cancer cells, that would differentiate them from non-malignant cells ^[2]. Moreover, cancer cell lipid composition may fluctuate in time depending on its physiological condition. For instance, cells preparing for metastasis, reduce membrane cholesterol content to increase the membrane fluidity and plasticity, which is essential for penetrating blood vessels [7]. The composition of lipid in the membrane of cancer cells can significantly disturb cell signaling [3]. The lipid asymmetry and cholesterol content of the membranes are given specific consideration. The lack of lipid asymmetry, which is typical in cancer cells, reduces their permeability in contrast to normal cell membranes [5]. EPR spectroscopy, also referred to as electron spin resonance (ESR), provides insights into otherwise undetectable occurrences by identifying atoms and molecules carrying unpaired electrons (i.e. they are paramagnetic). EPR is a very powerful method for studying materials, chemical samples, and biological systems in both dynamic and static phases [2].

Profiles of distinct membrane characteristics across the lipid bilayer may be assessed by using lipid spin probe with EPR monitoring groups (free radical nitroxide moieties) inserted at different depths in the membrane. Because these spin labels' forces between molecules are so close to those of phospholipids and cholesterol, they should be capable of replicating the distribution of phospholipid and cholesterol molecules between membrane domains. These spin probes may be dispersed across distinct membrane domains or membrane phases, enabling to describe them not only by profiles of specific membrane properties acquired in coexisting domains and phases, but also without the demand for physical separation [7].

The National Oncology Center provided the lung cancer samples used in the study (on the basis of the agreement between the ANAS Institute of Biophysics and the National Oncology Center). A practical technique created in the laboratory and documented in the literature was used in human lung cancer samples.

The EPR spectra of the spin probe inserted into cancer cells are analyzed to see modifications. Cancer cell membranes appear to be distinctive from healthy cell membranes, and cancerous cells membranes appear to be more fluid than healthy cell membranes according to the investigations. Experiments continue to observe temperature dependent alterations in lung cancer cell membranes utilizing the EPR measurement technology to analyze these changes.

Keywords: Cancer, cell membrane, temperature.

References

1. Bernardes N., Fialho A.M. (2018), Perturbing the dynamics and organization of cell membrane components: A new paradigm for cancer-targeted therapies. *Int. J. Mol. Sci.* MDPI AG. 10.3390, ijms19123871.
2. Galazzo L., Bordignon E., Electron paramagnetic resonance spectroscopy in structural-dynamic studies of large protein complexes, *Progress in Nuclear Magnetic Resonance Spectroscopy*, Volumes 134–135, 2023, pp.1-19, <https://doi.org/10.1016/j.pnmrs.2022.11.001>
3. Lladó V., López D.J., Ibarguren M., Alonso M., Soriano J.B., Escribá P.V., Busquets X. Regulation of the cancer cell membrane lipid composition by NaCHolate: effects on cell

- signaling and therapeutical relevance in glioma. *Biochim. Biophys. Acta*. 2014, 1838(6), 1619–1627. doi: 10.1016/j.bbame.2014.01.027.
4. Perrotti F., Rosa C., Cicalini I., Sacchetta P., Del Boccio P., Genovesi D., Pieragostino D. (2016, December 1) Advances in lipidomics for cancer biomarkers discovery. *Int. J. Mol. Sci. MDPI AG*. 10.3390/ijms17121992.
 5. Rivel T., Ramseyer C., Yesylevskyy S. The asymmetry of plasma membranes and their cholesterol content influence the uptake of cisplatin. *Sci. Rep.*, 2019, 9(1), 1–14. doi: 10.1038/s41598-019-41903-w.
 6. Subczynski W.K., Raguz M., Widomska J. (2010). Studying Lipid Organization in Biological Membranes Using Liposomes and EPR Spin Labeling. In: Weissig, V. (eds) *Liposomes. Methods in Molecular Biology*, vol 606. Humana Press. https://doi.org/10.1007/978-1-60761-447-0_18
 7. Zalba, S., ten Hagen, T.L.M. (2017) Cell membrane modulation as adjuvant in cancer therapy. *Cancer Treat. Rev. W.B. Saunders Ltd*. 10.1016/j.ctrv.2016.10.008.

Xülasə

Xərçəng, orqanizmin mutant hüceyrələrinin sürətlə bölünərək bədənin digər bölgələrinə yayıldığı zaman meydana gələn bir xəstəlikdir. Xərçəng hüceyrəsinin lipid tərkibi sağlam hüceyrə profilindən fərqlənir, lakin bədxassəli şiş növləri arasında da müxtəlifliklər mövcuddur. Xərçəng hüceyrələrinin membranlarındakı lipidlərin tərkibi hüceyrə signalını əhəmiyyətli dərəcədə poza bilər. Hüceyrə membranlarının lipid asimmetriyası və xolesterol tərkibinə xüsusi diqqət yetirilir. Xərçəng hüceyrələrinə səciyyəvi olan lipid asimmetriyasının pozulması, normal hüceyrə membranlarından fərqlənir, buna əsasən onların keçiricilik xüsusiyyətini aşağı salır. Elektron spin rezonansı (ESR) kimi də adlandırılan EPR spektroskopiyası metodu vasitəsi ilə membranda olan müxtəlifliklər öyrənilir. İkiqat lipid membranı boyunca fərqli membran xüsusiyyətlərinin profilləri, membranın müxtəlif dərinliklərində daxil edilmiş EPR monitoring qrupları, spin zonlar ilə qiymətləndirilir. Tədqiqatda istifadə olunan ağciyər xərçəngi nümunələri (AMEA Biofizika İnstitutu ilə Milli Onkologiya Mərkəzi arasında bağlanmış müqavilə əsasında) Milli Onkologiya Mərkəzi tərəfindən təqdim edilib. Laboratoriyada yaradılmış və ədəbiyyatda sənədləşdirilmiş praktiki protokol, insan ağciyər xərçəngi nümunələrində istifadə edilmişdir. Təcrübələr, bu dəyişiklikləri təhlil etmək üçün, EPR ölçmə texnologiyasından istifadə edərək, ağciyər xərçəngi hüceyrə membranlarında temperaturdan asılı dəyişiklikləri müşahidə etməyə imkan verir.

HƏSSAS Qrupa Daxil Olan Uşaqlarla Təlim Metodları

Təranə Vəliyeva

Azərbaycan Universiteti

aqiliterane@mail.ru

Bu gün həssas qrupa daxil olan uşaqlara diqqət, bu sahədə fəaliyyətlərin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi dövlət uşaq müdafiəsi siyasətinin bir hissəsidir. Həssas qrupa daxil olan uşaqlarda müşahidə olunan davranış pozğunluqlarında aqressivlik, hiperaktivlik, utancaqlıq, qorxaqlıq kimi simptomlar mühüm təsirə malikdir. Belə uşaqlarda ətraf mühitə marağın olmaması səbəbindən böyükler arasında emosional əlaqə yarana bilmir. Əksəriyyətinin dərslə marağı, özünüidarə və özünə-nəzarət bacarıqları aşağı səviyyədə olur.

Bəllidir ki, uşaqlar bir sıra psixoloji, bioloji və sosioloji xüsusiyyətlərə malik olurlar. Uşağın inkişafına ətraf mühitin müəyyən təsiri olur və o da buna xüsusi həssaslıq göstərir [3]. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların sosial mühitdən uzaqlaşması, pedaqoji baxımsızlıq eləcə də uşaqlarda olan natamamlıq hissi nəticəsində onlarda asosial hisslər və psixoloji maneə yaranır. Nəticədə uşaq özünü aşağı qiymətləndirir, qorxu, həyəcan, təlaş hissi keçirir, belə uşaqlar yaşlıları ilə az ünsiyyədə olur, yaşlının tələbini başa düşə bilmir və fikir maneəsi yaranır [1, s.6].

Əslində bütün uşaqlar müxtəlif məqamlarda çətinliklər ilə üzləşir. Bəziləri bu çətinlikləri rahat şəkildə aş bilir, bəziləri isə xüsusilə də həssas qrupa daxil olan uşaqlar çətinliyə düşəndə daha çox həyəcan keçirir və kiminsə köməyi olmadan vəziyyətdən çıxıb bilmir. Bu baxımdan da müxtəlif təlim yanaşmalarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Davranış pozuntusu olan uşaq və yeniyetmələrdə problemin hansı sahə ilə bağlılığını vaxtında müəyyən etmək və buna uyğun profilaktik və korreksiya işləri aparmaq lazımdır. Psixokorreksiyanın əsas məqsədlərindən biri uşaqla inkişafetdirici – korreksiya işinin vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək, aşkar edilmiş fərdi xüsusiyyətlər əsasında onun inkişafı və təlimi imkanları haqqında proqnozlar hazırlamaq və məktəbdə təhsil dövründə və dərsləndikən iş prosesində uşaqların inkişafı istiqamətində inkişafetdirici – korreksiya işləri aparmaqdır [4].

Korreksiya metodları uşağın davranış pozulmasının xarakteri, pedaqoji baxımsızlığın dərəcəsi, uşağın ailə və mühit şəraiti və uşağın tərbiyəlilik səviyyəsindən asılı olaraq seçilir və tətbiq olunur. Korreksiya metodları hər zaman tərbiyə metodları ilə əlaqədər [4, s.20]. Korreksiya metodları vasitəsilə həssas qrupa daxil olan, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların kənarda qalmaması, digər uşaqlarla emosional əlaqənin formalaşdırılması, əməkdaşlığa istiqamətləndirilməsi, onlar üçün təhsilin əlçatan olması, inkişafetdirici təlim prosesinin yaradılması, bununla yanaşı özünəinam hissənin formalaşması, utancaqlıq, qapalılıq, qorxu hissənin aradan qaldırılması və ailələrinin marifləndirilməsinə nail olmaq olar. Korreksiya işlərində ən mühüm məqsədlər:ailədaxili böhranın və münaqişə edən tərəflər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, uşağa qarşı münasibətdə valideynlik mövqelərinin dəyişdirilməsi, valideynlərə, uşaqlarla ünsiyyətin yeni formalarının öyrədilməsi, ailə tərbiyəsi haqqında psixoloji biliklərin genişləndirilməsi. Xüsusi

qayğıya ehtiyacı olan uşaqların problemlərinin korreksiyasında oyun, təlqin, musiqi, nağıl, inkişafetdirici, art-terapiya formalarından istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bununla yanaşı fərdi və frontal (qrup) formaları da geniş yayılmışdır. Bu uşaqların qüsurlarının dərəcəsindən və formalarından asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Bu terapiyaların əksəriyyətində uşaqların fərdi xüsusiyyətləri tanınır və onlara problemlərini tanıması və dəyişməsinə imkan verilir. Aşkar olunan fərdi xüsusiyyətlər və problemləri nəzərə alaraq ona uyğun alternativ həl yolları tətbiq edilir. Nəzərdən keçirilən ümumi yol və vasitələr hər bir yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətləri nəzəri alınmaqla konkretləşdirilməli, onların təsir imkanları öyrənilməli və getdikcə təkmilləşdirilməlidir [2, s.261].

Nəzərə almaq lazımdır həssas qrupa daxil olan uşaqlara göstərilən psixoloji və sosial dəstəyə eyni zamanda valideynlərin də ehtiyacı var. Ailə ilə iş ilk növbədə uşaqların mənafeyinin qorunmasına, ailə tərbiyəsində yol verilən qüsurların vaxtında qarşısının almağa və nəhayət problemli ailələrdə uşaq üçün normal inkişafetdirici mühitin yaradılmasına xidmət edir. Bu baxımdan da valideynlər və qəyyumlarla əməkdaşlıq edilməlidir. Valideynlərlə əməkdaşlıq edərək məktəb, ev və uşaq haqqında məlumat toplayıb, bu məlumatlara söykənərək təlim hədəfləri hazırlamaq və məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan dəstək və texniki təminatı müəyyənləşdirmək olar. Valideynlərlə psixokorreksiya üzrə işi təşkil edərkən onlara uşağın ailədə tərbiyəsi üçün psixoloji təsir vasitələri haqqında məlumat verir, tərbiyəedici vərdişləri inkişaf etdirmək məqsədilə təlimlər təşkil edir və uşaqlarla qarşılıqlı münasibətlərin yeni formaları haqqında təsəvvürləri genişləndirilir.

Məqsədimizə çatmaq və daha gözəl nəticə əldə etmək üçün həssas qrupa daxil olan, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların mühütdə sərbəst hərəkət edəcəyi şəraiti yaradırıq, yəni problemindən çox mühitə fokuslanırıq. Bacarmadıqları deyil bacardıqlarının üzərində dayanaraq təklif etdiyimiz strategiyalarla maneələri imkana çeviririk.

Açar sözlər: həssas qrup, təlim metodları, korreksiya metodları, psixososial dəstək.

Ədəbiyyat

1. İsgəndərova S.N. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların pedaqoji reabilitasiyası üçün təlim prosesinin idarə olunması. Bakı: "Zəngəzurda" çap evi, 2022, 72 səh.
2. İsmixanov M.A., Vəliyeva S. Sosial pedaqogika. Bakı, 2014.
3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2008.
4. Rəfiyeva L. Məmmədova M. Yusifova E. Abbasova S. Korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi. Bakı, 2020.

https://www.kvalifikasiya.edu.az/modullar/Korreksiya_Ishlerinin_Hayata_Kechirilmesi.pdf

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA TƏHSİL VƏ TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Tünzalə Verdiyeva

Azərbaycan Universiteti

tunzala.verdiyeva@au.edu.az

Təhsil cəmiyyət həyatının mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Hər bir xalqın sosial, iqtisadi, mənəvi gücü, gələcəyi məhz təhsil sahəsindən asılıdır. Ümumimilli liderimiz Heydər Əliyev təhsilin cəmiyyət həyatındakı mühüm rolundan bəhs edərək demişdir: “Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır” [3].

Son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda qeyd olunur: “Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır”. Strategiyada daha sonra göstərilir ki, “Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik-əxlaqi norma və dəyərlər hər bir təhsil alanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara, nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir” [1].

Şəxsiyyətin formalaşması məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuş bir çox tədqiqatçıların marağına səbəb olaraq onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması, bununla bağlı daha düzgün istiqamətin seçilməsi, doğru sayılan tərbiyə üsullarının tətbiq olunması məsələləri isə daha çox önəm kəsb etdiyindən alim və tədqiqatçıları daim düşündürmüşdür. Şagird şəxsiyyətinin formalaşması bütün dövrlərin aktual problemlərindən birinə çevrilmiş, tədqiqatçılar bununla bağlı daha mütərəqqi ideyalar irəli sürməyə çalışmışlar. Bu da təsadüfi deyil ki, cəmiyyətin gələcəyi bütövləkdə bu günkü şagirdlərdən, onların təlim-tərbiyə səviyyəsindən asılıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev təlimin, təhsillə tərbiyənin, mükəmməl biliklə yüksək mənəviyyətin vəhdətini son dərəcə mühüm prinsip kimi əsaslandırılmışdır: “Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır” [3]. Bu baxımdan yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması, onun yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Çünki digər yaş dövrləri ilə müqayisədə yeniyetməlik və ilk gənclik dövrü daha təzadlı xarakter daşması ilə diqqəti cəlb edir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında mühit xüsusi rol oynayır. Əksər hallarda yeniyetmələrin xarakterində mühitdə mövcud olan psixoloji iqlimə uyğun xüsusiyyətlər cəmlənir. Yeniyetmə özündən asılı olmadan mənsub olduğu mühitin xüsusiyyətlərini öz davranış və münasibətlərində əks etdirir. Məktəb mühiti şübhəsiz ki, yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Şagird məktəbdə təhsil almaqla yanaşı bir şəxsiyyət kimi formalaşır, bu mühitin, eyni zamanda bu mühitdə hökm sürən psixoloji iqlimin təsiri altında yeni-yeni xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməyə başlayır.

Məhz buna görə yeniyetmənin gündəlik daxil olduğu məktəb və burada hökm sürən məktəbdaxili psixoloji iqlim onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirsiz ötüşə bilməz.

Məktəbdaxili psixoloji iqlim təlim-tərbiyə işinin səmərəli, istənilən səviyyədə qurulması baxımından həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məktəbdaxili psixoloji iqlimin nə dərəcədə əlverişli və ya əlverişsiz olması əsasən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin səviyyəsindən asılıdır. Burada müəllim - müəllim, müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətlərinin özünəməxsus yeri var. Məktəbdaxili psixoloji iqlim fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir şagirdə fərqli təsir göstərir və müvafiq cavab reaksiyasında ifadə olunur. Əlverişli psixoloji iqlimi qəbul etmək, onun mövcud olduğu mühitdə qayda və qanunlara tabe olmaq çətin deyil. Lakin bu da həqiqətdir ki, çox vaxt psixoloji iqlim son dərəcə korlanmış olur. Kollektivdə elə bir psixoloji iqlim hökm sürür ki, şagird üçün burada oxumaq, inkişaf etmək, münasibət qurmaq çətin olur. Müvafiq psixoloji iqlim hər bir şagirdə özünəməxsus şəkildə təsir edir. Elə şagird olur ki, kollektivdəki abu-havanın təsiri altında ruhdan düşür, oxumaq və münasibət qurmaq həvəsi ölür. Məktəb onun üçün yad, dözülməz bir mühitə çevrilir. Elə şagirdə də rast gəlmək mümkündür ki, əlverişsiz psixoloji iqlim onu nəinki ruhdan salmır, əksinə ondakı rəqabət hissini gücləndirərək onu daha yaxşı oxumağa, öz üstünlüyünü qoruyub saxlamağa vadar edir.

Tədqiqatçılardan A.S. Makarenko, V.A. Suxomlinski, K. Levin, R.S. Nemov, P.P. Blonski, L.U. Uşanski, A.V. Flippova, V.T. Kondraşenko, N.P. Anikeeva, Ş.A. Amonaşvili, A.A. Rean və B.R. Mandel məktəbdaxili psixoloji iqlimin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasındakı rolunu qeyd edirlər.

Bir sıra tədqiqatçılar, kollektiv və müxtəlif qrupların psixoloji iqliminin mahiyyətini şərh etməyə üstünlük vermişlər: V.M. Şepel, İ.V. Dubrovina, E.İ. Roqov, A.N. Lutoşkin, N.P. Anikeeva və başqaları hesab edirdilər ki, əlverişli psixoloji iqlim qrup və ya kollektivin əsas göstəricisidir. B.D. Parıqin, A.V. Petrovski psixoloji iqlimin formalaşmasında sosial-psixoloji amillərin xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılmasının yol və metodlarını işləmişlər [2].

Azərbaycanın görkəmli pedaqoq və psixoloqları Ə.Ə. Əlizadə, Ə.S. Bayramov, M.Ə. Həməzəyev, İ.Ə. Məmmədov, Ə.Ə. Ağayev, V.C. Xəlilov, R.İ. Əliyev, Q.E. Əzimli, B.H. Əliyev, Q.Q. Əzizov, L.Ş. Əliyeva və başqaları öz tədqiqatlarında şəxsiyyətin formalaşmasında məktəbdaxili psixoloji iqlimin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər.

Açar sözlər: təhsil, psixoloji iqlim, şəxsiyyətin formalaşması, pedaqoq, psixoloq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan müəllimi qəzeti, 25 oktyabr 2013, № 41.
2. Verdiyeva T.M. Autizm sindromlu uşaq və yeniyetmələrin sosial adaptasiyasının pedaqoji-psixoloji əsasları. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021.
3. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145268.htm

TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASININ AKTUALLIĞI

Ədilə Xəlfəquliyeva

Azərbaycan Universiteti

edilexelfequliyeva@gmail.com

Hazırda informasiya sistemlərinin mühafizəsi məsələləri ən vacib məsələlərdəndir. Kompüter texnologiyalarının təhsildə rolunun getdikcə artması təhsil müəssisələrinin rəhbərlərini informasiya sistemlərinin mühafizəsinə daha çox diqqət yetirməyə məcbur edir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı kompüter cinayətləri və məxfi məlumatlara icazəsiz giriş kimi neqativ hallarla müşayiət olunur.

Təhsil sahəsində baş verə biləcək aşağıdakı təhlükələri nəzərdən keçirək:

- lisenziyasız proqram təminatından istifadə;
- məxfi məlumatların qanunsuz əldə edilməsi (Dövlət İmtahanının nəticələri, elektron gündəliklərə giriş və s.);
- uşaqların baxmasına icazə verilənlər siyahısına daxil olmayan saytlarda bloklamanın olmaması;
- müəllim və tələbələrin kompüter savadsızlığı, informasiya sızmasına və kompüter şəbəkəsinin xarici hücumlara və təhdidlərə açıq olmasına səbəb ola bilər.

İnformasiyanın mühafizəsi tədbirlərinin təşkili informasiya təhlükəsizliyinə, informasiya istifadəçilərinin maraqlarına dair qüvvədə olan qanun və normativ aktlara tam uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. İnformasiyanın yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etmək üçün onun mühafizə vasitələrinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı mürəkkəb elmi-texniki problemləri daim həll etmək lazımdır.

Dövlət təşkilatında, xüsusən də təhsil müəssisələrində informasiyanın təhlükəsizliyinin və mühafizəsinin təmin edilməsi miqyasına və formasına görə dəyişir. Və bu, təşkilatın istehsal, maliyyə və digər imkanlarından, orada qorunan materialların sayından və onların əhəmiyyətindən asılıdır.

Məsələn, təhsil müəssisəsinin internet saytına qoyulan tələblər normativ sənədlərin açıqlanması aspektlərini ehtiva edir, lakin bu cür müəssisələrdə veb-saytın yaradılmasının və kompüter avadanlığının saxlanması hansı üsul və vasitələrlə təmin edildiyi təsvir edilmir və qanunla tənzimlənmir.

Müasir təhsil müəssisələrinin əksəriyyəti, fəaliyyət növündən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, öz məlumatlarının qorunması sistemini, o cümlədən təşkilati-tənzimləyici tədbirləri və informasiyanın işlənməsi, saxlanması və təhlükəsizliyinə nəzarətin texniki vasitələrini təmin etmədən təhsil fəaliyyətini uğurla həyata keçirə bilməzlər.

İnformasiya təhlükəsizliyinin aşağıdakı aspektləri və istiqamətləri fərqləndirilir:

1. Proqram təminatı və texniki aspektlər.

Müəssisənin IT infrastrukturunu bir neçə əsas proqram təminatı və texniki səviyyədə ibarətdir:

- fiziki təbəqə (xətlər və rabitə avadanlığı);
- şəbəkə (şəbəkə avadanlığı - marşrutlaşdırıcılar, açarlar və s.);
- şəbəkə proqramları və xidmətləri;
- Əməliyyat sistemləri;
- verilənlər bazası idarəetmə sistemləri;
- texnoloji proseslər və tətbiqlər.

Bu səviyyələrin hər birində təhdidlər və onların mənbələri, mühafizə üsulları və vasitələri, habelə onların effektivliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar fərqli olur. Səviyyələrin hər birində spesifik mühafizə obyektlərini müəyyən etmək, müəyyən bir müəssisə üçün təhlükə modellərini və kibercinayətkarların hərəkətlərinin modellərini hazırlamaq və risk təhlili aparmaq lazımdır. Adətən kibercinayətkarların əsas məqsədi informasiya resursları üzərində nəzarəti əldə etməkdir. Buna görə də, bu səviyyədə xüsusi mühafizə tədbirlərinin (o cümlədən təşkilati) müəyyən edilməsi müəssisənin xüsusiyyətlərindən çox asılıdır.

Təhsil müəssisələrində məxfi sənədlərin saxlanması üçün əlavə səyflər quraşdırılır, insanların belə otaqlara girişi məhdudlaşdırılır; trafikə bloklanması sistemləri quraşdırılır və s.

2. Təşkilati aspektlər

Təşkilati aspektlərə işçi heyətin təhlükəsiz ofis işinin təşkili və mühafizə üçün vacib olan obyektlərin yerləşdiyi binaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı məsələlər daxildir.

Təhsil müəssisələrində ilk növbədə kadrlarla iş - informasiya təhlükəsizliyinin əsaslarını öyrənmək üçün professor-müəllim heyətinin ixtisasının artırılması zərurəti; proqram təminatı ilə işləmə qaydalarını; internetdə “təhlükəsiz davranış”ın elementar əsaslarının öyrənilməsi və s.

3. Hüquqi aspektlər.

Hüquqi aspektlərə Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi sahəsində hüquqi aktları və informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı hüquqi məsələlər, informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi aspektlərini tənzimləyən dövlət orqanlarının təşkilati strukturu daxildir. Müasir işçi, xüsusən də informasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslaşan işçilər müasir texnologiyalarda, xüsusən də informasiyanın bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin etmək, mühafizə texnologiyalarını kifayət qədər bilməlidirlər. Bu texnologiyaların mənimsənilməsi informasiyanın mühafizəsi səviyyəsinin keyfiyyətini yüksəldəcək və mümkün riskləri azaldacaq.

İnformasiya təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin əsaslarının öyrənilməsi informasiyanın təhlükəsizliyində iştirak edən proqram və texniki vasitələri daha yaxşı başa düşmək imkanı verəcək.

Proqram tərtibatçılarının istifadə etdiyi mühafizə tədbirləri ilə tanış olmaq:

- qeydiyyat kodları;
- vaxt məhdudiyyəti;
- buraxılışların sayının məhdudlaşdırılması;
- qıcıqlandırıcı ekranlar (Nag Screen).

Qeydiyyat kodları istifadəçi qeydiyyatına əsaslanan ən məşhur qoruma üsuludur.

Tərtibatçılar istifadəçiyə qeydiyyatdan keçməmiş versiya təqdim edirlər - ya demo rejimində, ya da məhdud funksiyalarla işləyən proqram. Ödənişdən sonra istifadəçi parol və/və ya qeydiyyat

nömrəsi alır, onun daxil edilməsi proqramın tam işləməsini təmin edir (proqramın versiyası indi qeydiyyatdan keçmiş adlanır).

Vaxt məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, istifadəçi proqram təminatını ya ilk işə salındığı andan müəyyən bir müddət ərzində pulsuz idarə etmək imkanına malikdir və ya sadəcə olaraq son mümkün işə salınma tarixi (vaxtı) ilə məhdudlaşır. Bu halda, ərizə cari tarixi (vaxt) oxumaq və istinad olanlarla müqayisə etmək funksiyaları ilə tamamlanır.

İşləmə limiti ilə, proqram müəyyən bir dəyərə (və ya sifıra) çatana qədər hər dəfə işə salındıqda artıran (və ya azalan) sayğac var. Bundan sonra proqram ya işləməyi dayandırır, ya da demo rejimində işləyir.

Qıcıqlandırıcı ekranların əsas ideyası ondan ibarətdir ki, bu cür mesajlar proqramın bütün sessiyası ərzində dəfələrlə pəncərə kimi görünür. İstifadəçi işini davam etdirmək üçün daim bu pəncərələri söndürməli olur ki, bu da onun diqqətini yayındırır və bezdirir. İstifadəçinin daimi qıcıqlanması onu ya proqramla işləməkdən imtina etməyə məcbur edəcək, ya da proqram məhsulu üçün ödəniş edib qeydiyyatdan keçəcək.

Beləliklə, proqram təminatının mühafizə vasitələrinin əsaslarını bilmək pirat proqram təminatından istifadə riskini azaltmağa kömək edəcək, təşkilati tədbirlərin istifadəsi isə informasiyanın hərtərəfli mühafizəsinin təşkilində çox vacib olan insan amilini minimuma endirəcək.

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, məlumatların qorunması, təhsil müəssisəsi, proqram təminatı.

Ədəbiyyat

1. Зайцев А.П., Технические средства и методы защиты информации: учебник для вузов // Технические средства и методы защиты информации: электронный учебник для вузов, Режим доступа: <http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/611/63611/33810> (дата обращения: 14.02.16).
2. Ливак Е.Н., Методы защиты условно-бесплатного программного обеспечения , Методы защиты условно-бесплатного программного обеспечения, Режим доступа: http://mf.grsu.by/UchProc/livak/b_protect/zd_7.htm (дата обращения: 14.02.16).

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ ONLARIN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Raqub Xəlilli

Azərbaycan Universiteti

khalilovraqub@gmail.com

Turizm şirkətində mənfəət şirkətin xidmətlərinin, əsas vəsaitlərinin və digər əmlakının satışından əldə edilən maliyyə nəticəsindən və bu əməliyyatlar üzrə xərclərin məbləği qədər azaldılmış qeyri-satış əməliyyatlarından əldə edilən gəlirdən ibarətdir. Turizm şirkətinin maliyyə göstəricilərinin mənbəyi amortizasiyadır. Amortizasiya fondu müəssisə tərəfindən əmlakın dəyərinin amortizasiya normasına vurulması yolu ilə hesablanan amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşır. Turizm məhsullarının istehsalı kapital tutumlu deyil.

Kredit vəsaitləri həm də turizm şirkəti üçün maliyyə mənbəyidir. Bank kreditlərindən, başqa firmalardan götürülmüş vəsaitlərdən, büdcədən geri qaytarılmalı şəkildə istifadə edilməsi firmaya dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə sürətləndirməyə və xidmətlərin satışının həcmi artırmağa imkan verir [2].

Ölkənin maliyyə-iqtisadi təhlilinin əsas spesifik xüsusiyyəti təhlildə istifadə olunan təsviri modellərin şişirdilmiş rolu və funksional maliyyə təhlilindən istifadə imkanlarının faktiki olaraq inkar edilməsidir. Bu cəhət maliyyə təhlilinin metodoloji bazasının formalaşmasının tarixi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Maliyyə hesabatlarının təhlili üsulları qismən Qərb nəzəriyyələri və modelləri əsasında formalaşmışdır və qismən də komanda-inzibati sistemdə mövcud olan maliyyə təhlili nəzəriyyəsindən miras qalmışdır.

Bu problemin daha vizual təqdimatı üçün həm Azərbaycan, həm də xarici maliyyə təhlilində ən populyar göstəricilərdən biri olan cari likvidlik nisbəti nəzərdən keçirilir. Likvidlik əmsalı müəssisənin dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanır. Əksər maliyyə menecerləri hesab edirlər ki, bu göstəricinin optimal dəyəri birdən ikiyə qədər diapazonda olmalıdır, yəni cari aktivlər qısamüddətli öhdəliklərinin ən azı yarısını ödəmək üçün kifayət etməlidir və cari aktivlərin öhdəliklərdən artıq olması iki dəfədən çox olması müəssisənin kapital strukturunun qeyri-rasional olduğunu göstərir. Göstəricinin normativ dəyəri üçün belə bir əsaslandırma, xüsusilə maliyyə hesabatlarının təhlili üçün deskriptor modeli çərçivəsində olduqca məntiqli görünür.

Bu əmsalın tərkib hissələrini daha yaxından araşdırdıqda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisənin likvidliyinin belə qiymətləndirilməsi tamamilə ziddiyyətlidir və bu meyarlar əsasında maliyyə idarəetməsi sahəsində hər hansı qərarların işlənilib hazırlanması qeyri-mümkündür [3, s.43].

Beləliklə, öz fəaliyyətində borc vəsaitlərindən yalnız əmtəə kreditləri şəklində istifadə edən firma cari aktivləri ilə öhdəlikləri arasındakı fərqi maksimum dərəcədə artırmağa çalışmalıdır. Eyni zamanda, belə bir maliyyə strategiyası likvidlik əmsalının daimi azalmasına səbəb olacaq, dəyəri birdən çox aşağı ola bilər ki, bu da əksər analitiklər tərəfindən çox mənfi tendensiya kimi qəbul edilir və likvidlik nisbətinin azalması kimi şərh olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, funksional maliyyə

təhlilində dövryyə aktivləri anlayışı standartdan fərqlənir və yalnız ehtiyatları və debitor borclarını ehtiva edir. Məsələn bir müəssisədə maliyyə təhlili nümunə göstərək [4]:

Cədvəl 1. Maliyyə təhlili

Göstəricilər	Dövr 1	Dövr 2	Dövr 3
Müəssisənin dövryyə aktivləri	1205678	1183975	118589
Müəssisənin cari öhdəlikləri	1128347	1300781	142687
Cari likvidlik əmsalı	1,022308	0,880463	0,676678
Nağd pul	50071	49361	45632
Qısamüddətli öhdəliklər	100000	100000	100000

Qeyd etmək lazımdır ki, təhlilin tezliyi xərc-fayda sxemi baxımından əsaslandırılmalıdır. Mürəkkəb maliyyə təhlili prosedurunun tez-tez istifadəsi müəyyən metodların uzunmüddətli təhlilə yönəldilməsi səbəbindən mənfi təsir göstərə bilər. Bununla belə, maliyyə-iqtisadi təhlilin turizm təşkilatlarının idarəetmə təcrübəsinə daxil edilməsi zərurəti şübhə doğurmur [1, s.45].

Açar sözlər: turizm, maliyyə, göstərici, müəssisə, metodlar, təcrübə, yüksəldilmə.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C.V., İsgəndərov İ.İ., Əliyev S.İ., Eminov A.N., Nuriyev Ə.M., Korporativ Sosial Məsuliyyət, "Elm və Təhsil", 2015.
2. İsgəndərov İ., Əliyev S., Cabbarov F.Z., "Korporativ sosial məsuliyyət, Azərbaycan reallığı və turizm sektorunda tətbiqi imkanları" ATI Turizmvə qonaqpərvərlik tədqiqatları. Elmi jurnal. No. 2 2013 konfrans materialı. Bakı, Aypara, səh.139- 145.
3. Əlirzayev Ə.Q., Yusupov Q.M., Sərhəyanı regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolunun qiymətləndirilməsi, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2019, №2, s. 5-17.
4. Hacıyeva.L.A., Azərbaycanın turizm sektoru pandemiya dövründə: mövcud problemlər və gələcək perspektivlər. Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment, Bakı, AzMİU, №4, 2020.

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ УСТНОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЯПОНСКОМУ ЯЗЫКУ

Ханым Халилова

Азербайджанский Университет Языков

xanim.xalilova@gmail.com

Известно, что изучение любого иностранного языка, в том числе и японского в условиях языковой среды происходит достаточно интенсивно, но, не смотря на это, на начальном этапе обучения студенты языкового вуза сталкиваются с рядом трудностей, таких как языковой барьер, недостаточная мотивация, отсутствие необходимого словарного запаса и т.д. Основная цель обучения японскому языку как иностранному заключается в обучении речевой деятельности, в особенности устно-речевому общению [2]. Устная речь формируется в процессе говорения и аудирования. В свою очередь говорение может иметь монологическую, диалогическую и полилогическую форму. Таким образом, при обучении данным видам речевой деятельности на иностранном языке мы формируем и развиваем у студентов умения и навыки выражать свои мысли и понимать речь собеседника [3]. Проблема формирования навыков диалогической речи при обучении иностранному языку рассматривается в работах Е.И. Пассова, В.Г. Костомарова, О.Д. Митрофановой, Е.С. Кузнецовой, Д.Д. Дмитриевой, В.М. Чирковой и др. авторов [4].

Следует отметить, что для формирования навыков устной речи необходима длительная и систематическая тренировка. Далее рассмотрим подробнее особенности обучения студентов языкового вуза говорению и аудированию на занятиях по японскому языку. Исходя из практики преподавания японского языка как иностранного, упражнения по формированию и развитию навыков устной речи можно условно разделить на следующие виды:

- обучающие элементам диалога;
- обучающие диалогической речи;
- подводящие к неподготовленной диалогической речи;
- обучающие монологической речи.

В процессе выполнения данных упражнений у студентов формируются и развиваются одновременно как навыки говорения, так и аудирования. Очень важно, чтобы на начальном уровне студенты языкового вуза усвоили как можно больше типовых предложений и наиболее важных речевых образцов. В качестве примера можно привести следующие предложения [1]:

私は山田です。Watashiwa Yamadadesu. - Я Ямада.

私は学生です。Watashiwa gakuseidesu. - Я студент.

あなたは先生ですか。Anatawa senseidesuka. - Вы учитель?

あの人は誰ですか。Anohitowa daredesuka. - Кто тот человек.

私もアゼルバイジャン人です。Watashimo Azerubaijanjindesu. - Я тоже Азербайджанец.

Далее рассмотрим, например, речевую единицу, характеризующую возраст: 私は十八歳です。Watashiwa jyuuhassaidesu. - «Мне восемнадцать лет». Для составления предложений следует вспомнить со студентами все существительные, с которыми может быть соотнесён возраст (母 haha - мама、父 chichi - папа、兄 ani – старший брат、弟 imouto - младший брат、姉 ane – старшая сестра、妹 imouto – младшая сестра、彼 kare - он、彼女 kanojyo – она), предлагается составить разнообразные предложения с данной речевой единицей. Важно также обратить внимание студентов на то, что в японском языке для обозначения возраста употребляется слово: 歳 sai - год, года, лет. Данная речевая единица может быть использована студентами при описании фотографии семьи, а также при составлении рассказа. После тренировки определённых речевых единиц студентам предлагается прослушать и записать серию вопросов по теме занятия: 紹介 Shoukai - «Знакомство», 私の家族 Watashino kazoku - «Моя семья», 私の家 Watashino ie - «Мой дом», 店で Misede - «В магазине» и т.д. Данные вопросы заучиваются наизусть и задаются сначала преподавателю, который отвечает на них, а затем друг другу. В процессе овладения вопросами по теме студенты добавляют собственные. Известно, что умение задавать вопросы является ступенью к овладению диалогической речью [5]. Например:

どこに住んでいる？ Dokoni sundeiru? - Где ты живёшь?

千代田区に住んでいる。Chiyodakuni sundeiru. - В Чидэдаку. お兄さんはどこに住んでいる？ Oniisanwa dokoni sundeiru? – А где живёт твой старший брат?

中国に住んでいる。Chuugokuni sundeiru. – В Китае живёт.

Преподаватель может предложить студентам использовать определённую грамматическую конструкцию, часто встречающуюся в японской разговорной речи. В работе представлены основные виды наиболее эффективных упражнений по формированию и развитию навыков устной речи, рассмотрены особенности их применения. По мнению многих методистов, процесс обучения иноязычному общению представляет собой модель процесса реального общения по таким параметрам, как: целенаправленность, новизна, мотивированность, информативность процесса общения, ситуативность, функциональность, характер взаимодействия студентов и система используемых речевых средств [6]. Следовательно, при обучении студентов японскому языку необходимо создавать условия адекватные реальным. Это обеспечивает успешность овладения необходимыми знаниями и умениями, а также эффективность их использования в условиях реального общения студентов.

Ключевые слова: японский язык, упражнение, устная речь, говорение, онологическая речь, диалогическая речь, речевая деятельность, ситуационные задачи.

Литература

1. Нечаева Л.Т., Что такое хороший урок японского языка? , Л.Т. Нечаева, Японский язык в вузе: актуальные проблемы преподавания : [сборник], Ассоциация преподавателей японского языка России и стран СНГ, М.: Ключ-С, 2017, вып. 16, с.134-141.

2. Пальмер Г., Устный метод обучения иностранным языкам, Г. Пальмер, М.: Учпедгиз, 1961. 165 с.
3. Пассов Е.И., Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению: с Пособие для учителей иностранных языков, Е.И. Пассов, М.: Просвещение, 1985, 208 с.
4. Сысоев П.В., Развитие умений учащихся воспринимать на слух текст на средней и старшей ступенях общего среднего образования, П.В., Сысоев, Иностранные языки в школе, 2007, № 2, с.9–18.
5. Чумак Л.Н., Методика преподавания русского языка как иностранного, Учебное пособие для студентов высших учебных заведений по филологическим специальностям.
6. Щукин А.Н., Методика обучения речевому общению на иностранном языке:
7. Учебное пособие для преподавателей и студентов языковых вузов, А.Н.Щукин, М.: Научно-исследовательский центр "Икар", 2011, 454 с.

Xülasə

Yapon dilinin xarici dil kimi tədrisində əsas məqsəd nitq fəaliyyətinin, xüsusilə şifahi ünsiyyətin öyrənilməsidir. Şifahi nitq danışma və dinləmə prosesində formalaşır. Öz növbəsində, nitq monoloq, dialoq və poliloji formada ola bilər. Beləliklə, xarici dilin tədrisi zamanı nitq fəaliyyətinin formalaşması tələbələrə öz fikirlərini ifadə etmək, həmsöhbətin nitqini anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək ən vacib amillərdən hesab edilir.

QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRLƏ APARILAN SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Murad Xudaverdiyev

Azərbaycan Universiteti

khudaverdimurad@gmail.com

Milli kimliyinə, irqinə, dininə, cinsi kimliyinə, bununla yanaşı dilinə, siyasi əqidəsinə, hər hansı bir sosial qrupa mənsubiyyətinə görə təqiblərə məruz qalmaq, daimi şəkildə yaşadığı ölkədən başqa ölkəyə köç etmək prosesi qaçqınlıq adlanır.

Yaşadığı ölkədə münafişə və yaxud digər səbəblərə görə başqa bir əraziyə köç etmə prosesi isə məcburi köçkünlük adlanır.

Qaçmağa və ya evlərini tərk etməyə məcbur olan insanlar - xüsusən də silahlı münaqişə vəziyyətlərində - bir sıra ərazilərdə daha çox həssaslığa məruz qalırlar. Köçkünlər ümumi əhali ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək ölüm nisbətlərindən əziyyət çəkirlər. Onlar həmçinin fiziki hücum, cinsi təcavüz və qaçırılma riski altında qalırlar və tez-tez adekvat sığınacaq, qida və sağlamlıq xidmətlərindən məhrum olurlar [1].

Bəs qaçqınla məcburi köçkün arasında hansı fərqlər ortaya çıxır?

“Qaçqın” sayılmaq üçün həlledici tələb beynəlxalq sərhədi keçməkdir. Evlərindən məcburi köçkün edilmiş və sərhədi keçə bilməyən və ya keçməməyi seçən şəxslər, buna görə də sərhədi keçənlərlə eyni şərait və çətinlikləri bölüşsələr belə, qaçqın sayılmazlar. Qaçqınlardan fərqli olaraq, bu

məcburi köçkünlərin beynəlxalq hüquqda onların vəziyyətinə xas hüquqları olan xüsusi statusu yoxdur. “Məcburi köçkün” ifadəsi sadəcə təsvir xarakteri daşıyır [1].

Bir ərazidən köç etmək insanları sosial, iqtisadi, psixoloji və bunlarla yanaşı başqa istiqamətlərdə müxtəlif problemlərlə üzləşdirən tarixi bir fakt kimi qeyd edilir. Bir çox insanlar bəzi hallarda həyat standartlarını, bəzi hallarda isə qarşı-qarşıya qaldıqları çətinliklər, zülm, ayrı-seçkilik kimi səbəblərə görə yaşadıkları əraziləri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Yaşadığı ərazini tərk etmənin iki səbəbi ola bilər:

1. Öz istəyi ilə
2. Məcburi şəkildə

Öz istəyi ilə bağlı olan köç, əsasən, iqtisadi, sosial və ya başqa səbəblərə görə öz cəmiyyətini tərk edib başqa bir ərazidə daha yaxşı həyat standartlarında yaşamaq üçün getmək deməkdir.

Məcburi şəkildə olan köç dedikdə isə münaqişə, döyüş, inqilablar, müxtəlif növ qarşıdurmalar, ayrı-seçkiliklər, təbii fəlakətlər nəticəsində öz doğma ölkəsini tərk etməkdir.

Qaçqınlıq və ya məcburi köçkünlük şəxslərin fərqli reaksiyalar göstərdiyi bir müddət hesab edilir. İnsanların bu hadisəyə reaksiyası çox sevdiyi bir insanı itirən bir adamın hiss etdikləri ilə oxşar reaksiya ola bilər. Bu hisslərə şok, rədd etmə, inanmamaq, depressiya, intihar cəhdi, keylik daxildir.

Qaçqınlarla və məcburi köçkünlərlə sosial işin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, onların yeni gəldikləri mühitə, yerləşdikləri icmaya uyğunlaşma qabiliyyətlərini artırmaq, insanlarla əlaqə yarada bilməklərinə, yaşadıkları travmaları aradan qaldırmaqlarına köməkçi olmaq, qarşılaşdıqları təcili problemləri həll edə bilməyə və eyni zamanda, təhlükəsizlik hissini özlərində aşılama bacarıqlarının inkişaf etdirməyə fokuslaşmaqdır [2].

Levien qeyd edirdi ki, sosial işçi qaçqın və məcburi köçkünlərlə, üç fərqli səviyyədə çalışa bilər. Bu səviyyələr mikro, mezzo və makro səviyyələr olmaq üzrə 3 yerə bölündü [2].

O, qeyd edirdi ki, mikro səviyyədə sosial iş prosesi həmin şəxslərin davranışlarının artırılması, müraciət edən şəxslərin bacarıq qazanmaları və öz problemlərini həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək olduğuna qeyd etmişdir. Mezzo səviyyədə, qrup işlərinin istifadə edilməsiylə, kollektiv problemin həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, Makro səviyyədə isə, sosial iş peşəsinə qaçqınların, məcburi köçkünlərin iqtisadi, psixo-ictimai, təhsil və sağlamlıq kimi sahələrdə qarşılanma bilməyən ehtiyaclarının təyin olunması olaraq qeyd edirdi [2].

Açar sözlər: qaçqın, məcburi köçkün, köç etmə, sosial iş.

Ədəbiyyat

1. <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-internally-displaced-persons/about-internally-displaced-persons>.
2. <http://cup.columbia.edu/book//9780231504188>.

ÇAĞDAŞ NƏSR UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA QAÇQINLIQ MÖVZUSU

Günay Yediyarlı

Xəzər Universiteti

gunay.yediyarli.92@mail.ru

Ədəbiyyatımıza nəzər saldıqda aydın görürük ki, Qarabağ faciəsi və bu faciənin insan talelərində əksi çağdaş nəsr ədəbiyyatımızda əhəmiyyətli yer tutur. Qarabağ və qaçqınlıq mövzusunda yazılan əsərlərin əsas məqsədi həm Qarabağda, həm də onun ətrafında baş verən hadisələri olduğu kimi nümayiş etdirməkdir. Bu mövzularda yazan yazıçılar həmişə mövzuya fərqli rakursdan yanaşmağa çalışmışlar. Qaçqınlıq mövzusunə xüsusi önəm verən yazıçılar qaçqın həyatı yaşamağa məcbur olmuş, doğma yurdundan zorla ayrı salınmış insanların faciəli taleyindən, onların çəkdiyi əziyyətlərdən, bu insanların necə çadırlarda, qaçqın düşərgələrində yaşamağa məcbur qaldıqlarından öz əsərlərində bəhs edirlər. Mövzu bir olsa da, bu ağrı, acı əsərlərdə fərqli çalarlarda öz əksini tapıb. Nəticədə bir- birindən təsirli, bir- birindən gözəl əsərlər ərsəyə gəlib. Müharibə və qaçqınlıq uşaq ədəbiyyatının da həmişə əsas mövzularından olub. Bu mövzularda ədəbiyyatımızda çoxlu sayda həm nəsr, həm də poeziya nümunələri var. Belə əsərlər uşaqlara vətənpərvərlik, yurda məhəbbət və vətənin hər qarışını göz bəbəyitək qorumaq kimi müqəddəs, ən ülvə hisləri aşılayır. Akademik İsa Həbibbəylinin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı çox qiymətli fikirləri var. O, yazır: “Vətənpərvərlik- uşaq ədəbiyyatının canı və ruhudur. Sadə və aydın ana dilində yazılmış və vətənpərvərlik üstündə köklənmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı xalqımızın müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəyə hazırlanmasına şəərəflə xidmət etmişdir” [1]. Əlbəttə, uşaqlarda uşaqlıqdan vətənə, torpağa təmənnaş sevgi yaratmaq, onların bu vətən qarşısındakı məsuliyyətini uşaqlıqdan onlara aşılamaq vacibdir.

Qaçqınlıq dərdi ədəbiyyatımızın ayrılmaz mövzusu kimi uşaqlar üçün yazılmış bir sıra nəsr nümunələrində yer almışdır. Qaçqınlıq həyatı yaşamağa məcbur edilmiş insanların ağrı- acısı, onların faciəli yaşam tərzini uşaqların da bu ağrını hiss etmələri üçün onlar üçün yazılan hekayələrdə də öz əksini tapmışdır. Şövkət Horovlunun “Kəndimizin bənövşəsi”, Mənsurə Məmmədovanın “Vətən həsrəti” və Kübra Qarabağlının “Dağlar küləyi” kimi hekayələri bu səpkidə yazılmış çox uğurlu bədii nəsr nümunələridir. Hər bir hekayədə də Qarabağ müharibəsi nəticəsində yurd- yuvasından ayrı düşmüş insanların faciəsi, qaçqınlıq, didərginlik həyatı, torpaq itkisi, Qarabağ ağrısı uşaqların anlama biləcəyi bir dildə qələmə alınmışdır. Hekayələrdə qaçqınların ağır həyat şəraiti və keçirdikləri sarsıntılar öz əksini tapıb.

Şair- publisist Şövkət Horovlu çağdaş ədəbiyyatımızda öz dəsti- xətti ilə seçilən, qiymətli povest, roman və hekayələr müəllifi kimi tanınan sənətkarlarımızdandır. Onun yaradıcılığının əsasını demək olar ki, vətən, torpaq sevgisi, onun itirilməsindən doğan kədər təşkil edir. Bir sözlə, əsərlərinin hər biri, istər şeirləri, istərsə də nəsr əsərləri vətən, yurd sevgisi ilə qələmə alınıb. O, ruhunda olan vətən sevgisini, vətənə bağlılığını uşaqlara da ötürmək istəyir. Şövkət Horovlu özünün qiymətli əsərlərində yurdundan- yuvasından didərgin düşmüş bir xalqın hüzn və kədərini, bir xalqın faciəli

qaçqın həyatını real mənzərələrlə təsvir etməyi bacarır. Onun müharibə və qaçqınlıqdan bəhs edən əsərləri öz səmimiyyəti ilə seçilir. Görünür, bu, o səbəbdəndir ki, Şövkət Horovlu da ömrünə qaçqınlıq qisməti düşmüş müəlliflərdəndir. Onun əsərlərində müharibə və onun dəhşətli nəticələri böyük sənətkar məharəti ilə əks olunur. “Kəndimizin bənövşəsi” hekayəsi də uşaqlar üçün yazılmış, qaçqın və köçkün həyatı yaşamağa məcbur edilmiş insanların ağır məhrumiyyətlərindən bəhs edən qiymətli əsərlərdəndir. Hekayə müharibənin arxa cəbhədəki əks- sədalarıdır. Dünyanın ən ağır əzabıdır doğma elindən ayrı düşmək, qərib olmaq. Qaçqın həyatı yaşayan insanlar da yalnız fiziki tərəfdən deyil, həm də mənən, ruhən didərgindir, qərirdirlər. Bütün bu ağrıyı, tək xalqımızın deyil, ümumən insanlığın faciəsini yazıçı çox incə və təsirli detallarla, uşaqların anlama biləcəyi sadə bir dillə təsvir edir. Müharibənin özündən sonra davam edən faciəsi və heç bitməyən göz yaşı var. Hekayəni oxuyan uşaqlar bu faciəni və göz yaşını duya bilir. Bu onları həm təsirləndirir, yurdunu itirən insanların halına acıdır, həm də düşməyə qarşı kin və nifrət yaradır.

Mənsurə Məmmədovanın “Vətən həsrəti” hekayəsində təsvir edilən İnci müəllimə məktəbin tavanında özlərinə yuva quran qaranquşların yaz gəlində yenidən öz doğma yurd- yuvalarına qayıdacağından təsirlənir. Uşaqlar, mən də kaş qaranquş olardım deyən İnci müəllimə uşaqlara bu quşlardan nümunə götürməyi tapşırır. Onlar necə öz doğma yurdlarına, vətənlərinə can atırlarsa, biz də belə mübariz olmalıyıq. Biz də həmişə vətənimizə, bizə doğma olana can atmalıyıq. Yazıçı quşların həyat tərzini ilə qaçqın və köçkünlərin mənəvi ağrı, acısını müqayisə etməklə orijinallığa nail olur. Bu cür əsərlər uşaqlarda elə, obaya, yurda bağlılıq yaradır, vətəninə sevmə, onun müdafiəsinə hər zaman hazır olan bir nəslin yetişdirilməsinə şərait yaradır.

Kübra Qarabağlının “Dağlar küləyi” hekayəsində müharibə, döyüş səhnələri yoxdur, ancaq yazıçı burada müharibənin açdığı yaraları bədiiləşdirib. Mənfur düşmənin məkrli niyyətlərinin incə detallarla təsvir edildiyi hekayədə öz namusunu hər şeydən üstün tutan Azərbaycan qadını qara qüvvələrdən qorunmaq üçün qayadan aşağı atılır. Bununla da, o, Azərbaycan qadınının mənəvi qələbəsinə əbədləşdirir. Hekayədə göstərilir ki, bu ağır savaşda Azərbaycan xalqı bir yandan itirilmiş torpaq dərdi, bir yandan da necə çətin məşəqqətlərə sinə gərmiş, necə ağır bir taleni yaşamağa məcbur edilmişdir.

Müharibədə ən çox uşaqlar itirir. Heç bir müharibəni uşaqlar başlatmır, ancaq birinci onlar öldürülür və ən çox onlar itirir. Ya atasını- anasını, ya isti ocağını, ya da uşaqlığını. Buna görə də müharibədə həmişə qurban uşaqlardır. Heç bir uşaq özü istəyərək çadırdadır, ya hansısa bir qaçqın düşərgəsində yaşamaq, qaçqın düşmək istəmədi. Hekayələr uşaqlarda düşməyə qarşı kin və nifrət hissi oyadır, ancaq bu elə detallarla təsvir edilir ki, onları qətiyyənlə qorxuya salmır.

Bu günümüzün ən vacib tələbləri həm düşmənlə mübarizədə Şəhid olan əsgərlərimizi, onların keçdiyi şərəfli yolu uşaqlara düzgün çatdırmaq, həm də torpağı, illərdir yaşadığını, boya- başa çatdığını doğma el- obanı itirəndə nələrin baş verdiyini, qaçqına çevrilən insanların hansı ağrı, acını yaşamağa məcbur edildiyini onlara anlatmaqdır. Düşünürəm ki, müharibə və qaçqınlıq mövzusunda yazılan qiymətli əsərləri daha çox göz önünə gətirmək yalnız işin xeyrinə olardı. Həm ədəbiyyat qazanar, həm də böyüməkdə olan nəsəl.

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, qaçqınlıq həyatı, uşaq ədəbiyyatı, hekayə.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ., Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası. “Ədəbiyyat” qəzeti, 5 iyun 2020.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NUMERATİVLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFİ

Ülviyyə Yusubova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və

İdman Akademiyası

ulviya09081974@gmail.com

Məna dilin ən vacib və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məlumdur ki, sözün mənası onun daxili tərəfi hesab edilir. Sözlərin semantikasi ətrafında aparılmış müşahidə və təhlilər onun 2 əsas cəhətini aydınlaşdırır: 1) sözlərin əsas və ikinci dərəcəli mənalarını; 2) mənaların dəyişmə qanun və qanunauyğunluqlarını.

«Məna» anlayışı bir sıra elmlərin- riyazi məntiqin, məntiqi semantikanın, o cümlədə dilçilik elminin inkişafı dövrlərində həmişə diqqət mərkəzində olub. İ.Məmmədov «Azərbaycan dilinin semantikasi» kitabında göstərir ki, «məna bir növ dilin özü, cövhəridir, dilin müxtəlif funksiyalarından danışmaq və onun məzmun planına toxunmamaq, yaxud onu inkar etmək mümkün deyildir» [2, s.4].

«Sözün mühüm bir xüsusiyyəti də onun semantik valentliyi. Dildə mənadan məhrum olan heç bir söz yoxdur. Hər bir söz səslənmə (səs tərkibi) ilə mənənin vəhdətindən ibarətdir. Sözün səs tərkibini eyni vərəqin bir üzünə, mənəni isə ikinci üzünə bənzədirlər» [1, s.9]

Sözləri, o cümlədən numativləri mövqelərinə görə təsnif etmək müəyyən mənada mümkün və əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində numerativlərin semantik mövqeyi iki sözün arasında (*bir cüt göyərçin, bir tikə ət, bir çömçə bulyon* və s.) aydınlaşır. Bu mövqe arada qalan sözün birləşmə daxilində necə əlaqələnməsidir.

Numerativ sözləri müasir Azərbaycan dilində biz aşağıdakı kimi təsnif etməyin tərəfdarıyıq: Numerativ formaları semantik prinsiplər və mənşə üzrə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Uzunluq ölçüsü kimi işlənən isimlərin numerativ formaları: iki metr ərazi, on hektar sahə.

2. Zaman bildirən numerativlər: beş günlük yol, bir aylıq zaman

3. Ölçü bildirən numerativlər: on kilometr ərazi, iki santimetir ərazi və s.

4. Çəki bildirən numerativlər: beş kilo ət, bir stəkan su, bir dolça süd və s.

5. Həcm bildirən numerativlər: bir verst yol, bir batman taxıl, bir səbət alma və s.

Numerativlər semantikaca çoxluq bildirir. Məs.: Bir çətən...

Numerativlər uzunluq və ağırlıq ölçüsünü bildirir. Məs.: çərək.

Obyektiv-fəlsəfi zaman mənasını ifadə edir. Məs.: *saatlıq*.

Numerativlər subyekt mənasını bildirir: *bir sağmal inək*.

Numerativlər mənaca bütövü bildirir: *bir sal daş*.

Numerativlər az, azacıq mənasını bildirir: salım, salma; bir salım-az, azacıq; bir dəfə tökməyə, salmağa çatar.

Numerativlər topa mənasını bildirir. *Salxım*.

Metal cihazın adını bildirir. *Samovar* (rus mənşəli).

Söz kimi, numerativlər də dilin mühüm kateqoriyasıdır. Azərbaycan dilində numerativlərin xüsusi leksik və frazeoloji semantikasi vardır və bu, qrammatik funksiyanı yerinə yetirir. Bu funksiya sayın, hesabın mənasını ifadə edir.

Dildə numerativlər leksik-semanik söz qruplarını da əhatə edir. Bunları forma və məzmununa görə də bir sıra qruplara ayırmaq olar:

Sinonim numerativlər (bir çəllək (boçka) çaxır. Dəfə (qat, çin, göz, kərrə)

Omonim münasibətləri ifadə edən numerativlər: bir qarış yol - yol çaya qarışdı, bir dəstə quş-quşlar dəstə-dəstə uçurdular.

Antonim münasibətləri ifadə edən numerativlər: bir damla fərəh, bir dərya kədər, az metr məsafə- çox metr məsafə.

Numerativlərin semantik strukturunu onun əlamətlərinin ifadə olunma və ifadəetmə üsulu ilə açmaq mümkündür. Numerativlərin semantik mənası nitq və ya mətn şəraitində onun leksik mənə əsasında qazanılmış mənasıdır. Ona görə «leksik semantika» ifadəsindən istifadə edirik.

Açar sözlər: numerativ, semantika, numerativlərin dəyərliliyi, numerativlərin bölgüsü, mövqeyə görə təsnif.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva, Ağayeva F., Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı; Elm, 2019
2. Məmmədov İ., Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, Xəzər nəşriyyatı, 2006.
3. Kazımov İ.B., Nitq etiketləri-universal dil hadisəsi kimi. Azərbaycan dilində nitq etiketlərim. Bakı, «Orxan» NRŞ MMC, 2016.
4. Шакиров А.С., Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разнотипных языках. Диссертация...кандидата филологический наук, Самарканд, 1985.

İNGİLİS DİLLİ SİYASİ DİSKURSDA DƏYƏRLƏR SİSTEMİ HAQQINDA

Eldar Zeynalov

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

ezeynalov64@yahoo.com

Diskursla bağlı müasir araşdırmalarında dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən başlanılmışdır. Elə həmin dövrdən başlayaraq Amerikalı politoloq Qabriel Almond simvol, inam və dəyərlər sistemini ifadə etmək üçün “siyasi mədəniyyət” (*political culture*) terminindən istifadə etməyə başladı [1, s.397].

Siyasi diskurs, ümumiyyətlə, hakimiyyəti dinc üsullarla ələ almaq və saxlamaq vasitəsi olduğundan, siyasətçilər özlərinin yazılı və şifahi çıxışlarında ən müxtəlif təsir mexanizmlərindən istifadə etməklə ictimai fikrə təsir edib onu istədikləri istiqamətə yönəltməyə çalışırlar.

Dünyanın ingilisdilli iki ən böyük aparıcı dövləti hesab edilən Böyük Britaniya və Amerikada siyasi diskursda həmin ölkələrdə yaşayan toplumun düşüncə tərzini çox önəm daşıyır. Eyni dil daşıyıcıları olmalarına baxmayaraq, bu ölkələrin hər birində məhz onlara xas olan milli siyasi diskurs formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, Böyük Britaniya və Amerika siyasi diskursunu araşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, iki ingilisdilli xalqı “fərqləndirən” yeganə cəhət yalnız “insanların mental dünyasında kök salmış və mədəniyyətin özəyi hesab edilən konseptlər ola bilər” [2, s. 62].

Amerika həmişə *azadlıq, demokratiya və insanların bərabərliyi* uğrunda çıxış edir. Amerikalılar fərdi bərabərlik və azadlıq ideallarına sonsuz dərəcədə inanırlar. Məhz buna görədir ki, onlar qanun qarşısında insanların fərdi azadlıq və bərabərlik haqlarına çox böyük hörmətlə yanaşır, bütün insanlar üçün demokratiya və azadlıq tələb edirlər. Amerika politoloqu Robert Sinqə görə, “ümumən “Amerika kredosu” (American creed) adlanan bu dəyərlər hökumətə, (xüsusilə milli və federal hökumətə) və bütövlükdə siyasətçilərə qarşı olan və şübhəli görünən siyasi mədəniyyətə öz töhvəsini verir” [4, s.20].

Amerika siyasi liderlərinin və prezidentlərinin çıxışlarında ən çox rast gəlinən və milli-mədəni dəyərlərdən qaynaqlanan leksik vahidlər sırasında *freedom, liberty, democracy, civic society, justice, faith, discipline, work, safety, security, unity, prosperity, comfort, progress, triumph, nation, national, peace, heart* və s. sözləri görə bilirik.

Məsələn, B. Obamanın 2013-cü il yanvar ayının 21-də inaqurasiya nitqindən bir parçaya nəzər salaq:

“... we must be a source of hope to the poor, the sick, the marginalized, the victims of prejudice – not out of mere charity, but because peace in our time requires the constant advance of those principles that our common creed describes: *tolerance and opportunity, human dignity and justice*”. [5].

Böyük Britaniya siyasi insanların və dövlət başçıların çıxışlarının təhlili onu göstərir ki, Böyük Britaniya siyasi diskursunda da təməl konseptlər və dəyərlər əsas etibarilə demokratiya (*democracy*), qanunun aliliyi (*rule of law*), hörmət və tolerantlıq (*respect and tolerance*) və fərdi

azadlıq (*individual liberty*) kimi dəyərlərə əsaslanır. Məsələn, D. Kameron 2014-cü ildə “Daily Mail” qəzetində dərc etdirdiyi bir məqalədə vurğulayırdı ki, ölkənin bütün vətəndaşları *bərabərlik (equality)* və *qanunun aliliyi (the rule of law)* kimi dəyərlərə sahib çıxmalıdırlar. Bu fikri ilə o, ölkədə Britaniya kimliyinin zəifləməsini əsaslandırmağa çalışır və iddia edirdi ki, Britaniya kimliyi kimi dəyərlərin zəifləməsi ölkə daxilində, xüsusilə də mühacirlər arasında ekstremist əhvalı-ruhiyyənin artmasına səbəb olmuşdur: “*A failure to promote "British values" in a muscular way is allowing extremism to grow in the UK. The values I'm talking about – a belief in freedom, tolerance of others, accepting personal and social responsibility, respecting and upholding the rule of law – are the things we should try to live by every day. To me they're as British as the Union flag, as football, as fish and chips.*” [6]

Təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm Amerika prezidentləri, həm də Böyük Britaniyanın Baş Nazirləri siyasi çıxışlarında öz məqsədlərinə çatmaq məqsədi ilə dəyərlər sistemindən yararlanmağa çalışırlar. Çünki dəyərlər sistemi, hər iki ölkədə mövcud olan fikir fərqliliklərinə baxmayaraq, siyasi liderlərin təbirincə fərdləri və bütövlükdə cəmiyyəti birləşdirməyə xidmət edir.

Açar sözlər: dəyərlər sistemi, siyasi diskurs, Britaniya siyasi diskursu, siyasi lider, Amerika siyasi diskursu.

Ədəbiyyat

1. Голутвина О.В.Г., Никитин А.И., Современная политическая наука: методология / отв. ред. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во «Аспект Пресс», 2019, 776 с.
2. Левенкова Е.Р., Контрастивный анализ национально-специфических концептов в институциональном политическом дискурсе Великобритании и США. Вестник Челябинского государственного университета. 2010. № 32 (213). Филология. Искусствоведение. Вып. 48. С. 62–704.
3. Левенкова Е.Р., Контрастивный анализ национально-специфических концептов в институциональном политическом дискурсе Великобритании и США. Вестник Челябинского государственного университета, 2010, № 32, (213). Филология. Искусствоведение. Вып. 48. С. 62–70.
4. Singh Robert. 2003. American Government and Politics: A Concise Introduction. US:
5. Inaugural Address by President Barack Obama, January 21, 2013.
6. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2013/01/21/inaugural-address-president-barack-obama> (Retrieved on February 14, 2023)
7. <https://www.dailymail.co.uk/debate/article-2658171/DAVID-CAMERON-British-values-arent-optional-theyre-vital-Thats-I-promote-EVERY-school-As-row-rages-Trojan-Horse-takeover-classrooms-Prime-Minister-delivers-uncompromising-pledge.html> (Retrieved on February 14, 2023).